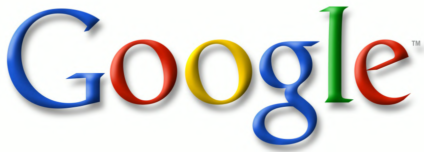

GELOOF EN VRIJHEID.

Tweemaandelijksch Tijdschrift

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. T. K. M. VON BAUMHAUER, Pred. te Zutphen, Dr. W. FRANCKEN Az., Pred. te Rotterdam, M. A. GOOSZEN Hoogl. te Leiden, W. I. LEENDERTZ, Pred. te Veenwouden, Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn, Pred. te Hardegarijp, Dr. J. OFFERHAUS Lz., Hoogl. te Leiden.

21ste JAARGANG.

TE ROTTERDAM, BIJ
D. J. P. STORM LOTZ.
1887.

HIERONYMUS
ANDOVER-HARVARD
THEOLOGICAL LIBRARY

GELOOF EN VRIJHEID.

GELOOF EN VRIJHEID.

Tweemaandelijksch Tijdschrift

ONDER REDACTIE

VAN

Dr. T. K. M. VON BAUMHAUER, Pred. te Zutphen, Dr. W FRANCKEN Az., Pred. te Rotterdam, M. A. GOOSZEN, Hoogl. te Leiden, W. I. LEENDERTZ, Pred. te Veenwouden, Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn., Pred. te Hardegarijp, Dr. J. OFFERHAUS Lz., Hoogl. te Leiden.

21ste JAARGANG.

TE ROTTERDAM, BIJ
D. J. P. STORM LOTZ.
1887.

INHOUD.

VERHANDELINGEN, BOEKBESCHOUWINGEN, VERSCHIJNSELEN DES TIJDS, enz.

Bladz.

—

JACOBUS FRUYTIER EN ZIJN BOEK „SIONS WORSTELINGEN;" EENE BLADZIJDE UIT DE GESCHIEDENIS DER KERKELIJKE TUCHT.

De strijd, welke thans de Ned. Herv. Kerk zoo geweldig beroert, ofschoon gegrond in een diepgaand verschil van religieuse en dogmatische beginselen, is door de „Gereformeerden" van den aanvang af en steeds meer gebracht op kerkrechtelijk gebied. Niet de wetenschappelijke beschrijving en verdediging van de leerstellingen, door onze Vaderen als de leer der Gereformeerde Kerken in Nederland geijkt, maar hare kerkrechterlijke handhaving is hun doel en streven.

Aan dat streven staat de organisatie dier Kerk door vele harer bepalingen in den weg. Wel wordt daarin nergens volkomen leervrijheid gegeven, wat trouwens in volstrekten strijd zou zijn met haar wezen als Christelijk-Hervormde gemeenschap. Maar de wettelijke bepalingen, waarin dat wezen wordt uitgesproken, zijn toch zóó gesteld, dat zij ruimte geven voor zeer verschillende opvattingen. Dat daartegen bij de „Gereformeerden" weerzin bestaat, en strijd wordt gevoerd, spreekt van zelf. Dat zij, door invloed op en macht in alle kerkelijke vergaderingen, door wier samenwerking onze Reglementen worden vastgesteld, die

bepalingen in hun geest trachten te wijzigen, is hun recht en mag in beginsel niet gewraakt worden, ook niet door hen, die zich daartegen verzetten.

Doch deze rechtmatige, wettige weg is door de „Gereformeerden" thans geheel verlaten. Mannen, die alleen krachtens die Kerkelijke Reglementen hun rang en plaats in de Kerk bekleeden, verbreken willekeurig den band, die hen aan het kerkelijk organisme bindt. En alle krachten worden in 't werk gesteld om de bestaande Ned. Herv. Kerk in puin te doen vallen, ten einde op en uit die puinhoopen het vroeger organisme weer te doen verrijzen, belichaamd in de Kerkorde van Dordt 1618/19. Daarbij worden de vroegere kerkelijke toestanden en inrichtingen hemelhoog geprezen, alsof hare wederinvoering voldoenden waarborg gaf, dat de leer der Vaderen onvervalscht en onwrikbaar gehandhaafd zou worden, alsof daarmede orde, eenheid en vrede in de Kerk voor goed zouden zijn verzekerd.

Wie met de geschiedenis der Ned. Herv. Kerk van 1618/19—1795 bekend is, zou kunnen glimlachen om die illusie, wanneer hij niet diep moest betreuren, dat om zulk een droombeeld zooveel twist en verdeeldheid is verwekt, zooveel verdachtmaking en haat is gezaaid en aangeblazen tot zóó fellen strijd. Dat daarom de nobele strijd voor beginselen, met de wapenen des geestes gevoerd, plaats moest maken voor oproerige handelingen, waartegen geen wapen overblijft, dan de handhaving van het recht der wet.

Toch is het niets dan illusie, wanneer men meent, dat door terugkeer tot de vroegere Kerkorde iets voor de eenheid en den vrede der Kerk zou gewonnen zijn, dat daardoor aan eenige leer of richting, welke ook,

de heerschappij voor goed zou zijn verzekerd. De geschiedenis leert wel het tegendeel! De tijd der heerschappij van die Kerkorde is de tijd geweest juist van de hevigste twisten in de Kerk. En onder die heerschappij drongen toch allerlei denkbeelden de Kerk binnen en oefenden hun invloed uit.

Maar dat niet alleen! Die kerkelijke ordeningen verhinderden zelfs niet, dat vurige voorstanders van de leer der Vaderen, mannen, wier naam en roem als „wachters op Sions muren" voortleeft tot in onze dagen, met haar, en wel om dien vurigen ijver, in conflict zijn gekomen.

Van dit laatste wenschen wij een voorbeeld te geven in een getrouw verhaal, grootendeels uit de officieele geschrevene Acten der Synoden van Zuid-Holland geput, van de toepassing der kerkelijke tucht door die Synoden op een man, zóó orthodox als JACOBUS FRUYTIER, om een boek zoo „dierbaar" als „Sions Worstelingen."

Verplaatsen we ons terug, waarde lezer, in het jaar 1712.

Reeds meer dan eene halve eeuw had de strijd tusschen Coccejanen en Voetianen voortgeduurd. Met meer of mindere hevigheid en met afwisselenden uitslag was er gestreden, zonder dat de strijd tot eene beslissende overwinning van eene der partijen had geleid. De gelegenheid daartoe, hoe vurig ook van Voetiaansche zijde begeerd, hoe dringend ook verzocht, was niet geopend; er had geen verlof tot het houden eener Nationale Synode van de Overheid verkregen kunnen worden. Gedurende de eerste jaren van dien

kerkelijken strijd was de Loevesteinsche factie aan 't roer der zaken geweest. En van deze was natuurlijk niets te wachten, wat op eene herhaling van de Dordtsche Synode zou gelijken. Maar ook, toen, mede door de hulp van de Voetianen, WILLEM III tot Stadhouder was verheven en men de vaste hoop koesterde, dat deze, als een tweede MAURITS, zijn zwaard in de schaal der strijdende kerkelijke partijen zou leggen, was deze verwachting niet vervuld. Al was de Prins persoonlijk der strengere Voetiaansche opvatting toegedaan, als Regent plaatste hij zich boven de partijen; wilde hij althans niet, dat, door eene kerkelijke beslissing en uitbanning, eene scheuring zou worden uitgelokt, welke allicht ook op de zaken van Staat schadelijk zou terug werken. Veeleer werd op zijne „recommandatie" door de Staten van Holland den 8 Dec. 1694 eene „Ordre en Reglement tot conservatie van de Rust en vreede der Kerken deser Provincie" uitgevaardigd, waarin het verschil der strijdende partijen voor niet essentieel werd verklaard en op broederlijken vrede en eenigheid aangedrongen.

Dit Reglement had nu wel dien vrede niet kunnen aanbrengen, maar voorkwam toch, dat de eene partij de andere uitdreef.

Slechts met tegenzin onderwierpen zich de Voetianen aan deze bepalingen, welke daarentegen door de Coccejanen zeer werden geroemd en geprezen. Dientengevolge rezen deze laatsten in de gunst der Politieken. En bij den grooten invloed, welken de Overheid schier overal bij het beroepen van Predikanten oefende, is het geen wonder, dat, vooral in de steden, het aantal Coccejaansche voorgangers vermeerderde en hun

invloed toenam. Na den dood van Prins WILLEM III, toen de Statenpartij weer geheel aan 't hoofd der zaken kwam, werd deze begunstiging der Coccejanen nog sterker en nam hun aantal en invloed steeds toe.

In deze dagen nu leefde en werkte JACOBUS FRUYTIER. Geboren uit een deftig koopmansgezin te Middelburg (5 Junij 1659), had hij den kerkelijken loopbaan gekozen en ging zich daartoe voorbereiden aan de nog jeugdige, maar bij allen, die de strenge handhaving van de leer der Vaderen wenschten, gunstig bekende Utrechtsche Hoogeschool. Daar immers had van den beginne af gearbeid en arbeidde nog steeds de beroemde GIJSBERTUS VOETIUS. En niet het minst aan de geestkracht en den moed van dezen krachtvollen grijsaard was het dank te weten, dat, ook na de bange jaren 1672 en '73, de Hoogeschool aldaar tot nieuwen bloei was gekomen.

Van den persoonlijken omgang met VOETIUS zou de jonge FRUYTIER echter weinig of niet meer genieten; deze stierf den 1 Nov. 1676 op 88jarigen leeftijd, toen FRUYTIER pas even den ouderdom van 17 jaren bereikt had. Maar had de roem van VOETIUS hem derwaarts getrokken, diens geest, voortwerkende ook nadat hij was gestorven, werd ook in dezen jeugdigen student levendig. Met ijver voltooide hij zijne studiën, werd reeds in 1681 predikant te Aardenburg, van waar hij eerlang naar Dirksland vertrok, toen naar Vlissingen, daarop naar zijne geboortestad Middelburg en eindelijk in 1700 naar Rotterdam.

Van strijd tegen de Coccejanen wordt, gedurende dit eerste twintigtal jaren zijner ambtelijke werkzaamheid, geene melding gemaakt. Wel hield hij, op verzoek

van de Middelburgsche Overheid, ten huize van den Burgemeester en gesteund door zijnen ambtgenoot SCHORER, een twistgesprek met JACOB VERSCHOOR en GRIETJE VAN DIJK, de hoofden der zoogenaamde Hebreeuwen. Zelve noemden deze hun aanhang: de zuivere gereformeerde kerk; maar om hunne overdreven voorstelling van de voldoeningsleer werden zij voor geslagen libertijnen verklaard, ofschoon zij hunne instemming met de leer der publieke kerk betuigden en zeer zeker niets gemeen hadden met dezulken, die gewoonlijk libertijnen genoemd werden.

Te Rotterdam kwam FRUYTIER in eene omgeving, waarin veel meer Coccejanen werden gevonden. Doch in de eerste jaren van zijne werkzaamheid aldaar trad hij niet in openlijken strijd met dezen. Veeleer toonde hij zich, toen die strijd van Voetiaansche zijde op nieuw en wel op hevige wijze werd begonnen, een voorstander van vrede en verzoening.

In het jaar 1707 namelijk had de Waalsche Predikant te 's Gravenhage, DE JONCOURT, in het Fransch een werk in 't licht gegeven, getiteld: Samenspraken over de verschillende methoden van schriftverklaring en prediking van hen, die men Coccejanen en Voetianen noemt, gevoerd tusschen EUDOXE, PHILALÈTHE en NEOPHILE (1). De toon van dit geschrift en de daarin uitgesproken veroordeeling der Coccejanen was zóó scherp, dat weldra van drie zijden daartegen de pen werd ter hand genomen. De Leidsche Hoogleeraar SALOMO VAN TIL noemde de beschuldigingen van de JONCOURT „giftige adderbeten" waartegen hij een „tegengif" in 't licht gaf (2); ook de Waalsche Predikant te Rotterdam

D'OUTREIN en de Groningsche Hoogleeraar JOH. BRAUNIUS verhieven hunne stem daartegen (3).

Ook op FRUYTIER had dit geschrift van JONCOURT, ofschoon zij geestverwanten waren, een zeer ongunstigen indruk gemaakt en hij openbaarde dien in een „Dankadres aan de Heeren VAN TIL en D'OUTREIN over hunne schriften. Zelfs deed hij voorslagen tot verzoening en hereeniging van de twee kerkelijke partijen, waarbij echter de Coccejanen het meest zouden moeten toegeven en geheel zouden moeten terugkeeren tot het standpunt en de gevoelens van Coccejus zelven, waarvan zijne aanhangers in den loop des tijds in menig punt waren afgeweken (4). Toen echter deze voorslag weinig bijval vond en ook D'OUTREIN zijne Aanmerkingen op het dankadres in 't licht gaf schijnt FRUYTIER minder welwillend tegenover het grootste aantal der „liefhebbers van de gedachten van den Heere COCCEJUS" gestemd te zijn geworden.

Was deze poging tot verzoening alzoo mislukt, eerlang werd de strijd nog feller aangeblazen door eene hevige acte van beschuldiging, ingebracht tegen de Coccejanen in het geschrift: Ouderlingsprotest en Raed tegen der Coccejanen leere en leven, door DIDERIKUS VAN BATENBURG J. U. D., 1707 te Franeker uitgegeven. Na een en andere geschilpunten opgesomd te hebben spreekt deze ijveraar aldus (bl. 15): „Zijn dat problemata? Zijn dat kleinigheden? Woordenstrijden? Kan en moet men malkanderen daarin dragen? Zijn zij „mutins" (muitelingen; zoo noemden de vurige Coccejanen de ijverende Voetianen), die voor zulke gewigtige stukken der Christelijke religie strijden? Hier komt het op aan. Merkt dit, mogendheden,

leeraren, ouderlingen, diakenen, ledematen! De geheele Gereformeerde Godsdienst is in gevaar! Waakt, strijdt, staat, houdt u mannelijk voor de goddelijke waarheden des Evangeliums of 't is gedaan met de Gereformeerde Kerke in Nederland, en vervolgens met het Land." (5)

Doch niet alleen van onchristelijke dwaalleeringen worden de Coccejanen beschuldigd, ook van een ongebonden loszinnigen wandel. „Zulken leere," zegt hij, „zulken leven. God straft dwalingen met loslatingen ten opzigte van het leven. Die de waarheid niet heeft, wordt er niet door vrijgemaakt." (bl. 48). (6)

En na een protest (bl. 52) „voor God, voor de heilige Engelen, voor de geheele Gereformeerde Kerke, voor alle die buiten zijn, Papisten, Mennisten, Socinianen, Arminianen, Lutheranen, voor de geheele wereld," geeft hij den raad aan de „Souvereine en ontzagchelijke Mogendheden, ieder in zijne Provincie" om dit kwaad met alle macht te weeren; aan de rechtzinnige broederen, leeraren en ledematen om kloekmoedig „uittekomen voor de waarheid, tegen de Cocceanerij" (bl. 59) en eindelijk aan de gematigde Coccejanen om zich af te scheiden van de „Coccejaansche bende" en zich met de „Regtzinnige godzaligen" te vereenigen. (bl. 62 vl.).

Van Coccejaansche zijde werd in de eerste jaren op dit hevig geschrift geen antwoord geven, het werd ook op de Zuid-Hollandsche Synode van 1712 ter zijde gelegd als een schotschrift der oplettendheid onwaardig (7). Maar de plaatsing van een marmeren borstbeeld van COCCEJUS aan een van de pilaren der Pieterskerk te Leiden, wekte nieuwe verontwaardiging bij de Voetianen, die dit eerbewijs als beeldendienst en kerk-

schennis brandmerkten en daarin eene poging zagen, om COCCEJUS als beschermheilige der Gereformeerde Kerk te canoniseren. Niet minder scherp werden in proza en poëzy deze aantijgingen van Coccejaansche zijde beantwoord (8).

En zoo werd van weerskanten de vijandelijke verhouding steeds aangewakkerd, voor een deel door geheel ongegronde verdachtmaking en op een toon, ver beneden de waardigheid van een eerlijken strijd.

Onder dit kerkelijk strijdrumoer oordeelde ook FRUYTIER niet te mogen zwijgen, en weldra was het handschrift gereed voor een lijvig boekdeel, 't welk eerlang in 't licht zou verschijnen onder den titel: Sions Worstelingen, of Historische samenspraken over de verscheidene en seer bittere wederwaardigheden van CHRISTUS Kerk met openbare en verborgen vijanden; I. In de Reformatie; II. ten tijde der Remonstranten; III. in onze dagen, door JACOBUS FRUYTIER, Bedienaar des goddelijken Woordts te Rotterdam."

De vorm van samenspraken, gehouden door zinnebeeldige personen, was in die dagen zeer gewoon; een goed deel van de strijdschriften uit dien tijd is in dien vorm gekleed. In dit werk worden de samenspraken gehouden tusschen de Waarheid en de Godsvrucht aan de eene zijde, die beurtelings allerlei bezwaren tegen het Coccejanisme inbrengen, waartegen van de andere zijde door NATHANAËL, als onpartijdig onderzoeker, bedenkingen worden ingebracht, telkens door de beide andere sprekers weerlegd.

In de voorrede, waarin de schrijver zelf spreekt, noemt hij de Coccejanen niet uitdrukkelijk, maar SPINOZA,

LEENHOF, BEKKER, HATTEM, DE HEBREËN, DEURHOF en „diergelijke vijanden der waarheid," en voegt in eenen adem daarbij: „Wat de Professor ROËLL, de Kartesianen en de Rationalisten met hem beoogen, kan iedereen weten, die zijn oogen niet toesluit."

De beide eerste hoofdgedeelten van dit werk, als betrekking hebbende op de tijden der Hervorming en die der Remonstrantsche twisten, gaan wij met stilzwijgen voorbij, om in enkele trekken de acte van beschuldiging weer te geven, welke hij bij monde van de Waarheid en de Godsvrucht, tegen zijne tijdgenooten opmaakt. Wij vinden haar in 't begin van het derde deel. Daar wordt eerst de Waarheid aldus sprekende ingevoerd: „Mijn afkeer van Nederlands volk spruit onder andere redenen, hier voornamelijk uit:

1°. Omdat velen het Woord der Waarheid zoo mishandelen, dat het ondragelijk is voor allen, die de Waarheid hartelijk liefhebben;

2°. Omdat de voornaamste verborgenheden van het Christendom, geopenbaard in het Woord der Waarheid, door eenige Rationalisten zóó ondermijnd, tegengesproken en mishandeld worden, dat er een toeleg schijnt te zijn òf om een Heidendom weer in te voeren, òf de lasteringen van dien godslasterlijken SOCINUS op den troon te stellen;

3°. Omdat de dierbaarste waarheden, daar de ziele bij leven moet, van velen niet recht worden verstaan, van eenigen niet worden geloofd en van sommigen, door openbare Schriften worden bespot, terwijl men zich wonderlijk vermaakt in uitvindingen, die ongegrond zijn en de ziele niet voeden;

4°. Omdat eenigen dit alles zóó konnen dragen,

bedekken, bemantelen en voorspreken. En die voor de oude en beproefde Waarheid nog uitkomen verliezen de liefde, die zij daarom waardig zijn." (bl. 584 vl.).

Aan deze klachten van de Waarheid voegt dan de Godsvrucht de hare toe: over invoering eener Heidensche zedekonst; veldwinnen van atheïstische gedachten; en zelfs bij diegenen, die daaraan niet direct schuldig staan, gebrek aan ijver en trouw. (bl. 586).

Gelijk wij reeds vroeger opmerkten maakte FRUYTIER onderscheid tusschen de gevoelens van COCCEJUS zelven en die van zijne Cartesiaansche volgelingen. „COCCEJUS." zoo laat hij de Waarheid spreken, (bl. 763), „is gezond in de belijdenis der Drieëenheid en van de genadewerkingen van den drie-eenigen God. Hij heeft getoond achting te hebben voor het Woord van den levenden God, daarom veel werk gemaakt om dat te onderzoeken en te verklaren, hoewel hij door zijne losse verklaringen het woord zeer benadeeld heeft; doch ik vertrouw dat dit zijn toeleg gansch niet geweest is. COCCEJUS was daarom in 't eerst een vinnig bestrijder van de Cartesiaansche philosophie. Eerst toen hare aanhangers hem besprongen in 't bestrijden van den Sabbat, verdroeg hij hen en zij hem om partij te maken. Maar COCCEJUS bouwt het geheele gebouw van zijn Theologie, voor zoo verre die de zijne is, op gronden, die nooit bewezen zijn en die met veel redenen zijn wederlegd" (bl. 765).

Scherper evenwel en bepaald onrechtvaardig is het oordeel van FRUYTIER aangaande het karakter en den godvruchtigen wandel dergenen, die hij bestrijdt, bepaald van Prof. H. A. ROËLL. Op bl. 691 laat hij NATHANAËL zeggen: „Maar Prof. ROËLL heeft geen redenen

gegeven om hem te verdenken, dat hij niet oprecht zou handelen; hij wordt geroemd als een zeer vroom man. Ik heb het meer als eens gehoord uit den mond van vrome en eerlijke predikanten en andere leden, die hem hebben gekend." Daarop laat hij de Waarheid antwoorden met deze insinuatie: „De Professor, en ook die hem tegenspreken, zullen van God geoordeelt worden, daarom moet elk toezien, hoe hij het voor zijn God maakt. Ik laat zijn persoon voor den Heere. Maar, daar zijn verscheide redenen om te oordeelen, dat zijn schoone woorden op bedrog uitloopen." Vervolgens wordt hem verweten: dat hij is „wonderlijk hooggevoelende van zich zelven"; dat hij is „een opperste voorstander van die Rationalisten, die Gods woord smadelijk behandelen" (bl. 691 vl.) En als NATHANAEL eindelijk heeft toegestemd, dat dezulken de waarheid benadeelen, doch er dan aan toevoegt „daarom zijn ze geen vijanden van de ware Godsvrucht; zelfs ROËLL wordt geroemt om zijn Godvruchtigen wandel"; dan antwoordt de Godsvrucht: „Kan er ware Godsvrucht zijn zonder de Waarheid? Iemand, die zich durft kanten tegen een goddelijke waarheid en deze durft in twijfel trekken, omdat hij niet vindt, dat ze met zijn denkbeelden overeenkomt, zal die conscientie maken om Gods geboden tegen te spreken? Wat de godsvrucht van dien Professor belangt, daarop heeft de Waarheid al vóór mij geantwoord. God zal richter zijn over de Godsvrucht van dien man". (bl. 791 vvl.) Aan 't slot van het boek komen Waarheid en Godsvrucht tot de conclusie, dat er voor haar beide alle reden zou zijn om Nederland te verlaten. Alleen wordt, op de vertoogen van NATHANAEL, die wijst op al het

goede, 't welk er toch ook nog in het land wordt gevonden en voor het behoud des lands blijft bidden, de wensch uitgesproken, dat die bede verhoord mag worden. (bl. 867). Uit deze aanhalingen blijkt voldoende, in welken geest dit werk is geschreven.

Van dit boek was het handschrift gereed, waarschijnlijk in 't begin van 1713, de copie was verkocht aan den drukker en uitgever REINIER VAN DOESBURG te Rotterdam en deze was voornemens zoo spoedig mogelijk tot de uitgave over te gaan.

Doch er zouden nog heel wat worstelingen plaats hebben vóór dat deze „Worstelingen Sions" het licht zouden zien.

Overeenkomstig Art. 55 van de Dordtsche Kerkorde, voorschrijvende: „Niemand van de Gereformeerde religie zich zal onderstaan eenig boek of schrift van hem of van een ander gemaakt of overgezet, handelende van de Religie, te laten drukken of anderszins uittegeven, dan 't selve voorhenen doorzien en goedgekeurd zijnde van de Dienaren des Woords zijner Classis of van eene particuliere Synode of van een Professor der Theologie van deze Provinciën", had FRUYTIER, waarschijnlijk reeds in 't voorjaar van 1713 zijn werk aan de Visitatores Librorum ter hand gesteld. De taak van het nazien van geschriften vóór de uitgave werd door de leden der Classis bij toerbeurt verricht, telkens waren twee daarvoor aangewezen. In dat jaar, van Oct. 1712—Oct. 1713, waren daarmeê in de Schielandsche Classis belast de heeren CORNELIUS VAN TOL, Predikant te Hillegondsberg en ALLARDUS TIELE Predikant te Rotterdam. Deze heeren gaven korten tijd daarna de copie, als

van een goedgekeurd werk, aan den heer FRUYTIER terug en aanstonds werd zij nu aan den drukker en uitgever ter hand gesteld, die toen nog aan 't hoofd stond van de zaak, welke hij in den loop des volgenden jaars aan zijnen zoon JOHAN VAN DOESBURG overdroeg (9). De beide uitgevers haastten zich de copie ter pers te brengen. Doch toen zij daarmee ongeveer op de helft waren gekomen „had de heer VAN TOL," zoo verhaalt VAN DOESBURG „de beleefdheid van zijn gegeven woord te herroepen en zijne gedane goedkeuring in te trekken, omdat sommige Rotterdamsche Predikanten hem in de beroeping van Predikanten aldaar niet verder gebracht hadden, gelijk hij voorgaf, dat hem beloofd was, bij gelegenheid dat er toen door 't sterven van twee en 't vertrekken van een derden drie plaatsen moesten worden vervuld." (10) Ten bewijze van een zoo dubbelhartig en ligtzinnig gedrag van Ds. VAN TOL beroept de uitgever zich op eene notarieele acte, later op zijn verzoek opgemaakt, waarbij eenige met name genoemde getuigen verklaarden, dat zij eerst van den Heer VAN TOL vernomen hadden, dat hij het boek van den Heer FRUYTIER had goedgekeurd, en later, dat hij die goedkeuring had ingetrokken, omdat FRUYTIER zijn woord omtrent hem niet had gehouden bij 't opmaken van de nominatie te Rotterdam. Uit dit stuk schijnt genoegzaam te blijken dat VAN TOL het boek van FRUYTIER niet eens gelezen had en alleen om redenen van eigenbelang, eerst zijne goedkeuring had gegeven, daarna die geweigerd. Inmiddels was zijn tijd als visitator met Oct. 1713 afgeloopen, twee anderen waren opgetreden, de Heeren JOHANNES TERING

en BARTHOLOMEUS VAN VELZEN, Predikanten te Bergschenhoek en te Rotterdam.

De uitgevers, zoowel als de schrijver, hairkloverijen vreezende als zij op de eerst gegeven goedkeuring tot de uitgave overgingen, besloten de copie nu ook aan deze opgetreden visitatores ter hand te stellen. Doch zij waren met dezen niet gelukkiger.

Wel was de Heer VAN VELZEN bereid het boek goed te keuren, daarin niets vindende, 't geen in zaken of expressiën aanliep tegen de aangenomene leere; maar de Heer TERING was tot geen bepaald oordeel te bebewegen. Hij keurde het werk goed noch kwaad, doch schijnt er ook geen werk van gemaakt te hebben om, gelijk de Kerkorde in zoodanig geval gebood, met den schrijver te raadplegen en, kon men geen genoegzame voldoening erlangen, dan de zwarigheden voor de volle classikale vergadering ter beslissing te brengen.

De druk werd ondertusschen voortgezet en voltooid. Ook zou tot de uitgave aanstonds door den drukker op de eerst gegevene goedkeuring zijn overgegaan. Maar de heer FRUYTIER verzocht vriendelijk nog een weinig tijds te wachten, terwijl hij om alle „captiën" te voorkomen, inmiddels zien zou de approbatie van de eene of andere Theologische Faculteit op het boek te verkrijgen. Doch ook deze poging mislukte (11); het werk was alreeds te ruchtbaar geworden.

Daarover verliep het grootste gedeelte van 't jaar 1714 Weer kwamen er andere visitatores aan de beurt, nu Ds NICOLAAS VAN LIS en Ds. KORNELIUS HAVICIUS, Predikanten te Kralingen en te Rotterdam (12).

Nogmaals waagde FRUYTIER een poging om de

approbatie der Classis te verkrijgen. Doch als hij zijne ambtgenooten eenigzins gekend heeft, zal hij wel niet veel hoop op gunstigen uitslag gekoesterd hebben. Trouwens de taak van de visitatoren werd door al wat er reeds over het boek was voorgevallen hoe langer zoo lastiger. En weldra bleek dan ook, dat inzonderheid de Heer HAVICIUS verre van gezind was om de uitgave te begunstigen.

Maar het geduld, vooral van den jongen VAN DOESBURG, was ten einde. Hij had toen onlangs de zaak van zijnen vader overgenomen en was besloten de uitgave door te zetten. Waarschijnlijk had hij grond van hoop, dat de Magistraat van Rotterdam hem tegenover de verontwaardiging der Predikanten voldoende zou beschermen. Overigens was natuurlijk al wat er dusver over het boek was voorgevallen eene zoo prachtige reclame voor de uitgave, als maar gewenscht kon worden.

Met zorg zag echter FRUYTIER, ook voor zich zelven, de gevolgen van de uitgave te gemoet. Hij deed nog eene poging om het copierecht, 't welk hij aan VAN DOESBURG had verkocht, weer terug te koopen en den ganschen druk, zooals die daar lag, met vergoeding van alle onkosten van papier, drukloon en andere, over te nemen. En toen de uitgever daartoe niet kon besluiten, verbood FRUYTIER hem uitdrukkelijk de uitgave, „of dat hij anderszins alles, wat er van kwam, zou moeten verantwoorden." Doch VAN DOESBURG was vast besloten. En hoewel de heeren VAN LIS en HAVICIUS zich verklaard hadden, dat zij het boek niet konden goedkeuren, schoon de eerste den schrijver voor zijnen ernst en ijver bedankte, kwam

het boek nog in 't late najaar van 1714 in 't licht. En wel, op de rugzijde van het titelblad, met de woorden: „Na kerken-ordre (13)."

Groot was de verontwaardiging over deze daad van den uitgever, inzonderheid bij den heer HAVICIUS. Slechts weinige dagen later, na afloop eener kerkeraads-vergadering, waarin de zaak ter sprake was gekomen, (ofschoon zeker niet officiëel, daar zij bij de Classis behoorde,) komt Ds. HAVICIUS, tegen den raad van anderen, driftig bij den uitgever inloopen en „sua auctoritate" dezen verbieden met den verkoop voort te gaan, zeggende: „Ik versta niet, dat er een eenig exemplaar zal verkocht worden tot nader order." En op meer „statige" wijze werd den volgenden dag door de beide heeren dit verbod mondeling herhaald en den drukker geraden „hunne ordres te observeeren."

Natuurlijk dat de Uitgever zich aan deze „ordres" niet stoorde en voortging met den verkoop, die zoo vlug van de hand ging, dat binnen zes weken eene nieuwe oplage noodig was.

Maar ook de Heeren Visitatoren, vooral Ds. HAVICIUS, waren niet genegen de zaak rustig haar gang te laten gaan. Laatstgenoemde begaf zich tot den Heer FRUYTIER om van dezen te vernemen, op welken grond die formule vóór zijn boek was gesteld; doch deze verklaarde kortaf „daar laat ik den drukker voor zorgen", onder bijvoeging, dat het boek zonder en tegen zijne ordre was uitgekomen. Nu oordeelden de Visitatoren, dat er onmiddellijk, al was het midden in den winter, eene buitengewone vergadering der Classis van Schieland diende belegd te worden.

Zij vervoegen zich daartoe bij de Deputaten, aan

wie de bijeenroeping der volgende vergadering van de Classis was opgedragen. En deze voldoen aan hun verlangen, al was het niet ten volle met den gewenschten haast. De bijeenkomst werd bepaald op 11 Februari 1715, en JOHAN VAN DOESBURG voor de vergadering gedaagd; Ds. FRUYTIER en de andere in deze zaak genoemde predikanten der Classis waren van zelf als leden tegenwoordig.

Toen de zitting aangevangen en VAN DOESBURG was binnengelaten, werd hem na een paar andere vragen, deze vraag gedaan: Door wiens ordre en quo jure hij op den rug van den titel des boeks had gezet: Volgens Kerken-ordre, aangezien de heer FRUYTIER reeds gezegd had, dat zulks buiten zijn order en tegen zijn verbod geschied was? Doch VAN DOESBURG, niet genegen de bevoegdheid zijner ondervragers in dezen te erkennen, zeide, dat hij, vóór hij op de gestelde vraag antwoordde, gaarne wou weten: in welke kwaliteit hij daar was geroepen, als lidmaat, dan wel als drukker en dus als burger? Op deze onderscheiding wilde de praeses niet ingaan, doch VAN DOESBURG hield zich daaraan en gaf der vergadering in bedenken „of zij niet getreden was in den schoen van den Magistraat?"

Aangezien men op die wijze niet vorderde, werd hij verzocht eene wijle buiten te staan. Na een half uur wachtens werd hij weer binnengeroepen en op kalmen toon uitgenoodigd meê te deelen, op wat grond hij die formule: „Volgens kerken-ordre" vóór het boek had geplaatst. En na een weinig tegenstribbelen verklaarde hij nu, dat hij de copie van het boek had ontvangen als in plena forma gecritiseerd en geapprobeerd van de Gecommitteerden uit de Classis

van Schieland. Doch de namen van hen, die dat gedaan hadden, wilde hij niet noemen, „'t was ook onnoodig", zeide hij, „hem daarnaar te vragen, dewijl verscheiden leden der Classis, die het toch behandeld en goedgekeurd hadden, zelve daar tegenwoordig waren". (15)

Hiermee was het verhoor afgeloopen en de twistvraag in den boezem der vergadering zelve geworpen. Ongetwijfeld zullen er toen hevige discussiën gevolgd zijn. Maar FRUYTIER en degenen, die hem steunden, bleven in de minderheid. Er werd een besluit genomen en den volgenden dag, 12 Februari, aan VAN DOESBURG geïnsinueerd, luidende aldus:

„Met meerderheid van stemmen is besloten, dat den drukker JOHAN VAN DOESBURG door de Heeren visitatores, VAN LIS en HAVICIUS, zal worden aangezegd, dat het boek genaamd Sions Worstelingen enz., gemaakt door Ds. JACOBUS FRUYTIER, bij deze vergadering wordt aangezien als niet geapprobeerd en hij derhalven gewaarschouwd met den tweeden druk van het gemelde boek niet voort te gaan, tot nader order." De genoemde Heeren kweten zich den volgenden dag van hunne taak, waarbij zij officiëele copie van dit besluit weigerden, maar veroorloofden, dat het uit hunnen mond woordelijk werd opgeschreven. Daarop ontvingen zij schriftelijk dit antwoord:

„Ik hebbe het verstaan, maar oordeele alsnog gronden te hebben om dat boek te houden voor een geapprobeerd boek, gelijk ik verstaan hebbe, dat tien leden van de Eerw. Klassis dat alsnog oordeelen zóó te moeten houden." En VAN DOESBURG ging voort met het drukken en verkoopen van „Sions Worstelingen" en had er ongetwijfeld eene voordeelige zaak aan.

Inmiddels liet de Classis het niet blijven bij een oordeel over de handelingen van den drukker en een verbod tot hem gericht.

In de gewone vergadering van 30 April ging zij een stap verder en heeft het boek zelf geimprobeerd om gewichtige redenen; en wel voornamelijk, dat daardoor de rust en vrede der kerk werd gestoord, tegen de resolutie van Hun Edel Gr. Mog. rakende den vrede der kerken, genomen in den jare 1694.

Tegen dat besluit zal FRUYTIER zich zeker krachtig, ofschoon vruchteloos, hebben verzet. En toen het, in weerwil daarvan, toch was genomen, meende hij zich daarbij niet te mogen neerleggen. Van hetzelfde gevoelen waren ook de Heeren TIELE en VAN VELZEN, die als Visitatores over de beide vorige jaren in de zaak waren betrokken geweest en die blijkbaar gunstig over het boek oordeelden; als vierde sloot Ds. WILHELMIUS zich bij hen aan. Deze vier Heeren besloten bij de eerstvolgende Provinciale Synode van Zuid-Holland, welke dat jaar te Brielle zou worden gehouden, „te appelleeren over eenige handelingen van de E. Classis van Schieland, welke zij oordeelden, dat onordentlijk waren." (16)

Middelerwijl was er vooral te Rotterdam zeer veel beweging en strijd over deze zaak. De gemoederen waren verdeeld. Velen waren op de hand van FRUYTIER, die als predikant grooten aanhang had en bij velen zeer geliefd was. Ook het boek zelf viel zeer in den smaak van de strenger gezinde Voetiaansche partij. Maar ook zijne tegenstanders, de Coccejanen, hadden grooten invloed en behoorden waarschijnlijk tot de meer aanzienlijken. Of ook Heeren Burgemeesteren tot deze partij behoorden, dan wel of alleen wijze

voorzichtigheid en zucht om rust en vrede te bewaren hen dreef, moge in 't midden blijven; zeker is, dat zij besloten al hun invloed aan te wenden om, zoo mogelijk, deze zaak te smoren en verdere kerkelijke rechtspraak te voorkomen. Dientengevolge lieten zij ds. FRUYTIER en zijne medeappellanten op Burgemeesters kamer voor zich verschijnen, en deelden hun mede, dat het hun genoegen zou doen, indien de Heeren hun appel opgaven, ja, dat hun dit gelast werd, onder belofte dat zij, Burgemeesteren, alle vlijt zouden aanwenden om de gerezene geschillen weg te nemen. Voorts schijnt hun geraden te zijn, niet vooraf aan de Synode kennis te geven van de intrekking van hun appel, maar op den hun gestelden dag eenvoudig weg te blijven; de Heeren zouden wel zorgen, dat de Synode de reden daarvan vernam. Op deze wijze althans is door Ds. FRUYTIER en de anderen gehandeld (17).

Dinsdag den 9 Juli 1517 werd de Synode geopend en tegen den volgenden Dinsdag waren de Heeren FRUYTIER en zijne medeappellanten opgeroepen, terwijl door de Classis van Schieland twee leden extraordinair waren gecommitteerd, de Heeren DU BOIS en HAVICIUS, om de besluiten der Classis in zake het boek: „Sions Worstelingen" tegen der appellanten bezwaren te verdedigen. (18) Men wist niet anders of de appellanten zouden verschijnen en de Heeren waren zeker in eenigszins gespannen verwachting.

Toen nu de zaak aan de orde was gesteld, nam een der Heeren Commissarissen-Politiek het woord en deelde mede, dat hun was kennis gegeven „dat Burgemeesteren te Rotterdam alle devoiren wilden doen om deze zaak tusschen den appellant en de geappel-

leerde, Ds. FRUYTIER en de Classis van Schieland, in der minne bij te leggen en af te doen, het niet stichtelijk oordeelende, dat het appèl werd vervolgd; dat Ds. FRUYTIER dientengevolge afstand had gedaan van zijn appèl en dat zij Comm. Politiek, der Synode in bedenking gaven deze zaak te laten in statu quo, zonder prejudicie van partijen."

Verwonderd en niet zonder weerzin hoorden de Kerkelijken dit voorstel aan. 't Kwam hun voor, dat de Politieke Overheid hier een bedenkelijken greep wilde doen in eene zuiver kerkelijke zaak. En zij waren geenszins geneigd aan zoodanig ingrijpen te gemoet te komen. „Niemand," werd er gezegd, „behoort in eene zoo gansch kerkelijke zaak onze handelingen te stremmen." Ds. FRUYTIER en zijne medeappellanten behoorden, zooals hun was aangeschreven, voor de Synode te verschijnen. Ook Commissarissen-Politiek waren misschien van oordeel, dat Burgemeesters van Rotterdam in dezen wel wat al te ver gingen; althans zij voegden zich naar den wensch der Vergadering en op hun voorstel werd het besluit genomen, om genoemde Heeren nu uitdrukkelijk intedagen tegen Donderdag daaraanvolgende. Den Scriba der Synode werd gelast een daartoe strekkend officiëel schrijven door een expresse aan den Heer FRUYTIER te doen toekomen, waarin tevens aan dezen en zijne mede-appellanten werd bekend gemaakt, dat, indien zij niet compareerden, de Synode toch genoodzaakt zoude zijn deze zaak te behandelen en naar bevind af te doen.

Middelerwijl was alreeds met de behandeling der zaak, zonder hen, begonnen. Immers de extra-ordinaire afgevaardigden van de Schielandsche Classis, de Heeren

DU BOIS en HAVICIUS waren wel verschenen. En hun werd nu al dadelijk gelegenheid gegeven: 1°. om de handelingen van de Schielandsche Classis tegen de appellanten te rechtvaardigen; 2°. om de „quaedaardigheid" aan te toonen van 't boekje, door den drukker VAN DOESBURG uitgegeven, 't welk zij ter Synodale tafel neerlegden. Denkelijk bij monde van Ds. HAVICIUS werd dit gedaan, doch geen verder besluit genomen dan het zoo even vermelde tot oproeping der appellanten.

De expresse ging op reis, kwam bij Ds. FRUYTIER en bracht van dezen 't bewijs van ontvangst van 't Synodale schrijven terug, welks inhoud hij volgens 't verlangen der Synode aan zijne mede-appellanten meedeelde.

Die vier heeren waren wel verlegen, wat nu te doen. Tegen 't verzoek, ja, den last van Burgemeesteren van Rotterdam te handelen was bedenkelijk. Feitelijk toch was het de burgerlijke Overheid, welke over het al of niet ontslaan van Predikanten besliste. En de Heeren van Rotterdam zouden niet met zich laten spotten. Maar niet minder bedenkelijk scheen het om ongehoorzaam te zijn aan een uitdrukkelijk bevel der Synode. Hun eigen kerkelijk standpunt bracht mede, dat zij zich gehouden voelden het kerkelijk gezag te gehoorzamen. En bovendien, ook in de Synode zaten Commissarissen-Politiek, namens de Staten van Holland En (of zij dit vernamen, blijkt echter niet) van dezen was, toen zij gezien hadden, dat de Synode de zaak wilde voortzetten, het voorstel uitgegaan om hen in te dagen.

In geen geval durfden zij echter gaan, zonder vooraf daarvan aan Burgemeesteren kennis te hebben

gegeven. Daarvoor hadden zij alleen den Woensdag en zij troffen slechts één der Heeren te huis. Aan dezen echter deelden zij mede, welk opontbod hun was geworden van de Synode en ontvingen nogmaals den ernstigen raad om zich, tegen het advies van hun Edel Achtbaren, met de Synode niet in te laten maar het daarheen te richten, dat de zaak bleef in statu quo.

Met een bezwaard hart zullen zij wel de reis naar den Briel ondernomen hebben, doch Donderdag ochtend waren zij op het bepaalde uur aanwezig.

Eerst werd nu de Heer FRUYTIER afzonderlijk binnengelaten, daarna de drie andere Heeren gezamentlijk. Alle vier verklaarden eenstemmig, dat zij, vertrouwende op hun goed recht, gaarne hun appèl zouden hebben voortgezet, maar op ernstig aanraden van Burgemeesteren van Rotterdam daarvan hadden afgezien en daarom waren weggebleven. Nu echter, op den stelligen last der Synode verschenen, verzochten zij toch nadrukkelijk, „de Synode mocht deze zaak willen laten in statu quo, dewijl zij zich om hunne Overigheid te gehoorzamen, nergens mede konden inlaten; hunne handen waren gebonden." Als aandrang voegden zij daarbij, wat Burgemeesteren hadden beloofd: „zij zouden zulke beramingen nemen, waarin niet alleen de Classis, maar geheel Nederland genoegen zouden nemen."

Doch de Synode kon niet besluiten de verdere behandeling dezer zaak aan Burgemeesteren van Rotterdam over te laten. Zij bleef van gevoelen: „geen magistraat konde eene zaak, die geheel kerkelijk was, stremmen; zij moest kerkelijk worden behandeld; zij mocht dus niet gestatieerd ofte in statu quo gelaten worden, maar moest door de Synodus finaal afgedaan

worden. Doch de zake van zulke uitgebreidheid en gewigte zijnde is besloten dezelve commissoriaal te maken." De bestaande Commissie, aan welke het onderzoek van twistschriften was aanbevolen werd daartoe nog vermeerderd met drie Predikanten en den ouderling PETRUS FRANCISCUS GOMARUS, terwijl aan appellanten vrijheid werd gegeven met deze gecommitteerden te spreken. Zij aarzelden al dadelijk om van deze vrijheid gebruik te maken, herhalende: „hunne handen waren gebonden;" en ofschoon zij na kort beraad daartoe besloten, het samenspreken bleef zonder eenig resultaat. FRUYTIER en zijne medeappellanten bleven er bij, dat zij tegen den last van hunne Burgemeesteren niet durfden aangaan.

Daarop kwam de Commissie tot dit eenparig advies:

1o. Dat de Heeren VAN LIS en HAVICIUS lof verdienden, wegens hun ijverige pogingen om de uitgave van het boek „Sions Worstelingen" te verhinderen en dat zij, toen deze niet mochten baten, terecht eene buitengewone vergadering der Schielandsche Classis hadden doen bijeenroepen.

2o. Dat ook deze Classis terecht had geoordeeld, dat het boek niet was goedgekeurd, alzoo ook Ds. VAN TOL ter vergadering standvastig had verklaard geene approbatie als visitator te hebben gegeven (19); voorts dat dezelfde Classis met recht in hare latere vergadering dit boek heeft geïmprobeerd, voornamelijk als strijdende met de Staten-Resolutie van 1694, blijkens extracten, welke daarbij waren overgelegd;

3o. Dat Ds. FRUYTIER in dezen dan kwalijk heeft gedaan en dient te worden gewaarschuwd en vermaand in 't toekomende voorzichtiger te zijn;

4°. Dat de boekdrukker JOHAN VAN DOESBURG zeer kwalijk heeft gedaan, niet alleen door zijne handelingen in zake de uitgave van het boek van Ds. FRUYTIER, maar vooral „omdat hij heeft kunnen goedvinden in een boekje, van hem opgesteld en uitgegeven, de E. Classis van Schieland in 't gemeen en eenige leden derzelve in 't bijzonder te taxeeren" weshalve tegen hem maatregelen bij de Staten zullen worden verzocht (20);

5°. Dat het zeer noodig zou zijn, dat voortaan de approbatie niet aan de Visitatores alleen werd overgelaten, maar op hun advies hierover door de volle Classis werd besloten, gelijk ook de synodale resolutie te Leerdam A°. 1675 genomen, scheen te eischen.

Dit advies werd in eene Synodale resolutie veranderd en alzoo aan Ds. FRUYTIER eene officiële berisping en waarschuwing toegediend, zonder verdere straf, mits hij ze als rechtmatig erkende.

Doch juist die eisch maakte de straf betrekkelijk zwaar en FRUYTIER was daarmee gansch niet tevreden. Hij voelde zich diep gekrenkt en wilde volstrekt zijn ongelijk niet erkennen.

Op de mededeeling van de uitspraak, door de Schielandsche afgevaardigden hem gedaan, antwoordde hij schriftelijk niet anders dan dit: „Ik hoop zoo voorzichtig te wezen, dat ik nooit trouwloos zal worden aan de zaak van mijn Heer en Meester JEZUS" 21). Een wel ontwijkend, maar nobel en kloek antwoord, 't welk onze achting voor den man doet rijzen.

Maar zoo dacht de Synode des volgenden jaar er niet over. „In omvraag gebracht of dit antwoord op de Synodale resolutien voldoende was, hebben

Commissarissen, Correspondenten en afgevaardigden en verre de meeste Classen geoordeeld van: Neen!

En bij nader propositie in omvraag gebracht zijnde, of de Synodale resolutie nogmaals, en nu ten overstaan van Deputati Synodi, aan Ds. FRUYTIER zou worden bekend gemaakt? is met meerderheid van stemmen geconcludeerd van: Ja!" (22)

De zaak bleef dus aan de orde en moest op de volgende Synodale Vergadering, in 1717 te Woerden te houden, weer ter tafel komen, wanneer de Deputaten der Synode verslag zouden geven van den uitslag hunner commissie bij den Heer FRUYTIER.

Die uitslag bleek niet gunstiger geweest te zijn dan ten vorigen jare. Wel had FRUYTIER niet zóó kortaf geantwoord. Maar, al had hij eenige meerdere woorden gebezigd, daarin was geen zweem van schuldbekentenis of belofte. Zijn schriftelijk antwoord bevatte niets anders, dan het bewijs, dat Deputaten zich van hunne opdracht gekweten hadden: „Ik erkenne" zoo luidde het, „dat mij de resolutiën van de Christelijke Synode zijn voorgehouden en wel in tegenwoordigheid van de Heeren Deputaten Synodi, en meene, dat dus de resolutien des Christelijken Synodi zijn voldaan."

Natuurlijk zou de Synode met zulk eene verklaring niet voldaan zijn en, indien hij daarbij volhardde, tot verdere censuur overgaan. De Deputaten schijnen intusschen gehoopt te hebben, dat er eene schikking gevonden kon worden, indien FRUYTIER nogmaals persoonlijk voor de Synode werd geroepen, en schijnen hem te hebben aangespoord om, wanneer zijne zaak ter tafel zou komen, zelf te Woerden te zijn. Ook FRUYTIER was daartoe niet ongenegen, hij had reeds

een geschrift voor de uitgave gereed, getiteld: Verantwoording, overgeleverd aon de Chr. Synode te Woerden wegens zijn boek genaamd Sions Worstelingen, en hij wilde dit wel persoonlijk overhandigen.

Toen nu de Heeren Deputaten het bovenvermelde schriftelijk antwoord van FRUYTIER aan de Synode hadden meegedeeld en dit genoegzaam met eenparigheid onvoldoende was geoordeeld, werd in beraadslaging gebracht: Wat nu te doen? En de uitslag was dit tweeledig besluit, wederom met slechts weinige stemmen tegen genomen: 1°. dat Ds. FRUYTIER zal moeten erkennen kwalijk te hebben gedaan met zulk een boek uit te geven en 2° dat hij zal moeten beloven in 't toekomende voorzichtiger te zijn met nooit dergelijk boek of geschrift in 't licht te geven. En voor het te verwachten geval, dat hij zou weigeren zich aan deze eischen der Synode te onderwerpen, werd al dadelijk besloten: „dat hij alsdan nooit als lid der Synode van Z. Holland zou worden geadmitteerd, dat de Classis van Schieland gelast zou worden hem nooit ad Synodum te committeeren, terwijl deze Christelijke Vergadering hem nooit sessie zal vergunnen voor en aleer hij het bovengenoemde zal hebben erkend en beloofd." Bovendien werd besloten, dat dit poenaal ook stand zou grijpen, bijaldien Ds. FRUYTIER mocht weigeren tegen Dinsdag den 13den voor de Synode te compareren, waartoe hij bij brief van den Scriba zou worden opgeroepen.

Eerst nadat deze besluiten waren genomen schijnen Deputaten goedgevonden te hebben om mede te deelen, dat Ds. FRUYTIER reeds in loco was en er dus dadelijk gelegenheid was tot eene persoonlijke conferentie. Nu althans stellen zij voor, of het niet dienstig

was, dat zij, Deputaten, nog een vertrouwelijk onderhoud met hem hadden, alvorens hij voor de volle Synode werd geroepen; zij zouden trachten hem op broederlijke en vriendelijke wijze te bewegen, om toch alles te willen toebrengen, wat tot vrede en rust onder de broederen noodig was en om alzoo aan de resolutie van de Synode te voldoen."

Gaarne stond de vergadering toe, dat nog deze laatste minnelijke poging werd aangewend. Doch wederom stuitte zij af op de onverzettelijkheid van FRUYTIER. Nadat de Deputaten op de hartelijkste en vriendelijkste wijze met Ds. FRUYTIER hadden gesproken, rapporteerden zij dat zij niets anders hadden te berichten, dan wat deze zelf aan de Synode zou zeggen, waaraan zij zich refereerden.

Nu werd deze dan zelf binnengeroepen. De Praeses las hem de schriftelijke antwoorden voor, door hem gegeven op den eisch, op last der Synode van Brielle hem gedaan en ten volgenden jare herhaald; deelde hem mede, dat die antwoorden onvoldoende waren geoordeeld; dat de Synode zoo even had besloten te blijven staan op den dubbelen eisch, hem telkens gesteld: Erkenning van kwalijk gehandeld te hebben met de uitgave van „Sions worstelingen", en belofte voortaan voorzichtiger te zullen zijn; en „bad hem zeer met alle lijdzaamheid en kracht van redenen" om toch zich te onderwerpen aan 'tgeen de Synode van hem eischte.

Maar niets mocht baten, FRUYTIER bleef standvastig op zijn ingenomen standpunt. Het „beliefde" hem niet anders te antwoorden dan dit: „Wanneer de Chr. Synodus mij zal hebben aangewezen, waarin ik kwalijk gedaan hebbe, dan zal ik bekennen kwalijk gedaan te hebben; en wanneer mij aangetoond zal zijn, waarin ik voor-

zichtiger behoorde te zijn, zal ik belooven voorzichtiger te wezen."

Dat antwoord was eene poging om de zaak zelve wederom in discussie te brengen. Maar op dien weg liet de Praeses zich niet leiden. Nogmaals nam hij het woord en zei, dat hij zich nu niet weder met de zaak zelve kon inlaten, alleen legde hij er nadruk op, dat het boek veelzins en krachtig aanliep tegen de vrede-artikelen van Hun Ed Gr. Mogenden, gelijk ter Synode te Brielle duidelijk met extracten was aangewezen; de zaak was afgedaan.

En „aangezien Ds. FRUYTIER, hoezeer door den Praeses gedrongen, niet anders dan het voorzeide heeft believen te antwoorden, zoo heeft deze hem 't besluit der Synode aangezegd," gelijk het boven vermeld is.

De veroordeelde schijnt geen woord meer te hebben gesproken, alleen heeft hij, „heengaande, op de Synodale tafel gelegd eenige boekjes, handelende van afgedane zaken."(23)

Diep gekrenkt verliet FRUYTIER de vergaderzaal der Synode en keerde naar Rotterdam terug. Wel had hij niet anders kunnen verwachten, de Synode kon moeijelijk anders besluiten. En zij had de straf zoo zacht mogelijk gemaakt. Voor zijne gemeente, die hem hoogachtte en lief had, kon hij blijven, die hij was. Ook in de Classis mocht hij voortaan als vroeger opkomen. Alleen niet ter Synode!

Maar, al was dit, op zich zelf beschouwd, voor hem geen groot gemis, het was toch een harde zaak, dat hij nu voortaan daar niet mocht verschijnen, dat hij niet mocht worden afgevaardigd. Daarmede was dan toch een blaam op hem geworpen, welke hem diep moest grieven. Geen wonder, dat hij somber werd, dat

hij den staat van zaken in land en kerk nog donkerder begon in te zien, dan tot dusver. 't Laat zich verklaren, wat zijn lijkredenaar WILHELMIUS van hem vermeldt, dat hij eens des nachts, half slapeloos op zijn leger omwoelende, eensklaps geheel ontwaakt was door eene stem, die hem tot tweemaal had toegeroepen: Blaas alarm! blaas alarm! En dat hij door dat nachtelijk droombevel was opgewekt tot het schrijven van een tweede uitgebreid historisch werk, getiteld: de versche wonderen des Allerhoogsten, verhaald en aangedrongen tot overtuiging der godverzakers.

Overigens voegde hij zich jaren lang in de straf hem opgelegd. Toen enkele jaren later zijne toerbeurt voor de afvaardiging ter Synode van uit de Schielandsche Classis was gekomen, liet hij die beurt stilzwijgend voorbijgaan; zonder protest van zijne zijde of poging tot rehabilitatie liet hij zich, overeenkomstig het besluit der Synode te Woerden, in zijne Classis passeeren.

Toch bleef het hem zeer hinderen, dat hij ter Synode niet mocht komen. En dit gevoel kwam met vernieuwde levendigheid en kracht bij hem boven, toen in 1724 de Synode te Rotterdam, de stad zijner inwoning en bediening, zou worden gehouden.

Al was ook de bepaling van de eerste Nationale Synode te Dordrecht 1578 (Art. 34), dat ook andere Dienaren en Ouderlingen dan de afgevaardigden der Classen, doch zonder stemrecht, de vergaderingen mochten bijwonen, in de latere kerkorden niet weer opgenomen; wat was natuurlijker, dan dat de van elders opgekomene broederen, buiten de zittinguren, vriendschappelijk omgingen met de broederen der plaats, waar de Synode gehouden werd! Hoe zou dan nu

FRUYTIER zich houden, als de Synode te Rotterdam was vergaderd?

Hoe moeijelijk het hem ook zal zijn gevallen om er toe te komen, toch besloot hij om nog eene poging tot verzoening met de Synode en tot eigen herstel in zijne kerkelijke rechten aan te wenden. Niet dat hij nu bereid was om haar geheel te voet te vallen. Dan ware de zaak aanstonds in orde geweest. Want het vonnis was conditioneel gesteld; zoodra hij de geëischte verklaring en belofte zonder voorbehoud aflegde, was de censuur eo ipso opgeheven. Doch hiertoe was hij ook nu nog geenzins genegen.

't Kon echter zijn, dat de Synode zich nu met minder zou tevreden stellen of haren vroegeren eisch liet varen. In zeven jaren tijds was natuurlijk het personeel nog al veranderd, ook kon de zienswijze in den loop dier jaren gewijzigd zijn.

Genoeg, FRUYTIER besloot nog wederom eene poging aan te wenden om van de censuur te worden ontslagen. Met vaste, nette hand schreef de nu 65 jarige man een brief aan de Synode, welke nog in het Oud Synodaal Archief aanwezig is (24). Hij herinnert daarin aan het besluit, op de Synode te Woerden 1717 tegen hem genomen, en dat hij, ofschoon met smart, daarin had berust en zonder tegenspraak zijne beurt had laten voorbijgaan. Ook nu was het geene begeerte om weer lid van die vergadering te worden, welke hem dreef om zich voor haar te sisteren. 't Was zeer onzeker, of hij zijne toerbeurt nog weer zou beleven, en zoo al, of hij dan nog kracht genoeg zou hebben haar te vervullen. Maar hoogst ongaarne wilde hij ten grave dalen, belast met den hem opgelegden blaam.

Drieenveertig jaren had hij der Geref. Kerke in Nederland gediend en vierentwintig daarvan te Rotterdam niet zonder zegen gearbeid. Daarom wendt hij zich thans tot de Synode om raad te vragen, hoe hij zich moest gedragen, opdat deze last van hem mocht genomen worden.

Wat men in zijn vonnis van hem geëischt had kon hij echter ook nu niet doen. Het boek was buiten en tegen zijne ordre uitgegeven; hoe kon hij dan erkennen met die uitgave kwalijk gedaan te hebben! Bovendien, het boek was uitgegeven in 't najaar van 1714, toen noch Classis noch Synode het ooit hadden gezien, alleen eenige Visitatoren; en ook van dezen hadden sommigen het geprezen en geen enkele uitdrukkelijk verklaard, dat het niet approbabel was. (25) Zoo was hij zich dan ook geene onvoorzichtigheid bewust; hoe kon hij dan belooven voortaan voorzichtiger te zullen zijn!

Was het hem om deze redenen niet mogelijk den eisch, hem in de Synodale Resolutie gesteld, te volbrengen, hij herhaalde met allen ernst de vraag, hoe hij zich in dezen moest gedragen.

Nadat deze brief ter tafel was gekomen en gelezen, stelde de Praeses eerst zichzelf en zijne medeleden op de hoogte van deze zaak door voor te lezen wat in de Synodale Acten van 1715, '16 en '17 daarvan stond genoteerd. Daarop werden de Heeren Deputaten verzocht om met Ds. FRUYTIER „hier digte bij present" te spreken en hem nogmaals te vragen, of hij zich aan den eisch hem in 1717 gesteld wilde onderwerpen, of iets anders had voor te dragen. Dit onderhoud leidde echter wederom tot niets. FRUYTIER verklaarde wel de kerkelijke subordinatie te erkennen

en gaarne mede te willen mainteneeren, salva bona conscientia; doch in dezen verbood hem zijn geweten te doen, wat van hem verlangd werd, en bleef hij raad vragen van de Synode, hoe hij van de censuur ontheven kon worden. Binnengeroepen herhaalde hij dit, onder overlegging van zeker geschrift, voor de volle vergadering.

Doch deze had geen anderen raad dan onderwerping aan het eenmaal genomen besluit, 't welk echter in den vorm eenigszins werd verzacht, in zoover, dat hij nu kon volstaan met oprechtelijk leedwezen te betuigen, dat het boek w a s uitgekomen, (zoo bleef in 't midden of hij zelf, dan wel zijn drukker aan de uitgave schuldig was).

Doch ook in dezen vorm was FRUYTIER niet genegen dit te erkennen. En nog eenmaal trachtte hij, met verwijzing naar het overgeleverde geschrift, de zaak zelve tot onderwerp van discussie te maken. Maar de Praeses repliceerde, dat hem in meer dan eene Synode zijn fout duidelijk was aangewezen en sloot de discussie. „Waarna Ds. FRUYTIER onverrichter zake heengegaan is en deze Christelijke Synodus bleef in haereeren hare voorgaande resolutie op dit subject genomen."

Zoo scheen dan wel de zaak voor goed beslist, de censuur voor goed op FRUYTIER bevestigd.

Toch bleek dit spoedig anders; wat haast niemand kon verwachten, gebeurde reeds den volgenden dag. Zoo ooit, dan werd hier bewaarheid dat de nacht, hier misschien reeds de avond, raad brengt.

Den volgenden morgen was de Synode weer

bijeen en werden natuurlijk de voorloopige notulen van 't geen den vorigen dag was verhandeld, geresumeerd. Bij de omvraag nu over deze notulen „werd voorgeslagen of men met Ds. FRUYTIER op voegzame wijze nog niet eens nader zou kunnen spreken en handelen, ten einde deze zaak geheel en al uit de wereld mochte raken."

Ongetwijfeld was dit voorstel gegrond op de overtuiging, dat eene herhaalde poging niet wederom vruchteloos zou zijn. Wie toch zou wreed genoeg hebben kunnen zijn, om een voor rechters en beschuldigde zóó pijnlijk tooneel te doen herhalen, wanneer men niet overtuigd was geweest, dat de uitslag eene geheel andere zou worden. Ook de Synode zelve zou in dezen voorslag niet hebben kunnen en mogen treden, wanneer haar niet de verzekering was gegeven, dat inderdaad eene verzoening kon en zou worden getroffen. En zoo was het, FRUYTIER's onverzettelijkheid was gebroken, hij had besloten toe te geven. Hoe was die verandering tot stand gekomen? De Synodale acten zwijgen daar over. En 't is steller dezes onbekend, of ergens hieromtrent iets is bewaard. Is FRUYTIER uit eigen beweging tot deze verandering van zienswijze gekomen? Drukte hem toch, nu zijne poging was mislukt, de last te zwaar? Waren het huisgenooten of vrienden, buiten de Synode, die hem hebben belezen het hoofd in den schoot te leggen? Waren het leden der Synode, die, pijnlijk aangedaan door het feit, dat een toch op zich zelf achtenswaardig en door zoo velen hooggeacht predikant, met dien blaam beladen bleef, tot hem zijn gegaan en hem hebben weten over te halen? Of speuren wij hier achter de schermende hand van Burgemeesteren van Rotterdam?

Genoeg; de zaak was in orde, dit behoefde slechts nog officiëel te worden geconstateerd. De voorslag om nogmaals haar ter hand te nemen werd aangenomen en weldra was besloten om aan den Heer FRUYTIER, op zijn verzoek om raad, dezen raad te geven:

1°. Dat zijn Z. E., voor de vergadering gebracht, oprecht zou betuigen „het hem leed te zijn, dat hij zonder volkomen approbatie zijn boek, door hem geschreven en geïntituleerd „Sions Worstelingen" ter drukpers had overgegeven;

2°. Dat Z. E. zoude beloven in het toekomende voorzichtiger te zullen zijn en geen boeken te zullen uitgeven, zonder volkomen approbatie, of strijdende tegen de vredeartikelen.

Nu werd FRUYTIER binnengeroepen, hem de raad der Synode meegedeeld en gevraagd of hij dien aannam, waarop hij bevestigend antwoordde. „Daarop heeft hem de Praeses dit blijde voorgesteld, hem afvragende, of Z. E. het eerste betuigde en erkende en het andere beloofde, waarop Ds. FRUYTIER volmondig zeide: Ja. Nu verklaarde de praeses onmiddellijk, uit kracht van het reeds genomen besluit, namens de Synode, den Heer FRUYTIER volkomen ontslagen van zijne censuur, met hartelijken zegenwensch over Z. E. persoon en heiligen dienst, 't welk door Ds. FRUYTIER met zegenwensch over de gansche vergadering werd beantwoord" En nadat nu ook nog de Classis van Schieland was ontslagen van den last om Ds. FRUYTIER niet ter Synode aftevaardigen, was alles in orde en hield de Synode de zaak voor afgedaan.

Ook wij houden onze taak hiermede voor afgedaan.

Het tafereel is afgeteekend, gelijk het in de officiëele acten der Synoden is neergelegd. De toepassing laten wij aan den lezer over. Alleen dit negatief resultaat willen wij voor ons zelven uitspreken: Wij wenschen den dikwijls zoo hoog geprezen ouden tijd met zijne kerkelijke ordeningen en toestanden niet terug. En daaraan voegen wij deze vraag toe, gericht tot hen, die van terugkeer tot die vroegere kerkorde alle heil verwachten: Indien zelfs een man als JACOBUS FRUYTIER, om een boek als „Sions Worstelingen" in zooveel moeijelijkheden kwam, hoe kan men dan in ernst meenen, dat terugkeer tot de vroegere Kerkorde het redmiddel der Kerk zou zijn in onzen tijd?

J. OFFERHAUS Lz.

AANTEEKENINGEN.

(1) Entretiens sur les differentes methodes d'expliquer l'ecriture et de precher de ceux, qu'on appelle Cocceiëns et Voetiëns dans les Provinces Unies.

(2) Antidotum viperinis morsibus D. JONCOURTII oppositum.

(3) JONCOURT werd zelfs om dit werk door de Waalsche Synode van hetzelfde jaar geschorst en eerst in 't volgende jaar, na herroeping van de meest aanstootelijke stellingen, in zijne bediening hersteld.

(4) Ook nog eenige jaren later in zijn werk: „Sions worstelingen" laat FRUIJTIER NATHANAEL, één der sprekende personen in zijn boek zeggen: „Daar is wel eene verwijdering van gemoederen tusschen de liefhebbers van die gedagten van den heer COCCEJUS en de anderen, die daar geen smaak in konnen vinden. Maar, dit wordt erkend, dat de oprechte navolgers van den Heer COCCEJUS en de anderen, die hem niet volgen, beide de fondamenten van het Christendom vasthouden. En daar was wel een weg te vinden om die partijen met elkander te bevredigen." Daarop zegt de Waarheid, eene der andere sprekende personen: Ik erken het, en indien allen, die in Nederland nog gezet zijn om de fondamentele waarheden staande te houden, zich vereenigden en zich gezamentlijk opstelden tegen de Rationalisten, ik zou nog geen gedachten maken om Nederland te verlaten en mijn zuster de Godsvrucht zou ook meer geliefd worden en van dit Volk zoo niet scheiden." Blz. 837 en 839.

(5) Een Exemplaar van dit geschrift is te vinden op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage in de Bibliotheca Duncaniana 1709 2e Deel.

(6) Deze insinuatie wordt vervolgens op de Coccejanen

overgebracht op deze wijze. „Vroeger gingen de predikanten, hun vrouwen en kinderen, eerbaar en nederig gekleed. Nu ziet men de Predikanten met lange paruiken en die gepoeijerd, zoodat mantel en kleederen daarvan bestoven zijn. De predikantsvrouwen gaan gekleed als Mevrouwen van staat. Voor de kinderen is geen fontaigne te hoog, geen boezem te naakt, geen fatsoen te nieuw, geen coleur te wild. 't Dansen, speelen met de caart of teerling, vroeger een afgrijzen, is nu geoorlooft. Men pleit er voor, alles is nu vrij. Zoo zijn ze dan vijanden van de Christelijke zeden." (bl. 49.)

(7) „Aangaande het onderlingsprotest zien Deputaten geen middelen, hoe het herdrukken van 't zelve voor te komen. En wat het onderzoek naar den autheur van 't zelve betreft, zijn Deputaten van gedachten, dat zulks misschien met geen genoegzame zekerheid zal kunnen geschieden, en, indien het al zeker konde uitgevonden worden, zulks gelegenheid zoude kunnen geven tot meerder verbittering; en dat derhalven dat naamloos geschrift, naar de wijze der pasquillen, veracht moest worden." Acten der Synode van Zuid-Holland te Schoonhoven 1712.

(8) Onder anderen in een gedicht getiteld: „De Nijd op Stelten? zijnde een tegengift of antwoord op zekere schimp-vaars ter ontrustinge van de zalige Assche van de Heer JOH. COCCEJUS, omdat hem een eer-beelt is opgerecht in Sinte Pieterskerk tot Leiden" en aldus aanvangende:

„Wie stoort COCCEJUS dor gebeent?
Wiens Godloos Hert is zoo versteent,
Dat hij dees Man geen rust verleent,
Nu lang gestorven?

Maakt 't Beeld hem tot een Teraphim,
Die levend' was een Seraphim
En over Logen, waarheids-schim
Heeft d' Eer verworven?

Wat schreeuwt hier dan een domme Uil
Op 't Beeld, geplaatst aan 't Kerke-Zuil
Met lasteringen, dom en vuil
Uit Godes Schriften

Te zaam geraapt? Maar per Abuis
Gebragt op d'Heer COCCEJUS thuis?
Doch beter past 't op uw gespuis
Vol domme Driften"! enz.

(9) 't Is aan een werkje van dezen, dat wij deze bijzonderheden ontleenen. Het is getiteld „Zedige verantwoording van JOHAN VAN DOESBURG, nevens een omstandig verhaal van 't geen in de Eerw. Klassis van Schieland op den 11den van Februari 1715 te Rotterdam gehouden, ten zijnen opzichte is voorgevallen, vervat in een' brief aan A. V. B. G. M. dienende tot wederlegging van zijn onwaarachtig bericht en aangewreven laster in zijnen Brief genoemt THEOPHILUS ZELOTES in 't Dolhuis bl. 101 en 102.

Volgens dezen zelfden schrijver is A. V. B. G. M. ARNOLDUS MONTANUS, Predikant te Lekkerkerk. Zeker is het dat de door genoemde initialen aangeduide schrijver een der hevigste strijders was van de zijde der Coceejanen. Van hem is ook het gedicht, waaruit boven eenige coupletten zijn aangehaald; ook schreef hij een antwoord op een geschrift van zekeren zich noemenden BOANERGES, onder den titel: BOANERGES ontmaskert enz.

Deze brochures zijn te vinden in de Bibl. Duncaniana bovenvermeld 1715 Deel I en II.

(10) De drie gekozenen waren VAN VELZEN, HAVICIUS en WILHELMIUS, bevestigd 14 Mei, 6 Aug. en 10 Sept. 1713.

(11) Dat zij is in 't werk gesteld, doch zonder goed gevolg, blijkt ook uit de acten der Prov. Synode te Brielle gehouden 9—19 Julij 1715.

(12) Blijkens bovengenoemde acten had de verwisseling van visitatoren telkens met October plaats. Van Oct. 1712—Oct. 1713 waren VAN TOL en TIELE met die taak belast, van 1713/14 TERING en VAN VELZEN; met Oct. 1714 waren de in den text genoemde Heeren opgetreden.

(13) Zoo luidt de formule letterlijk in de Acten der Zuid-Holl. Synode bovengenoemd. In het Exemplaar van de Leidsche Bibliotheek van 1715 staat „Volgens Kerkeno

(14) „Daar zou men," zegt deze

villen en braden, als men zegt; men na

in, hoe men zich in die gewigtige zaak zou dragen, om die naar zijn zin te doen uitvallen." Zed. Verantw. bl. 20.

(15) Zed. Verantw. bl. 24.

(16) Handelingen der Synode te Brielle.

(17) Uit de Acten der Synode van Brielle blijkt, dat Ds. FRUYTIER zich nog in de week, onmiddellijk voorafgaande aan de behandeling zijner zaak, als appellant had aangegeven, en dat de leden der Synode niet anders wisten, of hij zou verschijnen.

(18) Gewone afgevaardigden waren JOHANNES TEXELIUS, Hoogleeraar en Predikant te Rotterdam, JOHANNES ROTTEVEEN, Pred. te Schiedam, NICOLAAS VAN LIS, Pred. te Kralingen en de Heer LEENDERT DE BEER, Raad in de Vroedschap en ouderling te Schiedam.

(19) Ds. VAN TOL verschijnt in deze zaak wel in een wat dubbelzinnig licht, tenzij de Notarieele acte, door VAN DOESBURG meegedeeld en vroeger vermeld, geheel valsche verklaringen bevat.

(20) Dat hieraan voldaan is en met welk gevolg, mag afgeleid worden uit eene Resolutie der Staten van Holland en W. Friesland van 21 Nov. 1715, waarbij, met ampliatie eener Resolutie van 9 April 1675, onder meer dit wordt bevolen: „dat elk boek of geschrift, approbatie hetzij van Professoren of van de Classis verkregen hebbende, de autheur gehouden zal zijn achter het titelblad te doen drukken, dat hetzelve van de Professoren of de Classis is gevisiteerd en geapprobeerd, met bijvoeging, welke Classis de approbatie heeft gegeven en de dag der approbatie van Professoren of Classis respective."

(21) Rapport van de Dep. Cl. van Schieland in de Acten der Zuid-Holl. Synode gehouden te 's Gravenhage 1716.

(22) Aldus letterlijk overgenomen uit de Acten der Synode bovenvermeld.

(23) Acten der Synode van Z.-Holland, gehouden te Woerden van 6—16 Julij 1717. Art. 13. In deze acten is geen spoor, dat men eenige notitie heeft genomen van het geschrift van FRUYTIER: Verantwoording, overgeleverd aan de Christelijke Synode te Woerden wegens Z. E. boek, genaamd: „Sions Worsteli[illegible] Het schijnt dus niet vroeger te zijn uitgekomen.

[illegible]d Synodaal Archief 35 V. 9.

[illegible]erdaad was dit voor de eerste maal officieel verklaard [illegible]ring der Classis van Schieland van 30 April 1715.

IETS OVER DEN ISLAM EN HET JAVAANSCHE VOLK.

Naar: Brieven over den Islam uit de Binnenlanden van Java, door C. POENSEN. Met een voorrede van Prof. P. J. VETH, Leiden. E. J. BRILL. 1886.

De „Brieven over den Islam uit de Binnenlanden van Java door C. POENSEN" verschenen reeds in 1883 onder den titel „Brieven van een desaman" in het Soerabajasche Handelsblad.

Levendig herinner ik mij nog, met hoeveel genoegen ik ze toen las en met welk een belangstelling zij in het algemeen in Indië ontvangen werden.

Zullen zij in hun nieuw gewaad, en met een voorrede van Prof. VETH bij het Nederlandsche publiek ingeleid, hier ook belangstelling wekken?

Ik weet niet, of zij hier reeds aftrek hebben gevonden, maar wel weet ik, dat ze ook in Nederland verdienen gelezen te worden.

Ik zeg dit op gezag van mannen als Prof. VETH, Prof. WILKEN en Dr. C. SNOUCK HURGRONJE.

Prof. VETH uit in zijn voorrede den wensch, dat POENSEN'S boekske talrijke lezers moge vinden. Prof. WILKEN, zooals door Prof. VETH wordt meêgedeeld,

verklaart den inhoud, ofschoon hij wel eenige bedenkingen heeft, zeer geschikt te achten, ter bereiking van het doel, dat de schrijver er zich meê heeft voorgesteld, nl. om het groote publiek in te lichten omtrent den Islam in het algemeen en de wijze, waarop zijne voorschriften in de Binnenlanden van Java worden opgevolgd. En Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, de grondige kenner van den Islam en de scherpe criticus, is het, in zijne recensie, geplaatst in de Ind. Gids van 1886 bladz. 1092 en verv., volstrekt niet eens met Prof. VETH, dat POENSEN's brieven slechts geschikte lectuur zouden zijn voor hen, die zonder genot eener wetenschappelijke opleiding naar Java gaan, en voor de vrienden der zending in Nederland. Hij wenscht hun bovenal zulke lezers toe, die hetzij dan met of zonder wetenschappelijke opleiding reeds gedurende korter of langer tijd op Java gevestigd zijn, en meent, dat behalve de door Prof. VETH genoemde lezers ook zij, die den Islam tot voorwerp hunner studie kozen, zooals hijzelf, met de lectuur er van eenige winst kunnen doen.

Waar zulke geleerden een zoo gunstig oordeel over deze brieven vellen, daar hebben ze mijne aanbeveling niet noodig.

Laat mij echter mogen getuigen, dat de lezing er van mij van groot nut is geweest. Vele gebruiken der Javanen, die ik honderdmaal gezien had, heb ik er eerst recht door begrepen, vele door hen gebezigde uitdrukkingen zijn mij duidelijk geworden, maar vooral ben ik POENSEN dankbaar, omdat ik door den helderen blik, dien hij ons in het gemoedsleven der Javanen doet slaan, hun godsdienstig leven juister heb leeren beoordeelen.

De inhoudsopgave achter het werk geplaatst zal ieder terstond doen zien, over welke belangrijke zaken POENSEN licht zoekt te verspreiden.

Behalve de 5 zuilen of pilaren van den Islam: de belijdenis (Sjahadat), de ritueele gebeds- of godsdienstoefening (Çalat), de vasten (Poeasa), de godsdienstige belastingen (Djakat en Pitrah) en de bedevaart (Hadj), waaraan de 15de, 17de, de 4de, 14de, en de 8ste en 9de brief gewijd zijn, worden nog achtereenvolgens de navolgende onderwerpen behandeld: de Javaan-Mohammedaan; de dooden-vereering of-herdenking in de maand „Roewah-Saban"; het huwelijksleven; de Islam en de Wetenschap; het internationaal karakter van den Islam; Arabie's invloed op de tijdrekening der Javanen; het Soera-feest (het voornaamste feest der Sjiïten) en zijne Javaansche viering; de invloed der zedeleer van den Islam, en de Moeloed of het geboortefeest van den Profeet. Het valt terstond in het oog, dat deze onderwerpen niet in systematische orde worden behandeld; anders zou, om iets te noemen, de bespreking van de Sjahadat, den eerste der vijf pilaren van den Islam, niet eerst in den 15den brief en dus na die over de Poeasa, de Djakat en den Hadj eene plaats hebben gevonden.

Moge men zich hierover eerst verwonderen, die verwondering houdt op, als men bedenkt, dat de brieven aanvankelijk slechts bestemd waren voor een dagblad en dat dus door de oorspronkelijke uitgave niet alleen de vorm, maar ook de inhoud en de volgorde der verschillende onderwerpen waren bepaald. Men behoeft ook slechts het begin van enkele brieven te lezen om Prof. VETH toe te stemmen, dat men POENSEN's brieven als eene reeks kleine monographiën heeft

te beschouwen over onderwerpen, den Islam betreffende, waarover de schrijver zijne gedachten mededeelde, naarmate de gebeurtenissen van den dag of hetgeen hij in zijne omgeving waarnam daartoe aanleiding gaven. Zoo schreef hij b.v. in de vastenmaand der inlanders over de vasten; zoo was zijn brief over de bedevaart gedateerd 30 Sept. 1883, d. i. een paar weken voordat de bedevaartgangers te Mekka moeten zijn, terwijl de Krakatau-ramp van 31 Aug. 1883 en de verhalen daaromtrent in de Indische Couranten hem aanleiding gaven om den 17den September 1883 aan het internationaal karakter van den Islam een brief te wijden. Trouwens dit gemis aan systematische orde in de behandeling der verschillende punten behoeft niemand af te schrikken van de lezing van POENSEN'S brieven, want elk der daarin behandelde onderwerpen op zich zelf is gewichtig genoeg om tot kennismaking er mêe uit te lokken. En men zal zich die kennismaking niet beklagen. Hetzij POENSEN over den Islam in het algemeen spreekt of over de wijze, waarop de voorschriften der Islamitische wet door de Javanen worden opgevolgd, hetzij hij, zooals in zijne brieven over de bedevaart en in het eerste gedeelte van dien over de „Djakat", ons verhaalt wat Dr. SNOUCK HURGRONJE schreef, of, gelijk meestal het geval is, ons vertelt wat hij door eigen studie en eigen aanschouwing is te weten gekomen, hij bezit den tact ons eene duidelijke voorstelling te geven van hetgeen door den Javaan op godsdienstig gebied wordt verricht of gedacht.

Het ligt niet in mijn plan een verslag van POENSEN'S brieven te geven, want ik hoop, dat de lezers van „Geloof en Vrijheid" ze in hun geheel zullen gaan lezen.

Maar wel wil ik ten einde het verlangen daartoe bij hen te wekken hun, zooveel mogelijk met de eigen woorden van den schrijver, mededeelen, hoe POENSEN oordeelt over het algemeen karakter van den Islam op Java, welk onderwerp hij in zijn eersten brief, de Javaan-Mohammedaan, behandelt, maar waarop hij ook in zijne overige brieven telkens terugkomt.

Het komt mij voor, dat POENSEN zich daarbij de volgende vragen gesteld heeft: in hoeverre is de Javaan reeds Mohammedaan? moeten wij verwachten, dat hij dit in steeds toenemende mate zal worden? en, indien dit het geval is, moet zulks dan niet in strijd geacht worden met zijn wezenlijk belang en met het belang van ons Gouvernement?

Laat ons zien, hoe POENSEN die vragen beantwoordt.

Wat de eerste vraag betreft, wil hij niet meegaan met hen, die, vergetende dat het onderzoek in de laatste jaren op goede gronden heeft uitgemaakt, dat er op Java een zoogenaamd Javanisme bestaat, met welken term een vermenging van oud-javaanschen natuurdienst, Hindoeïsme en Mohammedanisme wordt aangeduid, van niet anders willen weten dan van Mohammedanisme, vermengd met wat bijgeloof; maar evenmin volgt hij hen, die de Javanen in den grond der zaak niet langer als Mohammedanen beschouwen, maar als bedorven Hindoe's. Naar zijn meening zijn de Javanen zonder twijfel Mohammedanen. Dat zegt het Gouvernement, dat zegt de inlander zelf, en dat leert de werkelijkheid (1).

Maar staat dit bij hem vast, noodig is het volgens hem onderscheid te maken tusschen het uiterlijk en innerlijk leven der Javanen.

Wanneer men meer nauwkeurig de meer intieme godsdienstige gewoonten en zaken en handelingen des dagelijkschen en huiselijken levens waarneemt en de gesprekken der inlanders afluistert, dan blijkt het, zegt POENSEN, dat het volk naar het uiterlijke zeer zeker Mohammedaansch genoemd moet worden, maar dat er in het binnenste der ziel nog een godsdienstig leven werkt, dat zich in allerlei bepaald niet-mohammedaansche denkbeelden en vormen beweegt en uit. Ja, dan komen wij tot het resultaat, dat wij op Java met een Mohammedaansch volk te doen hebben, dat Mohammedaansch is en wil heeten, niet omdat het den Islam als zoodanig de voorkeur geeft en van zijn geest doortrokken is, maar omdat het Mohammedaan moet zijn, en moeielijk iets anders zijn kan, daar alle heerschende en regeerende krachten en machten dat feitelijk zoo verlangen, en waartegen vooral de „kleine man", om niet te zeggen ook hooger geplaatsten, zich moeielijk kunnen verzetten (2).

De groote menigte weet vooral in de Oostelijke en Zuidelijke deelen van Java van den Islam niet veel meer af, dan dat het doen besnijden der kinderen, het vasten en geen varkensvleesch eten tot het Islam-zijn behooren, dat er een garĕbĕg-bĕsar (d. i. de 10de dag der maand Dzoe-l-Hidjah, de belangrijkste en laatste dag van de bedevaart), een garĕbĕg Moeloed (het feest van MOHAMMED's geboorte) en nog een paar andere feestdagen bestaan; dat alle prïjajï's (aanzienlijken, ambtenaren), als iets dat natuurlijk van zelf spreekt, Mohammedanen zijn, en alle Christenen „Kapirlondo'' (ongeloovigen scheldnaam voor de Hollanders);

volgens velen volgelingen van zekeren OENOEQ, een vuil bergwezen uit oude sprookjes. (3)

Al zeggen de inlanders bij sommige gelegenheden b.v. voor den Panghoeloe (hoofdpriester in een distrikt of regentschap) bij het sluiten van een huwelijk de Sjahadat op, de belijdenis dat alleen Allah God is, toch kunnen de gewone Javanen het zeer goed buiten Allah stellen. Zij leven met den Danhjang-desa (beschermgeest van de desa) en allerlei andere geesten op veel vertrouwelijker voet dan met Allah. Als een desa-man ziek is, als zijne vrouw zwanger of bevallen is, als hij eene bijzondere onderneming wil volvoeren, b.v. een buffel of koe van de éene desa naar de andere wil brengen, een huis opzetten of wat dies meer zij, dan bidt en offert hij aan allerlei geesten, maar aan Allah wordt niet gedacht.

Zoo roept ook een Javaansche accoucheuse niet de hulp van Allah in, maar van haar Kjaï-Omong en Njaï-Omong (een mannelijke en vrouwelijke geest, die over de zuigelingen waken). (4)

Wat de vervulling der 5 plichten betreft, merkt POENSEN op, dat de Javaan zich van de godsdienstige belastingen (Djakat en Pitrah) kwijt, maar op een van de wet afwijkende wijze (5), terwijl de Çalat, de tweede der 5 pilaren, door den gewonen Javaan nooit wordt volbracht. (6)

De groote menigte, de Bongsa-abangan (7), çalat nooit, d. i. bidt nooit op de wijze der Mohammedanen, of, zooals Dr. SNOUÇK HURGRONJE zou zeggen, hij neemt de Mohammedaansche ritueele godsdienstoefening nooit waar.

Want die Çalat bestaat uit zoovele ceremoniën en vereischt de kennis van zoovele voorschriften, dat een

eenvoudig desa-man zich er niet meê kan inlaten. In plaats van de Çalat waar te nemen, leert hij liever eenige duistere formules (rapals) van buiten en spreekt die uit bij gewijde beelden en boomen, in bosschen, op graven, bij bruggen, en op welke plaatsen al niet meer.

Een koopman zal bijv. met eenige artikelen naar de pasar (de markt) gaan, en passeert een offerboom. Fluks spreekt hij zijn rapal uit, al of niet gepaard met het nêerleggen van 1 of 2 centen, bloemen, of wat reukgoed — borèh — dat hij aan den boom smeert.

Hoe weinig de inlander in zijn hart nog Mohammedaan is, blijkt eindelijk, zegt POENSEN, nog uit de hooge waarde, die hij hecht aan het vereeren met een offermaaltijd van de afgestorvenen, waarover in den tweeden brief wordt gesproken.

Deze vereering had reeds plaats vóór de invoering van den Islam, en zij, die den Islam op Java vestigden, hebben zich genoodzaakt gezien om den overgang tot den Islam voor den Javaan mogelijk te maken, door een maand des jaars voor die viering af te zonderen en aan die maand en het in die maand te vieren feest Arabische namen te geven: r o e w a h en r o e w a h a n, van het Arabische roehh (geest). Dit feest blijft echter een echt Javaansch feest. Het is geen Mohammedaansch feest, al is het Mohammedaansch getint.

En toch bestaat er geen godsdienstig voorschrift voor den inlander, dat zoo algemeen wordt waargenomen als juist dat r o e w a h a n, d. i. met een offermaaltijd vereeren der afgestorvenen.

Maar noemt POENSEN het innerlijk leven van den Javaan nog niet M o h a m m e d a a n s c h (8), wel staat het bij hem vast, dat de Islam hoe langer hoe meer

zijn invloed op de Javaansche maatschappij zal doen gelden en dat de Javanen *hoe langer hoe meer goede, ijverige Moslims zullen worden.*

Reeds laat de Islam zijnen invloed op allerlei wijze gevoelen. O.a. blijkt dit, volgens POENSEN, hieruit, dat de Javanen in 1555 de tijdrekening van de Arabieren overnamen. Ook de verdeeling van den dag is Arabisch. Zoo wordt hij thans op Arabische wijze geacht te beginnen met zonsondergang. Verder wordt de dag verdeeld naar waqtoe's, d.i. naar de tijdstippen, waarop men de Çalat of de 5 verplichte dagelijksche gebeden behoort te verrichten. Vijf Arabische personennamen wijzen de bepaalde gedeelten van een etmaal aan.

Ook spreekt POENSEN, bladz. 97 en verv., uitvoerig van den Windoecyclus, die ontstaan is om het Arabische maanjaar, dat 354 dagen telt, met den waren maansomloop te vereffenen. „Op tweeërlei wijze," zegt hij, „wordt die ve reffening tot stand gebracht. Volgens de éene — de groote cyclus genaamd — legt men ten grondslag een kring van 30 jaren, waarvan elf schrikkeljaren zijn of 355 dagen tellen, zoodat de gemiddelde duur van een jaar $354\frac{11}{30}$ dagen wordt, een tijd, die zoo nauwkeurig met 12 synodische maanmaanden overeenstemt, dat eerst na 2400 jaren de invoeging van een buitengewonen schrikkeldag noodig is. Volgens de andere — den kleinen cyclus, die hoogst waarschijnlijk uit Europa afkomstig is, — telt men bij kringen van 8 jaren, Windoe's genaamd, waarvan 3 jaren, nl. het 2de, 5de en 8ste jaar, schrikkeljaren zijn, of 355 dagen tellen. Volgens deze methode heeft het gemiddelde jaar $354\frac{3}{8}$ dagen. Het allengs met den grooten cyclus ontstaande verschil kan vereffend wor-

den door in elke 120 jaar één schrikkeldag over te springen.

Hoe vreemd ook van oorsprong, heeft de Windoe-cyclus van 8 jaar in het Javaansche leven een groote beteekenis gekregen; ook het bijgeloof heeft hem zich toegeëigend, en er worden tal van berekeningen mêe volbracht, zoowel voor goede als kwade doeleinden. Om die berekeningen te maken, heeft men allerlei bijzonderheden in de getallen en hunne samenstelling opgemerkt, en daar een volledig stelsel op gebouwd. Zoo heeft men bijv. opgemerkt, dat eene Windoe 2835 dagen telt, welk getal deelbaar is door 7. Het gevolg hiervan is, dat iedere Windoe gedurende elk 120-jarig tijdsverloop met denzelfden dag der week aanvangt, maar als dit geëindigd is, wegens de dan gevorderde vereffening een anderen aanvangsdag moet krijgen." Zelfs de geringste en onkundigste desa-man hecht aan deze berekeningen groote waarde, en daar hij ze zelf niet kan maken, roept hij de hulp in van een Kjaï (notabele) of Goeroe (onderwijzer), en deze, die in connectie staat met de Bongsa-poetihan (7) en van dezen zijne geleerdheid opdoet, krijgt daardoor steeds meer invloed en laat den Arabischen geest hoe langer hoe meer zelfs op de eenvoudigste desa-lieden inwerken (9). Overigens schrijft POENSEN het feit, dat de Javanen hoe langer hoe meer goede Moslims worden en moeten worden, aan de volgende oorzaken toe:

1°. aan het verblijf der Arabieren op Java; 2°. aan de werkzaamheid der Pĕsantrèn-geleerden; 3°. aan de bedevaart en 4°. aan de bemoeiingen van ons Gouvernement.

De Arabieren worden door den Javaan met zooveel eerbied behandeld, er wordt door den Javaan met

zooveel belangstelling geluisterd naar hetgeen door hen omtrent allerlei godsdienstige oefeningen wordt bekend gemaakt, dat men gerust kan aannemen, dat de kennis van en de ingenomenheid met den Islam door hun toedoen op Java aanmerkelijk wordt bevorderd (10).

En datzelfde geldt van de werkzaamheid der onderwijzers aan de Pĕsantrèns (godsdiensscholen), die veel meer op de hoogte zijn van de grondslagen van den Islam, dan men gewoonlijk wel denkt. Vooral na kennis genomen te hebben van SNOUCK HURGRONJE'S verklaringen van vele terminologische woorden is dit aan POENSEN gebleken, want het heeft hem getroffen, dat de verklaringen van S. H. geheel overeenkomen met die, welke hij wel van die onderwijzers gehoord had.

Deze Pĕsantrèn-geleerden nu brengen door hun onderwijs en hunne leerboeken, wier inhoud zuiver Islamitisch is, steeds betere denkbeelden omtrent den Arabischen godsdienst onder het volk (11).

Maar vooral doen de Hadji's (12) veel kwaad, want deze hebben niet te vergeefs te Mekka met geloofsgenooten uit alle werelddeelen in den bij uitnemendheid aan Allah gewijden tempel vertoefd, niet te vergeefs dáár de Christenvolken als ongeloovige schriftbezitters hooren beschouwen, die nu wel hier en daar de macht over Moslimsche volken bezitten, maar onrechtmatig, waarom Allah hun die dan ook te eeniger tijd ontnemen zal om haar aan zijn „ommah" (zijn volk) te geven.

En zijn zij niet naar Mekka gegaan om aan den drang van innige zielsbehoeften en een smachtend verlangen naar het geestelijk genot van Gods gemeenschap te voldoen, maar om hun godsdienstplichten te vervullen en uitnemend te worden te midden van hun geslacht,

gerust kan men aannemen, dat de Hadji's uit Mekka ook den toeleg medenemen om den Javaan hoe langer hoe meer Moslimsch te doen worden en met haat tegen de Hollanders, hunne onrechtmatige overheerschers, te vervullen. En als de inlanders wat minder indolent en goedaardig waren of, zooals Dr. SCHAGEN VAN SOELEN het zeer eigenaardig uitdrukt (13), wat minder dof waren, zouden wij zeker reeds lang veel meer ondervonden hebben dan nu het geval is, dat dit hun maar al te goed gelukt.

Geheel en al in overeenstemming met POENSEN zegt Dr. SNOUCK HUNGRONJE in zijn laatste stuk in de Gids jg. 1886, No. 7: „Straks zullen zij (de teruggekeerde Hadji's) hunne landgenooten gaan versterken in hun „middeneeuwsch" geloof, hen aansporen tot vlijtiger studie en ijveriger betrachting van de geloofs- en plichtenleer; niet zelden brengen zij voor het eerst de zaden van haat tegen de ongeloovigen in hun door Franken beheerscht vaderland, waar deze maar al te welig kiemen."

Eindelijk is het, volgens POENSEN, meer nog dan aan de werkzaamheid van Arabieren, Pĕsantrèn-geleerden en Hadji's, aan de bemoeiingen van het Gouvernement te wijten, dat de Islam zich steeds meer vastnestelt in de harten der Javanen. (14)

Zoo zegt hij op bladz.. 2, „dat de O. I. Compagnie zoowel als de latere Nederlandsche Regeering zich de Javanen als bijgeloovige Mohammedanen voorstelde en deze beschouwing tot grondslag of leidend beginsel van haar politiek maakte, zoodat zij, aanvankelijk zonder twijfel zich zelf daarvan niet bewust, op het krachtigst heeft medegewerkt aan de bevestiging van den Islam op Java, dat in sommige opzichten wel eens zoo ver

ging, dat zeker niet geheel ten onrechte van een coquetteeren met den Islam kon gesproken worden."

En dat het Gouvernement nog steeds in dienzelfden geest de Javanen blijft beschouwen, daarvan zijn in POENSEN's brieven tal van bewijzen te vinden. (15)

Zoo heeft in de maand Ramadhan wegens de vasten geene zitting van den Landraad plaats, en heeft een Panghoeloe-Landraad in dat college zitting. Des Vrijdags zijn de inlandsche Gouvernements lagere scholen meestal gesloten en des Zondags geopend. Voor 's Gouvernements rekening werd in 1882 de „Minhadj-at-talibin" door L. W. C. VAN DEN BERG uitgegeven. (16) De Regeering laat nieuw aangelegde spoorweglijnen door Mohammedaansche vromen zegenen. De inlandsche ambtenaren zijn tevens hoofden van den Islam en de Regeering wil niet, dat Wedônô's (distrikthoofden), laat staan Regenten, den Christelijken godsdienst belijden. Dat dit zoowel hier als elders terecht door POENSEN wordt verzekerd, kan ik bevestigen door de mededeeling van hetgeen ik eens van zeer geloofwaardige zijde hoorde. Toen een zeker Gouverneur-Generaal, van wien wij dit wel het allerminst zouden verwachten, vernam, dat de zoon van den Regent van Tjiandjoer met diens wil en weten sterk onder den invloed was van den aldaar gevestigden Zendeling, liet hij den Regent door den Assistent-Resident ernstig waarschuwen.

En hoeveel meer ware hier nog bij te voegen, b.v. waaraan onlangs nog door Dr. SCHAGEN VAN SOELEN werd herinnerd, dat allerlei maatschappelijke verhoudingen z. a. huwelijk, erfrecht (althans op Java) door het Mohammedanisme worden geregeld, ten bewijze, dat het Gouver

nement den Javaan als Mohammedaan beschouwt en behandelt (17).

Welnu, zoolang de geest van het Bestuur zoo blijft, zegt POENSEN, en zoolang de Regeering, zou ik er met Dr. SCHAGEN VAN SOELEN willen bijvoegen (18), den Javaan den indruk geeft, dat hij naar het hart der Regeering handelt, als hij geen Christen wordt, zoolang is het ook de schuld der Regeering, dat de Islam hoe langer hoe vaster op Java wortel schiet.

En hiermede laadt de Regeering, volgens POENSEN, een zware schuld op zich, want naar zijn meening oefent de Islam een verderfelijken invloed uit op den Javaan en graaft de Arabische godsdienst een steeds wijder gapende klove tusschen ons en hen, die onze natuurlijke bondgenooten moesten zijn (19).

Het verwondert ons niet, dat POENSEN den invloed van den Islam verderfelijk acht, want het oordeel door hem over het karakter van den Islam geveld is zeer ongunstig (20).

Zoo zegt hij, bladz. 78: „Eigengerechtigheid is de wortel der Islamitische vroomheid, knechtelijke leeren vormendienst haar gebladerte, geestelijke hoogmoed en blind fanatisme hare vruchten."

Elders, bladz. 42 en verv., verklaart hij volkomen in te stemmen met E. RENAN, als deze in zijne Conférence faite à la Sorbonne le 29 Mars 1883, getiteld: L'Islamisme et la Science, beweert, dat de bloei van kunsten en wetenschappen in de Moslimsche wereld gedurende 775—1250 niet door, maar in weêrwil van den Islam is voortgebracht, terwijl de Islam in zich zelven doodelijk is voor alle wetenschap, en de

landen, die hij aan zich onderworpen heeft, voor alle wetenschappelijke ontwikkeling heeft gesloten.

Als RENAN zegt ook POENSEN, dat de Islam, die zijne belijders tot fanatiek geloovigen maakt, geheel doordrongen van den waan de absolute waarheid te bezitten, volgens zijn natuur de wetenschap als zijn vijand moet behandelen, haar moet willen dooden, en dat hem dit tot zijn eigen ongeluk ook is gelukt. Maar hiermede is naar POENSEN's duidelijke aanwijzing de Islam tegelijk geoordeeld en veroordeeld; en hiermede zijn de roeping en de plicht der Christenheid tevens aangewezen.

Prof. KUENEN zegt in zijn „Volksgodsdienst en Wereldgodsdienst", bladz. 37: „Maar dit zal toch mogen worden vastgesteld, dat het „nabij God te zijn" en „God nabij zich te gevoelen" geen overdreven eisch is en ook geen ijdele wensch behoeft te blijven. Welnu, dat is het juist wat de Islam niet geeft, noch in de voorstelling van Allah's wezen en eigenschappen, die hij predikt, noch in den eeredienst, dien hij heeft ingevoerd.

Al wordt ALLAH bij voorkeur de Barmhartige en Meedoogende genoemd, hij is toch „een God van verre." Het volk kent geen anderen dan Hem, neemt dan ook de door Hem opgelegde godsdienstplichten waar en verschijnt ten bestemden tijde in Zijn bedehuis. Maar aan de behoeften van zijn hart is daarmede niet voldaan en daarom schept het zichzelf een nieuwen godsdienst."

Geheel in overeenstemming met deze meening van den Hoogleeraar wordt door POENSEN geoordeeld.

Ook volgens hem kan de Islam als godsdienst niet aan de eischen voldoen, die men een godsdienst stellen

mag (21). Met den God van den Islam kan de Javaan niet vertrouwelijk omgaan; hij blijft hem een God van verre (22). Hij kan naar dien God niet met innig zielsverlangen uitzien; het zuchten, het heimwêe naar dien God kent hij niet (23). Hij kan voor dien God geen liefde gevoelen, en de dienst van dien God wekt in hem geen beginsel van een vernieuwd leven, op welks bodem zich alleen waarachtige zedelijkheid ontwikkelen kan. En naarmate de Islam minder geestelijke beginselen in het hart overbrengt en slechts als een godsdienst van gebod en verbod optreedt, zonder idealisme, zal hij ook te meer het geestelijk leven verstijven en onderdrukken. Hij doet geen geestelijke karakters geboren worden, hij wekt in den mensch geen kracht en wil om tegen eigen hartstochten en neigingen te strijden uit beginsel (24).

POENSEN voorziet echter de volgende bedenking. Laat het zijn, dat de Islam niet den weg aanwijst tot hooge, zedelijke en godsdienstige ontwikkeling, omdat hij een godsdienst van gebod en verbod is, zou hij dan toch als zoodanig niet op de zedelijkheid, op de zeden en gewoonten, op den handel en wandel der volken een gunstigen invloed kunnen uitoefenen en zou hij dan ook niet den Javaan ten goede kunnen komen (25)?

Op die bedenking antwoordt hij uitvoerig, in zijn twaalfden en dertienden brief. Hij erkent dáár (26), dat de Islam op de Arabieren van MOHAMMED's tijd en daarna in eenige opzichten gunstig heeft gewerkt. Door hem toch kwam er meer eenheid onder de Arabieren; wet en gezag traden in de plaats van bandeloosheid, en dien tengevolge werden de zeden verzacht en veel willekeur en onrecht gestuit. De toestand der vrouw en der

slaven werd in maatschappelijk opzicht verbeterd, kindermoord werd onderdrukt, de armen werden verzorgd, de afgoderij werd beteugeld en onzedelijkheid in enkele vormen tegengegaan. Ook op de wilde stammen van Afrika en Azië, onder welke de Islam ingang heeft gevonden, oefende hij eenigen invloed ten goede uit.

„Maar wat men", gaat POENSEN voort (27), „ook in dat opzicht moge kunnen aanvoeren, een feit blijft het, dat de zedeleer van den Islam slechts in eene bepaalde richting en onder een volk op een bepaald standpunt van ontwikkeling gunstig kan inwerken. Is eenmaal het standpunt bereikt, waarop de ontwikkeling des volks op de hoogte van den Islam staat, dan treedt er noodwendig een tijdperk van stilstand, van verstijving in en wordt alle verdere ontwikkeling even onmogelijk als de Islam zelf onveranderbaar en afgesloten is. De Moslimsche volken, die het eerst en als volk, in massa, den Islam aannamen, leveren daarvan in onzen tijd de sprekendste bewijzen."

En wat nu den invloed van de zedeleer van den Islam op den Javaan betreft, dan weet POENSEN werkelijk niet, in welk opzicht deze den Javaan gunstig zou kunnen zijn of gunstig is geweest.

De zeden der Javanen behoefde de Islam niet te verzachten, want ze waren niet ruw.

MOHAMMED verbood het gebruik van geestrijke dranken. Maar dit verbod had de Javaan niet noodig, want de gewone inlander drinkt niet, hij schuift.

Dat schuiven is een maatschappelijk kwaad en daartegen heeft de Islam geen geneesmiddel. Want al moge het in den geest van den Islam zijn zich daartegen te verzetten, er kan niet tegen geprotesteerd

worden op het gezag van Koran en Sonna (overlevering). En vandaar dat men onder de Hadji's en Santri's velen aantreft, die schuiven (28).

In zijne recensie beweert Dr. SNOUCK HURGRONJE, bl. 1097, dat de Islam ten stelligste het opiumschuiven verbiedt, en dat niet alleen de geest, maar ook de letter der Moslimsche Wet zich hiertegen verzet en iedereen gebiedt om waar hij kan die ondeugd te keer te gaan, ja den geloovigen overheden voorschrijft straffen op te leggen aan hen, die zich hieraan bezondigen. Opiumpacht van staatswege, zegt hij, zou in een Moslimschen staat haram, d. i. ongeoorloofd, heeten.

Ik wil gaarne gelooven, dat Dr. SNOUCK HURGRONJE gelijk heeft, maar dan is dit gebod voor den Javaan van even weinig nut geweest als Mohammed's protest tegen het hazardspel, waaraan de inlanders in 't algemeen verslaafd zijn, al treft men, gelijk POENSEN opmerkt, in de desa ook velen aan, die niet dobbelen (29).

En nog veel minder is van den Islam, zegt POENSEN in zijn dertienden brief, iets te verwachten ter bestrijding van een kwaad, dat nog meer verwoestingen aanricht dan het opium-misbruik en het dobbelen te zamen, nl. de ontucht. Wel is waar verklaren Koran en Sonna zich ernstig tegen overspel, men mag zijne slavinnen niet tot prostitutie noodzaken, voor een man of vrouw, die zich aan echtbreuk schuldig maakt is een bepaalde staf aangewezen. Maar — wat baten, vraagt POENSEN, al deze geboden, zoolang de Islam de vrouw zoo laag blijft stellen, dat bijv. een Arabier nooit den naam eener vrouw wil noemen, uit vrees iets onbetamelijks te zeggen, zonder er bij te voegen: „Adjellak Allah", met uwe permissie,

welke verontschuldiging hij ook zal uitspreken, wanneer hij van een hond of ezel heeft gesproken (30). Verder zou, volgens POENSEN, het feit, dat onder de gebreken van den profeet zijne neiging tot wellust het grootste was, toch op zich zelf reeds de kracht der verboden tegen de ontucht verlammen, indien niet reeds het systeem van den Islam alle gegevens als aanleiding tot innige en waarachtige zedelijkheid miste, en reeds op grond daarvan van den Islam geen verbetering der zeden en onderdrukking der ontucht te verwachten was (31).

Zegt men eindelijk, dat het den Koran toch niet aan goede voorschriften en vermaningen ontbreekt, dan antwoordt POENSEN blz. 128: Zeker niet, maar wat geeft dit den kleinen man, die den Koran toch niet leest en er alleen iets van verneemt door middel van de Pĕsantrèn-geleerden en de Hadji's, die den Koran niet om de Ethiek maar om de Dogmatiek beoefenen en bij wie meer leer- en cultus-werkheiligheid op den voorgrond treden, dan ware zedelijkheid en godsvrucht?

Summa summarum is derhalve volgens POENSEN de invloed van den Islam op de Javanen verderfelijk te noemen, en reeds daarom zou naar zijne meening de Regeering, indien zij hare roeping begreep, hare tegenwoordige houding tegenover den Islam moeten veranderen. Maar niet minder moet zij dit doen in haar eigen belang, want de Islam kweekt haat aan tegen de Hollanders, zooals tegen iederen kafir en ongeloovigen schriftbezitter.

Door hoevelen is dit reeds in den laatsten tijd gezegd (32)! Zoo schreef Dr. SNOUCK HURGRONJE op bladz. 31 van zijne bovengenoemde brochure, dat de Moslims zich als het werktuig beschouwen in Allah's

hand om reeds op aarde het ongeloof niet alleen, maar ook de ongeloovigen te verdelgen; op bladz. 32, dat tot de Javaansche volkslitteratuur geschriften behooren over het laatste der dagen, waarin met waren wellust wordt stilgestaan bij de schets van al de ellende, die men den Hollanders en anderen ongeloovigen zal aandoen, dán als men kan; en dat in de Menangkabauwsche Oendang-oendang (wetboeken) niet alleen de komst der „Satansche Hollanders" als een aanval op den Islam wordt voorgesteld, maar ook herinnerd, dat het de plicht is der Moslims om de broeders in het geloof te helpen en alle kafirs te haten. En de brochure eindigt met deze merkwaardige woorden: „Volken, die zulke voorstellingen scheppen en zich er in verlustigen, zijn zeker wel als brandstof te beschouwen. Het buskruit zijn dan de Hadji's, die hunnen geloofstrots in Arabië verlevendigden; ook de Arabieren, die in Indië ten handel komen, en de leerlingen, die zij daar vormen. En de lont? Die ontbreekt gelukkig vooralsnog. En de Hemel beware er de oppervlakkige beoordeelaars van den Oost-Indischen Islam voor, om van haar te moeten leeren, dat waarlijk ook Javanen en Maleiers Mohammedanen zijn!"

Dat POENSEN even zóó oordeelt valt bij het lezen zijner brieven terstond in het oog.

Wij behoeven daartoe slechts den 7den op te slaan, waarin hij spreekt over het verhaal, dat in September 1883 in de Indische dagbladen de ronde deed omtrent de onbarmhartige houding der Bantammers tegenover de Hollandsche vluchtelingen van Anjer na de uitbarsting van de Krakatau, of den 8sten, waarin hij er op wijst, hoe de politieke en internationale beteekenis van den

Islam te Mekka den Javaan duidelijk wordt, en ons herinnert, dat aan de Hadji's tractaten tot godsdienstige opwekking en bekeering worden meegegeven, die voor de maatschappelijke rust en orde van de verschillende volken onder Christelijke overheersching als van bedenkelijken aard moeten worden beschouwd.

Ja, reeds zijn eerste brief eindigt aldus:

„Rasverschil zal Europeaan en Indiër altijd in meerdere of mindere mate van elkander gescheiden en verwijderd houden. Maar eenheid van godsdienst kan het gevoel en den invloed van dat rasverschil iets, ja veel, zeer veel, temperen. Eenheid van godsdienst doet nu den inlander naar Arabië als het Heilige Land zien, en hem de Arabische taal, boeken, school en kleeding hoog in eere houden. Daar moet een tegenwicht voor gevonden worden, opdat het anders worde. Het stelt een eeuwig antagonisme daar, dat in het eind ons om het leven zal brengen."

Is zulk een tegenwicht te vinden?

Op bladz. 79 verklaart POENSEN, dat het niet bij hem kan opkomen onze Regeering raad te willen geven wat haar te doen staat en dat hij zich van alle politieke tinnegieterij wenscht vrij te houden, maar toch laat hij hier en daar in zijne brieven gelijk vroeger in tal van stukken, door hem in de „Mededeelingen van het Nederl. Zendelinggenootschap" geplaatst, duidelijk doorstralen, wat hij wenschelijk zou achten.

Hij zou willen, dat de Regeering met het Mohammedanisme niet langer coquetteerde, door b.v. spoorweglijnen door Mohammedaansche vromen te laten zegenen, en den Hadji's toe te staan de Arabische kleeding te dragen. Hij zou verlangen dat Wedônô's en Regenten ook

den Christelijken godsdienst mochten belijden, dat de inlandsche lagere scholen niet meer des Vrijdags wel en des Zondags niet gesloten waren en dat in het algemeen de rechten der inlandsche Christenen werden omschreven en erkend; i. e. w. zijn wensch zou het zijn, dat de Regeering toonde niet langer een Mohammedaansche maar inderdaad eene Christelijke regeering te zijn, eene Regeering dus, die er geen geheim van maakte, dat zij gaarne zou zien, dat de bevolking van Java een Christelijke bevolking werd; — en met POENSEN geloof ik, dat de vervulling van dien wensch zoowel den Javaan als der Regeering zelve ten goede zou komen.

In een zijner laatste verslagen zegt de Zendeling KREEMER (Verslag van den Staat en de Werkzaamheden van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, van 1 Juli 1885 tot ult°. Juni 1886): „Eén wenk van het Gouvernement, en zij (de Javanen) werden even gedwee slechte Christenen als zij nu Mohammedanen zijn. Of we dat zouden wenschen? Wel zeker, als er maar geen bevoorrechting aan verbonden en voldoend personeel aanwezig was om allen te leiden. Immers dan zouden zich de sympathiën plaatsen bij die Londo's (Hollanders), dan geene verachte kapirs (heidenen, ongeloovigen) meer, en de massa, voor het onderwijs toegankelijk, zou allengs eens hoogeren geestes deelachtig worden. Uit politiek zoowel als uit zedelijk oogpunt ware hier veel voor te zeggen."

Ik weet niet, of KREEMER zich geen illusiën maakt, en of de Javaan, wat een eeuw of drie geleden misschien wel zou hebben kunnen gebeuren, ook nu nog op één wenk van het Gouvernement het Christendom, zij het dan natuurlijk ook slechts een naam-christendom,

zou aannemen. Ik vrees, dat Mohammedaansche invloeden het volk reeds te veel hebben bewerkt.

Maar wij behoeven ons hierin verder niet te verdiepen. Want zeer zeker zal onze Regeering er niet aan denken om den Javaan door dwang, al was het ook slechts door zachten dwang, tot aanneming van het Christendom te bewegen. En wij verlangen dit ook niet van haar. Wij zullen reeds tevreden zijn, als zij terugkomt van hare vreesachtige politiek tegenover het Mohammedanisme, nooit eenige onbillijkheid tegenover de zending duldt en den inlanders volkomen vrijheid van godsdienst verzekert (33).

Maar wel wenschen wij, dat een geschrift als dat van POENSEN worde gelezen, onbevooroordeeld, aandachtig gelezen in wijden kring, opdat de Christenen van Nederland het weten, hoe het staat met den Islam op Java, wat die Islam is, wat hij werkt en welke gevaren er van zijne heerschappij zijn te duchten. Want dan zullen zij, indien ze althans nog belang stellen in het heil des vaderlands en iets gevoelen voor hunne bruine broeders, de wenken van POENSEN niet in den wind slaan, en luisterende naar hetgeen een welmeenende vriend van Java en van het Christendom ons onlangs zoo ernstig op het hart drukte (34), een einde maken aan hunne onderlinge godsdiensttwisten en zich aangorden om eendrachtig den strijd tegen den Islam te aanvaarden.

Dan zullen zij eindelijk eens hart voor de zending krijgen en alles doen wat zij kunnen om op Java's heerlijken grond tal van Môdjô-warnô's en Swaroe's te doen verrijzen.

De geschiedenis leert ons, — ik moet het Dr. A.

PIERSON toestemmen (35), — dat het voornamelijk kracht en geweld is, waardoor de officiëele vestiging van eenen godsdienst of eene kerk tot stand komt; maar als alle Christenen van Nederland eens zendingsvrienden werden, wie weet, of dan nog niet eenmaal de geschiedenis zal getuigen: in Nederlandsch-Indië is het Christendom langs een beteren weg een zegen der bevolking geworden. Hetgeen reeds geschied is in de Minahassa, te Môdjôwarnô, Swaroe en andere plaatsjes op Java kan ten bewijze strekken, dat de vervulling van dezen wensch geen illusie behoeft te zijn (36).

Dr. B. Th. W. VAN HASSELT.

Leiden, November 1886.

AANTEEKENINGEN.

(1) Zie Brieven, bladz. 3. (2) Bladz. 6, 7. (3) Bladz. 5. (4) Bladz. 7 en 113. (5) Vergel. den 14den brief.

(6) Zie over de Çalat den 17den brief, waaraan het volgende is ontleend.

(7) Volgens POENSEN deelt het volk zich zelf in twee klassen, in de Bongsa-poetihan en de Bongsa-abangan.

In het woordenboek van T. ROORDA kan men lezen, dat abangan, letterlijk in 't rood, door de Santri's (de leerlingen der priesterscholen, pĕsantrèns) een ongodsdienstig mensch wordt genoemd, die zijne godsdienstplichten niet waarneemt, in tegenoverstelling van poetihan (in 't wit), zooals de Santri's zich zelven noemen.

Nog vindt men daar aangeteekend, dat zij de ongodsdienstigen abangan noemen naar hunne roode of bonte kleeding en de roode lippen van het betel kauwen.

(8) Het komt mij voor, dat POENSEN op goede gronden beweert, dat de gewone Javanen, de Bongsa abangan, wat hun innerlijk leven betreft, nog geen goede Mohammedanen zijn.

De heer SNOUCK HURGRONJE kan zich hiermeê echter niet vereenigen.

In zijne bovengenoemde recensie zegt hij, bladz. 1094, dat POENSEN wel een te diepen indruk ontvangen heeft van de beteekenis van den Islam voor zijne Javaansche belijders, dan dat hij hem, gelijk velen deden, als een dun officiëel vernis of een kleed vol gaten zou beschrijven, dat nauwelijks in staat is het polynesische, met Hindoesche bestanddeelen vermengde geestesleven te bedekken, maar dat toch ook hij de werking van den Islam

op het gemoedsleven der Javanen nog te zeer als een uitwendige opvat.

Wie de brochure van Dr. SNOUCK HURGRONJE gelezen heeft over „De beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië", zal zich niet verwonderen, dat POENSEN's voorstelling bij dezen geleerde geen instemming kan vinden. Iets anders evenwel is het, of hij gelijk heeft en of hij de onhoudbaarheid van POENSEN's bewering heeft aangetoond. En dat meen ik te mogen betwijfelen. Zijn grootste bezwaar tegen POENSEN's voorstelling is, „dat deze de kracht van het feit miskent, dat n e r g e n s ter wereld de Wet van den Islam het leven zijner belijders ook maar ten halve beheerscht„ en dat overal de practijk des levens en het volksgeloof oneindig ver beneden de plichtenleer en de geloofsleer van den Islam staan." Door dit voorbij te zien, zegt hij, vergelijkt POENSEN de Javanen met menschen, wien de Islam in merg en been is gedrongen, d. i. met menschen, die nergens bestaan, en komt dan natuurlijk tot de conclusie: innerlijk zijn de Javanen nog geen Mohammedanen. Vergeleek hij hen met werkelijke menschen, b.v. zelfs met Arabieren, hij zou anders oordeelen; „want ook in Arabië hangt het volk meer aan bijgeloof, tooverij, bezwering dan aan de nieuwe, eenvoudige leer; altijd leeft het van de Wet zooveel na als het gemakkelijk vindt of zooveel als waartoe het van overheidswege wordt gedrongen."

Ook in de zooeven genoemde brochure zegt Dr. S. H. op bladz. 10, dat men veel te ver gaat, wanneer men kennis of betrachting van den inhoud der wetboeken als vereischte stelt aan hen, die den naam van Moslims dragen. „Zelfs een fakieh, een Moslimsch wetgeleerde, zou zulk een methode van onderzoek wellicht goedkeuren in theorie, maar zeker voor de toepassing terugdeinzen. Zoo zou hij b.v., als hij een blik sloeg in het Egyptisch volksleven, met schrik ontwaren, dat de reinheidswetten dagelijks geschonden worden. De godsdienstoefeningen, minstens vijfmaal daags door ieder geloovige te verrichten, ziet hij schandelijk verwaarloozen. De gunstige indruk, door de getrouwe waarneming der vasten in de maand Ramadhân bij onzen wetgeleerde teweeggebracht, wordt weder uitgewischt door de algemeene nalatigheid in de opbrengst der Zakât en door de lichtzinnige wijze, waarop zoovelen de

bedevaart naar Mekka zonder eenige verontschuldiging verzuimen."

Terugziende op hetgeen ons door POENSEN werd meêgedeeld, zou ik zeggen, dat de Javanen toch nog wat meer de wet verwaarloozen dan de Egyptenaren of Arabieren, van wie Dr. SNOUCK HURGRONJE ons sprak, maar, al ware dit ook niet zoo, dan bewijst, dunkt mij, dit beroep op de Egyptenaren en Arabieren wel, dat de Islam zich spoedig met alles tevreden stelt mits hij maar officiëel op den voorgrond wordt gesteld, gelijk POENSEN dit blz. 18 uitdrukt, maar niet, dat de Javanen, wat hun innerlijk leven betreft, reeds goede Mohammedanen zijn.

In diezelfde brochure komt Dr. S. H. ook op tegen hetgeen door velen wordt beweerd, dat het den Javaan geen ernst is met den eersten plicht der geloovigen, de belijdenis: „er is geen god dan Allah en Mohammed is Allah's gezant", omdat hij aan het bestaan van bovenmenschelijke wezens en beschermgeesten gelooft, bij heilige boomen offert, enz. Daaruit volgt, zegt men, dat de Javaan in zijn hart nog heiden is.

Ook POENSEN maakt deze gevolgtrekking, wanneer hij b.v. zegt, bladz. 147, „In de ziel der groote menigte leeft Allah in een hermetisch gesloten duister; voor haar wordt Allah in de Masdjid vereerd, maar hare liefde blijft den ouden, bekenden goden geschonken."

Dr. S. H. ontkent echter de juistheid dezer gevolgtrekking. „Ware zij", zegt hij, „juist, dan is de bevolking der meeste Mohammedaansche landen, de hoogst ontwikkelden uitgezonderd, heidensch te achten. Reeds Mohammed zelf moest, bij wijze van concessie, aan de nog wel als religieus onverschilligen bekende Arabieren, een stuk onverduwd Heidendom, den ouden eeredienst van Mekka en omstreken, in den Islam opnemen." En elders, in zijn laatste stuk in de Gids, leert hij ons, dat de geloovige verbeelding de heilige plaatsen, boomen, bronnen, enz., waar men vroeger allerlei geesten vereerde, met legenden omtrent gestorven vrienden van Allah voorzag en zoo die polytheïstische gebruiken door assimilatie onschadelijk maakte.

Ik wil gaarne gelooven, dat dikwijls zulk eene assimilatie plaats had. Ook op Java geschiedde dit b. v., toen de Islam de maand Roewah-Saban aanwees voor de vereering van dooden. Maar zoolang Dr. SNOUCK HURGRONJE niet aantoont, dat de Dan-

hjang-desa, de Kjaï- en Njaï-Omong (vgl. boven blz. 48) en al de oude goden, aan wie de Javaan zijn liefde blijft schenken, door den Islam van hun oorspronkelijk karakter beroofd worden en in dienaren of vrienden van Allah veranderd, zoolang heeft POENSEN, dunkt mij, recht om uit der Javanen-vereering van die geesten en goden af te leiden, dat zij, wat hun innerlijk leven betreft, nog geen goede Mohammedanen zijn.

Overigens is het verschil tusschen Dr. SNOUCK HURGRONJE's en POENSEN's meening omtrent het Mohammedanisme van de Javanen minder groot dan het oppervlakkig schijnt, en misschien vooral hieruit te verklaren, dat de een meer het volk, de andere meer het individu in oogenschouw neemt. Vergel. verder over deze quaestie, die niet nieuw is: Dr. S. KEIJZER's Inleiding voor MAWERDI's publiek en administratief regt van den Islam, bladz. XIII en verv.

(9) Zie den 10den brief. (10) Vergel. bladz. 71.

(11) Bladz. 1, 2. (12) Bladz. 74, 75, 78, 69.

(13) Vergel. Dr. J. C. SCHAGEN VAN SOELEN, O.I. Pred. met verlof: Oost-Indiën en de Zending. Twee voordrachten bladz. 10 en elders.

De lezing van deze uitnemende voordrachten kan ik niet sterk genoeg aanbevelen.

(14) POENSEN had ook nog kunnen wijzen op den invloed, die wordt uitgeoefend door de verspreiding van geschriften, waarin het ophanden zijn van den oordeelsdag wordt betoogd, zoodat een iegelijk zich moet haasten om met den Islam ernst te maken, als hij zijn deel aan de eeuwigheid niet verliezen wil. Vergel. De laatste vermaning van Mohammed aan zijne gemeente, uitgevaardigd in het jaar 1880 n. c. Vertaald en toegelicht door Dr. C. SNOUCK HURGRONJE, blz. 7.

(15) Het volgende is ontleend aan den eersten brief.

(16) Zie over Minhadj-at-talibin: Een stuk van Dr. C. SNOUCK HURGRONJE in de Indische Gids, April 1883. De Minhadj at-talibin is, leert ons Dr. S. H. aldaar, een compendium van Nawawi, dat als leiddraad dient voor de inlandsche rechtspraak en tevens een der leerboeken is voor meergevorderden op de Indische godsdienstscholen op Java en Sumatra (pĕsantrèns en sourau's.)

(17) Zie Twee voordrachten bladz. 22.
(18) Aldaar bladz. 61.
(19) Brieven bladz. 9.
(20) In zijne hoogst belangrijke Gids-artikelen leert Dr. SNOUCK HURGRONJE ons billijker over Mohammed oordeelen dan meestal geschiedt. Ook erken ik gaarne, dat het gebouw van den Islam, gelijk hij dat ons weet te beschrijven en als het ware voor onze oogen optrekt, er indrukwekkend uitziet.

Dat hij echter ook niet blind is voor de groote gebreken van den Islam, blijkt uit de wijze, waarop hij in zijne brochure „Over de beteekenis van den Islam voor zijne belijders in Oost-Indië" zich uitlaat over de treurige positie der vrouw in de Moslimsche landen, en vooral uit hetgeen hij èn in de brochure èn in zijne Gids-artikelen over het fanatisme van den Islamiet en over den heiligen oorlog heeft gezegd. Zie de brochure bladz. 30, 31 en Gids, Overdruk, bladz. 54 en elders.

Daarentegen is Mr. VAN BEMMELEN, blijkens het laatste hoofdstuk van het tweede gedeelte van zijn geschrift „L'Égypte et l'Europe" en zijn laatste stuk over de waarde en de toekomst van den Islam (toegevoegd aan de Gids van October 1886) in den vollen zin des woords een laudator van den Koranischen Islam. Maar daarom juist heeft het mij getroffen, dat hij erkent, dat Mohammed niet aan beperking der polygamie als zoodanig heeft gedacht. Hoe men toch kan wegloopen met een godsdienststichter, die de vrouw zoo laag stelt, dat hij er zelfs niet aan denkt de polygamie te beperken, is mij een raadsel.

Dat verder Mr. VAN BEMMELEN gelijk heeft, als hij in zijn Gids-artikel, bladz. 30, zegt, dat de latere leer van den heiligen oorlog niet koranisch is, zal de lezer van Dr. SNOUCK HURGRONJE's dissertatie en van hetgeen deze geleerde ook in de Gids over de „Openbaring der opzegging" in het midden bracht, zeker niet toegeven.

(21) Bladz. 129. (22) Bladz. 7. (23) Bladz. 77.
(24) Bladz. 129. (25) Bladz. 114. (26) Bladz. 114, 115.
(27) Bladz. 115, 116. (28) Bladz. 120. (29) Bladz. 121.
(30) Bladz. 125, 21.

In zijne meergenoemde brochure zegt ook Dr. SNOUCK HURGRONJE bladz. 29 „De vrouw staat in de meeste Moslimsche landen zedelijk en verstandelijk laag. Men verhaalt van Mo-

hammed, dat toen Allah hem bij zijn leven een blik in de hel gunde, hij daar vooral een menigte vrouwen opmerkte."

(31) Bladz. 125, 126.

(32) Zie o. a. „De Modernen en het Nederlandsche Zendelinggenootschap" van H. S. BALSEM, Bibliotheek van Mod. Theol. jg. 1885. Deel VI, 1ste stuk, bladz. 152 en verv.

(33) Vergel. Iets over de Ambonsche Christenen en de Zending op Oost-Java. Geloof en Vrijheid, 20ste Jaargang. bladz. 213 en verv. En vooral Dr. VAN SOELEN, Twee Voordrachten.

(34) Dr. J. C. SCHAGEN VAN SOELEN aldaar bladz. 62 en elders.

(35) Geschiedenis van het Roomsch-Katholicisme, 4e dl. blz. 8.

(36) Vergel. ook VAN SOELEN, Twee voordrachten, bladz. 28, waar hij het terecht een onloochenbaar feit noemt, dat, al wordt het Christendom aangebracht door overheerschers van Java, het nogthans vasten voet kan erlangen op den overheerschten bodem.

NAAR LETTER OF GEEST?

Wie afwijkt van de letter der Schrift, drijft af op den stroom van willekeur, en verzinkt straks in den vloed van ontkenning, waarin de golven elkander verdringen! Zoo wordt er, indien al juist niet in dien vorm, dan toch wat den zin daarvan aangaat, door menigeen in onze dagen beweerd. Dat hierin veel waars ligt, wie kan 't ontkennen, die weet, hoezeer de vergeestelijkings-methode in de verklaring der Schrift bij hare toepassing feiten in symbolen en ideeën zocht om te zetten, en daarmeê tegelijk den objectieven grondslag juist aan de beide laatsten ontnam.

Maar wie der lezers, ook vooral van dit Tijdschrift, weet niet evenzeer, hoe een andere richting op kerkelijk gebied tot een ander uiterste vervalt, wanneer zij overal -- behalve alleen daar, waar zij op eigen gezag zich exceptie en inconsequentie veroorlooft — het „letterlijk te verstaan" toegepast hebben wil, ook waar er sprake is o.a. van een sprekende slang (1) en een dito ezelin, van eene stilstaande zon, alsmede, om voor 't oogenblik niet meer te noemen, van Gods eigen (dit adjectief voegt men er van die zijde duidelijkshalve nog meestal aan toe) „vinger of hand", die voor MOZES op den Sinaï de tien Geboden gra-

veerde in steen, gezwegen van andere anthropomorphistische termen, waarin de Schrift van den Almachtige spreekt.

Van laatstgenoemde zijde ijvert men daarom dan ook — 't is gemakkelijk te begrijpen — tegen een exegese, die bij haar onderzoek volkomen vrij wezen wil, evenzeer vrij, wel te verstaan, van het apriorisme der wonderbestrijding als van dat eener onfeilbaar geachte kerkleer, m. a. w. tegen een exegese, die wel aan den geest, doch niet onvoorwaardelijk aan de letter der Schrift zich wil binden (2). 't Is daarom niet vreemd, dat op dit ééne „laat af van de letter!" allerlei variatiën in toespraken en geschriften van de mannen dier richting worden vernomen. Het wonderlijkste echter, waarvoor zij intusschen blind zijn, en vermoedelijk pour cause blind willen blijven, is dit, dat zij dit hun standpunt van aan „de letter" vast te willen houden, prijs geven, zoodra zij bemerken, dat hun tegenpartij op een bijzonder punt hen daarmee verslaan zou. Of wie vermoedt niet, dat juist diezelfde „letterlijke" opvatting en verklaring in de schatting van den pur sang Calvinist terstond een gehaat wapen wordt, zoodra de Consubstantiatie-aner in de Luthersche kerk hem daarmede in de engte kan drijven, gelijk omgekeerd zijn Luthersche geestverwant — wèl te verstaan, op het punt van een zich aan de letter houden der Schrift — kamp geven moet aan zijn' Calvinistischen tegenstander, zoodra deze zich voor zijne praedestinatieleer evenzeer beroept op de „letter" van daarvoor pleitende uitspraken. En zoo gaat het al verder! Zij, die, van welk kerkgenootschap of richting ook, de „letterlijke" opvatting der Schrift willen gehuldigd zien, onderschrijven daarmee op onderschei-

dene punten reeds a priori hun neerlaag, getuige de spreuk, dat „ieder ketter in de Schrift zijn letter" aan heeft te wijzen! M. a. w. Alles in de Schrift in letterlijken zin te willen verstaan, en zich aan de „letter" krampachtig vast te klemmen, is een exegese, die zich zelve vernietigt, wijl zij door den geest = den totaalinhoud dier zelfde Schrift volkomen weerlegd wordt!

„Laat af van de letter der Schrift, of ge zijt weg", hoort men alzoo van zekere zijde roepen, „en de stroom van ongeloof en twijfel voert aanstonds u mee!" Tegenover deze stelling of waarschuwing stellen wij met velen eene andere, hieraan lijnrecht tegenovergesteld, en wier waarheid aan de ervaring ontleend is, deze nml. dat, waar men overal en altijd in de Schrift zich aan de letter vastklampt, men daar niet alleen zeer dikwijls het spoor van den geest en den eigenlijken zin in de verschillende uitspraken en gedeelten der Schrift bijster wordt, maar wat erger is, de onderscheidene schrijvers dier boeken (Biblia) ongerijmdheden, ja dwaasheden (3) soms laat zeggen, dwaasheden, waarvoor de onkundige Bijbelvergoder, en die alles in de Schrift voetstoots voor „Gods Woord" zegt te verklaren, ten eenenmale willens of onwillens blind is!

Ook zelfs waar we uitspraken van den Heer en Zijne apostelen — waarin alzoo van geene feiten of ondersteldе feiten sprake is — letterlijk mochten willen verklaren, gaat dit zooeven gezegde door, en zijn we wel verplicht bij een, nu ja, zooveel mogelijk ons houden aan de letter, toch bovenal te vragen naar den geest, waarvan de letter als het mindere slechts kleed is of voertuig.

Om dit nu voor de wie weet hoeveelste maal in

't licht te stellen voor hen, die daaraan herinnerd wenschen te worden, kiezen we slechts een paar uitspraken, waaraan geen enkele richting, ook geen enkel kerkgenootschap met het oog op bijzondere voorstellingen of geloofsbegrippen, wat de verklaring daarvan aangaat, zich ergeren kan.

Wij vestigen daartoe de aandacht vooreerst op eene uitspraak, waarin de Heer de groote moeielijkheid aanduiden wil, die het voor een' rijke inheeft het rijk Gods te beërven; vervolgens op eene andere, door den goddelijken Meester ontboezemd bij de gedachte aan de kort op handen zijnde daad des verraads, welke Hij weet van een' JUDAS ISCARIOTH te zullen ondergaan, en eindelijk op een gezegde van een ander Zijner jongeren betreffende het schuldig staan aan de overtreding van alle geboden der wet, waar men in handel en wandel zich schuldig weet aan één enkel daarvan.

Bepalen wij ons alzoo in de eerste plaats bij Matth. XIX : 24, wie ziet dan niet in, dat bijaldien we JEZUS' woord letterlijk wilden verstaan, wij Hem daarmede zoo goed als onzin van menschen of van een mensch op de lippen zouden leggen? Hetzij we toch in dat tekstwoord het woord kameel of kemel (κάμηλος) lezen, of met een variant het hier rationeeler lijkende anker- of kabeltouw (κάμιλος) daarvoor in de plaats wenschen te hebben gesteld, altijd blijft toch de onmogelijkheid, dat een dier beiden door „het oog eener naald" heenkomt, bestaan. Immers moge laatstgenoemd beeld in dit verband minder zonderling of monstrueus klinken dan waar we denken aan een kemel of olifant, welk laatste beeld in het bekende

Arabische spreekwoord dienst doet, zoo komt toch geen dezer drie door zóó enge opening heen. Zegt dus de Heer, dat een hetzij dan kemel of kabeltouw eerder of gemakkelijker (εὐκοπώτερον) door het „oog eener naald" zou kunnen heenkomen, dan dat een rijke zal of kan ingaan in het koninkrijk Gods, dan is, bijaldien we de conclusie naar de letter hier nemen, de mogelijkheidsgraad van dat binnenkomen in het rijk Gods voor iederen rijke gelijk... nul! Wat toch nog minder mogelijk is dan datgene wat reeds op zich zelf onmogelijk moet worden genoemd, dat is, zouden we kunnen zeggen, de onmogelijkheid in het kwadraat!

Dat zulks te zeggen echter geenszins in de bedoeling van den Heer heeft gelegen, spreekt wel van zelf! JEZUS heeft, blijkens het onmiddellijk daaraan voorafgaande vs. 23, alleen willen te kennen geven, hoezeer aanzienlijk geldbezit tot weelderigheid, zingenot en zinsbedwelming; tot hoovaardij en laatdunkendheid; tot misbruik van invloed en macht; tot onaandoenlijkheid voor de behoeften van standen, die men niet kent, en buiten wier kringen de paden der weelde, behalve om aan wellust te voldoen, meest voeren; tot listen, om het bezit steeds te vergrooten en het bedrog te bemantelen, verreweg de meeste bezitters verleidt — uit al 'twelk wèl de zeer groote moeielijkheid d. i. bezwaarlijkheid, edoch daarom nog geenszins de absolute onmogelijkheid, om het rijk Gods binnen te gaan, blijkt. Trouwens, stond reeds vooruit die onmogelijkheid voor al wie rijkdommen bezitten onherroepelijk vast, van waar dat de Heer zich dan nog tot een herhaald „Wee U!" tot rijken, en wel tot de meeste rijken van zijn' tijd kon laten vervoeren, en waartoe

dan nog bijv. die gelijkenis van „de rijke man en de arme LAZARUS" tot leering en bekeering denzulken op aarde gegeven? Ook zoovele andere uitspraken had Hij gerustelijk dan achterwege kunnen houden, wijl die alsdan immers reeds van te voren volkomen vruchteloos door Hem hadden moeten worden geacht. Dit staat alzoo vast, dat eene letterlijke verklaring van Matth. XIX: 24 den door JEZUS bedoelden zin juist vernietigen zou!

Letten we vervolgens op JEZUS' woord, gesproken bij de gedachte aan het verraad, 'twelk de goddelijke Meester wist, dat door een' JUDAS ISCARIOTH aan Hem gepleegd zou worden. Wij vernemen daarin, dat „het hem (αὐτῷ) goed (καλὸν hier, gelijk LUTHER vertaalde, naar den zin = beter) ware, zoo die mensch (nml. JUDAS ISCARIOTH) niet geboren ware geweest" (Matth. XXVI: 24c), waarbij we natuurlijk wegens tweeërlei mogelijke verklaring van dat „hem" (αὐτῷ), hetzij van JUDAS-zelven of van Hem, den Meester, te verstaan, de bepaalde aanduiding van den persoon, voor wien zulks goed of beter ware geweest, voor 't oogenblik in het midden moeten laten (4). Slechts dit blijkt in elk geval, dat bij eene letterlijke opvatting of verklaring dier woorden in hun geheel, alsdan door JEZUS eene zijdelingsche aanmerking op, gelijkstaande met eene, hoe zacht dan ook genomene beschuldiging tegen God Zijnen Vader geacht zou moeten worden te zijn ingebracht, wijl immers alle leven naar de Schrift beschouwd worden moet door God aan iederen mensch, alzoo onafhankelijk van diens wil, gegeven te zijn. Dit nu ware eene uitlegging van het hier bedoelde tekstwoord, met JEZUS' eenswillendheid met God Zijnen

Vader ten eenenmale in strijd, te meer in strijd, wanneer wij in aanmerking nemen, dat 's Heeren overtuiging van te moeten lijden en sterven vast stond, reeds voorlang vast stond, onafhankelijk van het antwoord op de vraag, wie het zouden wezen, die als middelen en werktuigen daartoe moesten dienen. Hoe men alzoo ook dit gedeelte van Matth. XXVI vs. 24 moge willen verklaren — eene verklaring, die ons bij wien ook gezocht onbevredigd liet — stellig staat dit vast, dat eene letterlijke opvatting, gelijk boven gezegd, den CHRISTUS onwillekeurig tegen Gods Bestuur als ook een JUDAS ISCARIOTH hebbende laten geboren worden, in opstand doet komen, afgezien nog daarvan, dat zij ook andere bezwaren baart en laat blijven (5). Wat toch dit laatste betreft wijzen we hierbij op het feit, dat, indien we JEZUS' ontboezeming hier naar de letter verstaan, diens vroegere en latere houding tegenover JUDAS ISCARIOTH ons minder of meer een raadsel moet worden! Immers meende de Heer het in letterlijken zin zóó als Hij zeide, dat het goed of beter ware geweest, zoo een JUDAS niet op de wereld ware gekomen, hoe dàn te verklaren, dat de Meester zijn' leerling nog maar niet in tijds van zich heeft weggezonden, om dezen althans voor de daad des verraads te bewaren, waarvan het vooruit-zien Hem die woorden ontboezemen deed? Nog eens: die woorden letterlijk te willen verklaren, en dan den Meester straks den jonger te hooren aanmanen, om „haastiglijk datgene te doen", welks vooruitzicht eerstgenoemde de woorden Matth. XXVI: 24*c* deed spreken — wie gevoelt niet, dat de ongerijmdheid hier eene der grootste afmetingen krijgen, en den Heer met zich-zelven in tegenspraak en strijd brengen zou?

Als derde voorbeeld eindelijk ten bewijze van de onhoudbaarheid der letterlijke verklaringsmethode in de aldus genaamde uitlegkunde op het gebied van Schriftonderzoek kiezen we een woord van JACOBUS, een van 's Heeren apostelen, waar deze (II vs. 10) zegt: „Wie de geheele wet zal houden (τηρήσῃ), en in één (gebod) zal struikelen, die is schuldig (ἔνοχος) geworden aan alle!"

Ook hier zou men wederom tot de grootste ongerijmdheden vervallen, bijaldien men die laatste woorden „die is schuldig geworden aan alle" letterlijk wilde verstaan. Zeker, wie schuldig is aan de overtreding van één gebod, kan evenmin voor God zeggen aan de Wet in haar geheel te hebben voldaan, als die zich aan alle geboden der Wet gelijkelijk zou hebben bezondigd. Schuldig aan één of twee of aan alle geboden staat in dit ééne, maar dan ook slechts in dit ééne opzicht gelijk! Daaruit volgt echter natuurlijk niet, dat wie ten aanzien van één gebod struikelde, daarom per se aan de overtreding van alle geboden stuk voor stuk — gelijk men bij een letterlijk nemen dier woorden van den apostel verplicht zou zijn te meenen — zou moeten heeten zich te bezondigen of bezondigd te hebben. Wie schuldig staat aan de overtreding van één gebod heeft, om zoo te zeggen, gedronken of drinkt, bij een niet-bekeerd-zijn, nog steeds uit dien éénen stroom van verzet tegen Gods wil en wet in 't algemeen, waarin per slot van rekening alle andere zonden uitloopen, en waaruit zij wederkeerig worden gevoed. In zoover is, o gewis, daarbij te bedenken, dat de eene zondaar geen recht heeft zijn' medezondaar er een verwijt van te maken, dat

deze aan die of die bepaalde zonde schuldig is voor God en menschen, wijl en zoolang hij zelf, om zoo te zeggen, op eene andere plek uit dien éénen stroom heeft gedronken of nog drinkt dan op die, waarop zijn evenmensch zulks gedaan heeft en nog doet. Toch zou men, gelijk reeds zoo even gezegd, tot alleronzinnigste toepassingen in de praktijk komen, bijaldien men dit woord des apostels zóó wilde verstaan, alsof ieder mensch hoofd voor hoofd aan alle mogelijke ongerechtigheden en boosheden, waartegen de Wet in hare afzonderlijke geboden opkomt met een „Gij zult niet!", schuldig stond. In dit geval toch ware het niet alleen eene ongerijmdheid, maar ook eene dwaze overbodigheid geweest, zoo dikwijls de apostel PAULUS en diens mede-apostelen, om niet te spreken van den Heer zelven, tegen bepaalde zonden bij hare respectieve dienaars en dienaressen hunne waarschuwende stem lieten hooren, en ook nog daaraan toevoegden, dat wie aan die en die bepaalde boosheid of ongerechtigheid schuldig is en blijft, het rijk Gods niet beërven zal, zooals daar zijn: geldgierigheid, dronkenschap, overspel, nijd, twistgierigheid, hoogmoed, enz. enz. (1 Cor. VI: 10, Gal. V: 19—21). Het waarschuwen tegen opstand en verzet tegen Gods wet in het algemeen ware dan alleen te rechtvaardigen geweest.

Deze weinige voorbeelden mogen volstaan, om voor de zoo- en zooveelste maal aan te duiden, dat, hoezeer men ook gehouden is zoo streng mogelijk zich aan de letter der Schrift te houden, waar dit slechts even kan, toch daarbij ten allen tijde bedacht worden moet, dat dit zich willen houden aan de letter niet tot

geestdoodende letterdienst mag voeren. De Schrift zoo letterlijk mogelijk te verklaren, is zeer goed en zeer noodig; niemand echter passe dit zoo toe, dat juist de ware zin en beteekenis = de geest en de ziel der woorden, hetzij als een vogel ons daarbij tusschen de handen dóór ontsnappen, of als reuk en geur van een onhandig aangegrepen of ontbladerde bloem vervliegen zou.

Ten slotte nog enkel dit. De Schrift te willen verstaan en verklaren naar de letter, en nog wel daarbij een van te voren vastgestelde, en door eene of andere Kerkleer gesanctioneerde exegese dier „letter" te willen huldigen en gevolgd zien, is volkomen in den geest van Rome, wier geestelijkheid volgens haar de eenig ware tolk der Schrift wordt geacht. Ware alzoo dàt het ware standpunt, dan behoorde aan niemand een Bijbel in handen te worden gegeven, die niet vooraf met „de geautoriseerde verklaring" tusschen de bladzijden doorschoten was! En dan werd het: zooveel partijen, zooveel Bijbels! Arme bijbel in dat geval, die zoodoende tusschen menschelijke begrippen en stelsels in de knel zou geraken! Of liever: arme lezers, die op die wijze verhinderd zouden worden de Schrift te genieten.

Laat een bloem staan in den grond van Gods vrije natuur, en laat zoo anderen hare geuren genieten, maar ruk haar niet uit de aarde of van den stengel af, en zet haar nog veel minder in een vaas, een oogenblik te voren door wierooklucht, weemakenden parfumstank of tabaksdamp ontwijd! Die bloem hier bedoeld is de Schrift, en het overige — laat zich licht raden.

H. ERNST Jr.

AANTEEKENINGEN.

(1) Wil men het verhaal betreffende den val van het eerste menschenpaar in alle opzichten letterlijk hebben verstaan, dan zou uit de aan de slang opgelegde straf volgen, dat hetzij alleen dit of ook andere dieren hierin den eersten menschen gelijk waren gesteld, om huns Scheppers wil te kunnen verstaan, en mitsdien ook te weerstreven. Dan volgt verder uit wat we van die aan de slang opgelegde straf lezen, dat deze vroeger een gansch anderen vorm zou moeten hebben gehad, dan wij aan „slangen", op hun buik kruipende, gewoon zijn toe te kennen. En bij verdere gevolgtrekking zou men tot de zonderlinge stelling moeten komen, dat „kruipen" bij de dieren aan een soort straf of lager geestelijk karakter zou moeten doen denken, terwijl naar die maatstaf gemeten de giraffe en de vogelensoort dan hoog boven hunne mededieren, wat geaardheid betreft, zouden moeten worden verheven geacht, wat alweer de vraag wezen zou, adres aan havik, lammergier en consorten! Eindelijk mag het vreemd bij zulk een letterlijk willen verklaren heeten, dat des Scheppers stem niet van te voren tegen de verleidende „spraak" der slang dat eerste menschenpaar heeft gewaarschuwd. Immers, dat andere dieren in den hof of daarbuiten mede konden spreken, hiervan vinden we in dit verhaal niets vermeld. Of zou dan juist „de slang" dat praerogatief boven andere dieren hebben gehad?!.... Waar men bij eene „letterlijke" verklaring der Schrift al niet aanlanden moet!!

(2) Tegen zulk een exegese teekent Dr. KUYPER als leider der „gereformeerde" partij ten onzent (Heraut Nov. ll.) protest aan in een stuk tegen een onlangs door den Utrechtschen Hoogleeraar Dr. DOEDES uitgesproken, en daarna in het licht

gegeven openingsrede over „de vrije exegese." In bedoeld artikel wil de Vrije Universiteits-professor, dat men zich op het gebied der uitlegkunde zal hebben te regelen en enkel te vragen naar wat „de kerk van CHRISTUS in hare beste oogenblikken in de Heilige Schrifture las." Welke die beste oogenblikken geacht moeten worden, en wat Dr. K. bij uitsluiting de kerk van CHRISTUS noemt, is bekend aan een ieder, die geest en inhoud van Standaard en Heraut, alsmede de geschriften van de mannen dier richting kent. Exegetiseeren wordt dan alzoo, naar Dr. K's. wensch en gevoelen, „zich een uitlegging eigen te maken, die....de kerk van CHRISTUS in de eeuwen van haar beste genadeleven gegeven heeft? Zoo zou men denken, ja. Maar neen, het antwoord luidt eenigszins anders, en wel letterlijk — vooral met het oog op alle aanstaande predikanten, voor wie Dr. K. gaarne een mentor zou zijn — aldus: „zich een uitlegging te Amsterdam aan de Vrije Universiteit eigen te maken, die voortweeft.... aan den draad, dien de kerk van CHRISTUS in de eeuwen van haar beste genadeleven heeft gesponnen."

'tLigt zeker aan mij — wat niet onmogelijk is! — maar 't wil mij toch voorkomen, alsof er iets duisters ligt in die phrase. Van tweeën toch één — dacht ik zoo bij mij zelven: òf men neemt eenvoudig over, en sluit zich aan de uitlegging en verklaring ààn, door „de kerk van CHRISTUS in hare beste oogenblikken gegeven", en dan is er natuurlijk wel sprake van verbreiding, verspreiding, bekendmaking, opheldering en aanprijzing dier exegese, alsmede gedurig trachten aan te toonen en pogen te bewijzen, dat zij de ware exegese is; maar VOORTWEVEN.... aan den draad... dien de kerk van CHRISTUS in hare beste oogenblikken.... gesponnen heeft, wat is dat?.... Als er weefsel of stof genoeg voorhanden is, en aan anderen, die daarnaar vragen, maar eenvoudig geleverd moet worden, waartoe dan nog.... VOORT TE WEVEN? Bovendien, verkeert de kerk van CHRISTUS in haren tegenwoordigen staat niet méér in zulke „beste" oogenblikken van „genadeleven" als weleer, naar Dr. K.'s meening, hoe moet dan vooral door de „gereformeerde partij" zelve zulk een gewild „VOORTWEVEN" wel worden genoemd? Op dàt standpunt

kan dat voortweven zelfs voor den eigen partijgenoot immers nauwelijks anders dan.... broddelwerk worden!

Nog ééne vraag zouden we hieraan wel willen toevoegen, deze namelijk: indien vrije exegese niet alleen ketterij is, maar ook wegens de mindere — aldus door Dr. K. geoordeelde — gaven van hoofd en hart niet alleen der heden ten dage levende theologen, maar ook der tegenwoordige „Kerk van CHRISTUS" onmogelijk goed is te leveren, wat geeft dan, om dit ééne voorloopig slechts te noemen, Dr. K. bijv. het recht om de Luthersche Consubstantiatie-leer te verwerpen?.... Of behoorde de Hervormer LUTHER met al wie het met hem en zijn werk in zijn tijd — gezwegen van later en thans — eens waren, dan wellicht niet tot „DE KERK VAN CHRISTUS in hare beste oogenblikken van genade leven?" En indien wèl, met welk ander recht verwerpt Dr. K. LUTHERS Consubstantiatie-leer dan met dat zelfde recht wat.... VRIJE exegese geeft, juist die exegese, welke Dr. K. zoozeer verwerpt, maar die hij, als het hem behaagt, toch telkens weer te hulp zal roepen. Is er dus verschil tusschen Dr. DOEDES en Dr. KUYPER in zake exegese en wel vrije exegese,- 't is dan de vraag, aan wiens zijde de inconsequentie is!

(3) Of wie zal er met nuchtere zinnen aan denken, om bijv. Matth. V: 39—41; Joh. V: 28 en 29*a* („en zij zullen uitgaan"); Joh. XXI: 25*c* en vele andere plaatsen naar de letter te verstaan, zonder, wat eerstgenoemden tekst aangaat, tot de zonderlingste en onhoudbaarste levenspraktijken te komen en anderen te brengen; zonder, wat den tweeden betreft, in verband met het in de aldusgenaamde apostolische geloofsbelijdenis uitgedrukte leerstuk aangaande „de wederopstanding des Vleesches" voorstellingen te huldigen, waartegen zoo menige vuurzee en golvengraf, die nimmer eenig menschenlichaam weer zullen geven, een blijvend protest doen hooren, en zonder, wat den derden tekst aanbelangt, eene verklaring te geven, die in niet geringe mate aan phantastische overdrijving zou dwingen te denken. Ook zou men, om dezen éénen tekst nog te noemen, Joh. V: 31 bezwaarlijk streng naar de letter kunnen verklaren, zonder aan zijn geloof in JEZUS CHRISTUS als Zoon Gods een geweldigen stoot toe te brengen, en in conflict te komen met tal van uitspraken in de Evangeliën, waarin zoowel

naar de letter als naar den geest de CHRISTUS gansch iets anders van Zich-zelven getuigt! Gaarne bespraken wij tal van andere teksten, om de onhoudbaarheid van een „zich aan de letter te zullen houden" aan te toonen, maar gemis aan ruimte dwingt ons voor 't oogenblik het hierbij te laten.

(4) Gelijk bekend is, laten de meeste theologen αὐτῷ op JEZUS slaan. Zonder hier uitvoerig te kunnen worden, meenen we met bescheidenheid van dit algemeene gevoelen te moeten verschillen, en o. a. met Dr. HEUBNER in zijne Practische Erklärung des N. T. te stellen, dat αὐτῷ op JUDAS moet slaan. Wenn beides — nml. αὐτῷ en ὁ ἄνθρωπος ἐκεῖνος — auf JUDAS ginge, müszte stehen. ἀνθρώπῳ — αὐτὸς so wie LUTHER es Marc. XIV: 21, aber wider das Griechische, gegeben hat.

(5) Waar we Matth. XXVI: 24*c* letterlijk d. i. naar de letter mochten willen verstaan, daar wordt vers 54 van datzelfde hoofdstuk mede in een bepaald opzicht onverstaanbaar. Immers, moest de CHRISTUS, blijkens zijne lijdensprofetiën, lijden en sterven, dan kon zulks niet zonder menschen (JUDAS, HERODES, KAJAPHAS, PILATUS) als hulpmiddelen geschieden. En waren deze of ook gelijksoortige individuën nooit geboren geweest, hoe zou JEZUS' eigen woord betreffende Zijn' dood zijn vervuld? 't Blijft daarom ook ten aanzien van een' JUDAS voor ons menschen hier op aarde eeuwig een raadsel, hoe 's menschen wil vrij, en hij zelf ten allen tijde verantwoordelijk is, in weerwil van Gods Almacht, die ook der boozen plannen en daden tot uitvoering van Zijn wil en plannen dienstbaar doet zijn, ja, aller menschen leven en streven in eene bepaalde richting leidt.

NOG EENS ROMEINEN IX: 5b.

Nadat ik in den twintigsten jaargang van dit Tijdschrift, pg. 344 e. v., de exegese van bovengenoemde plaats, door ROOZEMEIJER in „Theol. Studiën" voorgedragen, bestreed, schreef daarover ook BALJON iets in die „Theol. Studiën" pg. 232 e. v., en komt eindelijk ROOZEMEIJER daar er nog eens, BALJON en mij ten antwoord, op terug, pg. 397—399.

Een paar opmerkingen mogen ook mij daarom hier nog over dit punt vergund zijn!

Het blijkt nu, dat ROOZEMEIJER niet had bedoeld, dat eene doxologie juist aan 't begin eener redeneering staat, maar dat in de doxologie zelf het woord εὐλογητὸς vooraan staat. Dit laatste wordt ook als kenmerkend bij de N. T.ische schrijvers verklaard door BALJON, die op grond daarvan de doxologie van Rom. IX als geïnterpoleerd beschouwt door een' lezer van PAULUS' brief. BALJON haalt uit de Paulinische schriften 2 Cor. I: 3 en Ef. I: 3 aan, ten bewijze dat εὐλογητός vooraan staat.

Nu is het mij echter te kras om op grond van slechts twee plaatsen eene derde onecht te noemen om den vorm daarvan.

Maar bij die derde komt bovendien Rom. I: 25. Niet ook 2 Cor. XI: 31 komt hier in aanmerking, omdat daar geene doxologie is. Dit is echter wel het geval Rom. I: 25, blijkens het daar geplaatste slotwoor

ἀμήν. Welnu, ook daar staat *εὐλογητός* niet vooraan, maar met het voorgaande *ὅς* wordt de persoon, wien de lofprijzing geldt, aangegeven. Men mag nu niet zeggen met het oog op deze plaats, dat het subject, aangegeven door een betrekkelijk voornaamwoord, daar natuurlijk vooraan staat. Hier toch is eene doxologie; en stond het nu bij PAULUS vast, dat in eene doxologie *εὐλογητός* altijd vooraan moest staan, dan mocht hij hier die geheele constructie met een betrekkelijk voornaamwoord niet hebben gebruikt. Hij had dan b. v. moeten schrijven *εὐλογητός δέ ὁ κτίσας* enz., of iets dergelijks. Dat deed hij niet en dus is Rom. IX: 5 even Paulinisch wat den vorm betreft als Rom. I: 25.

Het blijft verder in mijn oog gezocht en willekeurig, gelijk ROOZEMEIJER doet, te zeggen, dat PAULUS wel bij *τὸ κατὰ σαρκά*, van CHRISTUS gezegd, eene tegenstelling moet hebben uitgesproken, maar dat dit niet noodig was, waar hij, vs. 3, *κατὰ σαρκά* van zich zelven zegt. Dat is meten met twee maten.

Zeer juist wordt door BALJON opgemerkt, dat de schrijver zegt wien hij met den persoon, dien de doxologie geldt, bedoelt, n.l. *θεός*. Dit woord is appositie van *ὁ ὢν ἐπὶ πάντων*. Geen tegenstellend voegwoord staat hier. Wij mogen deze woorden dus niet op het voorgaande „CHRISTUS" laten slaan. Hieruit blijkt, dat BALJON, wat de verklaring der woorden zelf betreft, met mij medegaat en niet als bondgenoot tegen mij naast ROOZEMEIJER staat, gelijk deze beweert.

Het doet mij genoegen, dat ROOZEMEIJER erkent, dat het verband goed zóó kan worden opgevat, als ik heb voorgesteld pg. 350 en 351. Daarmede stemt hij, met mij, niet in met BALJON, terwijl deze zegt,

dat de doxologie niet op het voorgaande kan slaan. Waarom daartoe daar juist van eene rangordening sprake zou moeten zijn, verklaar ik dan ook volstrekt niet in te zien.

De uitdrukking heeft dus niet betrekking op hetgeen volgt. Evenwel wil ik toch opmerken, dat het bezwaar van BALJON — dat, indien dat moest, het thema der doxologie niet almacht, maar wijsheid had moeten zijn — toch niet zou gelden. Wij behoeven toch bij ἐπὶ πάντων niet juist alleen aan „almacht" denken. Alles overtreffende wijsheid en liefde kunnen daar ook heel goed mede zijn uitgedrukt, terwijl de opmerking daarvan juist veel meer stemt tot verheerlijking dan de ervaring van almacht.

Eindelijk. ROOZEMEIJER merkt ook nog op, dat men niet zou aarzelen de woorden hier op CHRISTUS te laten slaan, indien er b. v. ὁ ὢν κεφαλὴ τοῦ σώματος of κύριος πάντων stond. Dit zal wel waar zijn. Maar waarom zou dat dan geschieden? Omdat in zulke woorden uitdrukkingen staan, die door PAULUS juist met betrekking tot CHRISTUS elders gebruikt worden. Maar niet — en hierop komt het hier aan — omdat „CHRISTUS" vooraf genoemd is. En hoe hij ook denke over de Paulinische Christologie, ROOZEMEIJER zal zeker toestemmen, dat de woorden, die wij nu Rom. IX: 5 lezen, door PAULUS heel goed met het oog op den Hemelschen Vader kunnen gezegd zijn.

En hiermede stap ik van dit punt af. Gaarne dank ook ik den heer ROOZEMEIJER voor de wijze, waarop hij wel op mijne opmerkingen heeft willen letten.

Brielle, Sept. 1886. R. H. DRIJBER.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

TERUGBLIK. — PETRUS HOFSTEDE DE GROOT † 5 DEC. 1886. — TWEE BOEKEN OVER DE PROFETEN. — TWEE PROEFSCHRIFTEN OP KERKRECHTELIJK GEBIED. — EENE BLADZIJDE UIT DE GESCHIEDENIS DER DRAMATISCHE KUNST.

1886 is voor ons vaderland een veelbewogen jaar geweest. Op kerkelijk gebied was het in den vollen zin des woords een tijdperk van troebelen en beroeringen. In het staatkundige ontbrak het niet aan gespannen verhoudingen en heftigen partijstrijd. Het maatschappelijk leven gaf tooneelen te aanschouwen, die een zeer pijnlijken indruk maakten op ieder, die zijn volk liefheeft en een oog heeft voor diens waarachtig welzijn. Het gist en kookt, het woelt en broeit op elk gebied in menig hoofd, in allerlei kringen. Er wordt geagiteerd, gedreven, gescholden, gestreden op verschillend gebied, op kerkelijk gebied vooral, met allengs klimmende woede, met steeds toenemende kracht.

Wij beleven inderdaad moeilijke en zorgvolle tijden. En gedurig weêr is de vraag der bekommering niet van de lippen te weren: Wat zullen van dit alles de gevolgen zijn voor onze Nederlandsche Hervormde Kerk en voor den Nederlandschen Staat? Hoe zullen de

toestanden zijn aan het einde dezer eeuw en daarna? Toch vreezen wij niet al te zeer. God regeert. Hij kan, — Hij zal, naar wij hopen en vertrouwen — ook uit deze verwarring orde scheppen en door dezen strijd tot vrede leiden.

Wie op een der laatste dagen van dit jaar zich neêrzet om de aandacht der lezers van dit tijdschrift op eenige verschijnselen des tijds te vestigen, hij heeft, wanneer hij de voornaamste gebeurtenissen uit den op verschillend gebied gevoerden strijd in het oog vatten wil, niet te vreezen, dat het hem aan stof voor zijne beschouwingen ontbreken zal. Ik voor mij heb echter geen lust om de schreden op dezen weg der retrospectie te zetten. Mij zou het verdrieten en mijnen lezers zeker niet aangenaam zijn, wanneer ik nog eens ging memoreeren en bespreken wat in dag- en weekblad uitvoerig werd vermeld, aandachtig beschouwd, nauwlettend beoordeeld. Zelfs de dingen, die in de laatste dagen en weken geschied zijn: het vonnis en de missives der Synode, — het optreden der Neo-gereformeerden als „Nederduitsche Gereformeerde Gemeente" en tevens als „Doleerende Kerk" te Amsterdam, — het droeve en droefenis wekkend bericht van Jhr. ELOUT VAN SOETERWOUDE omtrent zijn uittreden uit de Ned. Herv. kerk, — het strafbaar besluit van den algemeenen kerkeraad der Ned. Hervormde gemeente te Rotterdam, om op grond van verschillende overwegingen „de overtuiging uit te spreken, dat de organisatie (der Ned. Herv. kerk), blijkens officiëele uiting door de Synode, al de kenmerken vertoont van te zijn de Valsche Kerk (zie Bel. art. 28 en 29) en het mitsdien naar eisch van Gods Woord en uit den drang der

consciëntie geboden is, hoe eer hoe liever er meê te breken," — ik laat ze onbesproken, hoe veel er ook van te zeggen zou zijn. Ik heb meer dan genoeg van onze kerkelijke twisten. Veel liever vestig ik het oog op eenige vruchten van ijverigen wetenschappelijken arbeid. Maar waar sprake is van ijverigen wetenschappelijken arbeid en van vruchten, door dien arbeid afgeworpen, daar moet in de allereerste plaats de naam vermeld worden van een man, van wien het boven verre de meesten geldt: Hij heeft gewerkt zoolang het dag voor hem was; gewerkt op het gebied van kerk en school, van theologie en philanthropie, met al de krachten van zijn helderen geest en van zijn edel hart.

Den 5den December ll. ontviel aan zijne kinderen, familie en vrienden, aan de kerk en de wetenschap op 84jarigen leeftijd PETRUS HOFSTEDE DE GROOT, de Nestor onzer godgeleerden en de Vader der „evangelische richting." Een groot man is in hem ten grave gedaald; een man des woords en een man van de daad; een man, die door zijnen machtigen geest jarenlang een grooten invloed uitoefende in wijden kring, ja! een tijdlang het denken en leven in onze Ned. Herv. Kerk, en daarmeê van een goed deel van ons volk, heeft beheerscht. Wat hij geweest is en gewerkt heeft als predikant voor zijne gemeente, als hoogleeraar voor zijne studenten, als schoolopziener voor de onderwijzers en het onderwijs, als lid der Synode voor onze Kerk, als vriend der armen voor verwaarloosde kinderen en ongelukkige huisgezinnen, als wetenschappelijk theoloog en practisch prediker des Evangelies, als mensch en als christen, — dat zal, naar ik hoop en vertrouw, eerlang in dit tijdschrift door bevoegde hand naar waarheid worden vermeld en naar behooren

worden gewaardeerd. Thans zij dit weinige genoeg. Van HOFSTEDE DE GROOT's onuitputtelijke werkkracht en onvermoeide werkzaamheid getuigen de veelszins voortreffelijke en voor een goed deel nog niet verouderde akademische Handboeken, die hij in vereeniging met zijnen ambtgenoot PAREAU en afzonderlijk het licht deed zien, — zijne Voorlezingen over de geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van JEZUS CHRISTUS, die bij de uitgaaf in 1846 en 1847 werkelijk een „verschijnsel des tijds" mochten heeten en nog altijd hare waarde hebben, — de schier onafzienbare reeks van Verhandelingen, in het tijdschrift „Waarheid in Liefde" geplaatst, — de vele Brochures, aan zijn vaardige pen ontvloeid, — de Artikelen, in verschillende Dag- en Weekbladen opgenomen.

Wat hij schreef en deed heeft van den beginne af ernstige, niet zelden heftige tegenspraak gevonden, zoodat zijn leven een leven geweest is niet enkel van onafgebroken arbeid, maar ook van voortdurenden strijd. Maar in mijn hooggeschatten leermeester is door geestverwant en tegenstander ten allen tijde geëerd de man van groote geleerdheid, van onwankelbare overtuiging, van waarlijk christelijken zin. Wie met hem in aanraking kwam, werd getroffen door den omvang zijner kennis, maar ook door zijnen eenvoud van gemoed, en tevens door de benijdbare gave om zijne denkbeelden uit te drukken in glasheldere vorm. In de mededeeling zijner gedachten wist hij zich met onovertroffen takt te voegen naar het receptievermogen van minder ontwikkelden en zich in te denken in den kring der gedachten van anderen;

maar waar het de handhaving van beginselen gold, daar week hij nooit een handbreed voor wie hem tegenstonden. Want man van overtuiging was hij bovenal. Zijne overtuiging was dan ook in den vollen zin des woords de zijne. Zij was zijn werkelijk en moeilijk verworven eigendom. Opgevoed in een streng orthodox gezin, maar reeds vroeg in de voorstellingen van het kerkelijk leerstelsel geen bevrediging vindende voor de behoeften van zijn vroom gemoed, onderzocht hij met volhardenden ijver en biddenden ernst de Heilige Schrift en vond daarin de groote, alles beheerschende waarheid, dat God zich heeft geopenbaard in groote gebeurtenissen, in merkwaardige feiten, en wel bovenal in het ééne groote en heerlijke feit der zending van JEZUS CHRISTUS Zijnen eeniggeboren Zoon. Van nu af was CHRISTUS hem het middelpunt van zijn geloof, van zijn theologie, van zijnen arbeid. Zóó gaf hij onderwijs aan zijne leerlingen; zóó sprak en schreef en arbeidde hij op elk gebied van werkzaamheid, waarop hij door zijn ambt geroepen of door zijn hart gedrongen werd. Staande in die overtuiging bond hij den strijd aan tegen de in die dagen nog overal heerschende „Orthodoxie," vast verzekerd, dat meer dan ééne voorstelling der vastgestelde Kerkleer herziening noodig had, — en aan die overtuiging hield hij vast ook toen velen van zijn vroegere leerlingen en geestverwanten gewonnen werden voor de inzichten en denkbeelden der „Moderne Theologie"; want — hiervan hield hij zich verzekerd — dezen gaven prijs wat het middelpunt van alle theologisch denken en christelijk leven zijn en blijven moet. Dit laatste is hem ongetwijfeld oorzaak geweest van

groote teleurstelling en ware smart. Het heeft hem zich doen aangorden tot vernieuwden, soms heftigen, altijd ernstigen strijd. Maar hij heeft in de jaren zijner grijsheid de gelukkige ervaring mogen erlangen van niet te vergeefs geleefd te hebben. Christocentrisch toch was meer dan een halve eeuw zijn woord en werk, en — christocentrisch wordt thans in sommige kringen allengs meer het theologisch denken en leven. In dit opzicht en ook in andere opzichten mocht hij den invloed opmerken van zijn woord en werk, zelfs buiten den kring zijner eigenlijk gezegde geestverwanten. De vrijere Schriftbeschouwing, door de „Groninger School" gehuldigd, vindt thans ook onder hen, die zich nog altijd „orthodox" blijven noemen, warme aanhangers en welsprekende verdedigers.

Treffende proeven hiervan ontvingen wij onlangs op nieuw in Dr. DE VISSER's monographie over HOSEA (1) en in Prof. VALETON's *Voorlezingen over Profeten des Ouden Verbonds* (2).

Nadat de eerste in de „Inleiding" op zijne „*Proeve van psychologische Schriftbeschouwing*" gewezen heeft op het verschijnsel, dat in den thans gevoerden kamp over de leer aangaande de Heilige Schrift twee beginsels scherp tegenover elkander staan, daar aan de eene zijde een strooming wordt waargenomen, die „de natuur, de menschheid, het individu, de Schrift geheel en al bindt aan wetten, welker eenheid men misschien den naam van God geeft, — een zucht om de schakels van den keten der geschiedenis, ook van die van Israël, zoo in elkander te doen sluiten, dat de plaats voor mannen, die „naar den drang van hun hart een eigen ideaal trachten te verwezenlijken

èn staan boven èn werken op hun tijd" al enger en enger wordt, — eene neiging om gelijk alles in de natuur tot een product der natuurorde, zoo alles in het midden der menschheid tot een voortbrengsel eener bewustelooze of bewuste wereldorde te maken," — terwijl aan den anderen kant een fractie werkzaam is, die „de menschheid, het individu, de Schrift laat beheerscht worden door God, dien men slechts kent als eene Wet," en eene begeerte levendig is om „het begrip „God en Zijn Raad" zoo ver door te trekken, dat er van zedelijke vrijheid, van een eigenaardige geestesgave, van een bijzonder karakter, van vrije beweging der personen, ook der Godsmannen, niet veel overblijft en vergeten wordt, dat JOHANNES immer een JOHANNES en PETRUS een PETRUS bleef", — en nadat hij heeft opgemerkt, dat „deze twee zoo verschillende beginselen elkander hierin naderen, dat er bij beide voor de zedelijke vrijheid, de erkenning der persoonlijkheid, het zelfstandig optreden, het waarlijk mensch zijn, geene plaats overblijft," vervolgt hij aldus: „Daarom kan het niet anders dan toegejuicht worden, dat een derde beschouwing zich meer en meer baan breekt, eene, die met volledige erkentenis der openbaring en der besturing Gods, de vrijheid niet te kort doet en liever voor het probleem der vereeniging van beide blijft staan, dan een van beide gegevens te kort te doen, eene beschouwing, die toegepast op de schriften des O. en N. V., het licht laat vallen op de personen, die optreden, en het eigenaardig onderscheid hunner werken. Deze beschouwing, die de psychologische zou kunnen worden genoemd, wil in den geest der personen zoo diep mogelijk doordringen, zich hun beeld voor oogen stellen, de eenheid en verschei-

denheid onder hen opsporen, de plaats leeren kennen, die zij in het geheel der Godsopenbaring innemen en zoo de waarheid staven, dat God niet ten koste van menschen, maar door menschen de wereld voor den waren Menschenzoon heeft bereid."

Na het lezen van deze volzinnen kwam mij onwillekeurig het woord op de lippen: de derde hier genoemde beschouwing is sedert vele jaren gehuldigd en aanbevolen door de godgeleerden der zoogenaamde „Groninger School" en der daaruit voortgekomen „evangelische richting". Van den aanvang af immers hebben dezen „de openbaring en besturing Gods" niet alleen „erkend", maar haar zelfs met nadruk op den voorgrond gesteld, en zij blijven dit doen tot op dezen dag; en bij de verklaring van de Schriften des O. en N. Verbonds is het hun voortdurend streven om „het licht te laten vallen op de personen die optreden en op het eigenaardig onderscheid hunner werken", ten einde „zoo diep mogelijk door te dringen in hunnen geest, zich hun beeld voor oogen te stellen en de door hen ingenomen plaats in het geheel der Godsopenbaring te leeren kennen". Reeds de Hoogleeraar PAREAU besprak in zijne zeer uitnemende, m. i. nog altijd onovertroffen Hermeneutica Codicis Sacri (3) de psychologische interpretatie van de boeken des Bijbels, ook naar zijne overtuiging volstrekt noodzakelijk tot het verkrijgen van de volledige kennis van hunnen inhoud. In het geschiedkundig overzicht van de beoefening der Hermeneutiek herinnert hij, dat het in den laatsten tijd (hij schreef in 1846) niet ontbreekt aan mannen, die zich beijveren om psychologisch door te dringen tot heel den geest en het gemoed van hen, die in de H. Schrift sprekend

of schrijvend optreden, en hij noemt als de zoodanigen SCHLEIERMACHER, BECK, KRUMMACHER, LÜCKE, OLSHAUSEN, DE WETTE, DIEST LORGION (4). Hij wijst verder aan, dat de ware interpretatie der Schrift is vooreerst grammatisch, vervolgens historisch, verder logisch, voorts psychologisch, eindelijk aesthetisch. Zij moet dus ook psychologisch zijn, omdat niet alleen de woorden, die sprekers en schrijvers bezigen, gekend moeten worden, en de omstandigheden, waaronder zij leefden, en de personen tot wie zij zich richtten, en de denkbeelden, die zij koesterden, maar ook de aandoeningen en neigingen waardoor zij bewogen werden, en het doel, dat ze met hun spreken en schrijven trachtten te bereiken (5). Hij stelt verder in helder licht, dat bij deze psychologische interpretatie daarom gelet moet worden vooreerst op den aard der Hebreën in het algemeen en op het karakter en het gemoed van elken spreker en schrijver afzonderlijk (6), en voorts in de verschillende uitspraken en pericopen op de duidelijk uitgedrukte aanwijzingen van de gevoelens en bedoelingen der auteurs, en ook op de zijdelings gegeven wenken, die uit den geheelen vorm der rede, vooral uit de tropische en figuurlijke zegswijzen, opgemaakt kunnen worden. Zóó toch kan alleen, maar ook volkomen, worden gekend en aangewezen wat de auteur — spreker of schrijver — heeft gevoeld, bedoeld, gewild (6).

Ik acht het een verblijdend verschijnsel des tijds, dat deze schriftbeschouwing, die ten onzent nu reeds bijna een halve eeuw door de vele leerlingen en geestverwanten van PAREAU, VAN OORDT, MUURLING en HOFSTEDE DE GROOT is ontwikkeld, verde-

digd en aanbevolen, zich eindelijk „meer en meer baan breekt." Zij toch is naar mijne vaste overtuiging de eenig juiste en ware, immers de eenige, die leiden kan tot de volledige kennis van de Schriften des O. en N. V.; de eenige ook, die ons de godsmannen van den vroegeren tijd op de rechte waarde leert schatten. Ik verheug mij dan ook zeer, dat wij in Dr. DE VISSER een beslist voorstander en welsprekend verdediger van haar mogen begroeten. Voor zijnen arbeid, aan de beschrijving van den persoon en het werk van den profeet HOSEA besteed, heb ik enkel lof.

De tijd van HOSEA'S werkzaamheid — zij viel onder UZZIA en JOTHAM in Juda, onder JEROBEAM II, ZACHARJA, SALLUM, MENAHEM, PEKAHIA en PEKAH in Israël — wordt geteekend als een tijd van stoffelijke welvaart, van weelde en zedeloosheid, van schijnbare Jehovahvereering en werkelijken Baälsdienst. De persoonlijkheid van den profeet als een man des gemoeds met diep gevoel en licht ontvlambare ziel, als een man van rijken geest en uitgebreide kennis treedt in helder licht, en wat hem drong en dwong tot zijn profetisch optreden wordt duidelijk aangewezen. Zoowel de vorm als de inhoud van HOSEA'S geschrift wordt historisch en psychologisch verklaard, wat den auteur aanleiding geeft om nadrukkelijk te wijzen op het vele eigenaardige in de prediking van dezen profeet, vooral ten opzichte van zijne opvatting van God (Gods heiligheid en liefde), van de groote zonde des volks, van het koningschap en van Israëls toekomst. — Bij de bespreking van HOZEA'S beteekenis in den gang der Godsopenbaring wordt de overtuiging uitgesproken, dat die beteekenis

zeer hoog mag worden aangeslagen, wijl door niemand, die onder de O. Tsche bedeeling leefde, zoo diep als door hem is gevoeld, dat God is Geest en — Liefde; wijl hij de grondslagen heeft aangegeven, waarop het gebouw des Christendoms moet staan, en de beginselen der Godsopenbaring treffend juist uitgesproken; maar tevens wordt de schaduwzijde van het ook door dezen profeet niet verlaten Oud-Testamentisch standpunt in het licht gesteld, vooral in dit opzicht, dat de individueele zijde van den godsdienst niet komt tot haar recht.

Het beknopte geschrift van dr. DE VISSER is zeer geschikt om de persoonlijkheid van den profeet HOSEA — in waarheid een „man des Geestes"! — te leeren verstaan en diens gewichtigen arbeid in moeilijke en zorgelijke tijden hoog te doen waardeeren. Waar hij zijn werk een „proeve van psychologische Schriftbeschouwing" noemt, daar zou ik echter willen vragen, of het niet beter is te spreken van „historisch-psychologische Schriftverklaring." Menige bladzijde toch ook van dit geschrift brengt zoo duidelijk mogelijk aan het licht, dat juist de kennis van de toestanden in die dagen, en deze alleen, in staat stelt om de woorden van dezen profeet te verstaan, en tevens, dat de gezindheden, gedachten en bedoelingen van dezen Godsman, al hangen ze ook nauw samen met zijn geheele persoonlijkheid, voor een goed deel haar verklaring vinden in de tijdsomstandigheden, waaronder hij leefde.

De naam der schriftbeschouwing doet echter weinig ter zake, als de schriftbeschouwing zelve maar goed is. En zij, waarvan dr. DE VISSER ons „een

proeve" gaf, heeft zich op nieuw als zeer deugdelijk bewezen.

Van dezelfde schriftbeschouwing uitgaande heeft de hoogleeraar VALETON te Utrecht en te Rotterdam een „viertal voorlezingen" gehouden over even zooveel „profeten des Ouden Verbonds", en deze, „van aanteekeningen voorzien", in het licht gegeven. Hij heeft daarmeê een goed werk verricht. De beschaafde christenen, die hij om zijn spreekgestoelte mocht vereenigd zien, en allen, die van hetgeen hij schreef nauwlettend kennis namen, moeten immers door zijn woord wel tot juistere kennis van en tot hoogen eerbied voor deze merkwaardige vertegenwoordigers van het profetisme onder Israël geleid zijn en een oog hebben ontvangen voor de verhevene beteekenis van het woord en het werk dezer mannen, die, gedrongen door de macht van een heiligen, goddelijken geest, onder hunne tijdgenooten optraden als de tolken van Gods wil en de handhavers Zijner eer. — Het is goed, dat dergelijke stemmen worden gehoord in een tijd, waarin aan de eene zijde velen vreezen, dat het wetenschappelijk onderzoek vooral van de boeken des O. V., doodend zal zijn voor het eenvoudig geloof, terwijl aan den anderen kant alle kritiek in den ban wordt gedaan. De kennis der Schrift wordt er door vermeerderd en de waardeering der Schrift bevorderd. Deze voorlezingen zijn in den waren zin des woords populair. Zij zijn kennelijk de vrucht van grondig wetenschappelijk onderzoek, maar in woordenkeus en betoogtrant is alle geleerdheid zorgvuldig vermeden, en wat tegenover het theologisch publiek gezegd moest worden ter handhaving van uitgesproken gevoelens werd in de

bijgevoegde „aanteekeningen” bijeengebracht. Met korte, duidelijke, sprekende trekken zijn de beelden der vier zoogen. „groote profeten” geteekend. Niet meer dan noodig is, is gewag gemaakt van hun eigen levensgeschiedenis, van de tijdsomstandigheden waarin zij leefden, van de toestanden des volks, waaronder zij zich bewogen en werkten. Met woorden, voor een goed deel aan hun schriftelijke nalatenschap ontleend, zijn hun gedachten, inzichten, overtuigingen, verwachtingen vermeld. Zoo treden zij den lezers van deze schetsen werkelijk te gemoet als menschen van gelijke bewegingen als wij; als personen, die in hunnen tijd en in hunne omgeving iets zijn geweest; als mannen, wier woord en werk een groote beteekenis heeft gehad voor hunne tijdgenooten en — voor menig later levend geslacht.

Eerst wordt het leven en werken beschreven van JESAJA, den profeet van den wil, d.i. van de ware mannelijke energie, van de zedelijke macht en van het geloof; den man, die gedragen wordt door de gedachte: Jehovah is de Heilige Israëls, en dus den zedelijken eisch van Jehovah doet hooren zoowel op sociaal als politiek gebied; maar die gedreven wordt ook door het geloof: Jehovah is heil, en dus het vertrouwen wil gesteld hebben op Hem alleen; den getuige van zijnen God, die kind is van zijn tijd en dus in zijne verwachtingen en uitspraken door de tijdsomstandigheden wordt geleid en beperkt, maar die ook staat boven zijn tijd en dus spreekt en werkt voor meer dan één geslacht; — den Konings- d.i. den Messiaanschen profeet bij uitnemenheid. — Dan wordt het beeld geteekend van JEREMIA, den profeet met het fijn gevoelend hart, maar die tevens de onverzettelijk-

heid zelve is, — den profeet van het oordeel, maar die, in dit opzicht vooral, „profeet is ondanks zich zelven," omdat hij zijn volk liefheeft met zijn geheele hart; den profeet van den diepen inwendigen strijd; de type van den Lijder bij uitnemendheid, die de les van het Kruis leert verstaan en de overtuiging vestigt, dat het oordeel moet worden aanvaard. — Daarna volgt EZECHIËL, een der minst bekende en minst gewaardeerde profeten, maar die een nadere kennismaking overwaard is èn om de eigenaardigheid zijner persoonlijkheid èn om den ontzachlijken invloed, dien zijn werk uitgeoefend heeft. Hij is de man der fantaisie, maar tevens der nauwkeurige reflectie, die wat hij in exstatischen toestand heeft aanschouwd later in schrift brengt en tot in bijzonderheden ontwikkelt. Hij is de profeet der ontzachlijke heiligheid Gods, die een onoverkomelijke klove ziet tusschen den Allerhoogste en het „menschenkind," tusschen JEHOVAH en het „wederspannige huis Israëls." Hij is de priester, die vooral het oog richt op den cultus en bij de verrijzenis van het heilige volk daarvan vooral de heerlijkste hervorming verwacht. — Eindelijk wordt het oog gevestigd op den onbekenden profeet uit den tijd der Babylonische ballingschap, die gewoonlijk II JESAJA wordt genoemd, in het optreden van CYRUS het uitgangspunt voor zijn prediking vond, en het oog gericht houdend op deze „manifestatie van God" de groote prediker werd van de Majesteit Gods, zichtbaar zoowel in de onbezielde natuur als in het menschelijke leven. Hij is de profeet van de verzoening en van de vergevingen Gods, die nadruk legt op de gedachte, dat de

verlossing, wat Israël betreft, volstrekt ongemotiveerd moet heeten, wijl Jehovah ze aanbrengt enkel om zijner gerechtigheid wil; die spreekt van den „knecht van Jehovah" als dengene, die voor zijn volk lijdt en sterft en het langs dezen weg genezing brengt. Hij is de profeet der vertroosting, „de evangelist van het O. V.", die op grond van Israels verhouding tot zijnen God den terugkeer van Jehovah naar Sion verwacht en daarna een onuitspreeklijken rijkdom van heil, waarin ook de heidenen zullen deelen.

Zoo worden deze vier „groote profeten" geteekend in hun leven en werken. In waarheid „naar het leven" geteekend. Wat de hoogleeraar ergens zegt: „de eisch, dien ik meen te mogen stellen bij de behandeling der geheele profetische literatuur, nl. dat men door het geschrevene heen doordringt tot den levenden mensch, die er achter staat," — deze eisch is hier, naar ik meen, volkomen vervuld.

In een beoordeeling van deze voorlezingen treed ik hier niet. Dan zou ik mij misschien eenige vragen veroorloven en een enkele bedenking doen hooren, o. a. tegen des schrijvers beschouwing van „den knecht van Jehovah" in Hfst. 53. Maar — het is enkel mijn doel om de aandacht onzer lezers op deze werkelijk interessante en schoone lezingen te vestigen, overtuigd, dat de lectuur er van studenten en ook predikanten een prikkel kan zijn tot vernieuwd onderzoek der profetische literatuur en gemeenteleden een middel tot vermeerdering van kennis en tot versterking des geloofs. Aan het einde der laatste voorlezing zegt de hoogleeraar: „Ieder der personen, over wien ik sprak, draagt zijne eigene kleur en zijn eigen cachet, en toch in die allen

weerspiegelen zich de stralen van eene en dezelfde zon. Mogen ook deze lezingen het oog op die zon gericht hebben, en het licht daarvan in ons versterkt!" Worde die wensch in velen vervuld!

Nu de vraagstukken van kerkrechtelijken aard door de bestaande beweging en verwikkelingen op kerkelijk en staatkundig gebied in allengs grooteren getale op den voorgrond treden en meer dan wel vroeger beteekenis erlangen, is het ongetwijfeld gewenscht, dat er onder de aankomende juristen gevonden worden, die het jus in sacra en circa sacra meer bepaald tot het onderwerp hunner studiën maken. Daarom is het mij een aangename taak twee akademische proefschriften te vermelden, waarvan de onderwerpen zich bewegen op het gebied van het kerkrecht. Aan de Universiteit te Groningen verkreeg de heer J. P. HOFSTEDE het doctoraat in de rechtswetenschap na de verdediging eener dissertatie over „het Ommelander collatierecht (7)." De oorsprong van dat recht wordt vermeld, zijn aard beschreven, zijn ontwikkeling geschetst, zijn afschaffing (in 1795) verhaald, zijn herstelling (in 1814) medegedeeld. Tot de keuze van dit onderwerp werd de auteur geleid door een procedure in zake het collatierecht te Usquert, waarin bij arrest van den Hoogen Raad werd beslist, in overeenstemming met een vonnis van de arrondissements-rechtbank te Groningen en in strijd met een arrest van het Gerechtshof te Leeuwarden, dat aan den vroegeren primarius of overstemmenden collator, Jhr. ALBERDA VAN MENKEMA, de vrije benoeming van een predikant te Usquert moet worden toegekend; en

wel vooral op dezen grond, dat de rechten der collatores primarii, als zijnde in waarheid eigendomsrechten, door geen enkel besluit van het bevoegde gezag in het tijdvak der Revolutie afgeschaft zijn geworden. Zeer uitvoerig is dan ook het historisch betoog, uit de authentieke documenten geput, dat de Provisioneele Representanten van Stad en Lande blijkens hunne Publicatie d.d. 26 Febr. 1795 al de grondrechten en erfrechten tot bestuur en beheer als vervallen hebben beschouwd; dat het Comité Révolutionair der Ommelanden blijkens zijne publicatie dd. 11 April 1795 de collatiën uitdrukkelijk vervallen heeft verklaard; dat in de daarop volgende jaren geenerlei collatierechten zijn uitgeoefend; dat de staatsregelingen van 1798, 1801 en 1805 uitgingen van het beginsel, dat het jus patronatus ecclesiae door de Omwenteling was vernietigd, o. a. ook hieruit blijkende, dat bv. in 1801 schadeloosstelling werd toegezegd voor eigendomsrechten, welke door de omwenteling vernietigd waren, waaronder ook gerekend moesten worden de „staande," d. i. van den grond gescheidene, Ommelander Gerechtigheden en Heerlijkheden; dat de collatierechten in het algemeen, en dus ook die in de Groninger Ommelanden, afgeschaft waren en afgeschaft bleven totdat de collatoren van voorheen door het Besluit van den Souvereinen Vorst van den 26 Maart 1814 weer in hunne rechten werden hersteld. — Ook na kennisneming van hetgeen geschreven werd door Mr. H. FRIMA (8) ter bestrijding van het door den heer HOFSTEDE geleverd betoog, blijf ik mij overtuigd houden, dat de conclusie, waartoe de schrijver gekomen is, juist genoemd moet worden. Een meer be-

voegde moge dit echter beslissen. De werkelijke verdienste en blijvende waarde van dit proefschrift is hierin vooral gelegen, dat de auteur, met aanwijzing van onderscheidene bronnen, een wel beknopt en niet in allen deele volledig, maar toch duidelijk historisch overzicht heeft gegeven van de benoeming der predikanten in de drie Noordelijke Provinciën tot het jaar 1814. (9)

Naar breeder plan bewerkt, vrucht ook van meer omvattende studie, en bepaald van meer algemeene beteekenis, is de als akademisch proefschrift verdedigde en later afzonderlijk uitgegeven verhandeling van den heer J. H. CARPENTIER ALTING, waarin het oog gevestigd wordt op de finantiëele betrekking tusschen de Kerk en den Staat (10). Zij verdient nauwkeurig gelezen en ernstig overwogen te worden, al bepaalt zij zich ook enkel tot een onderdeel van de vraag naar de verhouding tusschen den Staat en de Kerk. Dit onderdeel toch is belangrijk genoeg om de aandacht te wekken van allen, die waarlijk belang stellen in het welzijn van Staat en Kerk beiden.

De schrijver heeft terecht gemeend het door hem gekozen onderwerp historisch te moeten behandelen. Gedachtig aan de waarheid, dat „de geschiedenis ons den tegenwoordigen toestand leert begrijpen", en dat „zij ook onfeilbaar juist aanwijst, waar en op welke wijze verbeterd kan en moet worden, — ten minste in welke richting de weg ligt, die naar hervorming leidt," heeft hij na eerst de verhouding van Kerk en Staat in het algemeen te hebben behandeld den Staat en de kerkelijke financiën vóór de 19e eeuw besproken, en eerst daarna gewezen op den tegenwoordigen toestand en de verschil-

lende wegen, die ingeslagen zijn om een oplossing van het vraagstuk te vinden, welke de verschillende partijen bevredigt en in waarheid recht doet. Wat de auteur over de vroegere en tegenwoordige toestanden in andere landen in het midden brengt, heeft ter beoordeeling van het ter hand genomen vraagstuk ongetwijfeld waarde, maar de grootste waarde meen ik toch te moeten toekennen aan hetgeen hij uit de historieboeken van het eigen vaderland memoreert en omtrent „Secularisatie", „Staatshulp", „Staatsinmenging" en „Scheiding" van Kerk en Staat ten onzent zegt. Dit gedeelte der verhandeling heeft voor ons althans de meeste actualiteit. Het historisch overzicht is zeer beknopt en dientengevolge verre van volledig. Het is meer eene aanwijzing van enkele feiten en toestanden dan wel een geschiedkundige beschrijving van de finantiëele betrekking tusschen de Kerk en den Staat, zooals deze zich in den loop der tijden heeft gewijzigd en ontwikkeld. Daarin meen ik dan ook de oorzaak te moeten zoeken van het verschijnsel, dat menig woord mij een vraagteeken deed zetten op den rand der bladzijde of een bedenking op de lippen riep. Het geheele werk is een krachtig pleidooi voor de doorvoering van het beginsel der scheiding van Kerk en Staat in de meest absolute beteekenis van dat woord. Elke finantiëele betrekking tusschen de Kerk en den Staat moet naar des schrijvers overtuiging verbroken worden, en wel in dezen zin, dat geen Kerkgenootschap eenige subsidie meer uit de Staatskas ontvangt. De beste weg ter bereiking van dit doel komt hem voor te zijn, dat de Staat ten onzent het voorbeeld volgen gaat van Engeland, dat in 1869 de Iersche Staatskerk ophief

de goederen, welke de Staat haar, als Staatskerk, ter beschikking gesteld had terug nam; deze goederen stelde onder het beheer van eene daartoe benoemde commissie; en de inkomsten van die goederen converteerde in afloopende annuïteiten, zoodat langzaam en geleidelijk de geheele Staatshulp vermindert en eindelijk (in 1932) geheel zal vervallen. Wordt de wensch van Mr. CARPENTIER ALTING vervuld, dan licht de toekomstige grondwetgever art. 168 uit onze Staatsregeling, en de thans op grond van dat artikel betaalde traktementen, pensioenen, enz. vervallen na verloop van zekeren tijd geheel.

Tegen de gronden van dit betoog en de daarop gebouwde conclusie heb ik vele en ernstige bedenkingen. Dergelijke losmaking van de finantiëele betrekking, die er ten onzent nog altijd tusschen de Kerk en den Staat bestaat, zou naar mijn innige overtuiging niets anders zijn dan de Kerk berooven van het haar wettig toekomend goed, — niets minder dan onrecht, der Kerk aangedaan.

Eerlang hoop ik de gronden, waarop die overtuiging steunt, duidelijk te ontwikkelen. Nu alleen nog dit. Heb ik ernstige bedenkingen tegen menige bladzijde van Mr. CARPENTIER ALTING's boek, dit neemt niet weg, dat ik aan den door hem verrichten arbeid gaarne den lof geef, dien hij ten volle verdient. De schrijver heeft wat hij te zeggen had, in aangenamen vorm gezegd, en hij heeft — gelijk elders reeds te recht is opgemerkt (11) — „ons Staatskerkrecht met een over het algemeen verdienstelijk stuk verrijkt."

Van geheel anderen aard en inhoud is het wèl

geschreven en keurig gedrukte boekje van den heer M. A. PERK, waarin hij eene belangrijke bladzijde uit het geschiedboek der dramatische kunst opslaat, verklaart en beschouwt (12). Na een kort woord over het diep verval van het tooneel in de Middeleeuwen en over de geschiedenis van het Handschrift, dat den tooneelarbeid, die besproken zal worden, kennen doet, teekent hij het beeld van RHOTSUITA, de begaafde kloosterlinge van de beroemde abdij te Gandersheim in Brunswijk, zooals zij, deelgenoot der beschaving van het toenmalige Saksen en bezield door den geest der waarlijk christelijke vroomheid, de pen opvat om aan de vele lezers en bewonderaars van TERENTIUS in haar dagen in den door hem gekozen vorm iets anders, en wel iets reiners en beters, aan te bieden; zooals zij ter bereiking van dat doel eenige heiligenlegenden uit de 4e en 5e eeuw tot dramatische tafereelen verwerkt met groote omzichtigheid en veel talent. Hij deelt den inhoud van de zes door haar nagelaten tooneeldichten uitvoerig mede, maakt hier en daar opmerkzaam op de fijnheid van gevoel, op de reinheid van gedachte, op de kuischheid van taal, die gedurig aan het licht komen, en wijst op de waarde, die aan deze, in het klooster waarschijnlijk voorgedragen, niet eigenlijk opgevoerde dramas toegekend moet worden. De waarde dezer tooneeldichten is naar zijne overtuiging werkelijk groot, wijl ze niet alleen getuigenis brengen van de artistieke ontwikkeling en het buitengewone talent der Gandersheimsche kloosterjuffer, maar ook een zeer gewenschte bijdrage moeten heeten voor de vermeerdering onzer kennis van de toestanden èn op sociaal èn op kerkelijk-godsdienstig gebied in de laatste helft der tiende eeuw.

De geachte schrijver aanvaarde onzen welgemeenden dank voor de aangename wijze, waarop hij ons kennis heeft doen maken met den tooneelarbeid van RHOTSUITA, die „als een nagalm der klassieke oudheid verdient te prijken aan het hoofd der verzamelingen van dramatische produkten van alle landen." Van haar toch, in wier „hart en hoofd het christelijk geloof en de klassieke oudheid een bondgenootschap sloten ter bestrijding van de onzedelijkheid en tegen de overblijfselen van het germaansche heidendom," is door een harer kenners en bewonderaars ongetwijfeld niets te veel gezegd, toen hij schreef: „Zij was de roem, een eer voor gansch Europa; in den nacht der middeleeuwen een reine poëtische ster, die een heerlijk licht verspreidde."

Ik leg de pen neder; echter niet zonder u, bekende en onbekende lezer! mijn oprecht gemeenden heilgroet gebracht te hebben bij den aanvang van 1887, dat sedert ik mij tot het schrijven dezer bladzijden zette zijn intrede heeft gedaan. God, die machtig is en wijs en goed, make het tot een jaar van rijken zegen voor uw hart en voor uw huis! Hij verhooge uwe kracht, vermeerdere uwen ijver, heilige uwen geest tot ernstigen en volhardenden en vruchtbaren arbeid in het belang van kunst en wetenschap, van School en Kerk en Staat, tot verheffing Zijns Naams en ter verhooging Zijner eere!

Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn.

Hardegarijp, Dec. '86/Jan. '87.

AANTEEKENINGEN.

(1) HOSEA, de man des Geestes. Proeve van psychologische Schriftbeschouwing door dr. J. TH. DE VISSER, pred. te Almelo. Te Utrecht, bij C. H. E. BREIJER, 1886.

(2) Viertal voorlezingen over Profeten des Ouden Verbonds, gehouden te Utrecht en te Rotterdam en van aanteekeningen voorzien door Dr. J. J. P. VALETON Jr., Hoogleeraar. Te Utrecht bij KEMINK & ZOON, 1886.

(3) In 1846 uitgegeven te Groningen bij J. OOMKENS JZN.

(4) Hermeneutica Codicis Sacri, bl. 16, 24.

(5) A. w. bl. 42, 43. De hoogleeraar schrijft: „Et fundamentum quidem omnis interpretationis positum est in ipsorum auctorum verbis, ex quibus solis definiri potest, quid hi, dicendo scribendove, significare voluerint. Hoc igitur si spectes, omnis vera interpretatio dici grammatica debet.

Consilium autem ipsius interpretandi actionis proprium hoc-est, ut singulorum auctorum cum notiones, ratiocinationes consiliaque, tum sensus, affectiones, cupiditates, voluntates, dicendo scribendove significatae, eruantur atque cognoscantur. Hactenus igitur vera omnis interpretatio appellari logica et psychologica, sive uno verbo spiritualis potest."

En dan verder: „Denique methodum si consideres, et verba ipsa, quibus dicentes scribentesque usi sunt, per se sunt cognoscenda, et notiones hisce significatae, quales iis fuerunt, rite discernendae sunt, et orationis cohaerentia consiliumque perspiciendum est, et sensa, affectiones, voluntates, studia, quae dicendo scribendoque significarunt, sunt indaganda, et, in quo culmen est interpretationis, mentis animique auctorum cum eorum

verbis conjunctio est perscrutanda, ut horum verborum cum illa mente illoque animo congruentia persentiatur.... Hactenus igitur omnis vera interpretatio dici potest esse debere et grammatica, et historica, et logica, et psychologica et aesthetica. Vergl. verder bl. 49, aanteekening 5.

(6) Waar de hoogleeraar de „ratio interpretationis psychologicae" opzettelijk bespreekt (§ XXXI) wijst hij zeer uitvoerig aan, dat gelet behoort te worden op den aanleg en het karakter van het volk in het algemeen, en op het verschil van tijd en geslacht, waarin en waaronder de personen, die spreken en schrijven leven, maar ook op de opvoeding die ze ontvangen, en dan verder op den bijzonderen aanleg en het karakter en den leeftijd der optredende personen, omdat zóó alleen de beteekenis hunner woorden ten volle kan worden gekend. — Dat bij deze beschouwing de individualiteit der personen, die het onderzoek geldt, in hare volle waarde en groote beteekenis wordt erkend, behoeft zeker geen betoog. Met nadruk wordt echter op het bijzonder karakter en de eigenaardige geestesgave van verschillende godsmannen gewezen in deze woorden: „In codice sacro MOSES, JESAIAS, Jobeidis auctor sublimitate eminent, ita vero ut incultioris aevi simplicitatem in illo, cultioris et explicatioris ingenii orationem in hisce videas; conferantur modo Ps. XC: 2, 4, Jesaj. XL: 12—18, Job XXXVIII: 4—11. DAVIDIS sublimitas quidem non deëst, coll. Ps. XVIII: 1 seqq., sed teneri tamen magis sensûs ei sunt proprii, quorum fere typus est Ps. XXIII. In N. F. magna cernitur characterum diversitas non modo JESU amicos inter et inimicos, JUDAM proditorem inter et reliquos discipulos, eadem cum ipso institutione usos, sed discrimen haud leve animadvertitur inter eos quoque, qui communiter JESUM amabant. Sorores MARTHA et MARIA multum animo sunt diversae, Luc. X: 38 seqq. Joh XI: 21 seqq. 31—33. Inter Euangelistas Messiae gravitatem et θαυματουργίαν veneratus est MATTHAEUS, LUCAS JESU hominis φιλανθρωπίαν amavit, JOHANNES intimo animo Dei Filium adoravit. Ex Apostolis THOMAS profundo animo sentiebat idemque melancholico, conf. Joh. XI: 16, XIV: 5, XX: 24, neque mirum profundi item animi virum, JOHANNEM paene unice de eo retulisse. PETRUS rebus quibusque praesentibus vivide afficiebatur eoque ad dicendum agendumque statim pro-

pellebatur. JOHANNES sublimitatem Dei Filii unice attigit, et ideo quoque ultimos sermones precesque solus memoriae servare potuit. PAULUS varios sensus, rebus praesentibus excitatos facile suscipiebat, fovebat, iisque ad studia varia pro cujúsque rei et quorumcunque hominum opportunitate patefacienda incitabatur. Nemo autem est, qui sensibus et sublimibus et teneris, et profundis et vividis, et intimis et variis, et intus vigentibus et foras ad agendum impellentibus sit aequiparandus JESU CHRISTO." (bl. 412, 413).

(7) Zij werd uitgegeven te Leeuwarden bij W. EEKHOFF & ZOON.

(8) Onder den titel „Het Ommelander Collatie-recht verdedigd" plaatste hij drie stukken in de Prov. Gron. Courant van 15, 16 en 17 December 1886.

(9) Hoewel op de bijzonderheden van dit historisch overzicht niet ingaande wil ik toch de opmerking niet terughouden, dat de auteur op bl. 94 niet geheel juist de Floreenplichtigen in Friesland noemt als degenen, „die het stemrecht hadden gehad bij het benoemen van predikanten." Niet de Floreenplichtigen benoemden in Friesland vóór 1795 de predikanten, maar de stemgerechtigde ingezetenen, de eigenaars der zoogen. stemdragende plaatsen. WINSEMIUS zegt dan ook reeds in zijn Kroniek, dat „het recht van dien in voortijden bestond bij eenighe plaatsen, die daer toe begiftiget waren." Ik verwijs hiervoor naar wat ik in het achtste deel van dit Tijdschrift, bl. 314 en 315 schreef, en naar de daar door mij aangehaalde werken.

(10) De Staat en de kerkelijke financiën, door Mr. J. H. CARPENTIER ALTING. Te Hoorn, bij P. GEERTS. 1886.

(11) In de Kerkelijke Courant van 18 Sept. l.l.

(12) De titel is: De tooneelarbeid eener Non uit de tiende eeuw. Het is uitgegeven bij A. RÖSSING, te Amsterdam. 1886.

UIT DE PERS.

Vroege Vroomheid. Tachtig lessen voor Katechisatie en Zondagschool. Saamgesteld door G. E. FREBICHS, Pred. te Oudebildtzijl. Te St. Anna Parochie, bij J. KUIKEN JZ. 1886. Prijs *f* 0.20.

Gaarne vestig ik de aandacht op dit kleine, nette boekje. De schrijver acht „de meer en meer veldwinnende methode van het Godsdienstonderwijs, volgens welke men bij het kind het Godsdienstige leven en de eerste Godsdienstige denkbeelden tracht te wekken door het doen van allerlei verhalen van godsdienstigen en zedelijken aard", wel zeer aanbevelenswaardig, doch is van meening, dat „het kind niet alleen wil hooren", maar ook „zelfs iets wil doen en iets moet doen." Daarom stelde hij voor eigen gebruik deze lessen samen. Elke les bevat een bijbelspreuk en een vers, welke door de kinderen kunnen worden van buiten geleerd en opgezegd. Bovendien wordt de aandacht gevestigd op een bijbelsch verhaal, waarvan de inhoud de gedachte, in spreuk en vers vervat, aanschouwelijk maakt; en eindelijk is nog een bijbeltekst benevens een gezang of psalmvers, op het aangegeven onderwerp betrekkelijk,

afgedrukt. Wij ontvangen hier dus een leerboekje, dat meteen een handleiding is voor den onderwijzer, in den trant van VAN SLEE's „Een leerjaar voor de Zondagschool. De spreuken zijn kennelijk met zorg gekozen. De versjes — enkele uitgezonderd — zullen gaarne en gemakkelijk geleerd worden. Voor zeer jonge kinderen zijn de meeste echter niet bevattelijk genoeg.

Uit het boekje spreekt geen dogmatische, wel een echt godsdienstige, waarlijk christelijke en recht praktische geest. Zes en zestig van de tachtig lessen bewegen zich op zuiver zedelijk gebied. Of dit misschien ook een schaduwzijde van het boekje is? ... Ik voor mij zou eenige lessen over de macht, de trouw, de heiligheid, de liefde van God en ook over JEZUS' persoon en werk en leven, gaarne hebben zien opgenomen. Maar — voor wat de heer F. gaf hebben wij hem dankbaar te zijn. Zijn boekske, zooals het is, vinde zijn weg en brenge zegen, „vroege vroomheid" wekkend in menig kinderhart.

De autoriteit van Gods Woord aangerand. Openbare brief aan de Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam, van J. I. DOEDES, Hoogleeraar te Utrecht, vroeger predikant te Rotterdam. Te Rotterdam bij W. WENK. 1886. Prijs f 0,15.

Duidelijk, scherpzinnig, geestvol is dit schrijven van den Utrechtschen Hoogleeraar aan zijne vroegere gemeente. Afdoende mag het betoog worden genoemd, dat wel „de voornaamste inhoud van den Bijbel is Gods

Woord", maar dat dit „geen recht geeft om den Bijbel zoo maar met Gods Woord gelijk te stellen, alsof Gods Woord niet hooger stond dan de Bijbel als Bijbel (= Biblia = de Boeken = de Boekenverzameling); en dat wij dus uit eerbied voor Gods Woord waken moeten tegen het verwarren van Gods Woord met de 66 geschriften, die daar, in twee groepen, het Oude en het Nieuwe Testament, voor ons liggen."

Zeer duidelijk, m. i. volkomen overtuigend is aangewezen, dat de autoriteit van Gods Woord niet is aangerand door de twee predikanten, die daarvan door den kerkeraad der Rotterdamsche gemeente zijn beticht. Dit toch is niet geschied door hem, die, „predikende over een gedeelte van 1 Joh. 5, te kennen gaf, dat de woorden: „in den hemel, de Vader, het Woord en de Heilige Geest, en deze drie zijn een, en drie zijn er die getuigen op de aarde" (vs. 7b, 8a), niet echt zijn, d. w. z. niet tot den oorspronkelijken tekst van den brief van JOHANNES behooren, maar in later tijd zijn ingevoegd." Immers „het is boven allen redelijken twijfel verheven, dat deze woorden niet behooren tot den echten tekst van den 1sten brief van JOHANNES," en „zij, die hierop opmerkzaam gemaakt, zonder dit goed te kunnen weêrleggen, die woorden toch tot den echten tekst blijven rekenen, mogen geacht worden tekstvervalsching in de hand te werken", en „in plaats van over aanranding van de autoriteit van Gods Woord door anderen te klagen, zouden zij zich wel eens wegens verzwakking van de autoriteit van Gods Woord mogen verootmoedigen, daar zij wat niet „Gods Woord" is met Gods Woord vermengen." Maar dit is evenmin ge-

schied door hem, die „verklaarde niet den geheelen Bijbel voor Gods Woord te houden" en „daarbij, als voorbeeld van hetgeen hij niet voor Gods Woord hield, uit de vloekpsalmen aanhaalde Ps. CXXXVII : 9: „Welgelukzalig zal hij zijn, die uwe kinderkens grijpen en aan de steenrots verpletteren zal." Immers niet de geheele Bijbel is Gods Woord, maar „Gods Woord is in den Bijbel vervat, of te vinden." En „niets verplicht ons om de zaligspreking van Ps. CXXXVII : 9," die zich niet eens „bepaald als Gods Woord voordoet," en beslist in strijd is met onderscheidene uitspraken van JEZUS en Zijne apostelen, „te rekenen tot het Woord Gods, voor zooverre het ook ons geldt, ook door ons wordt gepredikt, ook door ons moet gehoorzaamd worden."

Daar zal wel geen helder- en weldenkende zijn, die Prof. DOEDES voor een „bedrieger", voor een „leugenaar" of voor een op het gebied der Schriftverklaring „onkundige" houdt. Laat zijn schrijven dan ook bij hen, die het aangaat, kracht hebben en ernstig in overweging worden genomen!

Traditie, Kritiek en de eisch van het Ideaal. Redevoering bij de aanvaarding van het Hoogleeraarsambt aan de Rijksuniversiteit te Groningen den 19en October 1886 uitgesproken door Dr. C. H. VAN RHIJN. Te Utrecht, bij KEMINK & ZOON, 1886.

Deze Rede bevat in aangenamen vorm menige ware en schoone gedachte. Rond en beslist verklaart deze hoogleeraar bij de aanvaarding van zijn ambt,

dat hij den eisch, in sommige kringen gesteld, om de „traditiën van het verleden, liefst zonder kritiek, te aanvaarden, onvoorwaardelijk afwijst, wijl hem, naast de overleveringen van het verleden, ook de kritiek, de gave der onderscheiding, heilig is, daar zij is „een talent van God."

Met den spreker overtuigd, dat „de kundige godgeleerden, wie wij de formuleering van onze vaderlandsche theologie dank weten, zich met weerzin zouden afwenden van een geslacht, dat geen geloof heeft om de questiën onder de oogen te zien en dat de geestkracht mist om de vormen te scheppen, voor de 19e eeuw het meeste geschikt," verheug ik mij, dat door hem van een anderen en beteren, in den goeden zin des woords conservatieven, maar tevens vrijen en wetenschappelijken geest in zijne Oratio Inauguralis getuigenis gegeven is.

Aan de gave der waardeering ontbreekt het hem niet. Dit komt vooral uit waar hij, na eerst gewezen te hebben op het goed recht en de groote waarde der Traditie, maar ook op de schadelijke gevolgen, die aan hare eenzijdige heerschappij verbonden zijn, den lof verkondigt van den arbeid der Kritiek, waaraan wij zoowel bij de beschouwing en beoefening van de Geschiedenis des Christendoms als bij die der Oud-Christelijke Letterkunde veel te danken hebben. Bij de bespreking toch van den arbeid der Tubinger School wijst hij met nadruk op de groote gebreken, die zij naar zijne overtuiging heeft; maar hij vermeldt evenzeer hare verdiensten, als die in de beoefening van de geschiedenis der Christelijke Kerk het eerst de organische beschouwing dezer geschiedenis consequent

heeft doorgevoerd; — die een eind heeft gemaakt aan de beginselloosheid van het Rationalisme, van de Mythenhypothese van STRAUSS en van hen, die zich bezig hielden met de kritiek van het Nieuwe Testament; — die op den weg van zuiver historisch onderzoek resultaten verkreeg, welke door allen aanvaard zullen moeten worden. Met hulp der ware onbevooroordeelde Kritiek kan dan ook alleen, en zal dan ook zeker het Ideaal bereikt worden, dat vóór elken man van wetenschap het einddoel is van zijne studie, van zijn leven en streven.

Dit werkelijk lezenswaardige woord zou, naar het mij voorkomt, echter nog aan duidelijkheid hebben gewonnen, indien de spreker opzettelijk had aangewezen, in welke bepaalde beteekenis het vrij onbepaalde woord Traditie door hem is opgevat, — welke de eischen zijn, die gesteld moeten worden aan de ware Kritiek, en welk Ideaal in de door hem genoemde vakken van wetenschap zoo mogelijk bereikt worden moet.

Ik begrijp volkomen, dat de spreker rekening had te houden met den voor hem beschikbaren tijd, en dus slechts enkele grepen kon doen uit de werkelijk onuitputtelijk rijke stof, hem bij de behandeling van zijn onderwerp geboden; maar ik meen toch, dat zijne hoorders recht hadden te verwachten, dat door hem iets meer werd gezegd over den invloed der Traditie, over den arbeid der Kritiek, over het te bereiken Ideaal, ook op het gebied van de geschiedenis der leerstellingen van den Christelijken godsdienst. Hij had hen immers „vergunning gevraagd om een poging te wagen om de traditie, de kritiek

en het ideaal de plaats aan te wijzen, welke zij volgens zijn bescheiden meening moeten innemen; en dat te doen in zake de drie studievakken, welke hij aan de Hoogeschool te Groningen zal hebben te onderwijzen: de Oud-Christelijke Letterkunde, de Geschiedenis van het Christendom en de Geschiedenis van de leerstellingen van den Christelijken godsdienst."

Moge de arbeid van Dr. VAN RHIJN te Groningen bevorderlijk zijn aan de verheffing van de studie der theologie en aan den bloei der Hoogeschool, waaraan ook voor mij zoo aangename en gezegende herinneringen verbonden zijn!

Sprookjes van ANNA LINDAU, naverteld door GERARD KELLER. Te Amsterdam, bij C. L. BRINKMAN. Prijs *f* 1,50.

Men kan verschillend denken over de waarde van het Sprookje voor de ontwikkeling en vorming van het kind. Er is, dunkt me, aanleiding tot de vraag, of er geen gevaar bestaat, dat de verbeelding van het kind te sterk wordt geprikkeld, wanneer het altijd weer opnieuw wordt gevoerd in die bonte, fantastische tooverwereld, waarvan het sprookje verhaalt. Ongetwijfeld hebben wij stof ons te verwonderen, dat niet weinig ouders, die er groot bezwaar in zien om de Bijbelsche, bepaald de Oud-Testamentische verhalen met hun eenvoud en schoonheid te brengen tot het hoofd en het hart hunner kinderen, zonder aarzeling die kinderen gedurig weer voeren in de wereld der feeën, dwergen, heksen, enz. Maar hoe men daarover ook denke, aan

het sprookjesboek van ANNA LINDAU zal niet licht iemand den welverdienden lof onthouden, dat het naar vorm en inhoud uitmuntend is geslaagd. In zeer prettigen toon geschreven, heeft het een uitmuntende strekking. Het zal ongetwijfeld een lievelingsboek worden van alle kleine lezers en lezeressen, die er kennis mede maken. Laten ouders er gerust de proef meê nemen, er uit voorlezen of vertellen. Ik houd mij vast overtuigd, dat ouderen naar het „bezoek bij den muziekduivel", jongeren naar „de sprookjesstad" en „een vacantiesprookje", allen naar „de verkouden Prinses" met open ooren en klimmende belangstelling zullen luisteren. En — zij worden niet alleen enkele oogenblikken prettig bezig gehouden, maar zij nemen ook een goede gedachte meê. Want, gelijk in het verhaal omtrent het „bezoek bij den muziekduivel" de waarheid op den voorgrond treedt, dat men „zonder moeite en zonder werk niets bereikt in het leven", zoo bevat schier ieder sprookje, en zeer bepaald het tweetal „ware geschiedenissen", die aan het slot een plaats werd gegeven, een les, die, afgedrukt in het kinderhart, invloed kan uitoefenen op het kinderleven.

Dit wèl geschrevene, goed vertaalde en net gedrukte boek met zijn keurig uitgevoerde plaatjes strekke in menig huis der jeugd „tot nut en vermaak".

HARDEGARIJP, November 1886. Dr. J. VAN LOENEN L.LZN.

GODSDIENST.

GEDACHTEN EN VRAGEN

BIJ

PROF. CANNEGIETERS „WIJSBEGEERTE VAN DEN GODSDIENST" (1).

I.

Bijna ontmoedigend, zeker verootmoedigend is het voor de wetenschap, dat het haar nog niet gelukt is, van een verschijnsel, dat zoo oud is als de geschiedenis en overal, waar menschen wonen, zich vertoont, naar wezen, oorsprong en ontwikkeling eene omschrijvende bepaling te geven, die algemeene instemming wegdraagt. Zoo is het met de Godsdienst (2). Ook de hoogleeraar CANNEGIETER is onder dien indruk (bl. 17) en wil, naar de bescheidenheid, die in hem is, zijn bovengenoemd geschrift niet voor een afdoend woord gehouden hebben, maar geeft het over „aan de ernstige overweging van desbevoegden", om „tot voortgezet onderzoek te dringen" (bl. 174). Moge hij de hier volgende gedachten als eene beantwoording mijnerzijds van die opwekking beschouwen. Ik zet mij neder, om ze in schrift te brengen, — maar na lange aarzeling ,

deels omdat ik na herhaalde lezing van zijn geschrift bij vernieuwing al de moeielijkheid van vele vraagstukken, door hem aangeroerd, heb gevoeld; deels, omdat ik in niet weinige punten van hem meen te moeten verschillen en zoo mijne ingenomenheid met de hoofdstrekking en vele gedeelten van zijn diepdoordacht boek licht niet genoeg aan het woord komt; deels omdat de kerkelijke dampkring, waarin ik mij moet bewegen, voor wijsgeerig nadenken ongeschikt maakt en de teedere bloem der vroomheid, tijdelijk althans, zich doet verschuilen. Gelukkig in allen gevalle, dat al heeft noch CANNEGIETER, noch eenig ander „Religions-Philosoph" de vraagstukken over de godsdienst algeheel opgelost, de godsdienst zelve van die oplossing niet afhankelijk is. „Wat baat het u" zegt THOMAS à KEMPIS (I, 1, 3) „diepzinnig over de Drievuldigheid te redeneeren, als gij den ootmoed mist en daardoor de Drievuldigheid mishaagt. Indien gij den geheelen Bijbel en aller wijsgeeren uitspraken van buiten kendet, wat zou het u baten zonder de liefde Gods? Ik begeer liever het berouw (compunctio) te gevoelen, dan van haar eene juiste bepaling (definitio) te weten". Of anders uitgedrukt, met een der laatste woorden van ADOLPHE MONOD: Il ne suffit pas de savoir, il s' agit d'avoir JESUS CHRIST. En C. zelf zegt: „Het is goed het wezen der religie te kennen, maar nog beter de religie zelve te behouden."

Of dan misschien het weten omtrent en het nadenken over het wezen, den oorsprong en de wording der godsdienst onverschillig en van geenerlei waarde is? In het ontkennend antwoord op die vraag, ben ik het geheel eens met C. 't Zou een treurig brevet zijn, dat

men aan de godsdienst gaf, als men haar meende te moeten onttrekken aan het redelijk nadenken. Trouwens, gij kunt dat niet! Te vergeefs tot een vogel gezegd, dat hij niet vliege. Wilt gij dat, kortwiek hem of zet hem in eene kooi. De menschelijke rede, ook van den vrome, wiens ontwikkeling niet eenzijdig is, zal het eenvoudig niet kunnen nalaten over de godsdienst te denken en na te denken. Ja! al zeggen ook beroemde mannen, dat bij het christelijk geloof de metaphysische vragen eenvoudig moeten ter zij gelegd worden, het kind weêrlegt hen, als het in naïeve vormen reeds dezelfde vragen stelt, aan wier bespreking de wijsbegeerte der godsdienst zich wijdt. Wij mogen niet beginnen met een: „wij weten niet". Als wij al te vaak er meê moeten eindigen, dan mogen wij dan alleen daarin berusten, als wij weten, waarom wij niet weten. Al is ons kennen: „ten deele," wij mogen toch den denkarbeid der rede niet hebben geschuwd om dat „ten deele" te veroveren. En ons denken kan iets veroveren, indien wij slechts niet vergeten, dat ons denken als zoodanig geen scheppen of fantaseeren mag willen zijn, maar na-denken over hetgeen aanwezig is: indien wij geloovige Christenen zijn (gelijk RICHARD ROTHE het was), met het vaste voornemen, om, zoo wanneer de uitkomsten van onzen denkarbeid op een onmiskenbaren strijd uitliep met de uitspraken van ons in CHRISTUS gevormd godsdienstleven, niet dit laatste vaarwel te zeggen, maar onzen denkarbeid over te doen, of wij kunnen vinden waar de fout schuilt. Niemand zal mij dit eerder toestemmen dan C., die zoo vierkant staat tegenover hen, welke de godsdienst uit voorstellingen, redenee-

neeringen, begrippen willen doen ontstaan, en die daarin zoover gaat, dat hij (naar mij voorkomt) in strijd met zijne eigen stelling omtrent de eenheid van den menschelijken geest (bl. 124 v. v.) bij wijlen de godsdienst mogelijk schijnt te achten zonder voorstellingen, al geeft hij zich straks weer moeite om dien schijn van zich af te keeren (bl. 39 coll. 54).

Ik ben geen recensent, zal dus menig punt laten rusten. Toch wil ik niet verzuimen het als iets uitnemends te vermelden, dat de stijl van C's. geschrift duidelijk is. De auteur, daarin gelijk aan zijnen ambtgenoot DOEDES, wil liever somtijds dezelfde dingen twee- of driemaal zeggen, dan gevaar loopen van niet begrepen te worden. Maar waartoe toch zonder noodzaak die menigte vreemde, ik bedoel niet-Nederlandsche woorden? Niet dat die in een wijsgeerig geschrift geheel kunnen gemist worden. Zelfs ABR. V. D. HOEVEN Jr. heeft ze in zijn: Godsdienst, het Wezen van den Mensch (3), een model overigens van Nederlandsch om van te watertanden! niet geheel kunnen vermijden. Bij C. intusschen komen er al te vele voor, die zonder eenige moeite in onze schoone moedertaal waren over te brengen. En de moeite om b.v. het woord activiteit (o. a. bl. 56) in Nederlandsch weer te geven ware beloond geworden door grooter duidelijkheid voor den lezer: of hij hier te denken hebbe aan eene zoo al niet onbewuste, toch buiten den eigenlijken wil omgaande werking, dan aan eene daad, of wilt gij, aan een doen, waarin ook de wil betrokken is. Overigens waren de lezers gaarne met mij verschoond gebleven van het akelige huidige, en het splinternieuwe drijvende factoren. Men vergeve het

een mijner vrienden in een handelstad, dat hij dacht aan zaakwaarnemers of brievenbestellers, die op 't verdrinken staan.

Dit in 't voorbijgaan! De taal brengt ons van zelf tot hetgene C. heeft over de namen, waarmeê wij datgene zullen aanduiden wat wij in het Nederlandsch godsdienst plegen te noemen (bl. 38, 39). Met hem zal ieder „van onwijsgeerige etymologische knutselarijen geen heil verwachten." Nogtans, tusschen etymologische knutselarijen en tusschen opmerkzaamheid op datgene, wat, ook naar de etymologie, aan de vorming en het gebruik van verschillende woorden tot aanduiding van eenig verschijnsel, ten grondslag heeft gelegen, — tusschen die twee is een wijde afstand. Al wisten de Grieken en de Romeinen niet, dat zij met Zeus patèr en Jupiter eigenlijk hemelvader zeiden, blijft toch die oorspronkelijke beteekenis van belang bij het onderzoek naar de voorstelling van hen, die zulk een woord het eerst gebruikten. Zoo ligt in de oorspronkelijke beteekenis van religio (religie), als CICERO recht heeft met zijne afleiding van relegere: d. i. het verzamelen, met nauwgezetheid nagaan van alles wat op de vereering der goden betrekking heeft (4), eene echt Romeinsche opvatting van de godsdienst. De later opgekomen afleiding bij LACTANTIUS, SERVIUS, AUGUSTINUS van religare: d. i. verbinden, verbonden zijn, getuigt daarentegen, dat toen eene diepere opvatting van de godsdienst zich baan gebroken had. Zoo is het van niet geringe beteekenis, dat CANNEGIETER zelf het woord religie niet alleen in de plaats wil doen treden voor ons, altoos eenigszins wettelijke en uiterlijke woord godsdienst, maar dat woord religie

ook verwijdt tot aanduiding van de „wederkeerige liefdesbetrekking tusschen God en menschen." Tegen het gebruik nu van religie heb ik weinig, als het namelijk gelukken mag (wat ik betwijfel) om, gelijk de Hoogduitschers en Franschen hun Gottesdienst en Culte, ons: godsdienst van de gemeenschappelijke eeredienst in gebruik te brengen, religie daarentegen van de persoonlijke betrekking des gemoeds op God. Weinig, zeg ik, heb ik er tegen: dit weinige is, dat religie een vreemd woord blijft, en vooral dat er niets in gevonden wordt van de wils-daad of -handeling, die mijns inziens ook tot het wezen van de godsdienst behoort. Godsdienst of religie toch is mij nog iets, ik zeg niet andersoortigs, maar toch iets anders dan religieusiteit. Maar vooral zou ik in bedenking geven, om in het woord religie niet Gods levende betrekking tot ons te willen uitgedrukt zien. Deze ligt ten grondslag en geeft geboorte aan onze religie. Maar zij is altoos iets van onze zijde. Van Gods religie te spreken gaat niet aan. Gelijk trouwens in godsdienst, noem haar wandel met God, vreeze des Heeren, godsvrucht, vroomheid, gode-leven, eene werkzame betrekking van den mensch tot God wordt uitgesproken, die wel haren grond heeft in, maar niet hetzelfde is Gods betrekking tot ons. Vrees, eerbied, aanbidding, dienst, geloof, gehoorgeven, eenswillendheid, zelfs het schoone godzaligheid (vol van God zijn), al die woorden duiden op den mensch tegenover God, en gij kunt die niet omgekeerd van God zeggen tegenover den mensch. Alleen liefde maakt hierop eene uitzondering: èn van God èn van den Mensch geldt deze, ofschoon bij den laatste haar karakter wederliefde is.

Overigens ware van de verschillende namen en omschrijvingen van de godsdienst uitnemend gebruik te maken bij het phaenomenologisch deel. Want onder de verschijnselen, die datgene wat omgaat in het gemoed naar buiten brengen, en dan menschen vereenigt, is de spraak een der voornaamste. Zoo zou als van zelf deze merkwaardige bijzonderheid ook ter sprake komen, dat het Nieuwe Testament, bij name JEZUS geen nieuw, eigenaardig woord voor godsdienst heeft, maar de reeds gebruikelijke gebruiken blijft, of met geloof, liefde, gehoorzaamheid, gerechtigheid, leven, eeuwig leven, kind van God zijn, naar het niet genoemde en in één woord nauwlijks noembare henenwijst. Zou het ook eene herinnering zijn, dat JEZUS in den eigenlijken zin geen nieuwe godsdienst heeft gesticht? Geen woord heeft dit sterker (misschien te sterk uitgedrukt) dan dat van AUGUSTINUS: „Dat wat nu christelijke godsdienst wordt genoemd, was bij de voorgeslachten en ontbrak niet van den beginne af, totdat CHRISTUS in het vleesch verscheen; van waar af de ware godsdienst, die reeds bestond, de christelijke begon genoemd te worden" (5). En zou de reden, waarom wij in het Evangelie geen afzonderlijk, nieuw woord voor godsdienst vinden, niet hierin schuilen, dat het Christendom geen godsdienst afgescheiden van zedelijkheid (in den hoogeren zin van moraliteit), en wederkeerig geen zedelijkheid zonder godsdienst kent? dezelfde reden waarom te spreken van de godsdienst van JEZUS (religie) al even onvoldoende klinkt als te spreken van de zedelijkheid van JEZUS: ons voldoet alleen, hem den Heilige te noemen.

Wilde ik C's boek op den voet volgen, ik zou met den eersten volzin moeten beginnen. „De wijsbegeerte,

van den godsdienst is eene betrekkelijk nog zeer jonge wetenschap". Nu ja! het punt van uitgang is verschoven, de gang van het onderzoek veranderd Maar ook met ditzelfde boek van C. vóór mij, kan ik niet inzien, dat het juist voor een groot deel „gloednieuwe problemen" zijn, die ter sprake komen. Het trof mij veeleer, dat de menschelijke geest, die nadenkt over God, het goddelijke en hetgeen onze betrekking is tot hem, altijd weder op gelijksoortige vraagstukken terugkomt. De namen van PLATO, AUGUSTINUS, ANSELMUS, CARTESIUS, SPINOZA, van de Nominalisten en Realisten der middeleeuwen, die bij C. voorkomen, zijn daarvoor het bewijs. Trouwens hij-zelf vindt de kiem van de wijsbegeerte der godsdienst reeds lang vóór het optreden der critische wijsbegeerte van KANT, die haar noodig, en de eereherstelling van de mystiek door SCHLEIERMACHER, die haar mogelijk maakte (bl. 3, 4). Zeer terecht wil hij (bl. 8) het godsdienstig bewustzijn laten medespreken: wat trouwens, indien de positivisten hier niet eenige stofwolken hadden opgeworpen, zoo helder zou zijn als glas: even duidelijk, als dat niemand een boek over muziek kan schrijven zonder muzikaal te zijn.

Mag ik nu even in herinnering brengen, wat de gang is van dezen arbeid? Eerst (bl. 17—35) wordt gehandeld over de roeping der wijsbegeerte van den godsdienst in 't algemeen: wat den auteur den weg baant, om achtereenvolgens in een phaenomenologisch (36-64), een psychologisch (65—135) en een metaphysisch (136—175) deel, naar zijne eigene woorden te onderzoeken: 1°. wat de religieuse verschijnselen tot religieuze verschijnselen maakt; 2°. hoe de religie in 's menschen geestesleven

ontstaat (welke plaats zij daar bekleedt); 3°. wat de allerdiepste grond is van de religieuze aandoeningen, met welke 's menschen religieuze leven begint.

In genoemd algemeene deel handhaaft hij het recht en de mogelijkheid, om iets van den grond der dingen in hunnen onderlingen samenhang te ontdekken. De behoefte aan nadenken, die tot de natuur van den mensch behoort, aan nadenken, zou ik zeggen, ook over „het eeuwige," dat, naar eene schoone uitdrukking van den vreemden Prediker, „den mensch is in het hart gelegd" (6), ware een wreedheid, indien zij op geenerlei bevrediging mocht hopen. „De denkende geest staakt het vragen niet. Rusteloos zoekt hij naar eenheid." Van geloof aan éénheid in de veelheid, en dat de verschijnselen een dieperen grond, eene voortbrengende oorzaak hebben gaat de menschelijke geest uit. Dit te erkennen en op dien grond het recht der metaphysica in de theologie, of bij het onderzoek naar de godsdienst, te handhaven is in het belang van godsdienst en theologie beide, van welke de eerste anders licht omslaat in dweeperij of dogmatisme, de andere anders straks gerekend wordt zich alleen met een belangwekkend ziekteverschijnsel bezig te houden. Er is geene enkele reden op te geven, waarom datgene, wat tot de zinnelijke wereld behoort en het voorwerp der zinnelijke waarneming, bij name van den natuuronderzoeker is, de zekerheid van zijn objectief bestaan zou met zich brengen, het geestelijke of onstoffelijke daarentegen niet waarneembaar zou zijn en daarom aan dat onstoffelijke geen bestaan zou mogen worden toegekend. „Het waarnemingsgebied" zegt de auteur, „der theologie is een ander dan dat der natuurwetenschappen"; „haar

waarnemingsvermogen" laat hij volgen, „is grooter." (32, 33). Mij dunkt, van grooter en kleiner behoeft hier geen sprake te zijn, tenzij dat grooter hier beteekent: reikt verder. Waarom niet gezegd: is van eene andere soort? Ik kan met mijn oog niet hooren en met mijn oor niet zien. Zooveel te meer kan alleen de geest van den mensch in en achter en boven de zinnelijke wereld de geestelijke wereld onderkennen, van haar bestaan verzekering en van haren aard inzicht verkrijgen. Al gebruikt C. het hier niet, ik weet, in weerwil van het misbruik er van gemaakt, nog geen beter woord om dit verzekerd worden van en inzien in de wereld des geestes aan te duiden dan geloof. De rede is het waarnemingsvermogen, het geloof de daad of het doen der rede. Dit geloof, tot hetwelk de rede van den alleen bezield-lichamelijken (φυχικος), niet geestelijk gezinden (πνευματικος) mensch telkens onbekwamer wordt, gelijkt dezen daarom telkens meer een salto mortale of eene dwaasheid, maar is voor het bewustzijn van den vrome een salto vitale, waartoe zedelijke moed behoort, maar die eens gedaan en telkens herdaan, een even vasten grond onder de voeten geeft, als de natuuronderzoeker in zijne zinnelijke waarneming bezit. Ik zeg hiermede niet geheel hetzelfde als C., bij wién het geloof of het waarnemen en verzekerd worden van de geesteswereld, bij name van God, te weinig in zijne ethische natuur, d.i. in verband met den wil wordt beschouwd: iets waarop ik terug kom. Maar in tegenspraak ben ik toch met hem niet, daar hij met ingenomenheid 's Apostels woord vermeldt: „De (alleen) bezield-zinnelijke mensch vat niet de dingen, die des Geestes zijn." (1 Cor. II: 14, 15). Of intusschen het verband tus-

schen de zinnelijke en de geestelijke wereld bij ons zelven en buiten ons; of die zekere overeenstemming, volgens welke verreweg de meeste uitdrukkingen voor het zedelijke en geestelijke aan de zinnenwereld ontleend zijn, en welke (misschien) ten grondslag ligt aan GÖTHE's bekende woord: Alles Vergängliche ist nur ein Gleichnis, en zeker de geboorte gaf aan JEZUS' onovertroffen gelijkenissen — of die door C. niet over het hoofd gezien, althans niet genoeg opgemerkt is, zou ik niet durven loochenen. Hoe althans met slechts zeven regels afstands door hem kan gezegd worden: „het geestelijke en het stoffelijke zijn geheel verschillende, niet vergelijkbare werkelijkheden" en „in de religie zijn oneindig en eindig één", begrijp ik niet.

Het kan aan mij liggen, maar naar ik meen zegt reeds het woord oneindig, dat ik onwillekeurig het geestelijke vergelijk bij het stoffelijke. Met a. w. niet slechts boven maar ook in het stoffelijke is geest, dien wij zeker, zoo wij zelven geen geest hadden, niet zouden bespeuren; maar weerkeerig kennen wij den geest noch in ons zelven noch in anderen dan in bezield zinnelijk of stoffelijk organisme. Waaraan in 't voorbijgaan gezegd de leer des N. Testaments omtrent het hemelsche lichaam (organisme) der toekomst zich aansluit. In volstrekten zin geest is God alleen, maar daarom ook door ons denken niet te omvatten, slechts bij benadering te kennen, maar toch altoos opklimmende, niet van onze puur geestelijke natuur (die wij niet hebben) maar van onze zinnelijk-bezield-geestelijke natuur. 't Zijn niet alleen de algemeen als symbolisch erkende, maar schier alle uitdrukkingen, die wij op het zedelijk-godsdienstig gebruiken, welke dien innigen samenhang bewijzen. Moet

ik ziel, geest (Ψυχη, πνευμα, adem, wind) heilig, rein (afgezonderd, zuiver) rechtvaardig (recht tegenover scheef, of krom) noemen, en herinneren, dat in de bepaling, die C. van „de religieuze activiteit" geeft als zijnde een „persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest" (bl. 57 en 64), het woord verheffing eene aan het zinnelijke ontleende spreekwijze is? Mede een bewijs, dat in den zinnelijk-bezield-geestelijken mensch misschien wel religieuziteit, in den zin van aanleg en vatbaarheid voor godsdienst, zonder voorstellingen kan zijn, maar religio als „activiteit", als een, zou ik liever zeggen, met bewustheid voltrokken doen, nooit zonder voorstelling voorkomt. Men beproeve maar eens „het hoogste, dus het ideale wezen van het religieuze" (waarom niet van de religio?): „liefde tot den hemelschen Vader" (bl. 45), woord voor woord na te gaan, en zie, hoe niet alleen hemelsch maar ook vader en liefde verwijzen naar eene opklimming van het zinnelijke tot het onzinnelijke, maar dan ook dat onzinnelijke met eene min of meer zinnelijke voorstelling uiten. Trouwens in dat onlosmakelijk verband van het zinnelijke en onzinnelijke, het zienlijke en onzienlijke ligt de grond van de nauwe verwantschap van het aesthetische en het religieuze, van de kunst en de godsdienst. Van waar anders die stichtelijkste, ja stichtelijkste bladzijden in DICKENS Dombey, waar de golven der zee en het wuiven van de bladeren des wouds, de ziel opvoeren tot de aanraking met het goddelijke en eeuwige?

THEREMIN zong op zijns vaders graf:

Was willst du mir sagen
Mit deinen Zweigen,
Die sich lieblich neigen,
Bei der Winde Schweigen,
Du alten Baum an meines Vaters Ruhestätte?
Ich hab' hier lang' verweilet im Gebete,
Mein Herz war ganz zu Gott gekehrt.
Willst du mir sagen
Mit deinen Zweigen,
Die sich lieblich neigen,
Bei der Winde Schweigen,
Willst du mir sagen: Ich sei erhört?

Hoor ik zeggen: „dat is maar poëzy?" Alsof in poëzy minder waarheid ligt, dan in proza!

Doch als van zelf heb ik den voet reeds gezet op het phaenomenologisch deel van C's. arbeid. Ik geloof niet, dat de duidelijkheid en afgerondheid gewonnen hebben door, midden in, de voorstelling van Dr. BRUINING te gaan bestrijden en door de bestrijding van diens afwijkende meening aan het geheel eene te apologetische kleur te geven. Het is hier den wijsgeer te doen om te ontdekken, wat die zekere rij van uit de geschiedenis gekende (als religieus genoemde) verschijnselen tot religieuze verschijnselen maakt. Het terrein van het zoeken of liever datgene, waarin hij gaat zoeken, zijn de verschijnselen. Dat wat hij zoekt is het religieuze (of de religio). De maatstaf, dien hij aanlegt, is „het hoogste wezen van het religieuze: „liefde tot den hemelschen Vader." Maar voor dat zoeken, voor dat recht hanteeren van dien maatstaf is hij alleen in staat, die, gewapend met goeddeels van anderen geborgde kennis van de geschiedenis der godsdiensten, zelf een godsdienstig mensch is. Dit laatste als vereischte te ontkennen, is even dwaas als een

natuuronderzoeker voor te stellen — zich eerst de oogen. uit te steken, althans te blinddoeken.

Eerst dus de religieuze verschijnselen De taal wordt daarbij (namenlijk door C.) zoo goed als uitgesloten (bl. 37). Desgelijks moeten „bepaalde geloofstellingen" (dogmen) en „de voorstellingen op zich zelve buiten rekening gelaten worden" (bl. 39). Die religieuze verschijnselen mogen ook niet bij het lamplicht van „een of ander wijsgeerig begrip" als kenmerkend religieus worden gezocht (bl. 41). Hier grijp ik reeds vooruit op datgene, wat slechts in de 4e plaats ter sprake moest komen: tenzij C. bedoelt, dat de wijsgeerige begrippen hier niet in aanmerking komen, omdat zij geen religieuze verschijnselen zijn. Nog eens, die religieuze verschijnselen zijn niet „de historische godsdiensten, maar datgene wat, in het geestesleven der menschen, de constitueerende elementen (grondbestanddeelen?) dier godsdiensten zijn" (bl. 42). Ook bij de beschouwing van de historische godsdiensten als verschijnselen komt het aan op het persoonlijk-religieuze. „De kerkelijke gedaanten der religie" zijn op zijn best slechts „tijdelijke en veranderlijke vormen van den godsdienst" (bl. 42). Iets verder meent C. dat, indien men begon met na te gaan wat vroeger en later tot den godsdienst gerekend is, dit een nog tamelijk oppervlakkige arbeid zou zijn (bl. 49). De wijsbegeerte moet er veeleer hare aandacht alleen aan geven als uitingen van religieuze adspiratien (bl. 51) van eene voelende, willende, denkende werkzaamheid van den menschelijken geest (bl. 53).

Ligt het aan mij, of zijn wij aan het einde nog niet recht helder ingelicht omtrent datgene, waarin nu eigen-

lijk de verschijnselen bestaan: d. i. dan toch zulke feiten, waarin zich iets onzichtbaars, geestelijks (νοουμενον) naar buiten vertoont (φαινομενον); de vormen waarin en waardoor, wat de geest denkt (voorstelt) gevoelt en wil zich uit, en daardoor komt tot en overgaat in het bewustzijn van andere gelijksoortige wezens. M.a.w. zulke feiten, handelingen, voorstellingsbeelden, die steeds gepaard gaan met, of voortvloeien uit de eene of andere geestesaandoening of geesteswerkzaamheid, hier bij name uit de godsdienst. Hoe nu C. van die verschijnselen (in 't begin althans, later minder) de geloofsstellingen, ja zelfs de voorstellingen kan buitensluiten, is mij onduidelijk. Is SCHILLER's woord niet langer waar: „In seinen Göttern malt sich der Mensch", hier 's menschen religie? En nu wil ik gaarne gelooven, dat de auteur er aan gedacht heeft; maar ik had gaarne van hem willen hooren, of en op welke wijze hij in zijne verschijnselenleer onderzocht en gewaardeerd wil hebben: het gebed (als vraag en als dank), het offer (tot vredeherstelling met de goden of uit erkentelijkheid), het gemeenschap-vormende en -bevorderende van de godsdienst, haar samengaan met een geloof aan een meestentijds beloonend en straffend leven na dit leven; de blijkbare samenhang, die er is tusschen de persoonlijke godsvrucht met de nawerking en den invloed van overlevering, opvoeding, levenskring, den invloed vooral van bij uitstek religieuze persoonlijkheden. Ik zou meer kunnen noemen, maar vermeld toch nog als hoogst gewichtig, dat de godsdienst doorgaan als iets plichtmatigs, hare verachting of miskenning als iets kwaads, iets zondigs voorkomt. De Titans, die den hemel bestormen maar door ZEUS worden bestraft, de machtige Alleenhee r

schers bij Israëls profeten, die zich goden dunken, maar ter helle nedervaren, menig aangrijpend koor bij de Grieksche treurspeldichters, waarin de hoogmoed (ὕβρις) tegen de goden gelaakt wordt, zijn hiervan het bewijs. (7) Dit ethische van de godsdienst als zoodanig moge bij enkele zoogenaamd primitiefste godsdiensten bijna schuil gaan, — de uitzondering bevestigt den regel. En wanneer C. straks den maatstaf van het minder of meer religieuze in zekere verschijnselen aan de ideale liefde tot den Hemelschen Vader ontleenen wil, dan zal hij niet voorbijgezien willen hebben, dat de historische verschijning van JEZUS wortelde in of wilt gij, gebouwd was op dat Israël, welks profeten ongodsdienstigheid een lager zinken dan het dier (Jesaj. I) en godsdienst gehoorzaamheid hebben genoemd (Micha VI).

Wat wordt nu in die verschijnselen gezocht? m. a. w. wat is het wezenlijke, dat zich daarin openbaart? Antwoord: het religieuze (36), het specifiek religieuze (37), het kenmerkend religieuze (39). Maar dat kenmerkend religieuze in die verschijnselen moet men niet verwarren met het wezen der religie (39). De vraag naar het laatste grijpt veel dieper in (39). Later wordt gezegd dat het der wijsbegeerte om het persoonlijk-religieuze te doen is (42). De betrekking namelijk tot de dingen des geestes, met name tot die van de religie, is veel inniger bij den mensch dan tot de zinnelijk waarneembare wereld. Zij is niet alleen individueel, maar ook persoonlijk (46). Begrijp ik dit goed, dan wil dit zeggen, dat in het religieuze, ja maar ook, voeg ik er bij, in het aesthetische en ethische iets is, dat gij even-

min als het zelfbewustzijn, wegdenken kunt zonder het menschelijke in den mensch te beschadigen, te vervormen, zonder datgene weg te nemen wat zijne individueele waarde als mensch bepaalt en den trap aangeeft, waarop hij als mensch staat. — Dus niet naar het wezen der godsdienst vorscht de wijsbegeerte in hare verschijnselen, maar naar de *religieuze adspiratiën* (51). Deze zijn 1°. van het voelen en willen, 2°. van het denken eene werkzaamheid (53). Opzettelijk duid ik hier wat C. noemt, met een 1°. en 2°. aan, omdat hij voelen en willen saamvereenigd *aandoening* en *gewaarwording* noemt: *noemt* zeg ik, ofschoon hij eenige regels later te recht nader verklaart, dat dit voelen en willen de niet slechts passieve, maar tevens „actieve reflectie" zijn van indrukken, die de geest des menschen ontvangt. De vrucht van die reflectie is *aandoening* (54 gewaarwording wordt weggelaten) de vrucht bij het denken is *voorstelling*.

Het is vooral op dit pas, dat ik het boven reeds genoemde gebruik van vreemde woorden betreur. 't Is zoo, het woord *activiteit* wordt hier verklaard, als heenwijzende ook op werkingen, die de menschelijke geest *verricht* (53). Maar het woord *reflectie* brengt mij weder in moeilijkheid. Réflection in den zin van overdenking kan hier niet bedoeld zijn; maar het moet bedoeld zijn in den zin van *terugwerking*, gelijk het immers gebruik wordt van de terugkaatsing des lichts. Maar hoe hierbij van den wil, in den ernstigen zin des woords, kan sprake zijn, begrijp ik niet. Eene werking blijft eene werking, die *wordt* opgewekt en in gang *wordt* gebracht. Zoodra de wil er in betrokken wordt, neen! er zich bijvoegt, wordt de werking eene daad, eene

handeling. Daad, handeling dat zijn trouwens woorden, die wij bv. niet van de werking, die de magneet bij het ijzer, of het gemis aan voedsel in de maag opwekt, maar alleen van redelijk-zedelijke wezens met het vermogen van zelfbepaling gebruiken.

Doch dit laten vallen van den wil, ik zeg niet van de werking, maar van den wil, als met bewustheid zich ergens heen buigend of daarvan zich afkeerende, hangt hiermede samen, dat het niet duidelijk is, of C. in geheel dit hoofdstuk ook over de godsdienst, of alleen over het religieuze spreekt. Ik geloof, dat wij dit zeer in het oog moeten houden: het religieuze is de onderstelling van en kan worden tot religie, maar is daarom nog geen religie. Religieusiteit hebben in zeker opzicht alle menschen, gewaarwordingen namelijk en indrukken, dat zij afhankelijk zijn van nog anders dan zinnelijke of natuurmachten, van boven-zinnelijke-macht of machten. Maar religie is slechts daar, waar de mensch in plaats van die afhankelijkheid te trotseeren, óf zich wrokkende aan haar onderwerpt, omdat hij niet anders kan, óf krachtens eene zelfbepaling van den wil die afhankelijkheid aanvaardt, omdat hij niet anders mag (plicht), óf er in toestemt omdat hij niet anders wil (vertrouwen, toewijding, liefde). De geachte schrijver zal mij nu beter begrijpen, dan toen ik na de eerste lezing van zijn boek hem de opmerking maakte, dat volgens mijn indruk, hij de godsdienst te weinig als eene daad of een doen voorstelde, waarop hij mij herinnerde aan „de activiteit" van den menschelijken geest, door hem vermeld. Nú herzeg ik: zijne „activiteit", is eene opgewekte werking, die ik nu ook gaarne het religieuze noem; maar ik dacht aan religie, en vind die alleen

daar, waar de wil de religieuze indrukken aanvaardt, ze niet afwijst, maar verwerkt, en als richtsnoer van handelen aanneemt.

Misschien dat de geachte auteur mij nog van zekere onbillijkheid beticht, daar hij immers (blz. 55) van „den menschelijken geest" zegt, „dat hij zich in zekere verhouding stelt tot den oneindigen geest." Ja, wat zal ik zeggen? dit vind ik weder eene te sterke uitdrukking, daar het op die wijze den schijn althans heeft, alsof dit zich tot God in verhouding plaatsen iets willekeurigs is, dat de mensch ook evengoed laten kan. In de religie stelt, mijns inziens, de mensch geen verhouding, maar de verhouding van afhankelijkheid, die er is en die hij gevoelt, aanvaardt hij met zijnen wil. Aanvaardt hij haar niet, dan is hij onreligieus. Doch dit: zich stellen, wordt weder omver geworpen, door het gebruik, eenige regels verder, van wordingsPROCES, daar proces toch veel meer aan een onbewuste, althans buiten den wil omgaande ontwikkeling, dan aan een met bewustheid en wilsbepaling verricht doen denken doet. En nu zal de auteur bij mij aanhouden en mij wijzen op bl. 60, waar hij als „elementen van wil" noemt „gezindheid en handelingen." Ja! maar ik wilde toch meer doen uitkomen, dat de mensch als zoodanig religieus van aanleg, toch alleen werkelijk religie heeft of niet heeft, al naar gelang zijn willen zich daartoe bepaalt.

Slechts een enkel woord nog over den „toetssteen" (43) dien C. gebruiken wil, om het religieuze te vinden en te beoordeelen, en over de omschrijving, die hij geeft van het algemeen religieuze, d. i. van dat-

geen wat zoowel op den hoogsten als op den laagsten trap van het religieuze leven gevonden wordt (bl. 57). Die toetssteen is „het hoogste dus het ideale wezen van het religieuze", en dit is „liefde tot den hemelschen Vader" (bl. 45). De auteur heeft daarbij „hem" op het oog, „die in den godsdienst het hoogste stond, JEZUS" (bl. 52). Van het algemeen religieuze: „persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest" (bl. 57) is dus dit de hoogste ontwikkeling, dat verheffing is geworden liefde, en de Oneindige Geest de Hemelsche Vader. Ik trek geen oogenblik in twijfel, dat op christelijk gebied, dus ook in het christelijk-practisch spraakgebruik, liefde tot den hemelschen Vader zeer duidelijk is. Daar toch weet men, dat JEZUS in de openbaring van dien Naam geheel zijn werk heeft saamgevat (Joh. XVII: 4,6), en dat hij met voorliefde een- en andermaal het Oud-Testamentische woord bevestigd en als vervuld heeft: „Gij zult liefhebben den Heer, uwen God, met geheel uw hart en verstand en alle krachten." Maar het komt mij voor, dat in een wijsgeerig geschrift als dat van C., het woord hemelsch liever moest veranderd worden in heilig, en wat met hemelsch wordt bedoeld, moest worden gegeven door het woord God; terwijl bij liefde moet worden gezegd, deels dat zij uit geloof aan en ervaring van Gods liefde geboren wederliefde is, deels dat die wederliefde geen liefde is jegens God, als iets naast of buiten de schepselenwereld, gelijk men JEZUS' Woord gewoonlijk verandert in een: heb God lief boven alles, maar eene liefde, die den geheelen mensch doordringt en in de wereld, bij name in de menschen, alles in Gods licht ziet, waardeert,

bemint, weerstaat daarentegen alles wat niet uit God en voor God is. Onbegrensde albezielende wederliefde tot God den oneindigen Geest als heiligen Vader of zoo iets. Want ik leef niet in den waan het volmaakte godsdienst-leven in eene bepaling te kunnen uitdrukken.

En nu het algemeen religieuze: persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest. 't Is zeer op zijne plaats, dat C. opzettelijk herinnert: „Wel spreekt het van zelf, dat in die beschrijving (van het algemeen kenmerkend religieuze) elementen mogen opgenomen worden, die niet overal, waar religieus leven voorkomt, even duidelijk zijn waar te nemen (45)." Want zoowel: oneindig, als geest zijn de uitdrukding van de verhevenste, door de diepste denkers slechts bij benadering te bevatten idée der godheid; zij gaan, op zich zelven daar zoo gesteld, buiten het gemoed om, dat toch in de religie en het religieuze het eerst en blijvend aan het woord is. Ik had ook wel willen zien, dat C. zijn recht had bewezen, om begonnen met te spreken van „boven-zinnelijke macht (55)" over te gaan tot „oneindigen geest (55)." Want iedere nadenkende zal toestemmen, dat tusschen macht en geest een groot onderscheid is. Men heeft macht, men is geest. Eene macht, die „eene zekere bedoeling en wil heeft" is iets ondenkbaars, tenzij dan dat men achter die macht eene personlijkheid denk. Anders schrijft men aan iets, dat als zoodanig geen bewustheid, wil, doel heeft, bewustheid, wil en doel toe. Men is geest, zeide ik: dat was eene onjuiste uitdrukking, omdat niemand dan God-alleen geest is. Wij hebben

geest, m.a.w. wij zijn in een bezield-zinnelijk organisme geestelijke wezens: daarom kunnen wij bij benadering beseffen, dat de oneindige geest volstrekt en volmaakt zelfbewustheid en zelfbepaling is: iets wat JEZUS bij JOHANNES aldus heeft uitgedrukt, dat God het leven heeft in zich zelf. (Joh. V : 26). Maar, 't is mij althans nog niet mogen gelukken, om in dat: oneindige geest te vinden uitgedrukt, wat C. toch immers zeker als een der kenmerken van het algemeen-religieuze aanmerkt, dat het wezen (het Opperwezen) met dat woord aangeduid, bepaaldelijk ten opzichte van den mensch, eene eigene bedoeling en een' bijzonderen wil heeft (vg. bl. 55).

Zoo heb ik, tegen de omschrijving van het algemeen kenmerkend religieuze als „persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest" (57), dit bezwaar, dat er niet in wordt uitgedrukt, 1°. dat deze verheffing uitvloeisel is van het gevoel van afhankelijkheid; 2°. dat die verheffing geboren wordt of liever door den mensch wordt voltrokken krachtens 's menschen verwantschap aan dien oneindigen Geest, krachtens zijn niet kunnen berusten in de afhankelijkheid van de zinnelijke, dus lager dan hij-zelf staande wereld.

Heeft C. misschien door zijnen tegenzin om de godsdienst naar haren diepsten grond te laten ontstaan uit schuldgevoel, of uit de zinnelijke en zedelijke nooden, zich laten verleiden om voorbij te zien, dat in het algemeen religieuze zich toch altijd eene behoefte aan, dus een gevoel van armoede buiten God uitspreekt? Maar 3°. mis ik in die omschrijving van het kenmerkend religieuze het zedelijk (ethisch) bestanddeel. C. zegt

(bl. 54, 55): „De mensch wordt door zekere indrukken eene hoogere macht gewaar. Die hoogere macht wordt dan vermoed of gedacht achter en boven het eindig-zinnelijke. Zij is een bovenzinnelijke macht, met zekere bedoeling en zekeren wil ten opzichte van de wereld en van den mensch." Ik wil niet ontkennen, dat in dat: „een zekeren wil — ten opzichte van den mensch" eene aanduiding kan gevonden worden van de andere betrekking van Gods wil tot den redelijk-zedelijken mensch, dan tot de onbewuste natuur en de alleen bezield-lichaamlijke wezens (dieren). Maar het staat er niet duidelijk genoeg in, dat het kenmerkend religieuze niet alleen door geloof aan het bovenzinnelijke zich kenmerkt, maar ook en niet minder door het besef van een den mensch gebiedend en verbiedend wezen of geest. Laat er bij vele godsdiensten of godsdienstige voorstellingen en handelingen in datgene, wat de godheid of de goden willen of geacht worden te willen, veel willekeurigs zijn, zelfs veel wat op een meer ontwikkeld zedelijk standpunt onzedelijk en onmenschelijk is, toch is overal het besef werkzaam, dat de mensch verantwoordelijk is voor het gehoorzamen of niet gehoorzamen der gestelde wet. Het religieuze is ook dit, dat het zedelijke gevoeld wordt als de vervulling van een' plicht jegens de godheid en de goden, hetzij rechtstreeks, hetzij afgeleid. Een van de sprekendste bewijzen van dit ethische der godsdienstige verschijnselen is naast het smeek- en dankoffer, het zoenoffer.

Ik waag het ook eene beschrijving van het kenmerkende der religie te geven. Ik zou dit noemen: „'s Menschen uit het gevoel der afhan-

kelijkheid van, der verwantschap aan, der verantwoordelijkheid tegenover het Opperwezen geboren zoeken van en verheffing tot den Oneindigen Geest." Opzettelijk gebruik ik het woord Opperwezen, omdat het hoezeer onvoldoende voor het christelijk bewustzijn, nogtans in zijne algemeenheid uitdrukt, beter, althans duidelijker dan de Oneindige Geest, datgene wat iedere godsdienst heeft: besef van een Zijn dat boven alle andere zijn staat, maar tevens dat andere zijn beheerscht.

Hier leg ik tot nader de pen neder: want het is de dag der kerkelijke revolutie te Rotterdam.

6 Jan. 1887. W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) Dr. T. CANNEGIETER. De taak en de methode der wijsbegeerte van den godsdienst. Utrecht, B., BRUGSMA AZN. 1886. 't Is opgedragen aan de Universiteit te Utrecht, bij de viering van haar twee honderdvijftigjarig Jubilé 1636–1886.

(2). Ik neem de vrijheid om godsdienst vrouwelijk te gebruiken. Mij klinkt den godsdienst, van den godsdienst zoo hard in de ooren, en hij er van te zeggen strijdt voor mijn gevoel te zeer met de idée. Wie zal ooit tot een symbolisch beeld van godsdienst eene mannen-, en niet eene vrouwengestalte kiezen?

(3) In de Jaarboeken voor Wetenschappelijke Theologie 1847. Ofschoon later in 1848 en '57 op nieuw uitgegeven, heb ik toch de ondervinding, dat vele Nederlandsche jongere theologen het nooit lazen.

(4) Cicero de Nat. D. II, 28, 72. C. NITZSCH System § 56 en MAX MÜLLER Lectures on the Origin — of Religion. London 1878. pg. 11, 12.

(5) Bij MAX MULLER Essays. (Hoogd. Uitg.) IX.

(6) Prediker III: 11. Ik volg V. D. PALMS vertaling waarmede, vergis ik mij niet, in der tijd Prof. DE JONG instemde. Geheel anders DE WETTE en HITZIG: de eerste vertolkt: „ook de wereld", de tweede „ook het verstand heeft hij hun in het hart gelegd". Ik ben geheel onbevoegd om uitspraak te doen.

(7) B. v.

Wie in arren moede wandelt
Op der boosheid gladde baan,
Dikè (gerechtigheid) niet ontziet en handelt,
Of geen goden meer bestaan etc.

Uit Sophocles' Oed. R. naar v. Herwerdens vertaling.

En wat Israëls Profeten betreft, zie het zoo degelijk stuk van den nestor onzer theologen VORSTMAN in Geloof en Vrijheid 1876 bl. 529-574.

EEN BEDE VOOR DE HERVORMDE GEMEENTE IN NICKÉRIE.

Gaarne en met nadruk vestigen wij de aandacht op de roepstem, door de Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsch Oost en West-Indië tot alle Protestanten in Nederland gebracht. Zij behelst eene dringende bede voor de verarmde hervormde gemeente in het distrikt Nickérie (Suriname), die door het wegspoelen van haar kerkgebouw in een treurigen toestand verkeert. Wij ontleenen daaraan een enkel woord over de geschiedenis en den toestand dezer gemeente, in de hoop dat dit voldoende mag zijn om de roepstem der genoemde commissie bij velen onzer lezers ingang te doen vinden.

In het begin dezer eeuw bestond in het distrikt Nickérie, tusschen de monding der rivieren Kopename en Korentijn, een bloeiende kolonie, die echter alleen over zee met de hoofdstad Paramaribo gemeenschap had. Deze bloei was grootendeels, zoo niet geheel, door den aanvoer van Negers verkregen. In 1849 werden hier dan ook op 158 vrijen 1691 slaven gevonden. Dezen werden echter niet geheel verwaarloosd. Ds. ROELOFS van Paramaribo deed er in 1843 en 1844 dienstreizen heen, doopte eene menigte slavenkinderen en nam volwassenen aan. De stille en vreedzame arbeid der Moravische Broeders deed gelijk in de geheele kolonie, zoo ook hier het Christendom onder de slavenmacht vasten voet verkrijgen. Op uitnoodiging van het Gouvernement ging de zendeling van het Nederlandsche Zendelinggenootschap F. A. WIX er in 1822 henen en werd in 1839 door H. B. WICHERS opgevolgd. Zoo werd hier eene gemeente gevormd, die onder het oppertoezicht van de hoofdstad stond tot 1857, toen zij na den dood van den zendelingleeraar WICHERS zelfstandig werd, een eigen predikant en kerkeraad verkreeg, en onder het opzicht der Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsch Oost en West-Indië geplaatst werd.

Deze gemeente bezat een eigen kerkgebouw; maar het was zeer ondoelmatig. Geen wonder, dat in 1858, toen zij voor het eerst een eigen predikant verkreeg in Ds. G. L. BATENBURG, in haar midden een sterk verlangen geboren werd naar een ander, doelmatig kerkgebouw! Dit verlangen werd bevredigd. In 1868, tijdens de toen bestaande vacature, werd de nieuwe kerk door Ds. CONRADI van Paramaribo ingewijd. Zij had *f* 28000 gekost, waarvoor in de gemeente zelve in 1862 *f* 5000 was gekollekteerd en later zeker meer is bijeengebracht, van de Regeering eene subsidie van *f* 10000 werd ontvangen en het overige van elders verkregen. De gemeente was gelukkig met haar nieuwe kerk, en

eerlang (1869—1881) met haar tweeden predikant, Ds. F. H. LABÉT!

Intusschen nam de bloei der kolonie af. De afschaffing der slavernij was bijna de geheele ondergang van Suriname. Hierbij kwam voor Nickérie het afspoelen der kust, waardoor de woningen, aan zee gelegen, gaandeweg moesten worden afgebroken en hoogerop herbouwd. Deze laatste ramp trof ook de pas gebouwde kerk. Reeds in 1873 was zij bij hoog water moeielijk te bereiken, en in 1877 was zij geheel door de zee ingesloten en niet meer te genaken, zoodat de godsdienstoefening in de openbare school gehouden moest worden. In 1879 werd de kerk afgebroken en de afbraak, waarvan veel verloren ging, hier en daar geborgen. Hoogerop was nog geen veilige plaats te vinden. De verplaatsing der geheele stad was eerst in het vooruitzicht. De gemeente werd vacant en verarmde. Met den aannemer ontstond eene procedure. In 1883 werd eindelijk het overschot der oude kerk verkocht, en daarvan is slechts *f* 347 ten bate der gemeente gekomen.

Zoo stonden de zaken toen Ds. F. F. SONSTRAL in 1885 de derde predikant dezer afgelegene kolonie werd. Met ijver heeft deze terstond de zaak aangevat. De weinige beschikbare gelden werden ter vorming van een „Fonds tot kerkbouw" in de spaarbank te Paramaribo geplaatst. Eene kollekte bij de meer en meer verarmde gemeente, die deed wat zij kon, bracht *f* 300 op. Een legaat van *f* 300 vermeerderde het Fonds. Zoo is er nu ongeveer *f* 1200 beschikbaar. Dat is iets. Maar — zeer weinig in verhouding tot de *f* 14000, die de kerkeraad rekent noodig te hebben, en die nog wel onvoldoende zal zijn om een doelmatig en hecht kerkgebouw te verkrijgen.

De gemeente heeft zich nu tot den Gouverneur van Suriname gewend met het verzoek om eene subsidie, en ten antwoord gekregen, dat de overweging er van werd uitgesteld „tot de resultaten van andere stappen zouden bekend zijn." Tot die stappen behoort ook een adres, door de bovengenoemde Commissie bij de Synode ingediend. De hoop bestaat dus, dat Staat en Kerk zullen aanvullen, wat aan de bijzondere giften ontbreekt. Dit zal echter slechts een klein gedeelte van het benoodigde kunnen zijn.

Wel mag dus voor de hervormde gemeente in N i c k é r i e de hulp worden ingeroepen van de protestantsche christenen in Nederland! Deze gemeente toch telt ongeveer duizend zielen, waarbij zich verleden jaar ook de Lutherschen aansloten. Zij bestaat niet uit een vlottende bevolking, maar is gehecht aan en blijft in haar afgelegen landstreek en heeft steeds getoond, dat zij belang stelt in de verkondiging van het Evangelie en in den openbaren eeredienst. Haar toestand is inderdaad treurig. Daar de Gouvernementsgebouwen naar N i e u w-N i c k é r i e, aan den anderen, hoogeren oever der rivier, zijn overgebracht, werd de openbare school, waarin men sedert 1877 vergaderde, afge-

broken; en nu komt men in de benedenwoning van een der gemeenteleden bijeen. Wie gevoelt niet, dat deze toestand op den duur onhoudbaar is? En wie, die weet, dat de Moravische Broeders reeds hunne nieuwe kerk hebben ingewijd, en dat de Roomschen de grondslagen van een nieuw kerkgebouw leggen, vindt het met mij niet bedroevend en beschamend, dat de oudste Hervormde Gemeente alleen nog geen Godshuis bezit?

Moge daarom het woord der Commissie tot de zaken der Protestantsche kerken in Nederlandsch Oost- en West-Indië, dat de aandacht van alle Protestanten in Nederland op deze dingen vestigt, den weg vinden tot menig christenhart, dat belang stelt in het lot van medechristenen en medeburgers in het verre Westen! Vinde dat woord den weg ook tot het hart van velen onzer lezers! Een ieder vrage zich eens ernstig af, of hij voor de waarlijk noodlijdende protestantsche gemeente in Nickérie niet iets afzonderen kan. Wie het kan, doe het en zende zijne bijdrage aan een der leden van de Commissie voornoemd (bestaande uit de heeren H. L OORT, Pred. te 's Gravenhage; H. F. W. GROTTENDIECK, Pred. te Groningen; Mr. PH. H. VERBEEK, te 's Gravenhage; Mr. W. B. BERGSMA, te Apeldoorn; L. OVERMAN, Secr. der Synode te 's Gravenhage; A. LOEFF, pred. te Dordrecht, en Dr C. E. VAN KOETSVELD, pred te 's Gravenhage) of aan een der Redacteuren van dit Tijdschrift. Wie veel kan geven, geve veel, overtuigd dat niet weinig noodig is om het beoogde doel te bereiken! Maar ieder wete, dat ook de kleinste gift welkom zal zijn. Er worde veel en — spoedig gegeven! Want ook hier geldt het: wie spoedig helpt, helpt dubbel.

VAN LOENEN.

Hardegarijp, 26 Jan '87.

JOB XIX.

HET LIJDEN VAN JOB EN ZIJNE GELOOFS-VERWACHTING. (1)

Het lijden van den godvruchtige is het onderwerp, dat in het boek Job wordt behandeld, een boek, zoo zeldzaam schoon en verheven, dat het onder de gewichtigste gedenkstukken der oudheid eene plaats verdient.

JOB, een knecht des Heeren, een man, vroom en oprecht, godvreezend en wijkende van het kwaad, wordt door een zeer hard lot getroffen. (2). Al zijne bezittingen verliest hij, zijne kinderen sterven een wreeden dood (3), eene vreeselijke melaatschheid tast hem aan (4). Zijne vrouw, door zooveel leed verbitterd, spoort hem aan God te laten varen; maar hij verzaakt Hem niet (5). Blijft hij steeds kalm en berustend onder zulke ontzettende rampen, als hem teisteren? Verre van daar. Hartstochtelijk klaagt hij over zijn lot, en onstuimig verzet hij zich tegen zijne drie vrienden, gekomen, om hem te beklagen en te troosten, ELIFAZ, BILDAD en ZOFAR, die het Godsbestuur als rechtvaardig, ook ten zijnen opzichte, verdedigen. Reeds in den aanvang van het gedicht vloekt hij zijn geboortedag (6). In tal zijner redenen twist hij met God.

Hoe kan men JOB dan geduldig noemen, gelijk zoovelen deden en nog doen? Zij letten uitsluitend op de inleiding van het gedicht, waarin JOB aan God niets ongerijmds toeschrijft en woorden van vrome berusting uit (7); maar in het gedicht zelf is het geheel anders. Zonder twijfel hebben zij, die Jobs geduld roemen, zich ook op den dwaalweg laten leiden door de woorden, die Jacob. V: 11 te lezen zijn, en die volgens eene onjuiste overzetting luiden: „Ziet, wij houden hen gelukzalig, die verdragen. Gij hebt de verdraagzaamheid Jobs gehoord, en gij hebt het einde des Heeren gezien, dat de Heere zeer barmhartig is en een Ontfermer." Maar in plaats van verdragen en verdraagzaamheid moeten wij het oorspronkelijke vertalen: volharden en volharding, en deze woorden brengen ons op het rechte spoor. Volharding in zijn geloof toont JOB onder zijn lijden. Hoe moeilijk het hem ook zijne vrienden maken door hem eerst meer bedekt, daarna ronduit van zonde en schuld te betichten en daaraan zijn vreeselijk lot toe te schrijven, hij blijft vertrouwen, dat God ten slotte zijn recht handhaven zal. Wel erkent hij, dat hij geenszins rein is (8), hij gewaagt zelfs van misdaden zijner jeugd (9); maar hij ontkent, dat hij wandaden gepleegd heeft, waardoor hij zulk een leed, als hij verduurt, verdiend zou hebben (10). Dat geloof of vertrouwen van JOB, waarop wij wezen, komt ten treffendste uit in H. XIX, dat wij thans willen beschouwen. De rede, door hem in dat hoofdstuk gehouden, strekt tot antwoord op de tweede rede van BILDAD, H. XVIII. Deze toont zich zeer gekrenkt over de minachting, waarmede JOB zich over de toespraken zijner vrienden

uitlaat. Is dat recht? vraagt hij. Neen, maar JOB is redeloos in zijn toorn, zoodat hij tegen zich zelven woedt. Kan de onwrikbare orde, de onomstootelijke vergeldingsleer door zijn razen worden vernietigd? Onbetwistbaar waar is en blijft het, dat jammer den booze treft, een jammer, dat hierop met de ontzettendste kleuren afgeschilderd wordt.

Hooren wij thans wat JOB tot BILDAD en tegelijk tot de twee andere vrienden zegt, H. XIX:

1. En JOB antwoordde en sprak:
2. Tot hoelang grieft gij mijne ziel
En verbrijzelt mij met woorden.
3. Reeds tienmalen hoont gij mij,
Schaamteloos verguist gij mij (11).
4. En voorwaar! heb ik ook gedwaald,
Bij mij schuilt mijne dwaling (12).
5. Wilt gij werkelijk tegen mij u groot toonen
En mij mijne schande bewijzen?
6. Weet toch, dat God mij (terneer) heeft gebogen (13),
En mij met zijn net omsloten heeft.
7. Zie, ik schreeuw over geweld, en ik word niet beantwoord,
Ik smeek, en er is geen recht.
8. Mijn pad heeft Hij versperd, zoodat ik niet kan voortgaan,
En op mijne wegen legt Hij duisternis.
9. Van mijne eere heeft Hij mij ontdaan,
En Hij rukt de kroon van mijn hoofd.
10. Hij breekt mij van rondom af, en ik verga,
En Hij houwt mijne hoop als een boom weg.
11. Ook heeft Hij zijn toorn tegen mij ontstoken,
En mij zich als zijne vijanden gerekend.

12. Vereenigd komen zijne legers (van rampen),
En zij banen zich hun weg op mij aan,
En zij legeren zich rondom mijne tent.
13. Mijne broeders heeft Hij van mij verwijderd,
En mijne vrienden zijn mij geheel vreemd geworden.
14. Mijne verwanten hebben mij verlaten,
En mijne bekenden hebben mij vergeten.
15. Mijne huisgenooten en mijne dienstmaagden rekenen mij een vreemde,
Een van elders gekomene ben ik in hunne oogen.
16. Mijnen knecht roep ik, en hij antwoordt niet,
Met mijnen mond moet ik hem smeeken.
17. Mijn adem is hinderlijk voor mijne vrouw,
En ik ben een walg voor de zonen van mijn schoot (14).
18. Zelfs kinderen hebben een afkeer van mij,
Wil ik opstaan, dan spreken zij (hoonend) tegen mij.
19. Al mijne vertrouwden verfoeien mij,
En die ik liefheb keeren zich tegen mij.
20. Aan mijne huid en mijn vleesch is mijn gebeente gekleefd (15),
En slechts met mijn tandvleesch ontkom ik (16).
21. Ontfermt u over mij, ontfermt u over mij, gij, mijne vrienden,
Want de hand Gods heeft mij aangeraakt.
22. Waarom vervolgt gij mij, zooals God,
En wordt niet verzadigd van mijn vleesch (17)?
23. Och, dat toch mijne woorden werden opgeschreven!
Och, dat zij in een boek gegraveerd werden!
24. Dat zij met een ijzeren griffel en lood voor eeuwig
In eene rots werden gehouwen (18)!
25. Maar ik weet mijn Goël leeft (19),
En Hij zal het laatst op aarde optreden (20).

26. En als na mijne huid dit (lichaam) gesloopt is (21),
Ook van vleesch beroofd (22) zal ik God zien.
27. Welken ik zien zal mij tot heil (23),
En mijne oogen aanschouwen Hem, en geen ander.
Mijne nieren versmachten in mijn binnenste.
28. Wanneer gij zegt: „wat vervolgen wij hem",
En „dat de grond der rechtzaak in mij is gevonden" (24),
29. Vreest uwentwege voor het zwaard (Gods) (25).
Want gloeiend zijn de straffen des zwaards,
Opdat gij leert kennen den Almachtige (26).

Nadat wij hoofdstuk XIX van het boek Job zoo nauwkeurig, als ons mogelijk was, hebben vertaald, zullen wij thans de hoofdgedachten, die daarin uitgedrukt zijn, in haar onderling verband en met eenige noodzakelijke ophelderingen teruggeven.

JOB verzet zich, gelijk in zijne andere redenen, zoo ook in de door ons medegedeelde, tegen BILDAD en tegelijk tegen ELIFAZ en ZOFAR, die hem tot een zondaar willen stempelen. Gesteld, zegt hij, dat hij afgedwaald was, die afdwaling is bij hem verborgen, en zijne vrienden kunnen dus daarvan niets zekers weten. Tegenover hunne aantijgingen verklaart hij met nadruk, dat God hem verongelijkt. Want niettegenstaande zijn roepen en smeeken vindt hij geen recht bij Hem. Immers God verschaft hem geen uitweg en verspreidt duisternis op zijn pad, ontrukt hem zijne eerekroon, geeft hem der vernieling prijs, ontscheurt hem zijne hoop, stelt hem tot een voorwerp van zijn toorn en tot zijn vijand, bestormt en omsingelt hem met een heerleger van jammeren.

In zulk een ontzettenden toestand ondervindt JOB slechts ontrouw en smaad zelfs van degenen, die hem het naast zijn: van zijne vrienden en verwanten, ja, van zijn gezin, ook zelfs van zijne vrouw en zijn nakroost.

Hij is dus geheel alleen gelaten; terwijl hij tevens aangetast is door eene melaatschheid, waarbij tot heden nog alleen zijn mond gespaard is, zoodat hij nog spreken en zijne weeklachten uiten kan. Dat toch de zijnen over hem, die zoo vreeselijk door God bezocht is, zich erbarmen. Mochten zij althans ophouden hem aan te klagen en te lasteren, waardoor zij hem steeds meer sloopen. Dewijl hem echter uit den blik en uit het zwijgen zijner vrienden blijkt, dat hij van hen niets te verwachten heeft, bepaalt hij zich bij de toekomst met den vurigen wensch, dat zijne verzekeringen van onschuld, in schrift vereeuwigd, voor de nakomelingschap worden bewaard, opdat zij zijn recht erkenne.

Maar ook deze wensch zal niet vervuld worden. — En nu wendt JOB zich met verlevendigd geloof tot zijnen Goël, zijnen Verlosser. Hij, Hij zal zich hem openbaren, als zijn nood ten top stijgt, als zijn lichaam een geraamte gelijk is geworden, en Hij zal zoo zijn recht tegenover zijne onrechtvaardige vrienden handhaven, die dan Gods straf te vreezen hebben. — Niet eerst na zijn dood verwacht hij dat optreden van God, zooals in vroegere eeuwen ver de meeste uitleggers meenden, en ook nog in dezen tijd niet weinige staande houden (27). Neen, het is het uitzicht van JOB, dat binnen de grenzen van dit aardsche leven die openbaring Gods hem te beurt zal vallen. Dit blijkt ons uit het latere en laatste gedeelte van het boek, waarop wij thans onzen blik zullen vestigen.

Jobs vrienden houden hunne beschuldigingen tegen hem vol en blijven boete van hem vorderen. Hij volhardt in zijne bestrijding van hen en brengt hen tot zwijgen. — Hij gaat daarop voort zijne onschuld in het licht te stellen. Dewijl hij zich haar bewust is, acht hij zijn lijden een raadsel, waarvan de voor menschen verborgene wijsheid Gods alleen de oplossing geven kan (28). Hij ontdekt geen verband tusschen zijn leven en lot. Hoe schoon, zegt hij, was zijn verleden! Hij smaakte huiselijk geluk en had overvloed. Hij genoot als gebieder en rechter achting en aanzien. Ongelukkigen was hij tot trooster, tot weldoener van rampzaligen gevoelde hij zich geroepen (29). Maar hoe is het thans met hem? De diepst verachte menschen durven hem hoonen. God vermeerdert steeds zijn jammer; ontzettend is zijn wee (30). Waarmede heeft hij dit verdiend? Hij heeft niets verkeerds bedreven noch beraamd. Door geene onreine begeerte, door geen bedrog heeft hij zich geschandvlekt. Maagden belaagde hij niet; overspel pleegde hij niet. Jegens ondergeschikten was hij rechtvaardig en voor armen ontfermend. Vrij bleef hij van afgoderij. Hij verheugde zich niet over het ongeluk van zijn vijand. Gastvrij was hij en mild. Ja, ook in het verborgene hield hij zich vroom en rein (31).

Derhalve blijft de oorzaak van zijn lijden hem gansch en al verborgen. En dit is zijn vurig verlangen, dat God hem hoore en met hem richte (32).

Dat verlangen wordt ten slotte bevredigd. God doet zijne stem hem hooren. Uit een storm spreekt Hij tot hem (33). Maar verre is de Almachtige er van verwijderd, dat Hij Job de sterkte zijner hand te zeer zou doen gevoelen, ja, met zijne macht hem verplet-

teren, zooals hij vreesde. God behandelt integendeel JOB, zooals hij begeerd heeft. Hij wil vragen, en JOB zal antwoorden (34).

Thans ondervraagt God hem over de grondvesting der aarde, over de wording der zee en het betoomen van haar geweld, — over den morgenstond en het morgenrood, over licht en duister, over sneeuw, hagel, storm, onweder, regen en ijs, — over de leiding der sterren en de besturing der wolken. — JOB geeft geen antwoord, maar zwijgt.

Verder wijst God hem op tal van gedierten, — op leeuwen, raven, steengeiten, hinden, — op woudezel en eenhoorn, op struisvogel en paard, havik en arend, — gedierten, van wier voeding en voortteling, verschillende aandriften en eigenaardigheden JOB geen verklaring kan geven (35).

Hierop lezen wij H. XL : 1—5 (volgens de Statenvertaling H. XXXIX : 34—38):

1. En de Heer nam weder het woord op tot JOB en sprak:
2. Zal de bediller twisten met den Almachtige?
   De aanklager van God antwoorde hierop.
3. En JOB antwoordde den Heer en sprak:
4. Zie, ik ben te gering, wat zal ik U antwoorden?
   Ik leg mijne hand op mijn mond.
5. Eens sprak ik, en ik neem niet weder het woord,
   En tweemaal, en ik doe het niet meer.

Bepalen wij ons verder bij H. XL : 6— H. XLI : 26 (Statenvertaling XL : 1—XLI : 25).

Zulk eene belijdenis, als JOB thans aflegt, is nog onvoldoende. Want hij had niet alleen een te hoogen toon tegen den Heer aangeslagen en op onbetamelijke wijze recht van Hem geëischt, maar hij had ook tel-

kens en telkens weder beweerd, dat Gods wereldbestuur niet rechtvaardig was. Volgens hem werd de vergeldingswet niet juist toegepast, daar de boozen niet zelden deden wat zij verkozen, zonder dat God hen deswege bezocht.

Hoe onvoegzaam was zulk een oordeel, daar hij slechts hoogst gebrekkig Gods wereldbestuur kon gadeslaan. Kon hij het God verbeteren door zelf met meer rechtvaardigheid het bewind te voeren, dan mocht hij uit de hoogte spreken. Doch tot dat bewind ontbreekt hem de macht. Is het aan God gegeven zooveel ontzaglijks voort te brengen en daaronder twee diersoorten, den behemoth en den leviathan (het nijlpaard en den krokodil), wat vermag tegenover Hem JOB; hij kan die gedierten zelfs niet bedwingen. Versaagt de mensch voor zulke gewrochten van den Almachtige, hoeveel te eer en te meer moet hij zich buigen voor Hem, die ze in het aanzijn riep (86).

Hoogst gewichtig is het antwoord, dat JOB ten slotte geeft H. XLII: 2—6:

2. Ik weet, dat Gij alles vermoogt,
En dat geen plan voor U onuitvoerbaar is.
3. „Wie is hij, die het raadsbesluit verduistert zonder verstand?"
Zoo heb ik dan vermeld wat ik niet verstond,
Dingen te wonderbaar voor mij, en ik kende ze niet.
4. „Hoor toch, en Ik zal spreken,
Ik zal u ondervragen, en onderricht gij Mij."
5. Naar het gehoor van het oor had ik van U gehoord,
MAAR NU HEEFT MIJN OOG U GEZIEN.
6. Daarom herroep ik, en ik doe boete
In stof en asch.

Hoe veelbeteekenend en treffend zijn deze woorden van JOB! Hij spreekt daarmede eene volledige schuldbelijdenis uit. Hij herhaalt vs. 3 en 4, met eenige wijziging, uitspraken, vroeger door God tot hem gericht (XXXVIII: 2, 3 en XL: 7), om te toonen, hoe diep zij hem hebben getroffen. Hij is ten innigste overtuigd geworden, dat God onbegrensd is in macht en ondoorgrondelijk in wijsheid, terwijl hij tevens de nederbuigende goedheid van Hem, den Almachtige en Alwijze, heeft mogen ondervinden. Hoe geheel anders is thans zijne betrekking tot dien Hoogverhevene dan weleer! In eene onverbrekelijke verbintenis met Hem mag hij zich voortaan verheugen. Immers tot hiertoe heeft hij God slechts gekend van hooren zeggen, maar nu mag hij Hem aanschouwen, is hij tot een zelfstandig inzicht omtrent, tot een persoonlijk geloof in Hem gekomen. Daartoe gebracht verootmoedigt hij zich ten DIEPSTE voor den Allerhoogste.

Zooals het met JOB ging, moet het ook met ons gaan. Eerst leeren wij God en zijn bestuur door ouders en leermeesters en dus van hooren zeggen kennen. Dat is in ons eerste levenstijdperk noodzakelijk, maar in latere dagen onvoldoende. Wij zelven moeten, als wij volwassen zijn, Hem hooren spreken, die op veelvuldige wijze zijne stem tot ons richt: in de natuur, in de geschiedenis, in ons lot, in ons geweten en in ons hart. Één is er, dien de vromen Israëls nog niet kenden, JEZUS CHRISTUS, de Zoon Gods, door wien wij de sprake Gods, die op zoo menigerlei wijze tot ons komt, leeren verstaan. Wanneer wij door hem, die zelf altijd God als zijnen Vader zag en hoorde, onderricht en geleid zijn, dan zal God zich ons duidelijk

openbaren. Ons oor zal Hem hooren, ons oog Hem aanschouwen; en dus zal CHRISTUS getuigenis voor ons waarheid en werkelijkheid worden: „Heb ik u niet gezegd, dat, zoo gij gelooft, gij de heerlijkheid Gods zien zult" (37).

Dr. D. H. H. TIJSSEN.

AANTEEKENINGEN.

(1) Bij het vertalen en verklaren van dit hoofdstuk zijn door mij tal van commentaren geraadpleegd, waarvan ik hier de volgende vermeld: HIRZEL, Hiob erklärt, 2e Auflage 1852. — EWALD, das Buch JJob, übersetzt und erklärt, 2e Auflage 1854. — RENAN, le livre de Job, 2me edition 1860. — DR. MATTHES, het boek Job vertaald en verklaard, 2 deelen 1865. — DILLMANN, Hiob 1869. — MERX, das Gedicht von Hiob 1871. — DELITZSCH, das Buch Job, 2e Auflage 1876 enz. enz.

(2) I : 1. (3) I : 13 vlgg. (4) II : 7.

(5) II : 9 vlg. (6) III : 1 vlgg.

(7) I : 20 vlgg, II : 10. (8) XIV : 4. (9) XIII : 26.

(10) VI : 10, 29, 30, XXVII : 4—6, XXXI enz.

(11) De beteekenis van dit woord, waarover veel verschil is, wordt het best verklaard: hard en onrechtvaardig behandelen, mishandelen, verguizen. Zie DILLMANN, s. 175.

(12) Job bedoelt: „Heb ik gedwaald, zoo is toch die dwaling mij alleen bekend, en gij kunt daarvan niets feitelijks weten, zoodat gij grond zoudt hebben mij als zondaar te behandelen." Zie DILLM., s. 175 f.

(13) In den tekst staat: „mij gekromd heeft." Dit is bij verkorting voor: „mijn recht gekromd of verdraaid heeft." DR. MATTHES vertaalt: „mij heeft verongelijkt." I, p. 32.

(14) Daar de zonen van JOB volgens den proloog gestorven zijn (I : 19), moet men hier denken aan zijne kleinzonen. Vergel. Gen. XXIX : 5, XXXI : 28.

(15) Dit beteekent: „Ik ben zóó vermagerd, dat men mijne beenderen door mijne huid en mijn vleesch ziet en voelt."

(16) Eerst in het laatste tijdperk der melaatschheid, dat door JOB nog niet bereikt was, werd ook het tandvleesch aan-

getast, zoodat het voortdurend spreken onmogelijk werd. Zie DILLM., s. 180.

(17) Het verteren of verslinden van iemands vleesch wordt niet alleen gezegd van lichamelijke mishandeling, maar ook van laster.

(18) In woorden, gehouwen in eene rots, werd lood gegoten, om ze te duidelijker en te duurzamer te maken.

(19) Goël, het deelwoord van het werkwoord gaäl, beteekent: hij, die iemand of iets loskoopt, vandaar verlost. Dikwijls wordt gaäl en Goël gebruikt van God, die menschen, bepaaldelijk Israël verlost Ex. VI : 5, XV : 13, Jesaja XLIII : 1, XLIV : 22 enz. Zie Gesenius, Thesaurus linguae Hebraeae et Chald., in voce.

(20) Letterlijk staat er „op het stof", dat dit meermalen op den grond of op de aarde beteekent, blijkt uit XXVIII : 2, XXX : 6, XLI : 26 (24) enz.

(21) Letterlijk vertaald luidt het oorspronk.: „na mijne huid, die zij afgeslagen hebben, deze (of dit):" Hierbij wordt waarschijnlijk gedacht aan de knobbels en gezwellen, met de melaatschheid verbonden. Het voornaamwoord deze in het vrouwelijk kan niet met het woord huid worden vereenigd, dewijl dit in het enkelvoud in het Hebreeuwsch mannelijk is. Met dat voornaamwoord wordt JOB voorgesteld op zijn lichaam te wijzen.

(22) De praepositie min, vóór b'sari (mijn vleesch) geplaatst, beteekent hier en elders: weg, vrij van, ver van, zonder. Vergel. XI: 15, XXI: 9.

(23) In den Hebr. tekst staat: li, voor mij, en ook mij ten goede of ten zegen, zooals Ps. LVI: 10, CXVIII: 6.

(24) In den Hebr. tekst luidt dit gezegde: „de wortel der zaak" — dat is, de oorzaak van mijn lijden — „is in mij gevonden", namel.: in mijne schuld, zooals JOBS vrienden beweerden.

(25) Van het zwaard als aanduiding van Gods straffende gerechtigheid wordt ook melding gemaakt XV: 22, XXVII: 14. — Zie ook Deut. XXXII: 41, 42, Zach. XIII: 7.

(26) Het woord, in den Hebr. tekst gebezigd, is sjaddien. De uitleggers moeten kunst- en vliegwerk te baat nemen, om daarin den zin te vinden: „dat er een gericht is". — Zeer aannemelijk is wat EWALD in de 1e uitgave van zijn commentaar voorslaat, om in plaats van dat sjaddien te lezen Sjaddai, de

Almachtige. Deze verandering wordt door DILLMANN aanbevolen, s. 192. — In de 2e uitgave van zijn comm., s. 202, vermoedt EWALD, dat men ook in overeenstemming met de overzetting der LXX vertalen kan: „(opdat gij erkent) hoedanig uwe gewelddadigheid of gruwzaamheid is". Doch deze gissing schijnt ons te gewaagd. — Is er van Sjaddai een versterkte vorm Sjaddien, zooals enkele uitleggers meenen, dan zou de verklaring: „de Almachtige" nog te sterker bevestiging vinden.

(27) XIX: 25 vlgg. Zeer belangrijk is de geschiedenis van de verklaring dezer plaats, door Dr. MATTHES medegedeeld II, p. 210 vlgg. Onder de uitleggers van den lateren en den laatsten tijd zijn het EWALD, s. 198 ff., DILLMANN, s. 182 ff., DELITZSCH, s. 248 ff. en anderen, die oordeelen, dat aan rechtvaardiging van JOB na zijn dood gedacht wordt. — DILLMANN, s. 185, meent, dat de gezegden: „nadat zij mijne huid doorboord hebben", en: „zonder vleesch", de verklaring onmogelijk maken, dat JOB aan eene Godsopenbaring tijdens dit aardsche leven denkt. „Ein „Gerippe" zegt hij, „das lebensfähig sein soll, muss wenigstens noch Haut und etwas Fleisch haben. Die Erinnerung an die Kühnheit morgenländischer Dichtersprache verschlägt hier nichts, denn auch diese is an die Gesetze der Logik gebunden." Hij bedenkt echter niet, dat JOBS meening juist deze is: al werd het onmogelijke mogelijk en werkelijk. Ook VII: 15 lezen wij: „mijne ziel kiest den dood boven dit mijn geraamte," letterl. „boven deze mijne beenderen."

(28) XXVIII. (29) XXIX. (30) XXX.

(31) XXXI: 1—34. (32) XXXI: 35—37.

(33) XXXVIII: 1—3. (34) XXXVIII: 4—38.

(35) XXXVIII: 39-XXXIX, Statenvertaling XXXIX: 1-33.

(36) XL: 15—XLI: 26, Statenvertaling XL: 10—XLI: 25.

Deze zoo schilderachtige beschrijving van het nijlpaard en den krokodil wordt, naar ons oordeel, op onvoldoende gronden door EWALD, s. 314 ff., DILLMANN, s. 354 ff. en anderen aan een dichter van lateren tijd toegeschreven. Zeer juist is wat Dr. MATTHES tot handhaving der echtheid dier beschrijving aanvoert I, p. CVII vlgg.

(37) Johann. XI: 40.

ONDER KERKELIJKE TROEBELEN.

„Haat verwekt krakeelen". SALOMO.

„Partijman wezen wil ik niet" dat heeft NICOLAAS BEETS vóór omtrent twintig jaren geschreven. Toen leerde ik zijn: Geen partij-man van buiten. Nog heb ik het in mijn geheugen en zeg ik onzen dichter na:

Partijzucht haat ik als de pest,
Zij fopt de wijzen, doekt de vromen,
En haalt den duivel in op 't lest.

Het kerkelijk geharwar, zoo oud als de weg van Kralingen, schijnt zich telkens te vernieuwen van geslacht tot geslacht. Hoe het hoofden verwart en harten vervreemdt, valt op elken eersten dag der week in het oog en wordt bespeurd alle de overige dagen des kerkelijken en maatschappelijken, des huiselijken en persoonlijken levens. Godsdienstkrakeelen maken velen bij toeneming heftiger en niemand heiliger. Zij strooien onkruid onder de tarwe, dat, welig bottend, bezwaarlijk uit te roeien valt en tot een giftplant rijpt, welke men bestempelt met den afschuwelijken naam van godsdiensthaat, die het verstand benevelt, het gevoel verstompt en de warmte van het christelijke, godsdienstige leven beneden

het vriespunt doet dalen. Denkt ge somwijlen, dat kwaad zal ons niet genaken, dan waart gij heusch voor ziende blind, of hoorend doof te houden. U nochtans, die geen volslagen vreemdeling in Jerusalem zijt, wilde ik bij de droevige, kerkelijke verschijnsels van den tegenwoordigen tijd, toeroepen: zegt niet, dat de vorige dagen beter geweest zijn dan deze.

Nu de hedendaagsche toongevers, helaas, in dezen zin, op zijn Korinthisch leven „dat er twisten zijn, „nijdigheden, toorn, gekijf, achterklap, oorblazingen, „opgeblazenheden, beroerten," is het brood noodig, elkander te leeren en te vermanen. Daartoe wensch ik dienstbaar te maken de getuige der waarheid, voor u van A tot Z een geschiedenis ophalende, welke met heiligen ernst ons bezweert: „Ziet toe, dat niet eenige „wortel der bitterheid, opwaarts spruitende, beroerte „make en door haar velen ontreinigd worden."

Verplaats u in den Haag op Woensdag, den 29sten Augustus 1618. Het is nog vroeg in den ochtend, zijnde eerst de zevende ure van den dag. Er loopt iemand, die op den Hofsingel woonde, naar het Voorhout. Hij is angstig te moede en zonder zich te laten aandienen, gaat hij dadelijk naar het studeervertrek van een ruim zeventiger, die niet, als gewoonlijk verdiept in staatszaken, de pen voert, maar in gepeins met den rug naar zijn schrijftafel is gezeten. Het is OLDENBARNEVELT, die bezocht wordt door UYTENBOGAERT. Bijkans dertig jaren geleden had de in staatsmanswijsheid doorknede zijn raadsman in kerkelijke zaken voor het eerst ontmoet en thans zagen zij elkaar voor het laatst.

Een paar uren of daaromtrent, nadat beide mannen

elkaar de hand hadden gedrukt, reed OLDENBARNEVELT naar de vergadering en wandelde de hofprediker naar de kerk. Zij wisselden in het voorbijgaan een laatsten groet.

Het is middag geworden. UYTENBOGAERT, verschrikt door de mare der gevangenneming van OLDENBARNEVELT, DE GROOT en HOGERBEETS, — welk een driemanschap, drievoudig slachtoffer van politieke en kerkelijke drijverij! — waagt zich nog aan een wandeling over de Markt, de Plaats, den Vijverberg en het Buitenhof. Dan, de avond valt; door zijn vrouw en vrienden herinnerd, dat zijn naam in éénen adem met dien der gevangen heeren werd genoemd en bewust van wat hem boven het hoofd hangt, maakt hij zich uit de voeten, neemt de wijk naar Rotterdam, waar nog heden ten dage een deel bewaard wordt van zijn vermomd gewaad, waarmee hij den Haag ontvluchtte. De zoo dicht in de buurt gelegen schuilhoek bleek onveilig te worden Schoon hij van daar aan den Haagschen kerkeraad kon schrijven: „Ik heb bijkans dertig jaren „Gods woord geleerd, zoo als ik het van harte geloof. „Ik heb CHRISTUS, den gekruiste, gepredikt, zoo als „God hem mij in zijn woord heeft geopenbaard", maakte het ontbrande twistvuur een langer verblijf in de Maasstad voor hem zoo gevaarlijk, dat hij het vaderland ontwijken en in de zuidelijke Nederlanden een goed heenkomen zoeken moest.

Van Antwerpen af, waar hij kortstondig verwijlde, zwerft de balling hier en daar in Frankrijk. Hij wordt vergezeld door een jong mensch, een zestien jarigen, verren neef, eerst zijn bediende en welhaast zijn vertrouweling. Aan dien op prillen leeftijd door hem zelven gedoopten JAN GIJSBERTSZOON gaf hij verlof,

om den naam UYTENBOGAERT bij den zijnen te voegen. De innige betrekking tusschen die twee personen bleef voortduren, nadat JAN zijn geëerden en geliefden heer en meester verlaten had. Getuige, onder anderen, de raadpleging omtrent een voorgenomen huwelijk, waartoe de man geworden jongeling opzettelijk en uitsluitend de reis naar Rouaan ondernam, waar UYTENBOGAERT zich gevestigd had.

Op het punt van zijn terugtocht in 1625 naar Schoonhoven, de woonplaats van JAN's moeder, een in bekrompen omstandigheden levende weduwe, stelde UYTENBOGAERT hem een papier ter hand, met namen gevuld van Hollanders, aan wie een groet moest overgebracht worden. De aanstaande bruidegom vertrekt in blijde hoop naar den lekoever in Zuid-Holland. Ach, hoe ondervond hij de waarheid van SALOMO's uitspraak: „Het hart des menschen overdenkt zijn weg, maar de „Heer stuurt zijn gang." Nauwelijks heeft Schoonhoven's baljuw — HUIJGEN heette hij — den reiziger gezien, of de bijzonderheid, dat hij bij een ontslagen predikant, den door kerkelijke en staatkundige kuiperijen buitenlands voortvluchtigen balling, had vertoefd, wekte achterdocht bij den burgemeester. De onschuldige man, die om het gewenscht sluiten van een huwelijksband vertrokken was en teruggekeerd, werd geketend en op het stadhuis achter slot gebracht.

Verneem de naaste aanleiding tot dit snood bedrijf. Onze GIJSBERTS zoon had veiligheidshalve het, om zoo te spreken door zijn pleegvader eigenhandig beschreven papier verscheurd en de stukken in zijn zak gestoken. Bij het uithalen van zijn neusdoek vielen die snippers op de straat. Dat zag een voor-

bijganger, welke ze opraapt, aan elkander voegt en ze als verklikker bij den schout bracht. Deze overheidspersoon ziet namen gespeld van minder of meer bekende Haagsche, Utrechtsche, Schoonhovensche en elders wonende ingezetenen van bepaalde godsdienstige kleur en verdachte gezinte. Hij waande zich op het spoor gebracht te zien van geheime samenrotting en voor staat en kerk hemeltergende ongerechtigheid. De baljuw gelast onverwijlde en stipte huiszoeking in de woning der moeder van dien gevaarlijken kwant. Alle hoeken en gaten werden met Argusoogen doorsnuffeld, kisten en kasten opengebroken, de onderlagen van bedsteden omvergehaald: er werd natuurlijk niets verdachts gevonden.

Die ruwe handeling joeg ondertusschen de door schrik en angst bevangen weduwe een zenuwziekte op het lijf, welke van dag tot dag verergerde. Toen de toestand zorgelijk werd, verlangde de kranke vòòr haren dood haren wederrechtelijk opgepakten oudsten zoon nog eenmaal te mogen zien en spreken. Doch al haar door tal van eerzame burgers ondersteund bidden en smeeken stuitte af op killen godsdiensthaat en grimmigen ijver, „die hard is als het graf." Schoon het ziekbed der liefhebbende lijderes sterfbed werd, mocht de zoon geen afscheidskus brengen aan de onder zieleleed bezwijkende moeder.

De gekerkerde werd ettelijke dagen na het ontslapen der vrouw in verhoor genomen. Terwijl het uitlekte, dat JAN in de gevangenis briefjes aan zijn moeder en aan zijn verloofde had geschreven, welke hij echter, vernomen hebbende, dat zij vòòr de ver-

zending, door beambten moesten gelezen worden, weder vernietigd had, hield de rechter dit voor een teeken van mogelijke verstandhouding met bedekte vijanden. Een herhaald ondervragen, waarbij aan kwade vermoedens een glimp van waarheid en schijn van waakzame voorzichtigheid werden gegeven, had ten gevolge, dat men den verdachte de misdaad aanwreef van „seditieuse handelingen met UYTENBOGAERT, den vijant „van de wettige regeering des landts." Ja, de baljuw besloot zijn requisitoir met dezen eisch, dat JAN GIJSBERTSZOON „gebracht soude worden tot scherpe examinatie (de pijnbank) tot naerder ontdeckinge van de „secreten van de Caracteren en de Brieven den ge„vanghen bekent". Vreeselijk, vreeselijk.

Het schandelijk en laaghartig rechtsgeding, door partijdrift op touw gezet en volvoerd, liep ten laatste uit op het vonnis eener boete van drie honderd gulden en voortdurende gevangenschap tot dat die som zou betaald zijn.

De zich van niets misdadigs bewuste kon, noch mocht in zulk een onder hartstochtelijken wrok opgemaakt vonnis berusten en hij besloot zich op het te 's Gravenhage zetelend hof te beroepen.

Ondertusschen waren de Schoonhovensche zaken belangende zijn naamdrager ter kennis gebracht van UYTENBOGAERT. Deze wendde zich hieromtrent schriftelijk tot de rechterlijke macht, en toonde als met den vinger aan, dat de gansche quaestie meer hem zelven gold, dan zijn vroegeren bediende, wien men een verachtelijke bejegening had doen ondergaan. In den vollen raad werd de brief voorgelezen, waarin met ronde woorden stond: „Zoo word ik beproefd en op alle manieren

„vervolgd in mijn oude dagen. Men slaat op mij als op „een aanbeeld, de eene hamer is niet van het ijzer, „of de andere houdt zijn beurt in het kloppen". Het stilzwijgend aanhooren dezer taal weerhield den advocaat van den befaamden schout niet, om UYTENBOGAERT te bekladden als een „schelm, een landverrader, een aan- „hanger van Spanje."

In de stikvolle zaal werd het pleidooi gevoerd, waarmee zich uit vrees voor MAURITS en de Staten menigeen durfde, noch wilde inlaten en waarvoor zich ten laatste een Roomsche bereid verklaarde als buiten de op elkaar gebetene en tegen elkaar opgehitste godsdienstpartijen staande.

Ten slotte leidde het vonnis tot vrijspraak, doch onder bepaalde voorwaarde van geheele vergoeding der gemaakte onkosten gedurende de preventieve gevangenschap van vier, zegge, vier maanden.

In den zomer van datzelfde jaar werd JAN GYSBERTSZOON door pestziekte aangetast en schreef de kranke aan UYTENBOGAERT, wien hij zijn vader noemde, als met stervende hand, om nimmer met den baljuw HUIJGEN over het gebeurde te spreken en hem alles te vergeven.

Bij uitzondering van dit paar verkwikkelijke regels, vult het tot tittel en jota toe waarachtig vertelde feit een droevige bladzijde uit de dagen van kerkelijke troebelen. Hoe zulk ellendig geharrewar verijdelt en bederft, staat met akelige letters geschreven. De 17e eeuw, getuige van veel misbaar en verblinding, spreekt tot de vlagvoerende, scheurmakende zonen der 19de eeuw, met onverbiddelijken ernst. Onze weetheilige tijd blijve niet wars van de onbetwistbare

wetenschap, dat er een godsdienst is der liefde, die het verlorene zoekt en het verdeelde wil heelen in spijt van ook onder ons telkens aangehitste „nijd en twist en tweedracht." Ach, moge de opgerakelde geschiedenis niet te vergeefs de apostolische vermaning bekrachtigen: „Indien gij elkander bijt en vereet, ziet toe, „dat gij van elkander niet verteerd wordt."

J. HERMAN DE RIDDER.

NOG IETS OVER PREDIKANTSTRAKTEMENTEN.

De verkoop van Frieslands Pastoralia in de 18de eeuw. Te Leeuwarden bij A. MEIJER, Firma H. KUIPERS en J. G. WESTER. 1886.

De Staat en de Kerkelijke Financiën, door Mr. J. H. CARPENTIER ALTING. Te Hoorn, bij P. GEERTS. 1886.

Vóór eenigen tijd mocht ik aan de lezers van dit tijdschrift de resultaten mededeelen van een Onderzoek naar den oorsprong en de geschiedenis van de Predikants-traktementen, voornamelijk in Friesland (1). Door dat onderzoek werd ik geleid tot de overtuiging, dat de Hervormde Gemeenten in de Provincie mijner inwoning tengevolge van de overdracht van „alle de vastigheden, revenuen en geregtigheden, tot hare pastorijen behoorende" en van de Decreten van het Provinciaal Bestuur van Friesland, d.d. 6 October 1796, 20 October 1796 en 10 Januari 1797 een volkomen bewijsbaar en ten eenenmale onafwijsbaar RECHT hebben verkregen op de blijvende uitkeering der gelden, die haar krachtens artikel 168 der Grondwet worden uitbetaald. Ik sprak de verwachting uit, dat bij nauwkeurig historisch onderzoek duidelijk aan het licht zou komen, dat de

oorsprong van het betalen der predikantstraktementen uit de Staatskas of uit andere Publieke Fondsen, voor zooverre dit reeds vóór 1815 geschiedde, in meest alle gevallen gelegen is in de overdracht of onteigening van kerkelijke goederen, die vroeger bij de Hervormde Gemeenten in gebruik en beheer waren. Ik beweerde recht te hebben tot de verklaring, dat de Staat der Nederlanden een groot onrecht zou plegen, ja! zich schuldig zou maken aan spoliatie, indien artikel 168 uit de Grondwet geschrapt werd, zonder dat aan de godsdienstige gezindheden, met name aan de Hervormde Kerk, het daardoor geleden verlies werd vergoed.

Nog altijd ben ik in dezen van hetzelfde gevoelen. Ik werd daarin ook versterkt door het een en ander, dat na de uitgaaf mijner studie het licht zag. Hiertoe behoort de „Bijdrage tot de geschiedenis der suppletie-tractementen", die door den heer P. J. D. VAN SLOOTEN, Predikant te Terband, onder den titel „De verkoop van Frieslands Pastoralia in de 18de eeuw" geplaatst werd in den Frieschen Volksalmanak voor 1886 en later afzonderlijk uitgegeven bij den boekhandelaar A. MEIJER te Leeuwarden. Deze bijdrage geeft getuigenis van ernstige historische studie en behelst een zeer nauwkeurig en volledig verhaal van een gewichtige gebeurtenis in de geschiedenis der Hervormde Kerk van Friesland. Wij vinden hier toch aangewezen wat aanleiding gaf tot de overdracht en den verkoop van de pastoriegoederen in 1762—65, hoe die verkoop werd voorbereid en uitgevoerd, en welke de gevolgen hiervan waren voor de Provincie en voor de Hervormde Gemeenten.

De auteur verhaalt eerst, hoe in de 17e eeuw in

het Zuidelijke en Zuidwestelijke gedeelte van de Provincie door de herhaalde doorbraken van den Wouddijk een groot gedeelte der landerijen zoo goed als waardeloos was geworden, en hoe dien ten gevolge reeds vóór 1726 tal van pastoralia insolvent waren verklaard en vrij van alle lasten verkocht. Hij wijst aan, dat het in 1727 met Frieslands schatkist zeer treurig gesteld was; dat dringende behoefte aan geld de Edelmogende Heeren Staten der Provincie pogingen in het werk deed stellen om de vaste goederen te verkoopen van de pastoriën, die „suppletie van tractement tot *f* 450 trokken van de provintie"; maar dat deze voorgenomen verkoop niet werd uitgevoerd, wijl bij onderzoek gebleken was, dat hieruit geen geldelijk voordeel door de provincie was te behalen.

Daarna vestigt hij de aandacht op hetgeen in 1744 en daarna is geschied. Hij schetst den wederom zeer hoog geklommen geldnood der Provincie en wijst aan, hoe deze oorzaak was, dat bij Resolutie der Staten d. d. 23 Juni 1744 de Gedeputeerde Staten werden gemachtigd, om „de ingesetenen van sodanige plaatsen welkers Praedicanten jaarlijks suppletie van hunne pastory-inkomsten genieten, te doen afvraagen, off verkiesen de Pastory-vastigheden te behouden, mits aanneemende en zich verbindende om voortaan te bezorgen, dat hunne Praedicanten jaarlijks het volle tractement tot 450 Caroli guldens volkomen worde voldaan", onder bepaling dat, indien de ingezetenen begeerden, dat de predikants-traktementen ten laste der provincie kwamen, zij „in eigendom moesten overgeven alle de vastigheden revenuën en geregtigheden, tot hunne pastoryen behoorende, omme daarmede te doen en te handelen naa

welgevallen, in welk laatste geval Haar Ed. Mogende zig by deesen verbinden, om aan de Praedicanten hunner districten ten allen tijde een jaarlijks tractement van vierhonderd vijftigh gulden te betalen", terwijl besloten werd om slechts een zoo groot gedeelte der pastoralia, welke den lande werden afgestaan, te verkoopen als „de somme van eenmaal hondert duizent guldens" zoude opbrengen. Hij verhaalt, hoe overeenkomstig deze machtiging werd gehandeld, maar hoe de Staten zich, toen het op de uitvoering van den voorgenomen maatregel aankwam, voor allerlei onvoorziene en zeer gewichtige „swarigheden" geplaatst zagen, welke oorzaak geworden zijn, dat men de zaak liet rusten tot gelegener tijd. — Hij memoreert de Resolutie der Staten d.d. 30 April 1746, die ten gevolge had, dat de ingezetenen van ongeveer twintig dorpen in overleg met hunne predikanten de administratie en de voordeelen hunner pastoriegoederen voor tien jaren overdroegen aan de provincie, onder voorwaarde dat deze zorgde voor een traktement van *f* 450; en vestigt de aandacht op de invoering van het Reglement Réformatoir door den Stadhouder Willem IV den 21 Dec. 1748, waarbij in het 41e artikel werd vastgesteld, „dat alle Pastoryegoederen, die suppletie van noode hadden, bij perceelen publiequelijk zouden worden verkogt en de Stemgeregtigheden van dien wederom levendig gemaakt en in activiteit gebragt." — Hij herinnert, hoe de uitvoering van dit artikel in de eerstvolgende jaren wel werd overwogen en besproken, maar hoe allerlei oorzaken deze zaak hangende deden blijven tot 1758, toen een brief van de Vrouwe Gouvernante ANNA, weduwe van WILLEM IV, waarin zij aan de Edel Mogende Heeren

berichtte, dat naar haar oordeel „eindelijk ter executie gelegd moest worden het 41ste Art. Reglement Réformatoir" en de Gedeputeerde Staten behoorden gemachtigd te worden om voorbereidende maatregelen te nemen tot den verkoop der pastorijgoederen, de Staten bewoog om vollen ernst met den verkoop der Pastoralia te maken. Door de Nedergeregten werd een nette staat van de pastoriegoederen der suppletietrekkende gemeenten bij de Gedeputeerde Staten ingediend; dezen deden aan de Edel Mogenden een voorstel omtrent de wijze van verkooping dezer bezittingen; over dit voorstel werd het advies van de Ed. Mogende Heeren in het Mindergetal gevraagd; de gemoveerde zwarigheden, welke uit den boezem der Gemeenten ten aanzien van den voorgenomen verkoop op nieuw werden vernomen, werden „gepasseerdt", en bij Resolutie van 12 Maart 1762 werd, „gedelibereert en geconsidereert zijnde, dat het een en veertigste artikel van het Reglement van wijl. Zijne Doorlt. Hoogheit van den 21 Dec. 1748 dicteert, dat alle Pastoriegoederen die suppletie van noden hebben, zullen worde verkogt", besloten om alle Pastoryegoederen, gelegen onder de dorpen, welke toen suppletie genoten en in de Resolutie dienaangaande d.d. 4 Juni 1761 vermeld stonden, te verkoopen, en verder ook alle zoodanige, die later in de noodzakelijkheid kwamen om suppletie aan te vragen.

Na dezen loop der zaken te hebben geschetst, wijdt de auteur aan de verkooping der Pastoralia in 1762-65 de aandacht. Hij deelt de voorwaarden, waarop zij verkocht werden, mede; noemt de namen der gemeenten, wier goederen onder den hamer kwamen,

de sommen, die voor de eigendommen van iedere gemeente bedongen werden, en het kapitaal, dat door den geheelen verkoop in de kas der Provincie werd gebracht; terwijl hij eindelijk herinnert, dat de ontvangen koopsommen de verwachting verre overtroffen, en duidelijk aanwijst, dat deze verkoop der Pastoralia om verschillende redenen voor de Provincie belangrijke voordeelen opgeleverd heeft.

Wie nauwkeurig weten wil wat met een goed deel der pastorie-eigendommen in het midden der vorige eeuw in Friesland geschied is, raadplege het boekske van den heer VAN SLOOTEN, waarin de gebeurtenissen, zooals ze uit de authentieke bronnen gekend worden, kort, duidelijk en volledig vermeld staan.

Bij vergelijking van bovenstaand beknopt résumé van zijnen inhoud met hetgeen in 1885 door mij werd geschreven, wordt spoedig opgemerkt, dat door deze „Bijdrage" wordt aangevuld wat aan mijn „onderzoek" ontbreekt. Moest ik toen nog schrijven, dat „ik nergens uitdrukkelijk vermeld vond, hoe het voorstel der Staten, in de Resolutie van 23 Juni 1744 vervat, door de betrokken gemeenten en hare predikanten ontvangen is (2)," thans weten wij, dat Hun Edel Mog. Gedeputeerden zijn „gequaalificeerd ende geauthoriseert om gesegd Staatsresolutie ten uitvoer te brengen," en dat eene commissie uit hun midden den 29 Sept. 1744 rapport heeft uitgebracht aangaande de stemmingen, die over deze zaak in de betrokken gemeenten waren gehouden; dat dit rapport spreekt van vragen, die in sommige dorpen gedaan, en van zwarigheden, die in meer dan één opzicht opgeworpen werden, waarover de Heeren Staten nadere explicatie dienden te geven,

wijl anders de verkooping der goederen moeilijk voortgang kon hebben; dat men zich niet in staat gevoelde deze zwarigheden op te lossen en dien ten gevolge de zaak liet rusten tot gelegener tijd (3). — Stelde ik het toen voor, alsof de Staten den 30 April 1746 tot „de suppletietrekkende gemeenten" kwamen met het voorstel om hare landerijen voor den tijd van tien jaren aan de provincie over te dragen, (4) de heer VAN SLOOTEN heeft aangewezen, dat de resolutie van dezen datum het gevolg was van het bladz. 246 ook door mij genoemde request der predikanten van Welsrijp, Boxum en Hempens; dat het regardeerde alleen die predikanten, die „tot nu toe meer dan 450 gls. uit hunne pastoriegoederen trokken" en dus geen suppletie hadden aangevraagd, maar die nu „ten gevolge van de veepest niet zooveel huur konden maken"; en dat een twintigtal gemeenten in het voorstel der Staten zijn getreden. (5) — Schreef ik bladz. 234: „En nu werd om mij onbekende reden bij resolutie van 8 Juli 1762 door de Staten van de Provincie bepaald, dat „alle Landerijen, Huizen, Renten en andere Inkomsten van die pastoriën openlijk zouden verkocht worden" — zeker met goedvinden van de gemeenten en hare predikanten — „ten profijte van den Lande,"" het later ingestelde onderzoek heeft aan het licht gebracht, dat als eerste aanleiding tot dit Besluit genoemd moet worden de vaststelling van het 41e artikel van het Reglement Réformatoir in 1748, waarbij het Souverein gezag alle zwarigheden passeerde en aan alle tegenspraak een einde maakte, en dat als tweede aanleiding te beschouwen is de bovengenoemde brief van Prinses ANNA d.d. 18 Febr. 1758,

die de Staten tot het spoedig nemen van afdoende maatregelen drong. (6)

Voor deze mededeelingen breng ik den ijverigen onderzoeker en geachten schrijver gaarne mijn wel gemeenden dank.

In het bovengenoemde bestaat tusschen den heer VAN SLOOTEN en mij geen verschil. Zijne studie vult enkel aan wat aan de mijne ontbreekt. Verschil bestaat echter — en een nog al opmerkelijk verschil — tusschen hem en mij in de opgaaf van den geheelen koopschat der Pastoralia. Ik schreef: „Volgens den heer POSTHUMUS hebben deze goederen aan koopschat opgebracht f 2771692, waarbij nog gekomen zijn de opbrengst der pastoralia van Oosterwierum in 1766 en die der pastoralia van Oldelamer c. a. in 1772, benevens de gelden en provenuën dier pastoriegoederen, die of vóór 1762 of in latere jaren, na 1766, zijn verkocht. Ongetwijfeld heeft de provinciale kas bij deze overdracht en verkoop in niet geringe mate geprofiteerd. De koopsommen moesten betaald worden in Landschapsobligatiën. Daardoor werd de provinciale schuldenlast aanmerkelijk verminderd. Aan rente werd nagenoeg f 55434 gewonnen, zoodat er na aftrek van de 97 traktementen, die van 1764 tot 1794 uit de provinciale kas betaald werden, jaarlijks *f* 6934 overbleef." (7) De heer VAN SLOOTEN deelt mede, dat al de pastoralia, welke in de jaren 1762—66 verkocht zijn, hebben opgebracht de som van f 1000694—13—12. Hij merkt op, dat door de ontvangst van deze som in Landschaps-obligatiën, waarvan sedert 1727 niet meer dan 2 °/₀ rente betaald werd, de jaarlijksche rentelast, verminderd werd met f 20,000.; dat het bedrag der rente,

welke de provincie voortaan niet meer te betalen had, vereenigd met de meerdere belasting, die zij ontving, waarschijnlijk onvoldoende was om daarmeê het bedrag der suppletie-traktementen te voldoen, hetwelk in 1772 f 48220 bedroeg. Hij is evenwel toch van meening, dat de gemaakte schikking voor de provincie hare voordeelen opleverde, vooral omdat zij vóór den verkoop der pastoralia reeds ongeveer f 4000 aan suppletie-traktementen betaalde. (8)

Deze mededeeling van den heer VAN SLOOTEN omtrent den uitslag dezer verkooping beschouw ik gaarne als een rectificatie van hetgeen door mij daaromtrent werd geschreven. Na ingesteld onderzoek geloof ik, dat het door hem genoemde cijfer nader bij de werkelijkheid staat dan het door mij opgegevene. Ik ontleende mijne opgaaf — zooals ook uit de boven afgedrukte woorden blijkt — aan de Calculative berekening der voordeelen, welke uit den overdragt van den verkoop der pastoriegoederen in Vriesland voor 's lands Schatkist zijn geproflueerd, die de heer R. POSTHUMUS, predikant te Waaxens en Brantgum, gevoegd heeft achter het door hem geschreven boekje: De natuur en bestemming der kerkelijke, vooral pastoriegoederen, in verband met het gebeurde te Marrum en Nykerk, benevens den oorsprong enz. der Suppletie-tractementen in Friesland in het licht gesteld, en ik ging van de onderstelling uit, dat deze „Calculative Berekening" op deugdelijken grondslag rustte. Ik kon toch niet onderstellen, en ik kan nog niet aannemen, dat de hierin medegedeelde cijfers kinderen zijn van des schrijvers vruchtbare en ongebreidelde fantasie,

en niet meer. De opgaaf van den heer VAN SLOOTEN echter is ontleend aan een bundel authentieke stukken, op het Provinciaal Archief bewaard. En dus — zoolang ik niet anders en beter onderricht ben, houd ik het er voor, dat in dezen niet de heer POSTHUMUS, maar de heer VAN SLOOTEN als betrouwbare zegsman moet worden gevolgd. Toch moet ik opmerken, dat het door den heer VAN SLOOTEN opgegeven cijfer niet aangeeft het volle bedrag van den koopschat, die door de Provincie ontvangen is voor verkochte pastoralia. Zoover ik het heb kunnen nagaan is zijne opgaaf juist ten aanzien van hetgeen ontvangen werd in de jaren 1763—67; maar hierin is niet opgenomen de koopsom der pastoralia van Oldelamer c. a., die in 1772 door de Provincie, na kennisneming van de gehouden stemming in die dorpen, aangenomen en aanvaard werden. En het blijft m. i. ook nog de vraag, of niet na 1766 de pastoralia van nog meer gemeenten op dezelfde conditiën aan de Provincie zijn overgedragen en door deze verkocht. De lijst der gemeenten, welke suppletietraktementen ontvangen, zegt ons echter, dat dit slechts in eenige weinige gemeenten geschied kan zijn. (9)

Met nadruk wijs ik er echter op, dat ook bij volledige erkenning van de juistheid der door den heer VAN SLOOTEN opgegeven cijfers de conclusie, waartoe ik door het ingestelde onderzoek geleid werd, VOLKOMEN DEZELFDE blijft. Immers, het is niet de vraag, of de Provincie voordeel heeft behaald of nadeel geleden door den verkoop der overgedragen Pastoralia, maar of deze pastoriegoederen door de Hervormde Gemeenten aan den Lande zijn overgedragen, en op welke voorwaarden dit geschied is. Niet de

prijs, waarvoor deze landen verkocht zijn, maar het feit, dat zij door den toenmaligen Soeverein des Lands, de Edel Mogende Heeren Staten van Friesland, verkocht zijn, nadat zij door hem van de Hervormde Gemeenten in eigendom waren overgenomen tegen bepaalde, duidelijk uitgesproken voorwaarden, legt hier het beslissende gewicht in de schaal. Hierdoor toch is — gelijk ik dit vroeger met woorden van den heer POSTHUMUS uitdrukte — „een alleszins wettig contract ontstaan, aangegaan tusschen den Souverein en de bedoelde gemeenten, waarnaar de een iets overneemt met de belofte om er iets voor te geven, terwijl de ander iets overgeeft onder voorwaarde er iets voor te ontvangen" (10). Daardoor is het recht dezer Hervormde Gemeenten in Friesland op voortdurende uitkeering der gelden, die zij thans op grond van art. 168 der Grondwet uit 's Rijks schatkist ontvangen, boven allen redelijken twijfel verheven; want het is duidelijk, dat de betaling dezer gelden niet het gevolg is van de vroegere betrekking tusschen den Soeverein des lands en de Gereformeerde Kerk, niet een subsidie aan de Kerken toegekend, „krachtens staatsrechtelijke beginselen, die thans niet meer worden gehuldigd", maar dat zij gegrond is op een privaatrechtelijke betrekking, die ten gevolge der vermelde gebeurtenissen en overeenkomsten is ontstaan tusschen vele gemeenten en den Staat.

Hierin ligt dan ook voornamelijk de grond van mijne bedenkingen en bezwaren tegen de gedachten en voorstellingen van Mr. CARPENTIER ALTING, ontwikkeld in het werk, waarvan ik aan het hoofd dezer bladzijden den titel liet afdrukken en waarop ik reeds in de

vorige aflevering van dit tijdschrift de aandacht vestigde. Ik ga geheel met den auteur mede in zijn bewering, dat de kerkelijke goederen der Hervormde Kerk niet zijn te beschouwen als een geschenk, uit de handen van den Staat ontvangen, nadat deze ze eerst aan de Katholieke Kerk ontnomen had; en dat evenmin gezegd mag worden: „de Staat heeft de voormalige geestelijke goederen geconfisqueerd ten eigen behoeve; hij heeft den eigendom er van niet overgedragen aan de Kerk; hij moet dus voor den eigenaar er van gehouden worden". Eveneens stem ik toe, dat bij de Soevereinen dezer landen in de 16e en 17e eeuw kennelijk het streven heeft bestaan om in elk opzicht den toestand zooveel mogelijk te laten blijven zooals deze in vorige tijden was (11). Ook heb ik geen principiëel bezwaar tegen de bewering, dat dientengevolge de kerkelijke goederen der Hervormden na de 16e eeuw het karakter behouden hebben, dat ze vroeger bezaten, en dus te beschouwen zijn als goederen, die behoorden aan afzonderlijke stichtingen, waarop niemand anders, noch de Staat, noch de Kerk, eigendomsrechten kon doen gelden; welke stichtingen vóór de Hervorming misschien geen rechtspersonen waren, maar het na dien tijd werden, of althans als zoodanig werden beschouwd. — Evenwel verdient de door den Minister THORBECKE, naar ik meen, verdedigde meening, dat de afzonderlijke Hervormde Gemeenten in de plaats der Katholieke Gemeenten zijn getreden, nog altijd overweging. Het lijdt toch geen twijfel, dat de Hervormde Gemeenten vroeger en later zijn beschouwd en erkend als de eigenaressen van de Kerke-goederen, van de Pastoralia, van de Kosterie-goederen enz. tot hare ressorten behoorende, waarvan zij de bezitsters

zijn en waarover zij de vrije beschikking hebben. Dat zij in de provincie Friesland als zoodanig werden beschouwd en erkend, komt zeer duidelijk uit in de meergenoemde Resolutie der Staten van dit gewest, d.d. 23 Juni 1744, waarin bepaald werd, dat de gemeenten, wanneer zij begeerden, dat de predikantstraktementen ten laste der Provincie zouden komen, „IN EYGENDOM moesten OVERGEVEN alle de vastigheden, revenuen en geregtigheden tot hare pastorijen behoorende." En dit blijkt niet minder duidelijk uit een Advies, in Febr. 1762 door de Edel Mogende Heeren in het Mindergetal op een Rapport der Gedeputeerde Staten over den verkoop der pastoralia gegeven. Daarin toch lezen wij: „UEd. Mog. gelieve sig te herinneren, dat deese Pastoryegoederen IN EIGENDOM zijn niet van de Provintie maar VAN DE INGESETENEN DER RESPECTIVE DORPEN (d. z. gemeenten), en dat UEd. Mogende daarom bij Resolutie van 23 Juni 1744 hebben goedgevonden die Ingesetenen te doen afvragen off hunne pastorye-goederen willen behouden en den Predikant met 450 gls. betalen, dan die goederen AFSTAAN, mits de Provintie zig chargeerde met de voldoening van dat Tractement." Maar gesteld, de kerkelijke goederen moeten beschouwd worden als stichtingen, waarvan de Hervormde Gemeenten het vruchtgebruik, het bezit, in zekeren zin het eigendom hebben (zij toch bezitten het recht van verkoop, bezwaring, enz.), dan kan er toch nooit ofte nimmer sprake zijn van onteigening, van secularisatie dezer goederen door den Staat. Alleen wanneer eene gemeente ophield te bestaan, zou het misschien (12) op den weg van 's lands regeering liggen om aan de inkomsten en revenuen van de kerkelijke fondsen en

goederen dezer voormalige gemeente eene bestemming aan te wijzen, welke zoo veel mogelijk overeenkwam met die, waarvoor deze inkomsten en revenuen vroeger hadden gediend. Maar zoolang de gemeenten als Ned. Herv. gemeenten bestaan, kan niemand haar berooven van haar haar wettig toekomend bezit. Hiervan is dan ook vooreerst nog geen sprake.

De schrijver van „De Staat en de Kerkelijke Financiën" moge het betreuren, dat de in 1798 voorgestelde „maatregel der secularisatie niet volkomen doorgevoerd is, dat hij niet is toegepast, vooreerst, op alle geestelijke kantoren, die onder beheer der plaatselijke besturen waren gebleven, en ten tweede niet overal op die kerkelijke goederen, die onder administratie der kerkelijke gemeenten stonden, zooals in vele Friesche dorpen;" — hij moge in zijne woorden zelfs laten doorschemeren, dat hij zich ietwat bezorgd maakt over de positie en den arbeid van de predikanten in Friesland, die belast zijn met het beheer der aan hunne gemeenten verbonden pastoralia, omdat hunne tractementen in de laatste jaren wat „al te wisselvallig" waren, en zij zelf „tot hunne dorpsgenooten staan, behalve in de verhouding van predikanten tot hunne gemeenteleden, nog in die van grondeigenaars tot hunne pachters;" — hij zal er toch niet aan denken een voorstel tot secularisatie der kerke- en kerkelijke goederen te provoceeren. En wat die gewraakte dubbele verhouding van vele predikanten in Friesland tot hunne gemeentenaren betreft, de geachte schrijver ontvange de verzekering, dat in dezen nimmer eenige klacht wordt gehoord of eenig nadeelig gevolg ondervonden, en dat volstrekt geene verandering wordt gewenscht.

Maar wat geldt van de kerkelijke goederen, die in het bezit en onder het beheer der plaatselijke gemeenten zijn gebleven, dat geldt evenzeer van alle traktementen, pensioenen enz., door den Staat of de burgerlijke gemeente of eenige publieke kas betaald, welke geprofiueerd zijn uit goederen en fondsen, welke vroeger in het bezit der plaatselijke gemeenten waren, maar aan den staat zijn overgedragen, of met andere goederen en fondsen vermengd, of in de stedelijke kassen gestort, of op andere wijze onder publieke beheering gekomen. En in dergelijke handelingen en toestanden is, naar ik meen, de oorsprong van zeer vele, zoo niet van meest alle staats- en gemeentetraktementen in de steden en ook in de dorpen gelegen. (13) Een nauwkeurig historisch onderzoek zou dat ongetwijfeld stellen in helder licht.

Groote bedachtzaamheid is daarom geboden, waar sprake is van schrapping of wijziging van art. 168 der Grondwet. Wat in veler oog het summum jus schijnt te zijn, kon eerlang wel eens zeer duidelijk blijken de summa injuria te moeten heeten.

Art. 168 heeft zijne geschiedenis, die niet kan worden weggeredeneerd, en die niet mag worden gereconstrueerd. Het is het gevolg van historisch geworden toestanden, en tracht rekening te houden met de wettig verkregen rechten der Kerk. (14)

Voor deze rechten der Kerk hadden zelfs de nivelleurs van het meest revolutionaire tijdperk onzer volkshistorie niet alle oog en gevoel verloren. Ook de grondwetgever van 1798 had nog den moed niet om de rechten der voormaals heerschende Kerk eenvoudig te loochenen en met een enkel machtwoord af te schaffen. Hij zocht het in 1796 uitgesproken beginsel

der **Scheiding van Kerk en Staat** in toepassing te brengen, decreteerde, dat „elk Kerkgenootschap, door den Staat beschermd, voor zijne eigene belangen zorgt en in zijne eigene behoeften voorziet", en besloot: „Alle Geestelijke Goederen en Fondsen, waaruit te voren de Tractementen, of Pensioenen, van Leeraaren of Hoogleeraaren der voormaals heerschende Kerk betaald werden, worden **nationaal verklaard**", — maar hij voegde er onmiddellijk de clausule bij: „blijvende nogthands onverlet de aanspraak, welke eenig Lichaam of Gemeente daarop mogt maken", om daarop dan weer onmiddellijk dit artikel te laten volgen: „Alle andere Kerkelijke Goederen, door vrijwillige gift, erfmaaking, inzameling of aankoop bij eenig Kerkgenootschap verkregen, worden als het Wettig eigendom der Bezitteren erkend, en als zoodanigen aan hun verzekerd".

De Staatsregeling van 1801 gaf reeds getuigenis van een meer bezadigden geest, waar zij in art. 13 verklaarde: „Ieder kerkgenootschap blijft onherroepelijk in het bezit van hetgeen met den aanvang dezer Eeuw door hetzelve wierd bezeten"; en het koninklijk Decreet van 2 Aug. 1808 bepaalde uitdrukkelijk: „De Predikanten van den Hervormden Godsdienst zullen bij voortduring in het genot blijven van het Traktement en de Inkomsten, welke hun tot nu toe zijn toegelegd geweest;" en verder: „De kerkelijke goederen en Fondsen, welke zijn onder de administratie van Plaatselijke Besturen, of onder andere publieke beheering, en welke mitsdien geen particulier eigendom zijn, en welke Goederen en Fondsen thans strekken om aan geestelijke Personen hun Traktement, hetzij geheel of ten deele, te betalen,

zullen aan de Publieke Schatkist worden overgebragt, welke daarentegen (let wel: daarentegen!) met de bovengenoemde betalingen zal zijn belast."

Vraagt ge naar de reden, waarom het radicale besluit van 1798 ten aanzien van de nationaalverklaring aller Geestelijke Goederen en Fondsen in de daaropvolgende jaren niet ten uitvoer gelegd is, — het antwoord ligt voor de hand. De Regeering kwam spoedig tot de overtuiging, dat zij met die voorgenomen Nationaalverklaring der goederen en fondsen en wat daarbij behoort te ver gegaan was. Men zag in, dat de Staatsregeling van 1798 „in derzelver geboorte en uitwerkselen de kenteekenen met zich voerde van de drift en de overhaasting, waarmede dezelve was in de waereld gebragt." Tusschen 1798 en 1801 had zich de stem doen hooren van de „Gecommitteerden uit de meeste Nederduitsche Hervormde Gemeenten, tot de Synoden van Zuid- en Noord-Holland behoorende," die tegen de maatregelen van 1798 protesteerden; de stem ook, en vooral, van de „Gemachtigden van genoegzaam alle de Gemeentens der Herformde Christenen in het voormalig Gewest Friesland", die in hun „Request" en „Nader Adres" het ontwijfelbaar recht aantoonden van de Hervormde Gemeenten in Friesland op de goederen en fondsen, waaruit hare leeraars enz. tot op dien tijd onderhouden werden. Deze en dergelijke protesten en requesten hebben ongetwijfeld invloed uitgeoefend. Zoo was tijdens de troonsbeklimming van den Soevereinen Vorst in 1813 de overtuiging gewekt, en vrij algemeen, dat er een privaatrechtelijk obligo bestond van den Staat en de afzonderlijke Kerkelijke Gemeenten, en ook, dat er aan de zijde

van den Staat jegens de Hervormde Kerk in het algemeen verplichtingen bestonden, die haren oorsprong ontleenden aan wettelijke bepalingen. Die overtuiging heeft in de Grondwet van 1815 het artikel doen opnemen (art. 194), dat in 1848 onveranderd behouden is (art. 168) en dus nog altijd vigeert.

Niet bevreemdend derhalve, maar wel opmerkelijk, en voor wie een oog en een hart heeft voor de belangen en rechten der Kerk zeer verblijdend is het verschijnsel, dat in dezen tijd, nu de voorgenomen herziening der Grondwet zoovele hoofden bezig houdt en zooveel pennen in beweging brengt, bijna zonder uitzondering allen (15), die hierover in het openbaar hun oordeel hebben uitgesproken, het recht der Kerk op blijvende uitkeering van hetgeen haar door art. 186 is „verzekerd" hebben erkend.

Mr. CARPENTIER ALTING is echter van meening, dat dit recht niet bestaat. Naar zijne overtuiging toch berust het subsidiëeren der kerkgenootschappen, ja zelfs het gemeentelijk bezit der kerkelijke goederen, op staatsrechtelijke beginselen, die thans niet meer worden gehuldigd. „Noch jure publico", aldus schrijft hij o. a., „noch jure privato berust de Staatshulp (aan de Kerk verleend) ten onzent op een verkregen recht; de verplichting tot subsidiëering van Staatswege is eene publiekrechtelijke, die dus niet gehandhaafd kan worden door eene privaatrechtelijke actie; de eenige grond er voor is art. 168 der Grondwet zelf" (16). De toekomstige grondwetgever wordt, naar hij verzekert, door niets verhinderd om art. 168 uit de Staatsregeling te lichten. Hij meent zelfs, dat de geheele Staatshulp niet alleen zonder krenking van

recht vervallen **kan**, maar dat ze vervallen **moet**, omdat ze, wel beschouwd, in strijd is met het grondwettig beginsel der Scheiding van Kerk en Staat, maar omdat ze ook oorzaak is van ongewenschte inmenging van den Staat in de zaken der Kerk, de vrijheid der Kerk belemmert, den Staat tot de oplossing van verschillende voor hem onoplosbare vraagstukken roept, en zelfs de vrijheid van geweten aantast, die elken nederlandschen burger bij de hoogste Staatswet verzekerd is.

In de beschouwing der beginselen, krachtens welke de Staat ten onzent aan de kerkgenootschappen, met name aan de Hervormde Kerk, de betaling van traktementen ens. verzekert, dwaalt Mr. CARPENTIER ALTING naar mijne overtuiging zeer. Zijn gevoelen wordt door hetgeen ik in deze bladzijden herinnerde, naar ik meen, volkomen weêrlegd.

Ten aanzien van hetgeen volgens de tweede alinea van art. 168 der Grondwet wordt in uitzicht gesteld en toegezegd kan ongetwijfeld niet gesproken worden van een **reeds in vroegere eeuwen verkregen recht**, van een **privaatrechtelijk obligo**. Dit wordt sedert 1815, zoo ge wilt, aan de Kerk uitgekeerd krachtens Staatsrechtelijke beginselen; liever: krachtens het grondwettig voorschrift. De eenige grond hiervoor is art. 168 zelf. De vraag is echter, of hier niet nadrukkelijk gewezen moet worden op de **zedelijke verplichting van den Staat** jegens de Kerk en — vooral op het groote belang, dat de Staat heeft bij den geregelden en onbelemmerden arbeid der Kerk ter bevordering van godsdienstig en zedelijk leven.

Tegenover de bewering, dat de **meest volstrekte** scheiding van Kerk en Staat, — zóó dat er

hoegenaamd geene betrekking tusschen beiden blijft bestaan, — hoogst gewenscht, ja gebiedende eisch des tijds is, stel ik thans enkel mijne overtuiging, dat het beginsel der scheiding van Kerk en Staat eischt, dat Staat en Kerk beiden vrij zijn, ieder op zijn eigen gebied. Aan dezen eisch is ten onzent volkomen voldaan.

Bescheidenheid gebiedt mij, thans niet meer plaatsruimte te vragen. Ik breng daarom alleen nog in herinnering het woord van den heer DUIJMAER VAN TWIST, den 17 Januari 1873 in de vergadering van de Eerste Kamer der Staten Generaal gesproken: „Indien het beginsel van scheiding van Kerk en Staat zoo moet worden opgevat en toegepast, dat het verbiedt nieuwe of verhoogde subsidiën aan kerkgenootschappen te verleenen, dan zeg ik, dat dit beginsel in zooverre in strijd is met onze Grondwet. Maar, naar mijne wijze van zien, sluit het beginsel van scheiding van Kerk en Staat, dat ik van ganscher harte ben toegedaan, zoodanig verbod geenszins in. Een paar jaar geleden had ik gelegenheid als mijne meening te kennen te geven, dat de scheiding van Kerk en Staat beteekent: zelfstandigheid van Kerk en Staat elk op zijn eigen gebied; maar dat het niet beteekent, dat de Staat tot de kerkgenootschappen zou moeten zeggen: „Ik heb niets met u te doen; wat uwe taak is gaat mij niet aan, ik heb er geen belang bij, en ik heb er ook geen geld voor over." Ik ben thans nog van dezelfde meening,

„Ik erken: de Staat is niet geroepen, veelmin gebonden, om zich te mengen in de organisatie der kerkgenootschappen onderling of in eigen boezem, of en door welke zoogenaamde artikelen van geloof zij

zullen trachten den vrijen geest aan banden te leggen ten aanzien van geschiedkundige feiten of dogmatische stellingen. De Staat is daartoe noch geroepen, noch gehouden, zoolang namelijk zijne regten niet worden aangerand of bedreigd. Maar waar de kerkgenootschappen zich beijveren om onder de menschen op te wekken en aan te kweeken dien heiligen geest, dien geest, die streeft naar het hoogere, naar het ware, naar het volmaakte, in één woord naar Hem, van Wiens geslacht wij zijn, dien heiligen geest, die het woord en de daad en het leven bezielde van dien eenigen man uit Nazareth, — dààr, beweer ik, zullen geene subsidiën van den Staat in het belang der maatschappij, noch voor materiële zaken, noch voor kunsten en wetenschappen, noch zelfs voor het onderwijs, beter worden besteed dan de subsidiën aan de kerkgenootschappen, wanneer hunne materiële middelen niet kunnen gedekt worden". (17)

Hardegarijp,
31 Jan. 1887.

Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn.

AANTEEKENINGEN.

(1) Zij werden onder den titel „Geen gunst, maar recht" geplaatst in den 19den jaargang, bl. 197—273.

(2) T. a. p. bl, 233. (3) VAN SLOOTEN, bl. 13—19.

(4) T. a. p. bl. 233. (5) VAN SLOOTEN, bl. 20, 21.

(6) VAN SLOOTEN, bl. 22, 23, 27—32.

(7) T. a. p. bl. 234, 235.

(8) VAN SLOOTEN, bl. 34, 35, 38, 39.

(9) Deze lijst is te vinden in VAN ALPHEN's Nieuw Kerkelijk Handboek, Vierde Vervolg, bl. 123. Daar staan, behalve de gemeenten, waarvan de Pastoralia in 1762—66 verkocht zijn, alleen vermeld Oldelamer c. a., waarvan de pastoriegoederen in 1772 door de Provincie werden overgenomen, — 14 gemeenten uit de voormalige grietenijen Doniawerstal, Gaasterland en Hemelumer Oldephaert en Noordwolde, waarvan de goederen reeds in 1726 verkocht waren; — Balk, dat in 1727 nog een inkomen had van f 50; Heeg, dat in dat jaar reeds de volle suppletie genoot; Lemmer c. a., dat reeds lang vóór 1727 zijn pastoralia had moeten verkoopen; Gorredijk, Nieuw-Brongerga en Surhuisterveen (gemeenten van betrekkelijk jongen datum), Oppenhuizen c. a. en Gerkesklooster.

(10) T. a. p. bl. 237.

(11) Onder het afdrukken komen mij in handen de artikels van den redacteur der Kerkel. Courant, geplaatst in de Nos. van 5 en 12 Febr., die in de eerstkomende nommers zeker vervolgd zullen worden. Zij leveren het voldingend bewijs voor de waarheid van het in den tekst geschrevene, en toonen met de stukken aan, hoe oppervlakkig geoordeeld wordt, o. a. door den schrijver over art. 168 in de N. R. Courant.

(12) Ik zeg met nadruk; MISSCHIEN." In dat geval zou het toch nog de vraag zijn, of deze goederen en fondsen niet van wege de Ned. Herv Kerk of van wege den Staat moesten gesteld worden onder eene afzonderlijke commissie van beheer en door deze bestuurd tot tijd en wijle, dat deze gemeente weer een zeker aantal leden had verkregen; tijdens welk bestuur de

inkomsten van deze goederen en fondsen dan zouden kunnen worden aangewend tot de bekostiging van den eeredienst en de bezoldiging van predikanten en andere kerkelijke beambten in naburige, weinig bezittende of noodlijdende gemeenten. Men vergete toch niet, dat de Hervormde Gemeenten hare fondsen en goederen vroeger hebben bezeten niet als afzonderlijke, op zich zelf staande vereenigingen, maar als gemeenten der Gereformeerde Kerk van Friesland, Groningen, enz., en dat zij thans deze bezitten als gemeenten der Ned. Hervormde kerk. Vergelijk hierbij CARPENTIER ALTING, bl. 78.

(13) Mr. CARPENTIER ALTING wijst daarop zelf, als hij bl. 63 schrijft: „Den 10 Januari 1577 besloten de Staten van Holland, dat al de inkomsten der pastoriën ten platten lande van Zuid-Holland onder één kantoor zouden worden gebracht — het bekende Geestelijk kantoor van Delft — wat daarop bijna in alle provinciën gebeurde".

(14) Dit blijkt op nieuw zeer duidelijk uit de belangrijke 1e Bijlage bij het Adres, door de Algem. Synode der Ned. Herv. Kerk in Nov. l.l. gericht tot de Tweede Kamer der Staten-Generaal.

(15) Uitzondering maakt eigenlijk alleen het vroegere Lid der Tweede Kamer, de heer DONNER, die de Hervormde Kerk beschouwt als eene „bijzondere vereeniging, welke op algemeene kosten ondersteund wordt", en meent, dat aan deze ondersteuning een einde moet worden gemaakt. De Heeren DE GEER en DE SAVORNIN LOHMAN spreken wel de overtuiging uit, dat de Regeering naar hunne meening geroepen is om de geldelijke ondersteuning der Kerken te doen ophouden, maar geven tevens te kennen, dat in sommige, misschien wel in vele gevallen de Staatssubsidies kunnen berusten op gronden van recht en billijkheid, als ook, dat de Staat verplicht is tot teruggave of tot blijvende uitkeering waar hij zich toeëigende wat aan de Kerk behoorde, en dat bij de regeling van deze zaak hiermêe dus rekening gehouden moet worden.

(16) De Staat en de Kerkelijke financiën, bl. 102.

(17) Afgedrukt in de Kerkelijke Courant d.d. 27 Nov. 1886, No. 48.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

WAT NU? — DR. HOEDEMAKER EN HET GEREFORMEERD KERKELIJK CONGRES. — DE SOCIALE KWESTIE EN DE ENQUÊTE. — DE ONDERWIJSVRAAG. — VERZOENING VAN GODSDIENST EN NATUURWETENSCHAP. — EEN BELANGRIJKE HERDRUK. — TWEE REDEN.

„Wat nu?" Onder dezen titel richtte de heer HOGERZEIL een gemoedelijk „Ernstig woord aan de leden der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam," 't welk ook elders wel gelezen en overwogen mag worden, vooral in die kringen, waarin de „Gereformeerden" hunne roepstem tot uittreding uit het kerkverband trachten ingang te doen vinden. Terecht wijst hij er op, dat die uittreding niet met den schoonen naam van „Reformatie" mag worden bestempeld. Wel wordt het Reformatietijdperk der 16de eeuw wat heel sterk door hem geïdealiseerd. Wanneer men denkt aan den dikwijls fellen strijd, toen tusschen Gereformeerden en Lutherschen gevoerd; aan de vijandschap tot vervolging toe, door beide tegen de Doopsgezinden gekoesterd; aan de velerlei botsingen, tot welke de gemeenschappelijke strijd tegen Rome en

Spanje tusschen „Politieken" en „Kerkelijken" aanleiding gaf; dan leest men niet zonder een glimlach de woorden: „Welk een andere geest in die dagen! Men stond als een éénig man tegenover Rome, maar was onderling door hetzelfde geloof in één band van teedere liefde verbonden" (bl. 7). En dan gevoelt men, dat de tegenstelling tusschen de Reformatiën „welke wij, zondige menschen, beproeven" en die „welk God zelf werkt", niet volkomen juist past op den strijd van onze dagen en dien van onze vaderen. Ook in de zestiende eeuw waren de menschen, door wie God het groote werk tot stand heeft gebracht, niet volmaakt.

Maar wel heeft DS. HOGERZEIL volkomen recht, als hij er op wijst dat, wat men thans gelieft „Synodale hiërarchie" te noemen, niets gemeen heeft met die vreeselijke hiërarchie van Rome's kerk, die, gesteund door al de macht van den staat, elke uiting van vrij godsdienstig leven, elke poging tot werkelijke reformatie in bloed en vuur trachtte te verstikken! Dat de nu ontzette kerkeraadsleden geen vervolgden zijn „om den Woorde Gods", of wel „om hunne Gereformeerde belijdenis." Dat niemand er ooit aan gedacht heeft om hen, wegens die belijdenis of de openlijke prediking daarvan en de aanwending van alle wettige middelen ter verdediging of verbreiding hunner gevoelens, ook maar het minste in den weg te leggen. Doch dat ieder, zoolang hij lid der Ned. Herv. Kerk blijft, gehouden is „hare verordeningen op te volgen" (Vr. 3 bij de bevestiging van lidmaten); dat zij, die krachtens de ordeningen dier kerk eene waardigheid in haar bekleeden, „geen tegenstrevers dierzelfde verordeningen mogen zijn (Regl. Kerkr. art. 3), en dat de godsdienstige

plicht „om Gode meer te gehoorzamen dan den menschen" niets kan afdoen van den zedelijken plicht dat ons „Ja" ja zij en ons „Neen" neen. (bl. 14 vl.) — Wij hopen, dat dit eenvoudig, welgemeend woord bij velen van schrijvers geestverwanten sympathie zal vinden. —

Die heeft het niet gevonden bij Dr. HOEDEMAKER, al loopt de gedragslijn, door dezen gevolgd en aangeraden, voor een wijle parallel met die van den heer HOGERZEIL. In zijne brochure „Waarom ik geen deel neem aan het Kerkelijk Congres" legt Dr. HOEDEMAKER aan Ds. HOGERZEIL niet minder ten laste, dan dat deze „duidelijk toont geen onderscheid te kunnen maken tusschen hetgeen zedelijk en onzedelijk is" en een man is „met wien men eenvoudig niet redeneren kan" (bl. 11, 12).

Deze brochure is niet de eerste, waarin Dr. HOEDEMAKER uitspreekt, dat hij het niet in allen deele eens is met het kerkelijk streven zijner ambtgenooten en geestverwanten. Al heeft hij, om een beeld van hen zelven te gebruiken, mede geholpen om de paarden voor 't rijtuig te spannen en aan den draf te brengen; nu deze aan 't hollen gaan, zou hij zijne toewijding te ver drijven, indien hij zich liet meeslepen in de woeste vaart (bl. 8). Reeds in 1878 was hij tot de overtuiging gekomen „dat alle pogingen om tot „reformatie der kerk" (zoo als zij in de „Gereformeerde" kringen werden voorbereid) te geraken, met onvruchtbaarheid waren geslagen, omdat zij omgingen buiten het „Woord van God" (bl. 8, 9). De bevestiging van HOUTZAGERS keurt hij zeer af; hij zou „indien hij zitting had gehad in het Prov. Kerkbestuur van Gelderland, Ds. VAN LINGEN wegens die daad zeer ernstig hebben gestraft."

Al is hij eenstemmig met zijne geestverwanten in de afkeuring der Synodale organisatie, hij erkent deze als „het creatuur van de kerken zelve". De stelling: „Afwerping van het Synodale juk plichtmatig" is, volgens hem, niet zuiver, zij miskent de schuld der kerken, van wie die organisatie wel niet is uitgegaan, maar door wie zij is erkend en aangenomen (bl. 13). Ja, al ging de redacteur van „de Heraut" met zijne 15.000 getrouwen eene dolerende kerk vormen, dan zelfs zou „Jan Rap en zijn maat" voor hem (Dr. HOEDEMAKER) de voortzetting zijn van de historische kerk onzer vaderen". Aan deze erkenning van het historisch recht der bestaande organisatie voelt hij zich door Gods Woord gebonden.

De aanleggers van het „Gereformeerd Kerkelijk Congres" hadden, op grond van de voorlaatste brochure van Dr. HOEDEMAKER over den „Synodalen Maanbrief", gehoopt hem toch nog weer voor den wagen te spannen en hem uitgenoodigd om de eerste resolutie, inhoudende „verwerping der Synodale Hiërarchie", in te leiden. Hiertoe verklaarde deze echter slechts dan te zullen besluiten, wanneer hem zou vergund worden zijne, zoo even aangeduide beginselen te bepleiten. Doch door Ds. VAN SON werd hem meegedeeld, dat hem daartoe op het Congres geene vrijheid kon worden gegeven. (bl. 6.)

Dit kijkje achter de schermen, waar de rollen werden verdeeld en bepaald werd wat de acteurs, die voor 't groote publiek in het Congres zouden optreden, moesten zeggen, is leerrijk. Vooreerst toch blijkt daaruit ten duidelijkste, dat, ook in principiële vragen op theologisch of kerkelijk gebied, „Gods Woord", dat is, naar

de bedoeling dezer sprekers, de letter des Bijbels, evenmin vastheid en zekerheid geeft, als wat door anderen genoemd wordt „eigen inzicht en overtuiging". Hier staan, in eene principiële vraag, Dr. HOEDEMAKER en Ds. VAN SON c.s. tegenover elkander en beide beroepen zich op „Gods Woord"; beide meenen daarmee zich op een objectieven regel te beroepen; en ziet, het komt neer op hun verschillend persoonlijk inzicht, 't welk zij met den schoonen naam van „Gods Woord" bestempelen.

Ten anderen zien wij hier, welk eene vereerende rol werd bestemd voor de „eenvoudige geloovigen", die tot dat „Kerkelijk Congres" werden opgeroepen. Zij mochten hooren, zwijgen en toestemmen, misschien vragen, wat zij doen moesten, maar principiële discussie werd niet geduld.

Op die wijze is dan het „Gereformeerd Kerkelijk Congres" gehouden en de „Standaard" heeft daarvan medegedeeld wat oorbaar scheen, terwijl de drie voornaamste „Referaten", met de stellingen die zij moeten motiveren, in extenso zijn gedrukt en uitgegeven.

Wij zullen die referaten niet uitvoerig bespreken; in de Kerkel. Courant is er reeds het noodige van gezegd. Slechts kort wenschen wij den hoofdinhoud in 't geheugen terug te roepen.

De eerste stelling komt neer op de bewering, dat de organisatie der Ned. Herv. Kerk eene „Synodale Hiërarchie" is en onbestaanbaar met de erkenning van JEZUS als Koning der Kerk. Maar wat daarvoor als bewijs wordt aangevoerd is al zeer zwak. Al wordt ook tot viermaal toe gezegd: „en dat is het punt, waarop hier alles aankomt", Dr. HOEDEMAKER heeft volkomen recht als hij zegt (bl. 11 van de bovenver-

melde brochure), het gaat niet aan de „Synodale" hiërarchie en die van „Rome" op ééne lijn te plaatsen. En al was er verschil tusschen de vroegere „Gecommitteerden" en „Deputaten" der Classen en Synoden en de leden der tegenwoordige Kerkelijke besturen, de bestuursmacht was ook toen niet in vollen zin bij de kerken zelve; zeker niet in dien zin (gelijk de onduidelijke uitdrukking van Dr. RUTGERS ten onrechte doet vermoeden), dat de Kerkeraden tegenover Classis of Synode eigen inzicht mochten handhaven; zij waren wel degelijk aan het gezag dezer kerkelijke vergadederingen onderworpen. En of men dat gezag nu „gezag" noemt, dan wel of men, dit willende ontveinzen, het vreemde woord „zeggenschap" daarvoor bezigt, verandert aan de zaak niets.

De tweede resolutie en het daarover gegeven referaat door Mr. DE SAVORNIN LOHMAN, grootendeels van historischen inhoud en bevattende een overzicht van de ontwikkeling onzer kerkelijke ordeningen uit het afkeurend oogpunt van den Schrijver beschouwd, kunnen wij laten rusten. Alleen merken wij op, dat geene kerkelijke organisatie, hoe ook ingericht, het „Koningschap van JEZUS" òf waarborgt, òf uitsluit; de werking der geestelijke macht, in dien term aangeduid, hangt geheel en alleen af van den geest, welke de personen bezielt, in wier handen het bestuur der kerk berust. Maar al te veel wordt voorbijgezien en vergeten, dat wat men „het Koningschap van JEZUS" noemt, feitelijk neerkomt op het gezag van hen, die zoo vrij zijn zich als Ministers van dien Koning te beschouwen en zich de regering in zijn naam aanmatigen, zonder een

objectief geldig bewijs hunner aanstelling als zoodanig te kunnen toonen.

De derde resolutie was de voornaamste en hare inleiding had dan ook Dr. KUYPER zelf op zich genomen. Hij stelt in 't licht, hoe te Amsterdam alle hulpmiddelen van verzet waren bijeengebracht. Hoe daar „de hoofdbestanddeelen in den kerkelijken strijd, die van de Confessie, van de Organisatie en van het Vrije Beheer op éénen worp stonden". (Het Doet. Weekbl. bracht onlangs in herinnering, dat in den „Standaard van 8 Jan. 1886 daarover anders werd gesproken en de schorsing werd voorgesteld als uitgesproken „uitsluitend omdat een aantal leden van den Kerkeraad haar plicht en geweten gestemd hadden over een inkomend voorstel". Zie Ev. Zondbl. 30 Jan. 1887). Onbewimpeld wordt door hem erkend, dat het „Revolutie" is en rebellie tegen gestelde machten, waartoe hij zelf is overgegaan en alle geestverwanten aanspoort, en tracht hij te betoogen, dat alleen dit uiterste middel in de gegeven omstandigheden meer overschiet. 't Geheele referaat is dan ook één doorloopende strijdkreet, een „te wapen" tot allen, die zich orthodox noemen. En het eindigt met de profetie, „dat er door dit Congres een stoot zal worden gegeven, die van stad tot stad en van dorp tot dorp in vele duizenden harten voort zal trillen en dan komt, eer we tien jaren verder zijn, heel het lichaam des Heeren, en dat is CHRISTUS Kerk immers, op heel Nederlands erve weer vrij."

Nu, aan pogingen om allerwege, waar maar eenige brandstof is, de lont in 't kruid te steken en dien te doen ontvlammen, zal het wel niet ontbreken.

Alom zal het orthodoxe deel van ons volk aan de vuurproef worden onderworpen en het aantal gemeenten, waar de meerderheid of de tijdelijke bestuurders, met algeheele miskenning van het recht van anders gezinden, zal verklaren, „de gemeente heeft het Synodale juk afgeworpen," zal nog wel met ettelijke vermeerderd worden. Wel zal het woord des Heeren (Matth. XXIV : 11 en 12) wederom vervuld worden: „Vele valsche profeten zullen opstaan en zullen er velen verleiden. En omdat de ongerechtigheid vermenigvuldigd zal worden, zoo zal de liefde van velen verkouden." Toch vreezen wij niet, dat de meerderheid der orthodoxen zich voor den hollenden wagen zal laten spannen. Ook wij vertrouwen op den Heer der Gemeente en op de werking zijns Geestes! Niet de ruwe dienaarshand moet den akker ontijdig trachten te zuiveren en mogelijk ook de tarwe mee uitrukken; „laat ze te zamen opwassen tot den oogst!" —

Getuigen de verschijnselen des tijds op kerkelijk gebied van diepgaande beweging en strijd, niet minder belangrijk zijn die, welke wij op sociaal gebied aanschouwen. Hoe ook de socialistische woelingen en pogingen om de maatschappelijke orde met geweld te verstoren en onderstboven te keeren, uit Christelijk oogpunt moeten worden afgekeurd; zij hebben toch dit goede gevolg, dat de oogen meer geopend worden voor de ellende, die met der daad door velen wordt geleden, en dat de oorzaken daarvan met ernst worden nagespoord. En een zegen is het, dat daarbij niet alleen het oog wordt geslagen op de, mag ik ze zóó noemen, meer persoonlijke oorzaken: lichtzinnigheid, onmatigheid en zede-

loosheid bij vele lijdenden, onderdrukking en uitzuiging van zwakken door menigen sterke; maar dat ook het oog meer en meer opengaat voor de noodlottige strekking van de onbepaalde toepassing, in wetenschap en praktijk, van 't beginsel der vrije concurrentie. Trouwens dat beginsel is geen ander dan het onchristelijk beginsel van het egoïsme. Eigenbelang, zoo meendé men, is het werkzaamste beginsel van krachtsinspanning, de zekerste waarborg voor rijke vrucht, terwijl men vertrouwde dat de gemeenschappelijke zelfzucht voldoende teugel zou zijn tegen de uitspattingen der individuële.

Thans gaan de oogen open voor de jammerlijke gevolgen, welke de ruime toepassing van dat beginsel heeft met zich gebracht. Er komt eene omkeering in de sociale wetenschap, in de beschouwingen over den plicht van den Staat tegenover de zwakken, die onder de geweldige concurrentie in den strijd voor het bestaan dreigen te bezwijken. „Geschriften over Sociale vragen" worden van wege de Liberale Unie uitgegeven, wier inhoud ons doet zien: welke „Wettelijke beperking van arbeidsvrijheid en arbeidstijd voor kinderen, jeugdige werklieden en vrouwen"; welke „Wettelijke voorschriften betreffende gezondheid en veiligheid voor werklieden in fabrieken en werkplaatsen" en reeds in 't Buitenland bestaan en ook voor ons land worden aanbevolen; wat er elders is gedaan of wordt voorbereid om „Arbeidsraden" in 't leven te roepen. Een „Sociaal Weekblad" wordt sinds enkele weken uitgegeven, gewijd aan de bespreking van die belangen, vooral van den werkenden stand. En, wat nog meer zegt, van Staatswege wordt eene enquête gehouden „naar den

toestand van fabrieken en werkplaatsen en den arbeid, speciaal van jongens en meisjes", waardoor allerlei bijzonderheden aan 't licht komen die dagelijks in de Couranten worden meegedeeld. Zoo wordt er naar gestreefd om van alle kanten licht te ontvangen en dat weer alom te verspreiden over de sociale toestanden, waaronder wij leven, en waarvan wij dikwijls zoo weinig weten.

Inderdaad dit laatste, dat wij over 't algemeen zoo weinig weten van de toestanden, waaronder wij leven, is bedroevend. Het ingewikkeld raderwerk der maatschappij in de groote steden heeft zich zoodanig tusschen de standen ingeschoven, dat men elkander bijna niet meer kent als menschen. Men leeft naast elkander, men komt met elkander in aanraking, voor zoover men elkanders hulp en arbeid noodig heeft, men exploiteert elkander, maar men deelt niet in elkanders leven, in elkanders nooden en bezwaren, elkanders hoop en blijdschap, elkanders lief en leed.

Kon het in de groote steden zijn, zoo als het is in eene eenvoudige plattelands gemeente, waar ieder zijn naaste kent, niet alleen van aangezicht en naam, maar ook in zijne huiselijke en maatschappelijke levensomstandigheden, waar de aanzienlijke zich niet schaamt in te keeren in de eenvoudige hut en een oogenblik te praten of met zijn ondergeschikte over straat te gaan, waar op dezelfde dorpsschool de kinderen der rijken en armen naast elkander zitten en buiten de school met elkander spelen, o, de sociale verhoudingen zouden niet zóó vijandig zijn en het verschil van stand zou niet zóó bittere gevoelens wekken.

Maar ook, waar het bij 't gewoel op de straten en onder 't geratel der machines moeijelijker gaat, zou

het daar toch niet wat beter kunnen zijn, in dit opzicht, dan het inderdaad is? Als er meer werkdadig Christendom in de harten werd gevonden, zeker het zou beter zijn. Als de belijdenis van God als aller Vader en de erkentenis, dat wij allen, als menschen, van éénen bloede zijn, wat meer liefde en kracht oefende, dan zouden de zoo schrille wanverhoudingen in onze maatschappij veel van hare scherpte verliezen. Door 't gemis daarvan werkt ook zóóveel, wat voor den zoogenaamden minderen man gedaan wordt, nog zoo verkeerd. Want al wat zweemt naar uit de hoogte patronizeren werkt zoo dikwijls demoralizerend en verbitterend. Laat uw onderschikte gevoelen, dat gij hem als mensch niet beneden u acht, dat zal hem goed doen en opheffen. En dan „zoo wat gij wilt dat u de menschen zullen doen, doet hun ook alzoo"!

Zeker de ellende, die velen lijden, ligt niet steeds aan onderdrukking en overheersching van de zijde hunner meerderen, maar ook aan eigen lichtzinnigheid, en ongebondenheid. Door de enquête blijkt op nieuw klaar en krachtig, welk een verschrikkelijke kanker voor onze volkswelvaart het gebruik en misbruik van sterken drank is. Hoe reeds vóór vijf uur 's morgens de verleiding zich plaatst op den weg van den naar zijn arbeid gaanden werkman en door menigeen niet wordt ontweken. Hoe het maandaghouden voor velen eene vaste gewoonte is, waaraan sommigen nog een dinsdaghouden vastknoopen.

Maar ook komen er toestanden aan 't licht, waarbij inderdaad de zwakke het slachtoffer wordt van de ijzeren concurrentie of van de zelfzucht van den sterkere. Kinderen worden geëxploiteerd door ouders

of werkgevers, aankomende jongens en meisjes uitgeput door overmatigen arbeid, volwassenen door vrees voor boete of ontslag gedwongen zich te voegen, ook naar onbillijke eischen van patroon of directeur.

Wel is ook reeds gebleken, dat zij, aan wie die enquête is toevertrouwd, daarin eene uiterst moeijelijke taak op zich hebben genomen. Dat de vragen met groote wijsheid en bedachtzaamheid dienen gesteld en de antwoorden met groote omzichtigheid moeten worden aangenomen. Gedurig wordt, wat in 't een of ander verhoor is meegedeeld, later weersproken of in een ander licht gesteld. Daarom heeft het ook zijne goede zijde, dat de getuigenissen worden openbaar gemaakt, al heeft die openbaarheid zeer zeker ook hare ernstige schaduwzijde.

En wat zal van die enquête, van die bespreking ook der sociale vragen 't gevolg zijn? Ongetwijfeld drang naar meerdere wettelijke regeling tot bescherming van de zwakken, die zichzelve niet genoegzaam tegen willekeur en onderdrukking kunnen verdedigen. En wie zou zich niet verheugen, wanneer op betamelijke wijze de macht van den Staat beschermend over de zwakken waakt. Toch is onze hoop daarop met groote vrees gepaard. Hoe strenger wetten, hoe meer prikkel tot ontduiking. En daar de middelen tot ontduiking den sterkere meestal in vrij ruime mate ter beschikking staan, blijft de zwakke toch het kind der rekening. Bovendien, kon de Staat niet alleen uitnemende wetten maken, maar ook steeds uitnemende uitvoerders vinden, onze hoop zou grooter zijn. Doch daar een staatsambt den mensch niet per se beter maakt dan een bedrijf als werkgever, en het aantal staatsambtenaren toch reeds

vrij groot is, zoo is aan vrij aanzienlijke vermeerdering van het personeel van opzicht en contrôle zeker geen gering bezwaar verbonden.

Doch, al is onze hoop op wettelijke maatregelen met vreeze gemengd, vast vertrouwen wij op den zedelijken invloed van het licht, 't welk over de sociale toestanden opgaat. Nog is, Goddank, ons volk een godsdienstig-zedelijk volk, althans in zoover, dat de maatstaf der publieke opinie door zedelijk-godsdienstige beginselen wordt geleid, En reeds bevat het Nieuws van den Dag van 8 Febr. het volgende bericht: „In de Fabriek van de heeren REGOUT te Maastricht zijn thans in de ovens thermometers aangebracht, en is verordend, dat alleen tot het ledigen van die ovens mag worden overgegaan, wanneer de temperatuur tot eene zekere laagte is gedaald". Moge dit gevolg van de mededeelingen van den heer WIJNEN (Zie de N°. van 't N. v. d. D. van 5 en 6 Febr.) de voorbode zijn van vele werkelijke verbeteringen en het alzoo blijken, dat, ook zonder wettelijke maatregelen, vele misbruiken en ongerechtigheden worden geweerd! —

Daartoe de macht van 't zedelijk-godsdienstig gevoel te hulp te roepen is ook het doel van de toespraken, in de vergadering van den Protestantenbond gehouden door Mr. SICKESZ, Mr. GOEMAN BORGESIUS en Ds. VAN DER LINDEN en uitgegeven onder den titel: „Het maatschappelijk vraagstuk, beschouwd uit het oogpunt van het Godsdienstig-zedelijk leven". De meer speciale vraag: of de Protestantenbond in dezen eene taak heeft, en welke, kunnen wij laten rusten. Maar de vraag: van waar genezing te wachten voor de diepgaande gebreken onzer

samenleving? gaat ieder aan. En is het reeds een zegen, wanneer ook door mannen van naam en beteekenis in den Staat, het oogpunt van 't Godsdienstig-zedelijk leven op den voorgrond gesteld wordt bij de bespreking van het maatschappelijk vraagstuk; bovenal is het een zegen, wanneer het zóó geschiedt, als vooral door Mr. GOEMAN BORGESIUS is gedaan. De gedachte, door Mr. SICKESZ in 't laatst zijner rede uitgesproken in deze woorden: „Te lang heette het egoïsme de macht, die alle maatschappelijke kwalen heelen zou," is het thema door Mr. GOEMAN BORGESIUS op voortreffelijke wijze ontwikkeld. Hij wijst aan, hoe de wetenschap der staathuishouding, van egoïsme uitgaande en dit als grondslag beschouwende van alle maatschappelijke welvaart, dat egoïsme op ontzettende wijze heeft doen stijgen en aan het zedelijk gevoel van verantwoordelijkheid voor elkander een geduchten knak heeft gegeven. Hoe de toepassing van dit beginsel dan ook voor den werkman, wel verre van den beloofden zegen aan te brengen, een vloek is geworden. „Die belofte," zegt hij, „is volstrekt niet vervuld. De klove tusschen arm en rijk is niet kleiner, maar grooter geworden. De verhouding tusschen patroon en werkman is koud geworden als de werktuigen, waartusschen zij zich bewegen. De middenstand kwijnt, en vooral in de steden, in de centra der grootindustriën, hoopt zich op een proletariaat, zedelijk en stoffelijk op den laagsten trap van den maatschappelijken ladder staande.... en daarnaast eene geldaristocratie, die met demonische kracht de kapitalen tot zich weet te trekken."

De nieuwere sociale wetenschap is dan ook, zoo

gaat hij voort, tot de overtuiging gekomen, dat de egoïstische beginselen valsch zijn en verderfelijk beide. Maar de wetenschap alleen kan het kwaad, 't welk zij heeft aangericht, niet weer goed maken. „Zij heeft behoefte aan den steun van het practische Christendom, 't welk zich uitspreekt in het beginsel: Hebt uwe naasten lief als u zelven" Het zedelijk moment is ook bij de sociale kwestie de hoofdzaak." En ook Mr. GOEMAN BORGESIUS wil, evenmin als Mr. DE KANTER, op wien hij zich beroept, het zedelijk moment scheiden van het godsdienstig beginsel.

Ongetwijfeld zijn dit woorden van waarheid en gezond verstand. En wanneer zulke beginselen steeds van de katheders der staathuishoudkundigen en in de raadzalen der wetgevende vergaderingen waren verkondigd, de zelfzucht der machtigen zou althans niet zoo teugelloos zich hebben kunnen ontwikkelen. Laat ons hopen, dat de door Mr. GOEMAN BORGESIUS ontwikkelde beginselen mede er toe mogen leiden „dat er een eind komt aan het kunstmatig opdrijven van allerlei onbeteekenende behoeften" en „het terrein voor waren godsdienstzin weer worde geëffend".

Naast het maatschappelijk vraagstuk blijft ook nog steeds de onderwijs-kwestie aan de orde. Heeft de Min. van Binnenlandsche Zaken het niet voegzaam geacht in de Eerste Kamer zich uit te laten over het voorstel van Dr. SCHAEPMAN, wanneer deze regelen gelezen worden zal waarschijnlijk dit punt in de Tweede Kamer wel eens weder zijn aangevoerd. Zeker behoort het wel tot de verschijnselen des tijds, dat het openbaar onderwijs, zoo als het in de praktijk is geregeld en wordt gegeven, langzamerhand meer en meer

voorstanders begint te verliezen onder de vrijzinnigen. Ook nu weder blijkt dit uit eene brochure „Het Volks-onderwijs en de partijen, eene poging om aan den schoolstrijd een einde te maken," door R. K. KUIPERS, Leeraar aan het Gymnasium en de H. B. School te Gorinchem.

Ernstige bezwaren worden door dezen Schrijver tegen onze openbare school ingebracht. Dat zij de natie zou vereenigen en de verdraagzaamheid zou bevorderen, wordt, zegt hij, door de feiten gelogenstraft. En de godsdienst boven geloofs-verdeeldheid, die zij heet te prediken, komt neer op niets; de werkelijk godsdienstige is er niet mee tevreden en „de niet-Christen hecht er zóó weinig waarde aan, dat hij gaarne de flesch met die etiquette versierd tot den bodem ledig drinkt." Niet gering is ook het door hem ingebrachte bezwaar, dat de openbare school alleen op de kleinere dorpen „waar 't niet anders kan, volksschool is; overal daarentegen waar 't maar kan, wordt haar dat karakter ontnomen om er klassen- of standen-scholen voor in de plaats te geven, scholen voor onvermogenden, minvermogenden, kleine burgers, groote burgers, aanzienlijken. Zoo werkt de school mee om het standverschil te doen uitkomen en diep in de ziel van het kind inteprenten. En met het oog op de kinderen der hoogere standen is het onderwijs-programma overladen en leert het kind van den arme niet voldoende, wat het eigenlijk moest leeren.

Maar vooral het gemis van 't godsdienstig element wordt als een der donkerste schaduwzijden van de openbare school gekenmerkt. Ook hij wijst er op, hoe het egoisme ten troon is verheven. „Elk voor zich zelven

en God voor ons allen," is veelal de lijfspreuk der tegenwoordige maatschappij. De vrije concurrentie schept wonderen, maar verstikt ook menig zaadje van eerlijkheid, goede trouw en waarheid. In dit opzicht zijn wij achteruitgegaan in den laatsten tijd. De oorzaak is, dat godsdienst en vroomheid niet langer het cement zijn der maatschappij. Daarvoor trad in de plaats het woord plichtbesef." Maar zonder godsdienst, zegt hij, wordt het plichtbesef laag en egoïstisch. „Onder al dat gepraat over plichtbesef ontmoet men te veel mannen, voor wie de woorden eerlijkheid en goede trouw niet veel meer dan oratorische figuren zijn." (bl. 11).

Dat oordeel is hard, in zijne algemeene strekking zeker te hard. Maar het doet toch goed een leeraar aan Gymnasium en Hoogere Burgerschool nadrukkelijk te hooren pleiten voor de onmisbaarheid van het godsdienstig element in het Openbaar Onderwijs.

De school moet dus, zoo gaat hij voort, zal zij aan de behoeften der maatschappij voldoen, eene kleur hebben. Aan die behoefte, meent hij, zou voldaan worden door drieërlei scholen: godsdienstlooze, Christelijk-nationale en Katholieke, zooveel mogelijk naast elkander; in kleine gemeenten zou zich de minderheid naar de meerderheid moeten voegen. — Of de wettelijke regeling, die hij daartoe voorstelt, in de praktijk niet op schier onoverkomelijke bezwaren zou stuiten, durft steller dezes niet te beslissen. Maar dat de schaduwzijde van het openbaar onderwijs, zoo als het nu is ingericht, wordt erkend en aangewezen, en op het recht van het godsdienstig element bij 't onderwijs wordt gewezen, is een verblijdend teeken. Wordt dat besef meer algemeen en diep gevoeld, dan zal er ook wel wat op worden gevonden

om elkanders recht te eerbiedigen, en dit zou meer tot verdraagzaamheid leiden, dan doctrinair vasthouden aan 't geen zooveel verbittering wekt. —

Gelijke toon van verzoening klinkt ons ook tegen uit twee andere meer uitvoerige geschriften. Beide bespreken het verband tusschen Godsdienst en Natuurwetenschap. Beide zijn uit het Engelsch vertaald, het eene is geschreven door een Hoogleeraar in de Natuurwetenschap en vertaald door een welbekend orthodox predikant, het is getiteld „Natuurwetten in de geestelijke wereld door HENRY DRUMMOND Hoogleeraar te Edinburgh, naar het vijftigste duizend vertaald door Dr. A. W. BRONSVELD." Het andere is van FREDERICK TEMPLE, Lord Bisschop van Exeter, getiteld „Christendom en Natuurwetenschap, acht Academische voordrachten," en is vertaald door Dr. J. W. GUNNING, Hoogleeraar in de Faculteit der Wis- en Natuurkunde te Amsterdam.

Het eerste werk, dat van DRUMMOND, wekt groote verwachtingen. Het gaat uit van een diep besef van de beteekenis der natuurwetten. Hare ontdekking heeft orde en vastheid gebracht in de kennis der natuurverschijnselen, zij heeft deze kennis verheven tot wetenschap. (bl. 8). Doch dit beginsel van wetenschap is dus ver nog zeer gebrekkig toegepast op geestelijk gebied.

Daar wordt de continuiteit der natuurwetten geacht op te houden en worden we teruggewezen door de „Groote Uitzondering." — „Dit is de oorzaak van den achteruitgang van den godsdienst in de wereld der wetenschap. De wetenschap wil nu eenmaal niets weten van eene „Groote uitzondering" (bl. 10.) En nu maakt de schrijver zich sterk om aan te toonen

„dat de wetten van het natuurlijke leven dezelfde moeten zijn, als die van het geestelijk leven" (bl. 32.) Hij ontkent niet, dat er in de geestelijke wereld nieuwe wetten kunnen zijn, maar „met het oog: op het aantal natuurwetten, welke reeds zijn teruggevonden in de geestelijke sfeer; op het ruim gebied, dat zij reeds omvatten, en op haar bijzonder groote beteekenis voor het geheel, kunnen wij reeds antwoorden: de strook die voor deze geestelijke wetten overblijft, zal zeer klein wezen." En wie zich daarop beroept „laat hem die wetten toonen!" (bl. 34).

Ofschoon nu zulke uitdrukkingen het tegendeel zouden doen vermoeden, blijkt telkens, dat de Schrijver op zeer gedecideerd orthodox standpunt staat. „Openbaring" is voor hem identiek met „de letter des Bijbels;" de orthodoxe kerkleer staat hij hem vast, als een paal boven water. Krachtig verzet hij zich ook tegen het denkbeeld, dat de geestelijke mensch bloot ontwikkeling zou zijn van den natuurlijken mensch. 't Geestelijke is hem in den meest volstrekten zin „nieuwe Schepping geboren van Boven", (bl. 44.) Geen spontane generatie, evenmin op geestelijk als op stoffelijk gebied!

Uitgaande van de onderstelling, dat de leer der spontane generatie op 't gebied der stoffelijke natuur is opgegeven, tracht hij in het hoofdstuk over Biogenesis, Wording des Levens, aan te toonen, dat geen geestelijk leven kan ontstaan door ontwikkeling. Er is geen geleidelijke overgang uit eene lagere sfeer van bestaan of leven tot eene hoogere mogelijk. „De overgang van de natuurlijke tot de geestelijke wereld is aan de natuurlijke zijde hermetisch gesloten" (bl. 48.) „De wereld van natuurlijke menschen is van de geestelijke

afgescheiden door muren, welke men van gindsche zijde nooit kan wegruimen." Alleen door wedergeboorte, opgevat in den meest absoluten zin, kan iemand het Koninkrijk Gods ingaan. Ook het woord „dood", in de Schrift gebezigd van den toestand des menschen buiten gemeenschap met Christus, wordt in den meest absoluten zin verstaan, zoodat in dien toestand van de aanwezigheid ook zelfs van eene levenskiem geene sprake is. „De toegang tot een hooger sfeer kan alleen plaats hebben door eene rechtsstreeks scheppende handeling, welke plaats grijpt van de zijde der wereld, die in rang er boven staat" (bl. 51.) „Het onderscheid tusschen den Christen en den niet-Christen is hetzelfde als dat tusschen het organische en anorganische, tusschen het levende en het doode." (bl. 55)

Ik behoef niet verder aan te halen om duidelijk te maken, dat bij deze voorstelling de continuiteit, de onverbrekelijke samenhang der verschijnselen, zoowel in de zinnelijke als in de geestelijke wereld, ten eenenmale wordt opgeheven.

De wereld in haar geheel wordt gescheiden in lagen, waarvan althans de lagere niet de minste gemeenschap hebben met de hoogere, zelfs geen kiem daarvan. Ook het menschdom wordt gescheiden in twee lagen, waarvan de niet-Christelijke zelfs geen kiem of spoor bevat van 't geen in de Christelijke gezien wordt. Slechts door onmiddellijke scheppingsdaden Gods worden individuën uit de onderste laag in de bovenste overgeplaatst. Daarmee wordt elke middellijke werkzaamheid doelloos en vruchteloos. Daardoor vervalt ook alle zedelijke toerekening en schuld.

Zelfs het denkbeeld van zonde. 't Is geen zonde voor een dier, geen mensch te zijn. Evenmin kan het voor een natuurlijk mensch zonde zijn, geen Christen te wezen. „De muur die beide lagen scheidt, is immers van gindsche zijde hermetisch gesloten". Ook de wetenschap staat voor dien muur. „Nu verrijzen", zegt de Schr. zelf, „in ons talloos vele vragen omtrent den aard van dit (hoogere) leven. Hoe komt het tot ons? Waarom komt het? Hoe openbaart het zich? Welke eigenschappen ontwikkelt het? Waar zetelt het? Is het mededeelbaar? Welke voorwaarde stelt het? Op één of twee van deze vragen kan men wel eenig onbepaald antwoord geven, maar de overige plaatsen ons aangezicht tot aangezicht tegenover het mysterie". (bl. 61).

Maar de Schr. meent het niet zoo absoluut als hij het zegt. Of liever, waar hij nu verder op het leven zelf zijn blik vestigt, daar vergeet hij zijne absolute theorie, spreekt hij althans op eene wijze, die aan steller dezes voorkomt daarmee in strijd te zijn.

In het tweede hoofdstuk handelt hij over „verwording". De wet der ontbinding, identiek met die van den groei, geldt ook op geestelijk gebied. In verband nu hiermede wordt gezegd: Het „behouden worden" is een proces. Weigert een mensch zich aan dat proces te onderwerpen, dan kan hij natuurlijker wijze ook de voordeelen van dat proces niet deelachtig worden" (bl. 77.) Nu zal „behouden worden toch wel hetzelfde zijn als „overgebracht worden van den dood in het leven". Dat was zoo straks genoemd eene scheppingsdaad van God. Nu heet het een proces, waaraan de mensch kan weigeren zich te onderwerpen. Kan de mensch dus weigeren zich te laten scheppen? Iets verder (bl. 84.) lezen wij: „Ont-

komen beteekent niets anders dan de trapsgewijze opheffing tot het hoogere uit het lagere en niets minder". In een volgend hoofdstuk wordt dan ook opzettelijk over den „groei" en hare voorwaarden gesproken.

Maar wij kunnen niet verder gaan met in bijzonderheden den inhoud van dit belangrijk boek te refereren. Al stuit men ook gedurig op beweringen die veel te absoluut zijn, er is ook een groote rijkdom van treffende gedachten in te vinden. In vele bijzonderheden wordt op juiste wijze de heerschappij der natuurwetten, ook in de geestelijke wereld, aangewezen. En krachtig bestrijdt de Schr. het formalisme en de ledigheid, die in orthodoxe kringen bij velen wordt aangetroffen. Hij noemt dit verschijnsel „Half-Parasitisme" en „Parasitisme" in vollen zin. 't Is het teren op 't geen anderen verworven hebben: het leven, niet van eigen, maar van anderer arbeid. En gelijk Parasitisme in de natuur steeds met „verwording" gepaard gaat, zoo ook in de geestelijke wereld. Het beeld van de „kerkelijke Parasieten" geteekend (bl. 255 vvl.) is niet aantrekkelijk, maar wel leerrijk. In de leer is de schrijver volkomen orthodox. Hij kan zich zelfs buiten die leer geen Christendom denken. Maar hij weet ook volkomen zeker, dat die leer op zich zelf geen Christen maakt. Sprekende over de leer der Drieëenheid en der Rechtvaardigmaking zegt hij: „Daar is geen noodzakelijk verband tusschen deze leerstukken en het leven van hem, die ze belijdt. Zij maken hem orthodox, maar daarom ganschelijk niet rechtvaardig." (bl. 264). „Daar is geen erger vijand voor eene levende kerk, dan een stel leerstukken, dat haar met traditioneel gezag aan banden legt" (bl. 262).

Is dit werk hoofdzakelijk voor een orthodoxen kring van lezers bestemd, wij hopen dat het daar zijn weg vinde en een tegenwicht vorme tegen het „Kerkelijk Parasitisme."

Plaatsruimte en tijd ontbreken om van het andere bovenvermelde werk „Christendom en Natuurwetenschap" van FREDERICK TEMPLE, vertaald door Dr. J. W. GUNNING (ons niet ter recensie gezonden), uitvoerig melding te maken. Eene belangrijke opdracht en inleiding, gewijd aan de nagedachtenis van Prof. HARTING, is door den Vertaler vóór het werk geplaatst.

In 't Godsdienstige op mild Bijbelsch-orthodox standpunt staande en op wetenschappelijk gebied volkomen vertrouwd met de natuurkundige methode van onderzoek en met de algemeene strekking harer resultaten (met deze woorden wordt TEMPLE gekarakteriseerd en wij meenen die ook op zijn vertaler te mogen toepassen), voelt Prof. GUNNING al de diepte en het hoog gewicht der problemen, door TEMPLE ter sprake gebracht. Het Christelijk geloof, zegt hij, ofschoon in zijn beginsel en wezen van de wetenschap onafhankelijk, niet door haar tot stand te brengen en evenmin te vernietigen, moet zich verzoenen met onafwijsbare resultaten der wetenschap. Het heeft dat gedaan met de resultaten der nieuwere astronomie, hoe bedenkelijk deze den Hervormers ook voorkwamen, het zal ook verder „van nog menig geliefkoosde voorstelling op stoffelijk gebied moeten afzien; maar wat beteekenen deze opofferingen tegenover den verhoogden luister, waarmede het zedelijk karakter der hoogste waarheid zal uitblinken, wanneer het meer en meer van zijne stoffelijke en verstandelijke bekleedsels wordt ontdaan!" (bl. XX) (Wel verbaasde ons dadelijk op deze woorden

te zien volgen den raad aan jonge predikers om zelfs het geloof der eenvoudigen aan de werkelijkheid der schijnbare beweging van de zon rondom de aarde te ontzien)

De voordrachten van TEMPLE zelven gaan over den oorsprong en aard van het wetenschappelijk geloof en van het godsdienstig geloof. Daarna over het schijnbaar conflict tusschen wetenschap en wilsvrijheid, tusschen godsdienst en evolutie-leer, en tusschen wetenschap en de erkenning van het bovennatuurlijke, terwijl ééne der voordrachten gewijd is aan de beschouwing der openbaring als middel tot ontwikkeling en vermeerdering van geestelijke kennis.

Ook TEMPLE handhaaft de werkelijkheid eener openbaring Gods, maar hij sluit ze niet zoo op in de letter des Bijbels als DRUMMOND. Ook hij erkent Gods werking in het waarachtig Christelijke leven, maar hij erkent tevens dat, gelijk reeds TERTULLIANUS zei, de ziel des menschen van nature Christelijk is. Ook hij erkent het wonder en de wonderen in den Bijbel verhaald, vooral JEZUS' opstanding, maar hij denkt ze zich, niet als verbreking der natuurorde, doch als openbaring van krachten, die eenmaal zullen blijken openbaringen van natuurwetten te zijn, evenals de eerste verschijning van organisch leven in de anorganische stof een wonder moet geacht worden, en toch geene verbreking der natuurwetten, maar alleen de openbaring eener hoogere orde daarvan.

Zoo komt hij tot de conclusie, „dat het antagonisme tusschen wetenschap en geloof veeleer voortkomt uit een verschil in gezindheid bij den mensch, dan uit eene principiële tegenstelling van beide." Bij zulke conflic-

ten echter is datgene, wat het hoogste staat, er het slechtst aan toe; de wetenschap lijdt er geen schade bij, wel het geloof. Want de ware gronden des geloofs blijven verborgen voor hen, die er geen orgaan voor bezitten. Het komt er dus op aan dit orgaan des geloofs te versterken. Niet door zich te verschansen in leerstellingen en formulieren, maar door het bestudeeren van den JEZUS der Evangeliën en het zich stellen onder den invloed van zijn heiligenden geest. — Verblijdend is het verschijnsel, dat de studie der natuurkundige wetenschap gepaard kan gaan met zooveel warmen reinen godsdienst. —

In denzelfden geest, doch minder systematisch en minder op het gebied der natuurkundige wetenschappen zich bewegende zijn de gedachten en korte Vertoogen geschreven, die Dr. W. G. BRILL heeft bijeengebracht onder den titel: „Het ware Evangelie." Ook deze schrijver staat op een mild Bijbelsch-orthodox standpunt. En ook voor hem is het bovennatuurlijke, 't welk b.v. van JEZUS wordt vermeld, niet iets tegennatuurlijks, maar openbaring (bij anticipatie en als profetie) van eene hoogere natuurorde, die eens ten volle zal heerschen. Maar meer dan DRUMMOND laat hij de éénheid in de gansche schepping, ook in het menschelijke leven tot zijn recht komen. „Ieder onzer," zoo schrijft hij, (bl. 148) heeft zijne gansche ontwikkeling, al zijne toekomstige handelingen en lotgevallen, binnen in zich, als in eene kiem besloten. Toch komt dat alles eerst achtereenvolgens in het licht." Wel neemt ook hij aan, dat dit niet geschiedt, dan wanneer het lagere leven in aanraking komt met eene hoogere sfeer en dat daarin Gods werking moet worden erkend. Maar er is dan

toch van geene nieuwe schepping sprake, maar van ontwikkeling van 't in kiem gegevene door den levenwekkenden adem Gods.

Een overzicht van den inhoud van dit werk te geven is uit den aard der zaak niet wel mogelijk. Het is een bundel van min of meer uitvoerige vertoogen, die los naast elkander geplaatst zijn en wier eenheid alleen bestaat in de verwantschap der onderwerpen en in den geest, die ze alle heeft ingegeven. Die geest heeft veel aantrekkelijks. Menige helder gedachte opmerking, menige diep gevoelde gewaarwording, op puntige en warme wijze uitgesproken, leeren ons den Schrijver kennen als een man van fijne beschaving, veelzijdige ontwikkeling en edele gezindheid. Dikwijls ontmoet men gedachten, die tot nadenken prikkelen. En zal ook dat nadenken niet altijd tot instemming met den Schrijver leiden, het zal niet onvruchtbaar zijn. 't Is geen boek om achtereen door te lezen, maar om het te koopen en voor de hand te leggen en als men dan een vrij oogenblik er aan wijdt om een der gedeelten te lezen, zal het zeker niet onvoldaan weer worden neergelegd. —

Zóó wenscht ook Dr. S. K. THODEN VAN VELZEN, dat zijn boek gelezen worde, 't welk hij onder den titel „de Droom, het Voorgevoel, het Helderzien in de Stervensuren, een drietal verschijnselen van het zieleleven aan de hand van geschiedenis en ervaring" heeft in 't licht gegeven, een vervolg, doch als zelfstandig werk, van zijn een jaar vroeger verschenen „de Hand Gods." Uit het geheimzinnig levensgebied, waarop Dr. VAN VELZEN zich bij voorkeur beweegt, zijn in dit werk een groot aantal voorbeelden van

deze drie genoemde verschijnselen van het zieleleven uit allerlei tijden en kringen bijeengebracht Zelf gevoelt hij, dat de doorloopende lezing van al die bijzonderheden wellicht niet den gewenschten indruk zou te weeg brengen. Maar hij hoopt, dat het boek, gedurig ter hand genomen en gelezen of voorgelezen, tot verheffing en stichting des gemoeds zal bijdragen door versterking van „het geloof in eene over al onze lotgevallen gaande en ons tot onze naar onzen goddelijken aanleg berekende bestemming opleidende Voorzienigheid Gods." (Men gelieve dezen volzin niet aan te merken als proeve van den doorgaanden stijl; over 't geheel is deze vloeiend en gemakkelijk.) Of het dien invloed zal oefenen, zal wel hoofdzakelijk afhangen van eigen ervaring. Behoort men tot de zoodanigen, die in eigen zieleleven ervaringen van gelijksoortigen aard hebben beleefd, welke den indruk maken van uitwerkselen te zijn eener geheimzinnige Goddelijke werking; men zal lichtelijk geneigd zijn ook ervaringen, door anderen meegedeeld, als bewijzen daarvan te erkennen. Heeft men in eigen leven zoodanige ervaringen niet gehad, dan verliezen ook die van anderen voor 't grootste deel hun overtuigende kracht. Want ze zijn doorgaans niet te controleren. Dat zou alleen dan 't geval zijn, wanneer ons persoonlijk dergelijke mededeelingen door anderen gedaan werden, vóórdat ze waren vervuld, en wij dan later in de eene of andere gebeurtenis de vervulling daarvan konden opmerken. Steller dezes behoort tot hen, die zulke ervaringen in eigen leven niet hebben gehad. Hij zal er dus niet over oordeelen, 't zou het oordeel zijn van een blinde over kleuren. Hij kan niet anders dan den Schrijver den lof te geven, die hem ruimschoots toekomt, dat hij zijnen tijd van

ambtelijke rust waarlijk niet in ledigheid doorbrengt, en hem toe te wenschen, dat hij vele daarvoor ontvankelijke gemoederen door zijne mededeelingen moge bevestigen en sterken in het geloof in Gods vaderliefde, die ons, een iegelijk naar zijnen eigenaardigen aanleg en levenservaring, vormt en opleidt voor onze eeuwige bestemming. —

Nog moeten wij melding maken van den herdruk van een werk, welks tweede uitgave wij onder de gunstige verschijnselen des tijds rekenen. 't Is de zeer gewaardeerde „Geschiedenis der Predikkunde in de Protestantsche Kerk van Nederland", door Dr. J. HARTOG. Vijfentwintig jaren zijn er verloopen sinds de eerste druk verscheen, en het aantal boeken 't welk na een vijfentwintig jaren nog gevraagd wordt, is niet zóó groot, of het is eene eere voor een schrijver zijn werk na zulk een tijdsverloop nog weer te zien uitgeven. Dr. HARTOG heeft zich die eere echter niet zonder nieuwen arbeid laten geven. Wij hebben hier met der daad eene „verbeterde en vermeerderde druk" ontvangen. Is menige bladzijde gelijk gebleven, gééne zeker, zonder naauwkeurig te zijn nagegaan. Want daar is ook menige die soms in kleinigheden, maar ook wel in belangrijke punten, is gewijzigd en verbeterd. En wat de laatste kwarteeuw aan nieuwe stof had aangebracht, is mede verwerkt. Wij verheugen er ons in dat de Schr., ook in weerwil van wankelende gezondheid, dit werk zoo zorgvuldig heeft kunnen volbrengen. En nog meer verheugt het ons, dat dit werk van hem gevraagd werd. Dat zulke werken gekocht en dus ook bestudeerd worden, is een gunstig verschijnsel voor de Evangelieprediking, die anders in

onze dagen van fellen strijd geen bloeitijdperk doorleeft. Mogen de lessen der geschiedenis, die ons hier in een rijk tal van voorbeelden en op de puntige wijze van Dr. HARTOG worden aangeboden, bij vele jeugdige predikers ingang vinden en alzoo zegen afwerpen voor de gemeenten. Eéne aanmerking na dit welgemeende woord van lof en dank; met leedwezen misten wij het breede „overzicht van den inhoud," waardoor het gebruik van de eerste uitgave zoo gemakkelijk werd gemaakt.

De tijd dringt om aan dit overzicht een eind te maken en wij kunnen daarom slechts even melding maken van twee reden. De éene is getiteld: „KALVIJN en het Kalvinisme," en gehouden in de samenkomst van de Protestantsche Vereenigingen te Leeuwarden op 1 Nov. 1886 door Ds. W. F. K. KLINKENBERG. Dat er, na de omvangrijke onderzoekingen over den Geneefschen Hervormer, in het bestek eener enkele rede geen nieuw licht over KALVIJN is ontstoken, spreekt wel van zelf. Maar het is goed, dat de stralen van het licht, 't welk over KALVIJNS persoon en streven is opgegaan en in grootere werken neergelegd, door deze toespraak in wijden kring worden verspreid. En de opmerkingen over „het Kalvinisme," door den Heer KLINKENBERG daaraan toegevoegd met het oog op de vernieuwde aanprijzing van KALVIJNS beginselen in leer en kerktucht, geven aan deze rede een actueel belang, 't welk haar voor ruime verspreiding zeer aanbevelenswaardig maakt.

Van actueel belang is ook de optreding van Dr. E. H. VAN LEEUWEN als Hoogleeraar van wege de Ned. Herv. Kerk aan de Universiteit te Utrecht, welke betrekking door hem is aanvaard met eene rede over: „De Studie der Bijbelsche Godgeleerdheid

en haar vernieuwd belang voor den Evangeliedienaar."

Aan allen, die Dr. LASONDER hebben gekend en liefgehad, doet het goed, dat Dr. VAN LEEUWEN, nu hij diens plaats innam, met zooveel piëteit spreekt over den man, wien ook hij sinds jaren kende en hoogachtte. Reeds dit teekent den milden en waardeerenden geest, waarin de nieuwe Hoogleeraar zijne taak opvat en zal volbrengen. Ten opzichte van ééne der hem opgedragen vakken, de Bijbelsche Godgeleerdheid, stelt hij die opvatting wat nader in 't licht. Na zeer beslist het historisch karakter van dit onderdeel der Theologische wetenschap op den voorgrond gesteld te hebben, en in verband daarmee den eisch van zuivere objectiviteit in haren beoefenaar, wijst hij op „de onafhankelijkheid", „de grenzen" en „het doel" der Bijb. Godgeleerdheid. Voor 't grootste deel hebben wij, wat daarover is in 't midden gebracht, met instemming gelezen. Alleen kwam voor en na de gedachte bij ons boven, of toch wel het historisch karakter van de Bijbelsche Theologie altijd genoeg is gevoeld en in 't oog gehouden. Ook wij wenschen de grenzen niet uit te wisschen, welke nu eenmaal door de historie getrokken zijn tusschen den Bijbel en de daar buiten staande oud-Christelijke litteratuur. Maar wij wenschen ook niet te vergeten, dat het niet de Bijbel zelf is, die zich dat karakter van eenheid heeft gegeven; dit heeft de Kerk gedaan. Daarom mag men de vraag zelfs niet stellen: Hoe de Schrift zelve zich wil beschouwd hebben? Wel mag en moet men vragen van elk afzonderlijk Bijbelboek: Hoe wilde de schrijver daarvan zijn geschrift hebben beschouwd?

Maar de Schrift, als geheel, kan op die vraag geen antwoord geven. Wij zouden dus enkele keeren (b.v. bl. 21 en 22) in plaats van het abstracte „de Schrift" liever concreet hebben zien gesproken van „de Schrijvers der onderscheidene geschriften." In weerwil van dit verschil, 't welk zeker gansch niet onbelangrijk is, wenschen wij, van harte en met goede hoop, dat de arbeid van Dr. VAN LEEUWEN voor de talrijke te Utrecht studerende aanstaande predikanten en daardoor voor de Ned. Herv. Kerk ten rijken zegen moge zijn. Moge die Kerk in den fellen strijd dezer dagen niet te gronde gaan, maar op den breeden grondslag van waarheid, vrijheid en verdraagzaamheid, nog rijke vruchten kunnen kweeken voor het Godsrijk!

8 Febr. 1887. J. OFFERHAUS Lz.

GODSDIENST.

GEDACHTEN EN VRAGEN
BIJ
PROF. CANNEGIETERS „WIJSBEGEERTE VAN DEN GODSDIENST".

(Vervolg van bl. 122—146).

II.

Wat ik vreesde, schijnt geschied: „mijne ingenomenheid met de hoofdstrekking en vele gedeelten van CANNEGIETERS diepdoordacht geschrift", kwam in hetgeen ik er over schreef „niet genoeg aan het woord" (1) Ik acht mij dus gelukkig, het in schrift brengen van mijne gedachten en vragen over het tweede, het Psychologisch Deel (bl. 65—135) te kunnen aanvangen met de betuiging van hartelijke sympathie met eene en andere daar voorkomende redestukken. Opzettelijk gebruik ik de taatologie van hartelijke sympathie, omdat daarin het hart des auteurs klopt en de warmte gevoeld wordt, waarmede hij zich de waarheid en waarde der godsdienst tegenover hare minachters en hare ondermijners

aantrekt. Men ziet het, men voelt het, hier spreekt een wetenschappelijk man met een fijn denkend hoofd, iemand, die geproefd hebbende van de wateren der wijsbegeerte en bekend met de moeielijkheden, welke de natuurwetenschap opwerpt, de godsdienst, die zijn eigen diepste leven is, ook voor de rechtbank der wetenschap bepleiten wil, of 't hem mogelijk ware voor enkelen van de priesters dier wetenschap de nevelen te verdrijven, welke de andere grootmacht, de godsdienst, half onzichtbaar maken en tot den waan verleiden, dat zij zelve ook slechts een nevelbeeld is: eene nubes pro Junone. En C. wil dit te meer, omdat, naar hem voorkomt, een zijner eigen vakgenooten (Dr. BRUINING) gevaar loopt, om zijnen lezers de betuiging te ontlokken: „Is de godsdienst niets anders dan een uit zinnelijke indrukken door het denken opgetrokken gebouw van zekere voorstellingen aangaande het bovenzinnelijke, dan heeft zij bij alle subjectieve schoonheid en lieflijkheid, toch geen objectieve waarheid. Van de twee termen, van welke de godsdienst de vereeniging zou zijn, God en mensch, vervloeit de eene tot een gedachten- of voorstellingsbeeld."

Welsprekend en bevestiging van het oude pectus, quod disertum zijn de volgende woorden van C. „Welk eene ontzettende, wreede mystificatie! De menschheid droomt een schoonen droom. Zij waant zich boven het eindige, kleine en zondige te kunnen verheffen. Zij voelt zich onweerstaanbaar getrokken tot het heilige. Zij meent de stem uit den hooge te hooren, de stem van G o d, van h a r e n God. Het is haar, of zij iets bespeurde, diep in haren eigen boezem, van de aanraking eener liefde, reiner, dieper sterker dan de hare, eener

goddelijke liefde. Terwijl vergankelijkheid heerscht om haar heen, is het haar alsof de ziel., die dorst naar God, de wateren des eeuwigen levens drinken mag! Helaas! helaas! zij droomt slechts — de arme menschheid! Als zij ontwaakt, dan verdwijnen de beelden harer phantasie. Alles was voorstelling, inbeelding, vrucht van zinnelijk-eindige beperktheid en van zelfzuchtige verlangens te gader! Het zinnelijke alleen bestaat. Al het andere bestaat slechts als gemoedsbeweging van het subject alleen, bestaat dus ook slechts zoolang de subjectieve aandoening zich laat gelden. Religie is er zoolang, — ja, eenvoudig zoolang zij er is. Maar een God is er niet; ten minste de menschheid weet het niet; zij doet maar alleen, alsof zij het wist, zoolang zij een God zich voorstelt, zoolang het haar gelukt het zinnelijke te vervormen tot iets bovenzinnelijks. Zou ooit ontzettender mystificatie mogelijk zijn?" (bl. 76, 77). En later: „Ingeval alle bijzondere verschijnselen uit eindige oorzaken moeten te verklaren zijn, dus ook de religieuze, dan moet op het gebied der religie geenerlei noodwendigheid erkend worden. Maar dan is er natuurlijk ook geen mogelijkheid, om in den godsdienst ooit waarheid, of eenigen waarborg voor zijn duurzaam bestaan te vinden. Tot heden moge vrij algemeen uit deze of die oorzaken godsdienstig leven zijn voortgekomen, toch is er niet de minste zekerheid, dat dit zoo blijven zal. Misschien heeft de religie als verschijnsel in het menschelijke geestesleven eene toekomst, misschien ook niet; wie zal het zeggen? Het waarschijnlijkst is echter, dat de oorzaken, die tot nu toe het religieuze deden ontstaan, vroeg of laat gansch andere werkingen zullen voort-

brengen" (bl. 81). Er waren meer zulke redestukken te noemen, wier warmte en levendigheid in een wijsgeerig geschrift zoo goed doen, gelijk als waar FICHTE, de diepe denker, dichter wordt in zijn bekende: „Zoo doolt dan de arme afstammeling der Eeuwigheid onrustig om door de woestijn, telkens op nieuw beproevend zich voor goed te vestigen, maar tot zijn geluk door het telkens instorten zijner woningen er aan herinnerd, dat hij nergens rust zal vinden, dan in zijns Vaders huis". En de warmte van die apologetische strekking bevredigt er ons mede, dat vooral in dit tweede deel C's denkbeelden niet meer als één samenhangend geheel ons zijn gegeven: ofschoon wij hem in bedenking geven, om bij eene mogelijke tweede uitgave eerst meer thetisch te werk te gaan, en van zijne dus opgebouwde vesting uitvallen te doen naar buiten.

Laat mij beproeven, of 't mij moge gelukken stellenderwijze, met wegsnijding (zooveel mogelijk) der bestrijding van afwijkende voorstellingen, CANNEGIETER's denkbeelden tot één te brengen.

„Hoe ontstaat de religie? Welke wetten beheerschen de psychologische ontwikkeling? Welke plaats bekleedt zij in 's menschen geestesleven?" Dit zijn de voor dit deel gestelde vragen. En het antwoord op die vragen luidt: negatief: „eindige oorzaken zijn de diepste oorzaak (causa efficiens) van de religie niet; wat aan te nemen, hetzelfde zou zijn, als aan het religieuze een principieel (zelfstandig? eigen?) bestaan te ontzeggen (bl. 92); positief: religieuze aandoening of gevoelsgewaarwording is iets eigenaardigs, sui generis, en geeft aan het denken ook over zinnelijke indrukken een religieuzen inhoud en richting (bl. 101)

en schept godsdienstige voorstellingen. (bl. 104) Zij, die aandoening, heeft haar oorsprong in de rechtstreeksche ervaring van Gods tegenwoordigheid, van zijne levensbetrekking tot ons, van onze levensbetrekking tot Hem. Dat gevoel van God, waarvoor onze natuur, als geest uit Gods geest, vatbaar is, is in het psychisch proces der religie het eerste en diepste, om ook de ziel en de kracht der godsdienst bij verdere ontwikkeling te blijven. (bl. 129. 30)."

De gang van C's betoog, dat tot deze uitkomsten leidt, is als volgt. Om tot den psychologischen oorsprong der godsdienst door te dringen, moet eerst het kenmerkende der religieuze verschijnselen zoo scherp mogelijk in het oog gevat worden. Immers de verschillende opvatting van dat kenmerkend religieuze zal invloed oefenen op het zoeken naar de plaats, waar het in 's menschen geestesleven ontstaat. Waren religieuze voorstellingen en gewaarwordingen niets anders, dan de gevolgen van het denken over, en het denkend verwerken van zinnelijke indrukken, die de mensch uit de zinnelijk waarneembare wereld ontvangt, dan verliezen die religieuze verschijnselen eene eigen plaats in den mensch en dan is vooruit reeds beslist, dat wij bij hun ontstaan aan niets anders dan aan eindige oorzaken mogen denken. Maar dit kan niet: omdat juist het eigenlijke der religieuziteit hierin bestaat, dat in haar een zoeken naar, dus de onderstelling, het besef van het oneindige wordt gevonden. Dit kan te minder, omdat reeds op het gebied der stoffelijke dingen de diepste grond der verschijnselen niet in eindige oorzaken te vinden is. De natuuronderzoeker als zoodanig moge bij de ver-

schijnselen en bij de haar veroorzakende eindige oorzaken willen blijven staan, hij zou den onmiskenbaren trek naar éénheid in de veelheid geweld moeten aandoen, indien hij weigerde een oneindigen grond van het geheel der eindige verschijnselen te erkennen. Met onverbiddelijke noodwendigheid komt de oogenblik, dat de maatstaf van het eindige te kort schiet en de gedachte aan het eeuwige en goddelijke niet kan worden afgewezen. Het oneindige dringt zich aan ons op. Wij begrijpen het niet, maar dit ééne begrijpen wij wèl: het eindige is gegrond in het oneindige: uit God, door God en tot God zijn alle dingen (65—74).

Met niet minder noodwendigheid leidt ons eene nauwkeurige beschouwing van de verschijnselen des geestelijken levens, bij name van de religie, tot de eerbiedige erkenning van het oneindige, God. Wilde men hier bij eindige oorzaken, zinnelijke indrukken blijven staan, de godsdienst zou zich oplossen in een droombeeld. Reeds dit maakt het den auteur (ik zou zeggen iederen vrome) onmogelijk, daarin te berusten. Maar al is het niet uitgemaakt, hoe zinnelijke gewaarwordingen betrokken zijn in aandoeningen, die boven het zinnelijke uitgaan, het ontstaan van niet-zinnelijke gewaarwordingen bewijst de inwerking van niet-zinnelijke factoren. Elk bijzonder verschijnsel, dus ook de religieuze verschijnselen, moet zijn ontstaan te danken hebben aan eene oorzaak van gelijken aard als het gewerkte verschijnsel, behoudens altoos van andere neven-oorzaken. Dit is de noodwendigheid der verschijnselen, die zóó en niet anders zijn om het zóó en niet anders zijn van hunnen grond. Zelfs SPINOZA, indien hij dit geloochend heeft, kan ons in deze

overtuiging niet doen wankelen (2). Het religieus verschijnsel, noemt het afhankelijksgevoel van, eerbied voor, verheffing tot de Godheid, wijst terug naar de afhankelijkheid zelve van, persoonlijke betrekking tot eene hoogere macht, om welke gewaar te worden een specifiek, een bijzonder religieus beginsel in den mensch aanwezig is. In kiem is het religieuze in hem: tot zijn ontwaken en zich ontwikkelen mogen andere nevenoorzaken (causae moventes) medewerken, de diepste oorzaak ligt (causa efficiens) in 's menschen verwantschap aan het oneindige, goddelijke, God. (— 86).

Op dit laatste moet alle nadruk worden gelegd, opdat wij niet blijven staan bij de uit de ervaring ontleende stelling, dat alle godsdienst ontstaat uit verlossingsbehoefte: behoefte aan verlossing uit de nooden, ellenden (en zonden) des aardschen levens. Wie zal het tegenspreken, dat geestelijke nooden ons verlossing doen zoeken in de ware kennis van en de gemeenschap met God? Maar waarom zoekt de mensch zijne bevrediging (zijne verlossing) in God? Omdat zijn leven in Gods gemeenschap, zijn wezen in God zelven gegrond is. Behoefte aan God, doet dien eerst nog „Onbekende" zoeken, zooals naar C's. aanhaling, PAULUS zich uitdrukt in Hand. XVII, en (zeg ik) er bijvoegt: „in (niet maar door) God leven wij, bewegen wij ons en zijn wij". De stelling is diensvolgens om te keeren, aldus: alle verlossingsbehoefte ontstaat uit godsdienst. Zoo is ook het eigenlijke fundament der christelijke religie niet verlossingsbehoefte, maar behoefte aan God, aan de persoonlijke ervaring van Gods liefde (— 90).

Nog eens, wat is dan nu de eigenlijke grond

(causa efficiens) der godsdienst? De geschiedenis van hare ontwikkeling doet ons bij opklimming zien: gevoel eerst van uiterlijke, dan van innerlijke afhankelijkheid van God, dan van persoonlijke levensbetrekking tot, eindelijk van eene zoo innige gemeenschap met God, dat zij éénheid met hem mag genoemd worden. (C. noemt hier JEZUS, en denkt hier zeker aan Joh. X: 30 en Joh. XVII: 21 coll. 1 Joh. II: 24, IV: 12, 13. Henoïsme, geen monisme.) Dit bewijst, ook uitgedrukt in JEZUS' heerlijke woord: „Zalig zijn de reinen van harte", dat naarmate de godsdienst zuiverder wordt, de innerlijke, persoonlijke betrekking tot, gemeenschap met God sterker zich betoont, en dus in iedere godsdienst een kiem van rechtstreeksche betrekking tot, aanraking met God moet aanwezig zijn. Wat toch in het gevolg ligt, moet ook liggen in den grond.

Ik laat hier (getrouw aan mijn voornemen) de uitvoerige bestrijding van Dr. BRUINING (—106) rusten. Tegenover diens stelling, dat „de religieuze aandoeningen „een gevolg zijn van het denkend verwerken van in-zich-zelf „volstrekt niet-religieuze (zinnelijke) indrukken en voorstellingen" (68) stelt C. dat de psychologische oorsprong der godsdienst eene specifiek religieuze is. Geen eindige, maar wel eene natuurlijke (3) oorzaak doet de religie in den mensch geboren worden. En dit beteekent, 1°. dat die oorzaak objectief in den door God geschapen samenhang der dingen aanwezig is, en 2°. dat het wezenlijke in den godsdienst zóó is als het is, omdat het als natuurlijk en noodwendig gevolg van zijnen grond is (zie 113).

Deze wel wat abstracte redeneering wordt nader toegelicht, de beenderen krijgen vleesch en bloed, in het volgende. Aan SCHLEIERMACHER zich aansluitend,

breekt C. een lans voor de mystiek. Volgens haar is geen begrip, geen overtuiging, geen voorstelling, geen idee, zelfs niet „die groote gedachte", die zich in het ééne woord God laat uitspreken, het allereerste, het al het andere voorafgaande in de godsdienst. Zij spreekt van iets, dat aan elke idee van God, zelfs aan iedere voorstelling voorafgaat. Zij gewaagt van indrukken, die het gemoed ontvangt, aandoeningen, die wakker worden in de ziel, gewaarwordingen omtrent het goddelijke, goede, heilige. Anders uitgedrukt: eigenaardige (specifieke) religieuze gemoedsbewegingen doen het eerst in de bewustheid zich gelden, het ontluikend gevoel van het bovenzinnelijke, het goddelijke, de gewaarwording van zekere betrekking tot hooger wezen, in één woord: het godsdienstig gevoel. Dit is het, wat het denken richt op het goddelijke en er den inhoud aan geeft, tot het vormen van voorstellingen leidt en den wil als uitnoodigt en dringt, om zich te bepalen tot datgene wat uit kracht van die hoogere Macht betaamt.

Met dit laatste kom ik tot de vermelding van de voorstelling, die C. geeft, omtrent het verband en den samenhang van het godsdienstige en zedelijke in den mensch. Terwijl Dr. HUGENHOLTZ uit den eigenaardigen grondtrek der menschelijke natuur, waardoor zij een zekeren eerbied voor het heilige heeft (ontzag) en die zich het eerst openbaart in piëteit jegens ouders enz, het godsdienstig geloof laat voortkomen, en wel zoo, dat die eerbied nu wordt overgedragen op langs den weg der phantasie zich voorgestelde geesten, stelt C. daartegenover, dat het religieuze wezen onzer natuur, m.a.w. de oorspronkelijke religieuze indrukken omtrent het bovenzinnelijke, de geboorte geeft aan godsdienst en zede-

lijkheid te gader. Maar het religieuze (gevoel van gebondenheid aan hoogere macht) gaat in tijd het zedelijke vooraf, zoodat het ontzag voor ouders enz. er het gevolg van is (118). Wat intusschen niet wegneemt, dat bij den kind-mensch het gevoel van afhankelijkheid eerst met ouders en hoofden, die men ziet, in betrekking wordt gebracht (123). Maar het zoo spoedig overgaan van ontzag voor zichtbare machten op ontzag voor bovenzinnelijke machten, bewijst dat er reeds eene alles voorafgaande werking van het goddelijke in 's menschen gemoed was (123).

In weerwil van dit alles hebben wij, altoos volgens C., niet te denken aan „een speciaal orgaan" voor de godsdienst. De menschelijke geest is één en ondeelbaar. In elke gevoelswerkzaamheid ligt altijd een bestanddeel van denken en willen, gelijk geene denkwerkzaamheid buiten gevoel en wil omgaat. Ook is van meet af aan de geheele geest in de godsdienst betrokken (127), terwijl wij zijne werkzaamheid slechts telkens naar gelang van haren, nu eens dezen, dan weder dien meest uitkomenden aard noemen: denken, voelen, willen (125). Ik onderstreepte eene en andere uitdrukking, om te doen uitkomen, dat die schroom tegen het aannemen van een speciaal orgaan voor het bovenzinnelijke bij C. wel eenigszins bevreemdt, omdat hij, geheel in overeenstemming met de hoofdgedachte zijns boeks, niet aarzelt om te spreken van een specifiek religieus gevoel (108). Nu ja! een afzonderlijk orgaan is min juist uitgedrukt. Maar het komt mij voor, dat men tot die uitdrukking is gekomen, doordat men den nadruk hierop wilde leggen, dat het menschelijk gevoel er oorspronkelijk, zeer bepaald is op aangelegd, om het bovenzinnelijke, om

„Gods tegenwoordigheid, Zijne levensbetrekking tot ons gewaar te worden." Iets dergelijks is het mijns inziens met het geweten, dat volgens C. ook geen afzonderlijk orgaan mag genoemd worden (129). Maar toch wel eene specifieke werkzaamheid van het zedelijke gevoel, waardoor het over het doen of niet doen van het als goed erkende goedkeurend of beschuldigend uitspraak doet? Wetgever (in 't voorbijgaan gezegd) zou ik het geweten niet willen noemen, wel opwekker tot het doen, waarschuwen tegen het niet-doen van het als goed erkende, en daarna rechter.

Doch eene andere vraag doet zich bij mij op, die ik intusschen eerst uitspreek, na van de laatste bladzijden van C's Psychologisch Deel (129—135) iets gezegd te hebben. Hij begint met den psychologischen grond der religie in het innerlijkste der menschelijke natuur te vinden, dat de eenheid van al onze vermogens vormt, waarin al onze gedachten, gewaarwordingen, en wilsbesluiten samenvallen (129). Maar onmiddellijk daarna treedt toch het godsdienstig gevoel, „het gevoel van God" als het eerste en diepste in de religie op den voorgrond (130). Dit nu is het, wat de mystiek eigenaardigs heeft, dat zij het gemoedelijk karakter van de godsdienst handhaaft en een oog en oor heeft voor den indruk, die God van zijne tegenwoordigheid geeft. Hier zijn „onmiddellijke, rechtstreeksche ervaring van persoonlijke betrekking op God. M. a. w. hier zijn aandoeningen, die door Gods werking in onzen geest, dadelijk in de sfeer van ons gemoedsleven ontstaan' (134). „Maar, zoo verbetert C. zich zelf, onmiddellijk en rechtstreeksch zijn niet hetzelfde. Onmiddellijk is het Hoogduitsche: „unvermittelt"; recht-

streeksch: „unmittelbar". C. denkt bij het rechtstreeksche der religieuze aandoeningen aan gewaarwordingen, niet langs den weg van niet religieuse invloeden, maar door eigen indrukken van God en door God gewekt, doch „vermittelt" door psychologische factoren: d. i. doordat de menschelijke psyche (ziel of geest?) ze krachtens haren aanleg kan ontvangen (135).

Ik voorzie van hen, die door C. geheel of gedeeltelijk bestreden worden twee vragen, die ook de mijne zijn. Vooreerst blijft hij zich zelf gelijk door op ééne plaats de godsdienstige gevoelsaandoening, gevoelsgewaarwording zoo beslist te laten vóórgaan, dat er niet slechts van geen idée, maar zelfs niet van eene voorstelling en gedachte nog sprake is (111), en op de andere plaats, gelijk wij vernamen, de éénheid en ondeelbaarheid van den menschelijken geest zoo beslist voorstaat, dat hij geene zijner verrichtingen (functiën), dus ook niet de gevoelsaandoening omtrent het goddelijke, geheel zonder de andere, dus ook zonder denken, voorstellen, willen, werkzaam denkt. Vervolgens, waar ter wereld is een mensch aan te wijzen, bij wien de godsdienst begon met dien rechtstreekschen, door geenerlei tusschenliggende, niet direct religieuze invloeden voorbereiden indruk van God, inwerking van God, aanraking van God? Volgens deze voorstelling komt de godsdienst tot stand door God aan de eene zijde en de menschelijke psyche aan den anderen kant, en zou zij — indien die voorstelling werd vastgehouden en doorgevoerd, — ook tot stand komen, waar afgezonderd van alle andere menschen, zelfs afgezonderd van bezield-lichamelijk organisme een menschelijke geest bestond. Maar — of zulk een bloote psyche

denkbaar is, mag betwijfeld worden: dat zij in werkelijkheid niet en nergens waargenomen is, is aan geen twijfel onderhevig.

Gaarne erken ik, dat, hoezeer langs verschillende wegen opgewekt en ontwikkeld, de godsdienst of het religieuze nooit zou opgewekt en ontwikkeld kunnen worden, indien de menschelijke ziel niet van nature godsdienstig was, d. i. er op aangelegd was om met God in gemeenschap te treden, en dat de diepe grond van dien aanleg wederom ligt in 'tgeen PAULUS noemt: In Hem leven wij, bewegen wij ons en zijn wij. Maar is het, omdat ik voor de bestudeering van het godsdienstig leven meer bij het N. Testament, dan bij allerlei half-wilde volkeren of bij in hun vlucht nauwlijks bij te houden wijsgeeren ben ter schole gegaan? Zooveel is zeker, dat de godsdienst naar mijne overtuiging niet begint met de rechtstreeksche, zalig-heerlijke ervaring van God, maar dit veeleer het toppunt, de ἀκμη, is van die reiniging des harten, van dat zich reinigen, gelijk JEZUS rein is, aan welke het zien van God is toegezegd, en dat reeds hier door hem begint ervaren te worden, in wien de liefde van God is uitgestort door den H. Geest (Matth. V. 1 Joh. III. Rom. V) (4).

CANNEGIETER zelf heeft ook terecht, bij het opgeven der trappen, waarlangs omhoog de godsdienst of liever de godsdienstige mensch zich ontwikkelt, de persoonlijke verzekerdheid van de innigste gemeenschap, van eenheid met God het hoogste punt genoemd (91). Maar daarom is het, naar mijne bescheiden meening, wel eenigszins verwarrend, datzelfde woord éénheid met God op Hegeliaansche manier te stellen aan den aanvang (114). Ik

geef mij er niet voor uit HEGEL te begrijpen, maar meen toch, dat bij hem éénheid uitloopt op het wegwisschen van het onderscheid tusschen God en den Mensch. De éénheid waarvan JEZUS en het Christendom gewaagt, is de alleen langs ethischen weg verkrijgbare harmonie, de samenstemming der liefde. En deze harmonie is mij juist het eigenaardige, waarop de mensch krachtens zijne oorspronkelijke natuur is aangelegd, maar die hij niet bereikt, veeleer al verder en verder van zich verwijdert, als hij zich ontkennend, afwijzend, weerstrevend, vijandig plaatst tegenover God: in één woord zondigt.

Ik heb mij-zelf vooruit geschreven en mij niet strikt bepaald tot het wedergeven van C.'s denkbeelden. Trouwens niet zonder opzet noemde ik mijn opstel „Gedachten en Vragen." Moet ik het nogmaals herhalen, dat de hoofdgedachte vooral van dit zijn tweede, Psychologisch Deel mijne instemming heeft, ook het betoog, waarmede zij gerechtvaardlgd en gehandhaafd wordt? Ik zou dit op mijne manier dus uitdrukken, dat de mensch krachtens zijne verwantschap aan God de vatbaarheid heeft om God gewaar te worden en den aanleg, om overeenkomstig die gewaarwording God te gelooven, te eerbiedigen, te vreezen, te gehoorzamen, lief te hebben, i. e. w. te komen tot gemeenschap met God. Dit, komt mij voor, is terecht een, of beter, de eigenaardige grondtrek der menschelijke natuur genoemd. Maar tusschen vatbaarheid voor en aanleg tot datgeen, wat wij kortheidshalve godsdienst noemen, en de ontwikkeling dier vatbaarheid en de verwezenlijking van dien aanleg ligt een wijde afstand. Die vatbaarheid kan, ook door 's menschen eigen toe-

doen, verminderen, die aanleg, desgelijks ook door den mensch zelf', in zijn verwezenlijking belemmerd worden. Wil men, gelijk C. ook doet (bl. 91) van trappen des godsdienstigen levens spreken, dan worden die bepaald niet alleen door den indruk, dien het subject, de mensch, van het object, God, ontvangt, maar ook door de verhouding, dien de mensch, afwijzend of toetredend, gehoorzamend of niet gehoorzamend, in ethischen zin geloovig of ongeloovig, aanneemt.

De godsdienst is niet maar een physisch-psychisch proces, dat door het goddelijke in gang gebracht en tot haar einddoel gevoerd wordt, maar ook eene voortgezette daad van den menschelijken geest, waartoe hij uitgenoodigd, gewekt, gedrongen wordt, maar die toch zijne daad blijft, en die juist daarom ook niet gedaan kan worden. Daarom is in de godsdienst liefde het hoogste, omdat in liefde gebondenheid en vrijheid samenvallen.

Dat ik bij deze voorstelling van de godsdienst op eene eenigszins andere wijze de vraag zou beantwoorden, waarmede C. zijn tweede deel begint, is duidelijk. Die vraag luidt: „Hoe ontstaat de religie?" (bl. 65) Dat die vraag veel ruimer van omvang is, dan zij door den auteur bedoeld is, blijkt uit de tweede der onmiddellijk volgende vragen: „welke plaats bekleedt zij in 's menschen geestesleven?" Het was hem blijkbaar te doen, om (sit venia verbo!) de plek te vinden en aan te wijzen, de plek in den menschelijken geest, waarmede het goddelijke, oneindige, God, in aanraking komt. Rechtstreeks, niet onmiddellijk. Dat is hem ook gelukt: het eigenlijke Heilige der Heiligen in de menschelijke ziel heeft hij uitnemend verdedigd. Maar zoodra men de

vraag: „hoe ontstaat de godsdienst?" in al haren omvang opvat, dan, dunkt mij, is het eene onmogelijkheid, om het middellijke, de „Vermittlung" alleen te vinden in de bloote psyche en hare voorbeschiktheid tot aanraking met God. Uit de geschiedenis en de ervaring komen ons allerlei machten en invloeden en opwekkingen te gemoet, zonder welke de religieuse kiem zou zijn blijven sluimeren, onontwikkeld ware gebleven, ja schijnbaar gestorven zou zijn, gelijk naar men verhaalt, de graankorrels in de pyramiden van Egypte gestorven schenen, totdat zij in den moederschoot der aarde gelegd niet gestorven bleken, maar vrucht droegen. Ik zeg niet, dat C. dit ontkennen zou: hij zal die velerlei machten, invloeden, opwekkingen, die van buiten tot ons gekomen zijn, de voorstellingen, die door anderen ons zijn bekend gemaakt, de zoowel zinnelijke als zedelijke nooden, het nadenken over het ontoereikende van eindige oorzaken in de natuur, deze zal hij noemen causae moventes, bij-oorzaken. 't Is mij goed: maar het komt mij voor, dat hij er niet genoegzamen nadruk op gelegd heeft als op zulke machten, zonder welke noch het religieuze zou zijn wakker geworden, noch en veel minder, de godsdienst zou zijn geboren, laat mij liever zeggen de mensch met bewustheid God als zijn God aanvaard en erkend, met zelfbepaling zich Hem gewijd zou hebben. Dit komt nergens sterker uit, dan waar de auteur (117, 118) het religieuze aan het zedelijke „in tijd" dermate laat voorafgaan, dat hij het gevoel van gebondenheid aan den wil van hooger macht niet laat ontstaan uit, maar laat overdragen op aanwezige verhoudingen tot ouders enz.

Of is hier meer een strijd over woorden dan over de zaak zelve in het spel? Ik bedoel, krachtens

'smenschen geworteld zijn in het eeuwige, dus in het boven den tijd verhevene, is zijne ziel, zijn geest voorbeschikt voor de vroeger of later ontstaande feitelijke aanraking met de Godheid, krachtens zijn geboren zijn in en toebehooren tot de eindige, dus tot de in den tijd bestaande wereld, vertoont zich die aanraking met de Godheid in den tijd niet, dan onder de voorafgaande inwerking van eindige machten. Zeker, de liefde en dankbaarheid van een kind jegens zijne moeder heeft haren grond in de oorspronkelijke, die liefde en dankbaarheid voorafgaande betrekking tusschen hen beiden: dit is om zoo te zeggen, de natuur-basis; maar die liefde en dankbaarheid komt niet tot stand, wordt geen ethische grootheid, voordat hij de bewijzen of liever de betooningen van liefde en zorg der moeder heeft ondervonden en — erkend.

„Hoe ontstaat de godsdienst?" Mij dunkt, ook voor de psychologie verdeelt zich die éénevraag in drieën: hoe is de godsdienst ontstaan? hoe ontstond zij? hoe ontstaat zij? Ik laat voor een oogenblik rusten het telkens door mij gemaakte, zeer belangrijke onderscheid tusschen religieuse indrukken en religie; maar merk op, dat de eerste vraag eene voorhistorische, de tweede een historische, en de derde eene ervaringsvraag is. De eerste is wellicht met geen zekerheid en allerminst op zichzelve op te lossen. Of, hare oplossing zal moeten gezocht worden door eene (niet in de lucht hangende, maar wetenschappelijke) hypothese, afgeleid uit de slotsom, waartoe de beantwoording der tweede en derde vraag komt. En wederom de tweede vraag, indien zij althans iets anders bedoelt dan eene kroniekmatige naast-elkander-plaatsing van feiten, heeft het licht

noodig van de beantwoording der derde. 't Is er mede als met de geschiedenis in 't algemeen: hoe rijker levens-ervaring, hoe rijker zelf-ervaring, of zelfkennis, des te meer geschiktheid om de geschiedenis te begrijpen. De geschiedenis van eene kunst zal hij alleen begrijpen, die zelf kunstgevoel heeft en nog beter, die bij kunstgevoel ook zelfs de kunst beoefend heeft, d. i. heeft leeren beoefenen.

Welnu dan, wat leert de ervaring omtrent het ontstaan van godsdienst bij ons zelven en de menschen, onder welke wij ons bewegen? Heeft onze moeder niet het eerst den naam van God voor ons uitgesproken? Wat zij niet kon, zonder eene voorstelling van dien God ons mede te deelen. Is het niet misschien een versje, als van VAN ALPHEN: „Ik ben een kind, van God bemind" dat een godsdienstig besef in ons heeft wakker gekust? Zijn het niet de christelijke voorstellingen of ideeën over God, waarvan de dampkring waarin wij ons bevinden, vervuld is, die wij met meerder of minder bewustheid hebben in ons opgenomen? Waren het niet de woorden van JEZUS die Hij over God, en de wijze waarop Hij, hij alleen die gesproken heeft, die een onuitwischbaren indruk op ons maakten? Heeft niet meer dan wij zelf dikwijls bedenken, eene gewijde godsdienstoefening, door het gemeenschappelijke van de aandoening door het daar gehoorde, gezongene, gebedene, ook ons aangegrepen? Nog eens: hoe ontstaat godsdienst? Toch immers ook en vooral hierdoor, dat wij van der jeugd af aan, de eischen der zedelijkheid hebben leeren beschouwen als gebod van God, dat wij niet overtreden konden, zonder met Hem in tweestrijd te komen. In dat alles

is reeds geloof, indien ik zoo mag zeggen naiëf geloof d. i. vertrouwend aanvaarden van God, maar van God, zooals Hij mij ontdekt is geworden door bemiddeling van alle genoemde en meer andere inwerkingen. Van het standpunt mijner betrekking tot de zinnelijke wereld, uit het oogpunt van mijn zinnelijk-psychisch bestaan gezien, was dit geloof een sprong, een salto vitale, maar bij dieper doordenken een door God te voorschijn geroepen beantwoording van zijne tegenwoordigheid. In dit tijdperk van naiëf geloof kwamen reeds de oogenblikken, dat ons als door een prolèpsis gegeven werd de zaligheid dier ervaringsgemeenschap te smaken, die intusschen eerst de vrucht aan het einde zal zijn, de vrucht van een door nooden, lijden, twijfeling, hevigen strijd op de zonde d. i. op de afwijking van God, door zedelijke zelf beslissing en zedelijke reiniging veroverde en ontwikkelde godsdienst in den vollen zin des woords. Immers religieuziteit, 't ontvangen van hoe ook „vermittelte" toch in waarheid religieuze indrukken, is niet hetzelfde als religie. Ach, bij hoe menigeen komt het niet van de eersten tot de laatste! Het als verzinken in de zinnenwereld, de aanmatiging des verstands, dat aan weten genoeg meent te hebben en de werkelijkheid van wat het niet begrijpt ontkent, de hoogmoed van het hart, dat van onaf hankelijkheid droomt en voorbijziet, dat af hankelijkheid van een onbekende X, noem het noodlot, natuurkracht, vernedert, daarentegen af hankelijkheid van God, als heilige liefde verheft; ja maar ook de botsing, die telkens plaats vindt tusschen ons zinnelijk-psychisch begeeren en den plicht, die door ons pneuma, d.i. door God, ons wordt opgelegd, dit alles werkt hiertoe samen, dat van de godsdienst ook

der besten geldt: luctor et emergo. Geen waarachtig vrome ziet het beeld van zijn godsdienstig leven in eene zachtkens voortglijdende boot, maar wel in een met de golven worstelend schip, dat wel telkens eene vriendelijke haven bereikt, maar de haven eerst van en in eene hoogere wereld hoopt. Ik kan niet anders zien, dan dat ook dit ware godsdienstige leven door God zelf bij ons „vermittelt" wordt door de in de geschiedenis gegeven en tot mij gebrachte openbaring en betooning zijner even genadige als heilige liefde in CHRISTUS en diens Evangelie.

Nu teruggaande in de geschiedenis, zie ik, dat de godsdienst steeds ontstond in een zoo of zoo gestelde menschengemeenschap', door opvoeding, voorbeeld, traditie, onder den indruk der wereld, waarin de menschen zich bewogen en wier genade of ongenade zij ondervonden, en dat zij, de godsdienst, als zij gevaar liep òf te versteenen, òf in de akeligste bijgeloovigheden ten onder te gaan, door koningen bij Gods genade, ik bedoel door groote persoonlijkheden, profeten, dichters, denkers, vernieuwd of tot eene hoogere ontwikkeling gekomen is. Loochen ik daarmede het intimum penetrale, het binnenste heiligdom des gemoeds, als de plaats waar de mensch God ontmoet? In geenen deele. Maar in overeenstemming met de ervaring leert mij de geschiedenis, dat, al blijkt het van achteren, dat God er aanwezig was, toch hij er niet gevonden wordt, tenzij de mensch den voorhof der zinnelijk-psychische wereld en het heilige der zedelijke wereld zoekend, worstelend, maar ook gesteund en geholpen door anderen, is doorgegaan. Maar, al heb ik geen antwoord op de vraag, waarom mij in dat Heilige der Heilige mijns gemoeds God als heilige, eeuwige liefde, als Vader te gemoet komt of ontdekt is, mij Christen,

boven Heiden, Buddhist, Mohammedaan, — dàt het zoo is, wie zal het loochenen? maar wie ook loochenen, dat naarmate ik reiner, ootmoediger, liefdevoller dat heiligdom intreed, Gods zalige tegenwoordigheid meer ervaren wordt, totdat zij mij zeker is als 't eigen leven, totdat God door mij gezien wordt, gelijk JEZUS hem zag en het den reinen van hart heeft toegezegd.

Ik stel mij niet aan de zijde van hen, die CANNEGIETER onder den naam van intellectualisten of rationalisten bestrijdt: die de godsdienst laten ontstaan eenig en alleen uit het denkend verwerken van zinnelijke indrukken tot voorstellingen van het bovenzinnelijke; die bij wijlen, niet altijd, schijnen te loochenen, dat de mensch, als ja! in een zinnelijk-psychisch organisme, maar toch naar zijn diepste wezen geest en dus aan den Oneindigen Geest verwant is. Zij zien voorbij, dat de mensch ook denkend niet van de zinnelijke wereld en van de eindige oorzaken tot het bovenzinnelijke en den Oneindige zoude komen, indien het eeuwige hem niet in het hart was gelegd. Maar dat ook dit denkend opklimmen van de zinnelijke, ik zeg liever zinnelijk-psychische wereld en van de eindige oorzaken tot de Godheid, niet in tegenstelling is met C.'s standpunt, althans niet in tegenstelling behoeft te staan, bewijst zijne eigene zoo goed geslaagde bladzijde, waarop hij den natuuronderzoeker brengt tot de onafwijsbare gedachte aan God. (73)

Mij dunkt, onze God heeft, gelijk CLEMENS van Alexandrië zeide, vele *τροποί παιδείας* of zooals TEGNER den priester laat zeggen

Allvater gibt's nur Einen, seiner Boten mehr.

Ik bedoel, dat voor den eenen mensch de weg, om tot de religie te komen, of wilt gij, om tot God te komen, juist niet dezelfde behoeft te zijn als voor den ander. Waarom niet het bij den eenen meer het denken, bij den anderen het bijna onwillekeurig opnemen van zekere voorstellingen, bij den derde het om wegneming schreiende schuldgevoel, bij den vierde het uit de nooden des zinnelijken-geestelijken levens geboren zoeken naar verlossing? Desniettemin moge bij den eenen dit, bij den anderen iets anders op den voorgrond staan en zich het meest laten gelden, bij niemand zal of gevoel, of verstand, of wil ten eenenmale van de wording der godsdienst zijn buitengesloten, ja maar ook niet zijne zinnelijk-psychische natuur en de indrukken, van de zinnelijke wereld ontvangen.

Hugenholtz, de wakkeren kampioen voor den ethischen oorsprong der godsdienst, heeft, immers te recht? de zinnelijke gewaarwording het onmisbaar substraat genoemd voor al ons denken, voelen, willen (bij C. bl. 77), C. acht het met het oog op den oorsprong der godsdienst bedenkelijk, dit toe te geven. Ik kan niet inzien, waarom dit bedenkelijk zou zijn, evenmin als de uit ervaring en geschiedenis vaststaande opmerking van het feit, dat geene godsdienst ontstaat dan in een bepaalden kring van op elkander werkende menschen. Want „onmisbaar substraat" is niet hetzelfde als grond of oorzaak. Het stramien is het noodzakelijk substraat van het kunstvol borduursel, maar het borduursel komt van de kunstvaardige hand; zoo het marmer voor den beeldhouwer, het paneel en de verven voor den schilder. Ik denk onwillekeurig aan die schoone plaats bij Tegnèr, waar Ingeborn, de

lieve koningsdochter, wier hart vol was van den krachtigen FRITHIOF, aan het weefgetouw zit, en als van zelf

Wie sie emsig Fäden schlägt,
Der Held die Züge FRITHIOFS trägt.
Erröthend musz den Blick sie senken
Und selig doch des Freunds gedenken.

Ben ik nu met C. in strijd? In strijd geloof ik niet; maar ik leg meer nadruk dan hij op de „Vermittlung", op de voorbereidende, vormende inwerkingen op den menschelijken geest, vóórdat deze werkelijk godsdienstige gewaarwordingen, wilt gij? rechtstreeksche aanraking van God ondervindt, en vooral voordat het bij dien geest tot werkelijke godsdienst komt. Ik kan er mij niet van losmaken, dat godsdienstige gewaarwordingen in gezonden zin iets lijdelijks is, godsdienst in vollen ernst genomen, een doen van den wil in zich sluit, tegen welk doen de mensch iets anders kan overstellen. Daarbij, zonder een open oog voor die „Vermittlungen" blijft de vraag onbeantwoord, van waar dat er zoo verschillende godsdiensten ontstonden; desgelijks de vraag, van waar er, zelfs in christelijke kringen, ja zelfs dààr zeer sterk zich uitsprekende, niet slechts ongodsdienstige, maar ook de godsdienst van zich werende persoonlijkheden zijn. Dit is, mij een raadsel, tenzij ik met JOHANNES tegenover het geloof als eene persoonlijke daad, ongehoorzaamheid mag plaatsen (Joh. III: 36). Het ethische in 't algemeen, zoowel het „moralische" als het „sittliche", begint toch daar, waar het ik, het zelf, handelend optreedt: dus ook het ethische in de godsdienst. Zoo gewin ik eerst zoowel bij de vraag: hoe ontstaat? als bij die: hoe

ontstond de godsdienst? de tijdsgewrichten waarin de Openbaring intreedt of tusschentreedt tusschen de vormende, maar ook tegen de verdervende machten. Maar daarom geene openbaring, als CANNEGIETER terecht afwijst, welke zou bestaan in „het op een gegeven „oogenblik door God op uitwendige wijze bekend maken „van zekere voorstellingen, of leer, of waarheden" (67). Ik behoef het nauwlijks te herinneren, dat, om enkelen te noemen, een NITSZCH en ROTHE en DE LA SAUSSAYE, ofschoon aan eene bijzondere of liever eminente openbaring vasthoudende, op zulk een standpunt niet stonden. De tweede der genoemden heeft geestig ergens gezegd: God gaf ons den sterrenhemel, maar geen astronomie of kalender er bij. — Intusschen hierin wil ik nu niet ingaan, en er alleen nog bijvoegen, dat mij, terugbesluitende van ervaring en geschiedenis, de hypothese niet zoo onzinnig schijnt tot beantwoording van de vóórhistorische vraag: hoe is de godsdienst ontstaan? als zij wel eens is genoemd: dat haar begin is geweest eene openbaring in bijzonderen zin. Hoe? ik weet het niet; gelijk CANNEGIETER zelf ergens zegt: „hoe"? dat weet God alleen en wij zullen het nimmer weten" (129).

Rotterdam, Februari 1887. W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) Zie bl. 123.

(2) „Indien" zeg ik met het oog op SPINOZA's uitspraak: Causatum differt a sua causa praecise in eo, quod a causa habet (Ethices P. I Prop XVII. Scholium), die door CANNEGIETER (bl. 82, 83) een dwaasheid wordt genoemd. Ik geef mij niet uit voor een kenner van SPINOZA, maar meen toch, dat dit gezegde, als het in zijn verband wordt beschouwd niet zoo ongerijmd is, als het klinkt. S. onderscheidt op de aangehaalde plaats tusschen essentia en existentia. De essentia, het wezen, de natuur eener zaak, heeft het veroorzaakte met de oorzaak gemeen. Maar de existentia, het bestaan d. i. het als een afzonderlijk object bestaan, onderscheidt het veroorzaakte van zijn oorzaak. S. heldert het op, door te zeggen: Homo est causa existentiae, non vero essentiae, alterius hominis; est enim haec [causa] aeterna veritas, et ideo secundum essentiam prorsus convenire possunt, in existendo autem differre debent.

Nu neem ik de geheele redeneering van SPINOZA niet voor mijne rekening, omdat, als wij blijven bij het voorbeeld, de homo, qui est alterius hominis causa, toch ook de bemiddelende oorzaak is, dat in dien alter homo de aeterna veritas, de idée van de menschelijke natuur verwezenlijkt wordt. Maar dit is toch waar, dat, waarin het kind ook op zijnen vader gelijkt, het individueele bestaan, het: ik van het kind, een onwegneembaar onderscheid stelt met het individueele bestaan, het: ik van den vader. Zou SPINOZA's stelling ook iets te denken geven over een mysterie, dat door de zoogenaamde causaliteitswet niet wordt

opgelost? een mysterie, dat ons bij ieder geniaal kunstwerk, maar vooral bij de schepping door God te gemoet komt? Ik bedoel dit, dat de menschelijke geest niet bij oorzaak kan blijven staan, maar een zelfbewusten veroorzaker onderstelt.

(3) Begrijp ik den auteur wel, dan wil hij zeggen, dat uit de natuur van het oneindige, theistisch uitgedrukt uit de natuur van God voortvloeit, dat het, of Hij, inwerkt op den mensch, of liever de religieuze aandoening veroorzaakt. Intusschen wil mij de uitdrukking: natuurlijk, van een werking Gods niet recht bevallen. Reeds bij een menschelijk kunstwerk voldoet de uitdrukking, dat het geworden (nasci) is, ons niet; de geest heeft met zelfbewustzijn en zelfbepaling gewerkt. Uit den oneindigen Geest wordt (nascitur) niets, dan wat Hij wil. Zoolang wij bij de natuur blijven staan, vergenoegen wij ons met onbewuste veroorzaking, maar C. zelf heeft het zoo goed aangewezen, omdat wij menschen zelven geest hebben, heeft onze geest daarmede geen vrede, maar klimt op tot den oneindigen Geest. — Iets dergelijks zou ik willen opmerken over het gebruik van noodwendig. Wil het zeggen, dat God werkt en handelt krachtens zijn eigen wezen, goed! 't Wordt edel populair uitgedrukt met het Bijbelsche: „over Zijns naams wil". Maar het woord noodwendig doet toch onwillekeurig denken aan een van buiten komenden dwang.

(4) Mag ik verwijzen naar mijne verhandeling: De liefde Gods geopenbaard en ervaren, uit Geloof en Vrijheid 1877/8 overgenomen in mijn: Uit de verstrooiing saamgelezen, Rotterdam, STORM LOTZ 1885, bl. 109—182, waar ook ik op het veelzeggende onderscheid tusschen onmiddellijk (unvermittelt) en rechtstreeksch (unmittelbar) heb gewezen: o.a. dat er eene rechtstreeksche ervaring van schoonheid is, die intusschen door middelen is tot stand gekomen of mogelijk gemaakt.

BLADVULLING.

Dat niet alleen de „goede HOMERUS", maar ook twee Amsterdamsche Hoogleeraren in het jaar 1886 onder het schrijven van een verbazend geleerd boek, vol onwaarschijnlijkheden, onder den titel van Verisimilia, nog wel eens slapen kunnen, blijkt o. a. uit het volgende merkwaardige staaltje, dat op bl. 183 van hun geschrift (*) voorkomt.

Sprekende, naar Handelingen XV, over de Kerkvergadering, te Jeruzalem gehouden, ter beslechting van de twisten, die te Antiochië tengevolge der eischen, door de Christenen uit de Joden gedaan, waren ontstaan, zeggen de twee hoogleeraren: „Daar (te Jeruzalem) is over dat geschil eene Synode gehouden; maar het blijkt niet, dat PAULUS in die vergadering het woord gevoerd heeft; hij wordt zelfs niet gezegd er bij te zijn geweest." En wat staat er dan nu in Handelingen XV te lezen? In die vergadering, door de Apostelen en Ouderlingen (der Jeruzalemsche gemeente (vs. 6 verg. met vs. 4)) belegd, voert eerst PETRUS het woord (vs. 7—11); en dan volgt er (vs. 12 en 13): „de gansche menigte nu zweeg, én zij hoorden BARNABAS en PAULUS verhalen, hoe vele teekenen en wonderen God door hen onder de heidenen had gedaan; en toen deze zwegen, antwoordde JACOBUS zeggende....." De eenvoudige mededeeling voldoet om het „dormitare" (slapen) der twee hoogleeraren te staven.

T. K. M. VON BAUMHAUER.

(*) Verisimilia. Laceram conditionem Novi Testamenti exemplis illustrarunt et ab origine repetierunt A. PIERSON et S. A. NABER. Amstelodami 1886.

PETRUS HOFSTEDE DE GROOT.

Op Donderdag 9 December des vorigen jaars bewoog zich een deftige lijkstoet langs de straten mijner vaderstad Groningen. Eene talrijke schare had zich daarbij aangesloten van hoogleeraren en studenten en van burgers uit alle standen der maatschappij. Het was een sombere tocht onder stormgeloei en regenvlagen, die echter meer dan een niet verhinderden om bij de geopende groeve woorden te spreken van hulde en waardeering. Geen wonder! Het gold de begrafenis van een groot en goed man — van PETRUS HOFSTEDE DE GROOT.

Een dankbaren bloedverwant en leerling zij het vergund om in de volgende bladzijden een enkel woord te spreken tot herinnering aan dezen brave.

Het is mij daarbij niet te doen om eene volledige levensbeschrijving — ik zou over meer ruimte moeten beschikken dan mij in een tijdschrift kan worden toegestaan. Ook is, naar ik van vertrouwbare zijde heb gehoord, van meer bevoegde hand dan de mijne een boek te wachten, dat ons DE GROOT zal schetsen inzonderheid als mensch. In enkele, naar ik hoop niet al te vluchtig getrokkene lijnen, wil ik het beeld van den overledene teekenen.

PETRUS HOFSTEDE DE GROOT, petekind van den beroemden Rotterdamschen kerkleeraar PETRUS HOFSTEDE, (1) werd den 8sten October 1802 te Leer in Oost-Friesland geboren. De storm der omwenteling had zijne ouders derwaarts gedreven en van den voormaligen artillerie-officier een ontvanger-generaal gemaakt, eerst in dienst van koning LODEWIJK, later te Embden van keizer NAPOLEON.

Hij werd opgevoed in eene orthodoxe omgeving, maar waarin de scherpe lijnen der kerkelijke dogmatiek werden verzacht door Godsvrucht des harten en des levens. Het laatste oefende een weldadigen invloed uit op den knaap, maar het eerste drukte hem reeds in zijne kinderjaren als een zware last en deed hem als jongeling denken: moet ik dat verkondigen, dan kan ik nooit predikant worden.

Intusschen had het jaar 1813 zijne ouders teruggebracht in het vaderland en ontving zijn vader al spoedig eene aanstelling te Groningen als controleur van de waarborg. Daar bereidde zich nu hun jongste zoon op Fransche en Latijnsche school voor het academisch onderwijs, en genoot het godsdienst-onderwijs van den Groninger predikant VAN BOLHUIS, die voor hem ook een leidsman werd op het gebied der welsprekendheid door hem te leeren duidelijk te spreken, zoodat de laatste letter van het woord even goed verstaanbaar is als de eerste.

Januari van het jaar 1819 begroette hem onder

de nieuw ingeschrevene kweekelingen der Groninger hoogeschool. Na drie jaren studie in de letteren wijdde hij zich aan de beoefening der Godgeleerdheid, en wel — met het bepaalde doel om te zien wat eigenlijk waarheid is in het Christendom, wat slechts inkleeding en vorm, en of hij dus als prediker des evangelies kon optreden in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Zijn geest, gevoed met de beste voortbrengselen der Grieksche oudheid, kon zich hoe langer zoo minder vereenigen met de orthodoxie. Vóór een bepaald besluit te nemen moest hij weten, of velen van hare leeringen gegrond zijn in den Bijbel (2).

Het waren dagen van betrekkelijke rust in de Vaderlandsche Kerk, maar ook van groote halfslachtigheid. Slechts weinigen die vollen vrede hadden met de geloofsovertuiging der Vaderen, neergelegd in de onderscheidene belijdenisschriften der Kerk. De een had dit bezwaar en de ander koesterde gene gedachten. Maar niemand, die nog het rechte woord had gesproken. Het was dus voor een jongeling, dorstende naar waarheid, moeielijk om den juisten weg te vinden.

Bij zijn onderzoek had hij veel te danken aan zijne beide leermeesters, den geleerden en helderdenkenden MUNTHINGE, en diens opvolger, den geestvollen CLARISSE, en niet minder aan den eenigen VAN HEUSDE, in die dagen het leven, de ziel der Utrechtsche hoogeschool. Door Utrechtsche studenten, later door persoonlijke kennismaking kwam hij in aanraking met dezen, en leerde bij het licht door VAN HEUSDE ontstoken inzien „wat het hoogste op aarde is, naar welks kennis en bezit de mensch moet zoeken; de menschelijkheid, niet alleen in den zin van huma-

niteit en beschaving, doch van ontwikkeling van alle krachten en vermogens van den mensch tot ware zelfstandigheid." (3)

Maar dat bij alle bewondering van VAN HEUSDE de beoefening der eigenlijke Godgeleerdheid geene schade had geleden, integendeel ijverig daardoor was bevorderd, bleek uit zijne te Utrecht bekroonde prijsvraag over den brief aan de Hebreërs vergeleken met de Paulinische brieven — uit de in den studententijd begonnen uitgave van HUGO DE GROOT'S Commentaar op het Nieuwe Testament — en uit zijne doctorale dissertatie over CLEMENS van Alexandrië, een Christelijk wijsgeer. (4)

Zoo toegerust met degelijke wetenschap verliet de jonge Doctor de academie. En niet alleen dit — de vrucht van het door hem genoten onderwijs en bovenal van eigen onderzoek was de gewonnen geloofsovertuiging, dat het Christendom niet staat of valt met de leer der volstrekte voorverordinering, der drieëenheid en der voldoening aan Gods strafeischende gerechtigheid, maar dat het evangelie de blijde boodschap is van Gods vergevende en heiligende genade in CHRISTUS, en dat deze leer de eigenlijke kern is van de oorspronkelijke geloofsbelijdenissen der Hervormde Kerk — dat hij dus volle vrijmoedigheid had om als predikant in de Nederduitsche Hervormde Kerk op te treden, en daarmede gehoor te geven aan den wensch, dien hij van der jeugd af aan had gekoesterd. (5)

Al spoedig bood zich de gelegenheid aan. Van de drie gemeenten, die hem wenschten te bezitten, koos hij de talrijkste en moeijelijkste en werd den 11den December 1826 als predikant te Ulrum bevestigd.

Ruim twee jaren was hij er werkzaam te midden van orthodoxie en ongeloof. Maar van lieverlede won hij aller achting en veler gehoor. Reeds toen maakte hij zulk een opgang als prediker, dat een oud predikant, TERHUIZEN, die op een uur afstands van Ulrum werkzaam was, zijnen gemeenteleden den raad gaf om bij den jongen DE GROOT ter Kerke te gaan. — Zeker wel een bewijs van zelfverloochening, in een dienstdoenden predikant niet alledaagsch.

Hoe kort ook, zijne werkzaamheid te Ulrum werd voor hem ten rijken zegen. Hij zelf schrijft er van: „Mijn ruim tweejarig predikantsleven is mij een tweede hoogeschool geworden, waarin ik na mijn verblijf aan de Universiteit velerlei heb geleerd, wat ik niet of niet goed kende. De practische ondervinding helderde het theoretische inzicht op. Ik leerde practijk althans niet beneden theorie stellen, en trachtte de eene met de andere te verbinden en ze beide door hare verbinding te verbeteren. De practijk werd mij de toetssteen der theorie. Wat deze sprak, zonder dat gene het bevestigde, werd mij ijdel geklap". (6)

Ulrum zou echter niet lang genot hebben van zijnen degelijken leeraar en getrouwen herder. In April 1829 werd hij tot anderen werkkring geroepen door zijne benoeming tot hoogleeraar aan de Groninger hoogeschool als opvolger van den vroeg ontslapen CLARISSE, wiens wensch daardoor werd vervuld. Want reeds bij zijn leven had CLARISSE gehoopt zijn leerling en vriend nevens zich te zien op den academischen leerstoel. Tevens werd daardoor eene profetie van MUNTHINGE bewaarheid, die van de beide academievrienden van HERWERDEN en DE GROOT placht te zeggen:

„de eerste wordt een kanselredenaar en de laatste zal naam maken in de geleerde wereld".

Het professoraat werd aanvaard met het houden eener rede over DAVID als dichter. En met welk eene ingenomenheid de komst van den jeugdigen hoogleeraar in de academische wereld werd begroet, zegt ons de studenten-almanak voor het jaar 1830.. Wij lezen daar: „geene benoeming kon den Groninger studenten aangenamer zijn dan die van den heer P. HOFSTEDE DE GROOT. Wie toch zou beter de plaats van den onsterfelijken CLARISSE vervullen, dan CLARISSE's meest geliefde leerling en vriend? Gelijk dus de vreugde over zijne benoeming algemeen was, zoo éénstemmig zijn ook ons aller hartelijke wenschen, dat Groningen zich lang moge beroemen op het bezit van een man, die reeds door zijne inwijdingsredevoering de Davide poëta getoond heeft, dat hij aan zijne grondige geleerdheid den meest gekuischten smaak en het ware gevoel voor het schoone paart". (7)

Van nu aan ontsloot zich voor DE GROOT een nieuw tijdperk van zijn leven. Hij vond te Groningen VAN OORDT en mocht zich in November 1831 verheugen over de komst van PAREAU, terwijl bij het vertrek van VAN OORDT naar Leiden diens plaats werd ingenomen door MUURLING. De jeugdige hoogleeraren, dorstende naar waarheid, sloten zich nauw aan elkander aan. Elken Vrijdagavond kwamen ze zamen, lazen een boek des Nieuwen Verbonds en verdiepten zich in de heilgeheimen van „Gods openbaring", die ze wenschten te verstaan (8). Straks vereenigde zich rondom deze kern een kring van vroegere academie-vrienden

en geestverwanten. Op voorstel van een hunner, J. BUSCH KEISER toen predikant te Wester-Wytwerd, werd besloten tot de oprichting van een Godgeleerd Gezelschap, dat zijn orgaan vond in het Tijdschrift Waarheid in Liefde. De eerste jaren van het hoogleeraarsambt waren dus een tijdperk van opgewekt leven, waarin vol geestdrift de beoefening der Godgeleerde wetenschap werd voortgezet.

De vruchten van dit onderzoek bleven niet achter. Den Groninger vrienden werd het hoe langer zoo meer duidelijk wat het Christendom eigenlijk is — „geene leer alléén of zelfs in de eerste plaats, maar bovenal geest en leven; van het Christendom JEZUS CHRISTUS zelf, zijn persoon, zijne geheele verschijning de eenige grondslag en het blijvend middelpunt; het Christendom in onverbreekbaren zamenhang met zijn stichter, het groote middel voor de wedergeboorte van den mensch, en voor de opvoeding en opleiding van de menschheid tot gelijkvormigheid aan de Godheid — eene gelijkvormigheid, die de wensch was van een Pythagoras en een Plato, maar die hier bereikt wordt en tot stand gebracht." (9)

Dat was voor hen de beteekenis, de heerlijkheid, de zegen van het evangelie, waarbij ze zich aansloten aan hetgeen de uitnemendsten onder de Nederlandsche Godgeleerden van vroegeren en lateren tijd hadden gedacht en gesproken om voort te bouwen op het fundament door WESSEL GANZEVOORD, ERASMUS, LODENSTEIJN, HINLOPEN, VAN ALPHEN, EGELING, MUNTHINGHE en velen meer gelegd, (10) en te doen zien, dat niet het steile harde Calvinisme, maar eene

milde, practische opvatting van het evangelie te huis behoort op Nederlandschen bodem.

In zooverre was dus hunne richting geene nieuwe, en toch ook weder eene nieuwe, dewijl zij het eerst van allen deze opvatting van het Christendom „consequent en veelzijdig hebben toegepast", (11) en wel — toegepast op het leven. En dit is ééne hunner uitnemendste verdiensten. Optredende met de prediking van den Christus als den drager van het leven Gods, was het hun doel, hun arbeid en strijd, dat dit leven altijd meer worde gewekt en versterkt in de menschheid, haar beziele en heilige, een herscheppenden invloed uitoefene op hart en huis, school en kerk, staatsbestuur en wetgeving, kunst en wetenschap.

Onder de banierdragers dier richting neemt DE GROOT eene eerste plaats in. Zonder overdrijving kunnen we van hem zeggen, wat PAULUS van zich zelven getuigt, dat hij het overvloedigst van allen heeft gearbeid om door onderwijs en prediking, bij monde en in geschrifte, in woord en wandel aan te toonen. dat JEZUS CHRISTUS hem was: „„de vervulling aller verwachtingen, het toppunt der volmaking van alle wijsbegeerte, de verklaring aller omwentelingen, de sleutel voor alle schijnbare tegenstrijdigheden van de zinlijke en geestelijke wereld, het leven en de onsterfelijkheid."" (12)

Dat werd nu ontwikkeld in eene breede-breede reeks van geschriften, die allen getuigen van nadenken, onderzoeken en vasthouden van het eenmaal gevonden en als waar erkend beginsel.

Populair geschiedde dit reeds in den zomer van 1834 in de Christelijke Betrachtingen, uitgege-

ven door P. HOFSTEDE DE GROOT, C. H. VAN HERWERDEN CH^r. en M. A. AMSHOFF. Wat de drie vrienden beöogden, blijkt al aanstonds uit het woord van PAULUS op het titelblad vermeld: „Wij allen met ongedekten aangezigte de heerlijkheid des Heeren in een spiegel aanschouwende, worden naar hetzelfde beeld in gedaante veranderd, van heerlijkheid tot heerlijkheid, als door des Heeren geest.” Naar de behoefte der tijden wilden ze opwekken tot gelijkvormigheid aan Hem, „wiens aardsche leven was de morgen van den dag in welken de menschheid voor hare bestemming zou rijpen.” (13)

Wat populair in deze stichtelijke lectuur was neergelegd werd straks wetenschappelijk aangetoond in eene reeks van Handboeken ten gebruike bij het Academisch Onderwijs. Onder het zevental door de Groninger Hoogleeraren uitgegeven werden de Naturaal en Kerkgeschiedenis zelfstandig door de GROOT bewerkt, terwijl we in de Encyclopaedie en Dogmatiek het gemeenschappelijk werk bezitten van hem en PAREAU.

In de Encyclopaedie hebben wij eene handleiding „om den Student tot Christen, tot kundig en wetenschappelijk Christen en aldus tot voorganger en leidsman der Gemeente te vormen.” (14) — De Naturaal gaat uit van het welbekende woord van Augustinus: „Heer! omdat gij ons geschapen hebt tot U, is ons hart onrustig, tot dat het ruste vindt in U.” Die kreet, vol heilig verlangen, doet reeds vermoeden wat het handboek ons zal geven: „een wijsgeerig onderzoek naar God en 's menschen verbindtenis met God.”

In de ontwikkeling hiervan slaagde de schrijver

zoo uitnemend dat de jonge VAN DER HOEVEN in zijn dagboek op 6 Januari 1861 met recht mocht aanteekenen: „HOFSTEDE DE GROOT Theologia Naturalis uitgelezen. 't Is een voortreffelijk werk. — Er is éénheid in, de éénheid des levens. Zijn systeem is eigenlijk geen systeem, maar een ζῶον, een organisch wezen."

Kwam bij de bewerking der Encyclopaedie het leeuwendeel toe aan de GROOT, bij de Dogmatiek is het juist het tegenovergestelde. De voorname auteur er van was PAREAU, maar toch in zamenwerking met zijn ambtgenoot en geestverwant. Deze wijsgeerige beschouwing van het Christendom in zijne waarheid en voortreffelijkheid is als het ware eene voorzetting van de Naturaal, waarin wordt aangewezen: dat wij in JEZUS CHRISTUS hebben de bevrediging van onzen dorst naar God. Over beider verhouding tot elkander schrijft DE GROOT: „de Christelijke Godgeleerdheid is.... als ware het, de kroon en bloesem diens booms, welks stam en wortel de Natuurlijke is. Maar nu kan er geen top en kroon van een boom zijn, wien het aan stam en wortel ontbreekt. En omgekeerd hebben wortel en stam geene voleindiging, zonder boomkruin. Scherp afgescheiden als land en water, is dus de Natuurlijke en Christelijke Godsgeleerdheid niet; hare grenzen zijn vloeijende, gelijk die der stroomen in de wereldzee, en toch in het algemeen naar rigting, breedte en diepte wel te onderscheiden." (15)

In de kerkgeschiedenis eindelijk is de leidende gedachte om in dien spiegel te doen zien: wat God gedaan heeft om door JEZUS CHRISTUS het menschelijk

geslacht op te voeden en hoe de menschen daaraan hebben beantwoord. — Een vervolg op dit handboek is de Leiddraad, die in 1856 verscheen, maar niet in den handel is, onder den titel van: Overzigt der Bijbelsche en Kerkelijke Godgeleerdheid voor de lessen daarover te houden door P. HOFSTEDE DE GROOT. Als besluit van zijn onderwijs in dezen komt DE GROOT tot dit resultaat: „Uit de geschiedenis der Godgeleerdheid blijkt het, dat de Aartsvaderlijke tijd, het Hebreïsmus en het Jodendom Israël moesten voorbereiden, om JEZUS CHRISTUS te ontvangen; — dat Hij eenig daar staat onder alle menschen als Gods openbaring, de weg, de waarheid en het leven; — dat zijne Apostelen Hem goed, maar niemand hunner Hem alzijdig hebben begrepen; — dat het Catholicismus eene vervorming en eene verbastering is van het oorspronkelijk Christendom ten behoeve der ruwe middeneeuwen; — dat het Protestantismus tot dusverre is eene gedeeltelijke herstelling daarvan."

„Er blijft dus nog veel te doen overig, om het Christendom begrijpelijk en aannemelijk te maken voor onze tijdgenooten door eene Evangelisch-Catholieke Godgeleerdheid, gelijk de Apostelen aan hun tijd hebben geschonken, en de Hervormers voor hunne eeuw trachtten te geven. Daarvan komt meer en meer een voorgevoel op in de harten van opregte Christenen, onder alle gezindten, als het morgenrood van een schoonen dag." (16.) (17).

Behalve deze handboeken nemen onder de geschriften van DE GROOT eene eervolle plaats in zijne Geschiedenis der Broederen-Kerk te Groningen. Eene Bijdrage tot de Geschiedenis der Hervorming en der Roomschgezinde

Gemeente in deze stad, uitgekomen in 1832. De oude Kloosterkerk, in de zestiende eeuw aan de Roomschgezinden afgenomen en nu aan hen teruggeven, deed hem de pen opvatten om niet alleen hare merkwaardige geschiedenis te verhalen, maar ook licht te werpen op de vroegere en latere verhouding der Hervormden tegenover de Roomschen en deze te rechtvaardigen. De aanteekeningen bij het werk gevoegd getuigen niet alleen van des schrijvers belezenheid en geleerdheid, maar bevatten ook een schat van mededeelingen uit oude acten en documenten, waarmede de geschiedvorscher winst kan doen.

Verder verdienen genoemd te worden de welbekende en zooveel besprokene Voorlezingen over de Geschiedenis der opvoeding des menschdoms door God tot op de komst van JEZUS CHRISTUS. Het doel van dit werk spreekt reeds uit het motto er voor geplaatst: Is God een God der Joden alleen? Is Hij het ook niet van Heidenen? Ja, ook van Heidenen. (PAULUS, Rom. III: 29.) Geene algemeene wereldgeschiedenis wilde de schrijver geven, maar „het regte licht, dat van boven op het geheel dier geschiedenis valt" zoekt hij aan te wijzen (18). Van dit werk, oorspronkelijk in twee deelen uitgegeven verscheen reeds in 1848 een tweede druk. Nu twee jaren geleden, als het ware de zwanenzang van den grijsaard, werd er nog een derde deel aan toegevoegd, ook in het licht verschenen onder den afzonderlijken titel van: Gods openbaring de bron van Godsdienst en wijsbegeerte voor het menschdom. Van de zes voorlezingen, waaruit het boek bestaat, is vooral de laatste over Pythogoras belangrijk.

Niet onvermeld mag ook blijven de rijpe pennevrucht, die de rustende, en toch altijd werkzame hoogleeraar gaf in het werk, dat in 1877 in het licht verscheen: De Oud-Katholieke Beweging van dezen tijd in het licht der Kerkgeschiedenis. De Oud-Catholieken, hier te lande meestal bekend onder den naam van Jansenisten, trokken altijd zijne bijzondere aandacht, en het is waarlijk zijne schuld niet, dat ze niet meer van zich laten hooren. Eens had hij een zamenkomst met een hunner geestelijken om dezen op te wekken met meer kracht op te treden tegenover Rome. Maar het mocht hem niet gelukken den geest van vreeze en terughouding te bannen, die hen bezielt. Toen nu door het Vaticaansch Concilie van 1870 de Oud-Catholieke Beweging alomme ter sprake kwam, vatte DE GROOT de pen op en legde de resultaten van zijn veeljarig onderzoek neder in het bovengenoemde werk, waarin hij zoekt aan te wijzen: hoe de Oud-Catholieke Beweging „in de eerste eeuwen reeds is geboren, voorts opgegroeid, onderdrukt, tot nieuwe kracht gekomen en nu eene wereldmagt is geworden, die het Pausdom met den ondergang bedreigt." Dit werk, de vrucht van veel studie, heeft echter onder het lezend en denkend publiek niet die aandacht getrokken en waardeering gevonden, die het zoo ruimschoots verdient.

Eene merkwaardige proeve van zijne veelzijdige geleerdheid is ook het boekske, dat in 1858 het licht zag, en zeven voorlezingen bevat, benevens eene leerrede, uitgegeven onder den gemeenschappelijken titel van: Natuurbeschouwingen van een Evangeliedienaar. Uit deze voorlezingen, waarvan de

eerste reeds werd gehouden in 1832, blijkt hoe hij geen vreemdeling was op het gebied der natuurwetenschap, maar deze kennis wenschte dienstbaar te maken door „over het verband tusschen Natuurwetenschap en Godgeleerdheid het een en het ander in het licht te stellen" „Daarvoor," schrijft hij, „is de gelegenheid zeer ruim. Vóór eene halve eeuw nog werd de Natuur om des Christendoms wille veelal niet genoeg gerekend; nu wordt Gods openbaring in JEZUS CHRISTUS dikwijls gering geacht, ten einde niet Gods openbaring in de Natuur, maar de Natuur zelve te bewonderen en in haar, gelijk men meent, genoeg te vinden voor leven en sterven. Tegen beide eenzijdigheden heb ook ik vaak mijne stem verheven, opdat de Christen God te beter kenne, dewijl hij Hem ook in de Schepping aanschouwt, en de Natuurvorscher de Natuur dieper doorgronde, dewijl hij in haar Gods werk ziet." (19)

Eene achtbare reeks van werken hebben we genoemd, reeds meer dan genoeg om den roem van DE GROOT als evangelisch en degelijk geleerde te handhaven. Maar wilden we voortgaan, wij zouden op verre na niet aan het einde zijn. Alleen in het Tijdschrift Waarheid in Liefde bezitten we van zijne hand meer dan twee honderd verhandelingen en artikelen, gewijd aan de bespreking van allerlei belangrijke onderwerpen — terwijl buitendien tal van in druk verschenen leerredenen, redevoeringen, vlugschriften, tijdschrift- en dagblad-artikelen uit zijne vruchtbare pen vloeide, altijd vaardig om de hoofdgedachte der Groninger Godgeleerden in het licht te stellen: „dat in het Christendom het voornaamste is de openbaring en opleiding door God in JEZUS CHRISTUS ons gege-

ven, om ons Gode steeds gelijkvormiger te maken." (20)

Bij die ontwikkeling zijner denkbeelden was DE GROOT naar mijne bescheidene wijze van zien het gelukkigst, wanneer hij zich bewoog op wijsgeerig-geschiedkundig gebied. Zijne Naturaal zal een klassiek boek blijven, en zijne Opvoeding des menschdoms getuigt van den diepen blik door hem geworpen in den gang der wereldgebeurtenissen — voor hem geene opeenvolging van toevalligheden of consequentie van een ijzeren noodlot, maar leiding Gods, die Israël had begenadigd met wet en profetie maar zich ook aan de heidenwereld niet onbetuigd liet, opdat in de volheid der tijden de CHRISTUS een bereiden akker mocht vinden, waarop hij zaden des eeuwigen levens kon uitstrooien. Zijne Colleges over de kerkgeschiedenis werden met schier onverminderde belangstelling door ons studenten gevolgd, en dat bleef zoo tot aan het einde van zijn professoraat. Van den reeds achtenzestigjarigen Hoogleeraar zegt de Groninger Studenten-Almanak voor 1871 — in het Verslag namens de Theologische Faculteit: „Ik wil u binnenleiden in de Theologische Gehoorzaal. Reeds aanstonds zult gij u aangenaam voelen aangedaan bij het zien van den grijzen Hoogleeraar die met jeugdige kracht zich beijvert u meetedeelen, wat hij in eene lange reeks van jaren aan wetenschap en kennis zich heeft verworven. Hij is bezig met de Kerkgeschiedenis: gij merkt, dat ik Professor HOFSTEDE DE GROOT op het oog heb."

„Het klimmen zijner jaren heeft geen invloed gehad op den ijver en lust, waarmede hij voortgaat op interressante wijze de Kerkgeschiedenis te behandelen."

„Tal van bijzonderheden worden op aangename wijze meegedeeld, en Z. H. G. verliest nimmer uit het oog, te wijzen op den draad die zichtbaar door de geheele geschiedenis loopt, en waardoor zij een geheel uitmaakt.” (21)

Ik heb daarom ook altijd betreurd, dat het dictaat behoorende bij het handboek over de Kerkgeschiedenis nooit in druk is verschenen. Een begin werd er mee gemaakt, maar de uitgave onder den drang der omstandigheden al spoedig gestaakt. (22) Nog herinner ik mij levendig de geestdrift, waarmede op eene openbare vergadering van het Nut te Groningen zijne rede werd toegejuicht over de heilige ELISABETH, voor zoover ik weet nooit in druk verschenen.

Van degelijke studie en duidelijke en aangename wijze van voorstelling getuigt ook de redevoering: JOHAN WESSEL GANZEVOORT, op het negende halve eeuwfeest zijner geboorte herdacht, gehouden op den hervormingsdag van 1870, en die eindigt met de bede: „Geef, o God! geef Gij, dat het aan mannen, die WESSELS voetstappen willen drukken, nooit in Groningen ontbreke! Geef Gij, dat wij, gelijk we voor uwe gifte ons in hem geschonken thans U loven, zoo ook eens in hooger sferen hem danken, dat hij ons zulk een voortreffelijk voorganger en leidsman tot CHRISTUS en tot U is geweest.” (23)

Maar de kroon van alles spant het welsprekend woord te Heiligerlee gehoord ter gelegenheid der onthulling van het gedenkteeken voor ADOLF VAN NASSAU. De Provinciale Groninger Courant van 26 Mei 1873 zegt er van: „wij hebben nauwelijks den tijd gehad alles behoorlijk op te nemen, als de oud-hoogleeraar

DE GROOT het spreekgestoelte beklimt. Regen en wind trotseert de grijsaard, in wien, wanneer hij spreekt, niemand den meer dan zeventigjarigen man herkent. Duidelijk is hij verstaanbaar op het geheele terrein, ondanks den wind die giert, den regen, die bij vlagen neervalt! Hoe meesterlijk kwijt hij zich van zijne taak! Hoe geraakt hij vol vuur, vol geestdrift, hoe bezielt en „begeistert" hij tevens zijne hoorders! Bij herhaling geven de aanwezigen door hunne luide toejuichingen, die den spreker het voortgaan beletten, blijken dat zij worden medegesleept door zijne woorden. En de koning? Hij, die staande den redenaar aanhoort, hij geeft het sein tot goedkeuren."

Stond DE GROOT als geleerde hoog, ook als evangelieprediker nam hij een beteekenisvolle plaats in. Zijne leerredenen, eenvoudig en bondig, waren altijd belangrijk, uitgaande van het groote beginsel zijner theologie en gericht op de practijk des levens, de beoefening der godzaligheid. In den regel sloten zij zich naauw aan den text aan, maar bleven daarbij niet stilstaan, namen de hoofdgedachten er in neergelegd op en werkten die veelzijdig uit. Daarbij bezat hij de gave om het merkwaardige, dat er gebeurde of te herdenken viel op te nemen in den kring zijner evangelieprediking en het te beschouwen uit een Christelijk oogpunt. De opstand van België, Groningens bevrijding in 1672, de wereldtentoonstelling te Parijs in 1867, het leggen van den eersten steen te Heiligerlee, de Fransch-Duitsche oorlog van 1870, bracht hij op den kansel ter sprake, liet er het licht des evangelies op vallen en ontleende er stoffe

aan tot lof en dank, verootmoediging en waarschuwing, vertroosting en heiliging (24).

Eenmaal gaf zijn optreden aanleiding tot een hevig tumult in ons goede Nederland. Den 6[den] Julij 1851 had DE GROOT te 's Gravenhage een predikbeurt waargenomen voor Ds. TIMMERS VERHOEVEN. Hij sprak naar aanleiding der vraag van den rijken jongeling: „Al deze dingen heb ik onderhouden van der jeugd af; wat ontbreekt mij nog"? (25) Dit wekte een storm van verontwaardiging, niet zoozeer over den inhoud zijner prediking dan wel dat hij, de Groninger, had durven optreden in de residentie en de kerkeraad dit toegestaan had. Dit bracht menige pen tegen en voor in beweging. DE GROOT zelven gaf het aanleiding tot het schrijven van Een Woord aan de Hervormde Gemeente te 's Gravenhage over de Groninger Godgeleerden en hunne bestrijding in „den Nederlander." Eene schitterende vergoeding voor den smaad toen hem aangedaan was dat eenige jaren later zijn zoon een beroep ontving naar 's Gravenhage.

Wilt ge eene enkele proeve van zijnen kanselarbeid? Hoort hem de Christelijke Godsdienst beschrijven in haren aard, naar aanleiding van PAULUS woord: „de Zaligmakende genade Gods is verschenen aan alle menschen". „Zij is," zoo spreekt hij, „de verschijning of openbaring van Gods genade, die zaligmakend is, voor alle menschen."

„Het woord door PAULUS hier gebruikt, 't welk de onzen vertaald hebben, is verschenen, wordt in het Grieksch gebezigd van de verschijning of de opkomst der zon. In doodsche stilte, als ontbloot van alle leven,

ligt de aarde, wanneer de zon hare lieflijke stralen niet op haar nederschiet. De mensch rust in zijne woning, de dieren sluimeren, zelfs de planten bewegen zich nauwelijks. Dáár stijgt de vorstin des dags boven de kimmen! Wekte hare nadering reeds beweging en werkzaamheid, nu gaan de bloemen open, de vogelen juichen haar tegen, de mensch begroet hare vriendelijke stralen en hervat zijnen arbeid. En niet alleen in schijn of in 't uiterlijke wekt zij leven en kracht; wezenlijk en innerlijk koestert haar licht de aarde en ontwikkelt de in de aarde sluimerende vermogens. Zij is levenwekster, levengeefster. En dat is zij, door de liefde van God, uit wiens rijkdom van leven zij is ontstaan, zij met al hare zusters. Want gelijk de landman de zaadkorrel daarhenen werpt, opdat er leven ontsta in den omgeploegden akker: zoo wierp in den morgenstond der schepping de Almachtige de zonnen daarhenen, in het mateloos ruim, ontelbare duizenden, als levenskiemen voor de millioenen donkere wereldbollen. Ook aan onze aarde gaf Hij ééne dezer lichtbronnen, en zij bewoog zich, en leven ontstond in haren schoot."

„Wat nu de zon is voor de zinnelijke schepping, dat is de Christelijke godsdienst voor de geestelijke wereld. Zij is eene genade of genade gifte Gods, verschenen, opgegaan onder de menschen. Een nacht ging in de geestelijke wereld vooraf; een nacht van stilstand, duisternis en verlegenheid, waarin ja wel eenige schoone sterren nu en dan flikkerden, maar niet voldoende, om licht en leven te wekken, maar spoedig ook door zwarte wolken bedekt. Daar kwam op eens een zon uit de donkere kimmen rijzen. Gods genade

verscheen in JEZUS CHRISTUS aan alle menschen! Dat was genade, onverdiende liefde; want zij kwam om allen zalig te maken. Zaligmaken wilde zij; den nacht en de ellende der zonde verdrijven, het licht en de vreugde der heiligheid aanbrengen. Zoo wilde zij allen zaligmaken, Joden en Heidenen, grootere en kleinere Zondaren, armen en rijken, de tegenwoordige en toekomstige geslachten. Wie had dit kunnen verwachten? Wie had het verdiend?.... Niemand, niemand! Onverdiende liefde was het, vrije genade, dat God zijnen Zoon schonk aan eene van Hem afgevallene en zondige wereld, en na zooveel geestelijke duisternis en ellenden den vrolijken dag voor het menschdom deed aanbreken in Zijnen Zoon, het licht der wereld" (26).

Dat is gezonde, echt evangelische taal. Voegt daar nu bij het zielvolle oog, het van geestdrift gloeijende gelaat, de duidelijke stem verstaanbaar tot in de verwijderdste deelen van het kerkgebouw, en wij verwonderen ons niet dat zoo vaak duizenden bij duizenden aan zijne lippen hingen. Wie met mij het voorrecht had om dikwerf onder zijn gehoor neer te zitten, kunnen er van mee spreken.

Een en ander getuigt van eene buitengewone werkkracht. DE GROOT rustte niet, maar was werkzaam van den vroegen morgen tot den avond. Van studeren tot laat in den nacht was hij een vijand. Maar hij stond des morgens vroeg op om den dag door onverpoosd te werken. Behalve in de allerlaatste jaren van zijn leven heb ik hem nooit ledig gezien. Onder het spreken met anderen was hij vaak nog bezig met

het opensnijden van boeken. Die onverpoosde werkzaamheid is te opmerkelijker, dewijl zijne gezondheid vooral in vroeger jaren niet sterk was. Eerst op rijper leeftijd werd hij de gezonde, krachtige man, dien we gekend hebben.

Met deze werkzaamheid vereenigde zich eene bijzondere onderzoekingsgeest. In dit opzicht had hij veel gemeen met den welbekenden Bremer predikant OTTO FUNCKE. Hij wist met iedereen een gesprek aan te knoopen. Het gebeurde eens — ik heb het van een oog- en oorgetuige — dat hij op de toen lange reis van Groningen naar Zwolle in de diligence zat met een varkenskoopman. Dat gaf oogenschijnlijk al heel weinig punten van aanraking. — Zulk een handelaar en de geleerde Groninger hoogleeraar. Maar neen, hij knoopte met dien man een gesprek aan, liet hem verhalen van zijn handel, vroeg hem naar dit en naar dat, en deed er winste mee voor zijne kennis van het volksleven. — Op een voetreisje, dat ik eens met hem en zijnen zoon deed naar Osnabrück, Theklenburg en Iburg trok het zijne aandacht, dat in de dorpsherbergen, waar we meestal onzen intrek namen, nevens het portret van FREDERIK DEN GROOTE geregeld dat hing van NAPOLEON I, en hij rustte niet voor dat hij uit den mond van een waard, dien hij er naar vroeg, ten antwoord ontving: „Dat wil ik wel gelooven, Mijnheer! Aan FREDERIK DEN GROOTE hebben wij Duitschers veel te danken, maar niet minder aan NAPOLEON, want hij heeft ons bevrijd uit de knechtschap, waarmede grootere en kleinere Heeren ons landbewoners gevangen hielden." Zoo was hij er altijd op uit om zijne kennis te vermeerderen door bij alles wat zijn aandacht

trok, en er ontsnapte niet veel aan zijn scherpen blik, te vragen naar het hoe en waarom. — Eerst na een persoonlijk bezoek van het slagveld te Waterloo, zeide hij eens tot mij, is mij het verloop van dien slag duidelijk geworden.

Zeker mede een gevolg van zijn onderzoekingsgeest behoorde ook tot zijne eigenschappen — helderheid van voorstelling. Het heldunkel der Duitschers, waaraan ook onze vaderlandsche geleerden niet altijd ontkomen, was hem vreemd. Men mocht het met hem eens zijn ja, of neen, men kon altijd glashelder zien wat hij bedoelde, had nooit in den donker rond te tasten, en dit te minder, dewijl het hem niet aan de noodige vrijmoedigheid ontbrak om zijne meening rond en open uit te spreken. Een oud-ouderling der Utrechtsche Academie, de nu reeds ontslapen Dr. G. J. VINKE, destijds predikant te Sneek, met wien ik een College van de Naturaal had bijgewoond, zeide bij het naar huis gaan tot mij: „Nooit heb ik iemand gehoord, die zoo klaar en duidelijk zijne gedachten weet uiteen te zetten.”

Wie aan den weg timmert, moet het oordeel der voorbijgangers verwachten, zegt een oud, welbekend spreekwoord. Ook de Groninger vrienden ondervonden dat in de ruimste mate, en niet het minst DE GROOT, de vurigste van allen, en die zich het meest op den voorgrond stelde. Terwijl de overigen bij een groot gedeelte van het publiek nauwelijks bekend waren, zweefde zijn naam op aller tongen en werd door den een ten hemel toe verheven, maar ook door den ander ter helle toe nedergestooten.

Eerst door den opvolger van DE GROOT te Ulrum H. DE COCK, later in de adressen der Zeven Haagsche Heeren (27) en tal van vlugschriften meer werd de Groninger richting met scherpe wapenen aangevallen. Het ligt niet in de bedoeling dezer bladen om dien onverkwikkelijken strijd in het breede te verhalen. De herinnering zij genoeg, dat het eigenlijke brandpunt van den strijd de vraag was: of de Groningers het recht hadden om hunne in vele opzichten van de kerkleer afwijkende zienswijze openlijk te leeren en te prediken in de Nederlandsche Hervormde Kerk. Van de eene zijde werd dit ijverig bestreden, van den anderen kant niet minder ernstig verdedigd. In zijne Gedachten over de beschuldiging, tegen de Leeraars der Nederlandsche Hervormde Kerk in deze dagen openlijk ingebragt, dat zij hunnen eed breken, door aftewijken van de leer hunner Kerk, die zij beloofd hebben te zullen houden, reeds in 1833 en ten tweeden male in 1834 zeer vermeerderd uitgegeven, en in vele geschriften meer toonen DE GROOT en zijne vrienden aan: dat van de leeraren der Hervormde Kerk ten allen tijde eigenlijk maar ééne onvoorwaardelijke belofte was gevraagd — om Gods woord getrouw te zullen prediken, en dat zij dus „naar den aard des Christendoms en de bedoeling der Hervormers aan deze belofte zich moeten houden en Gods Woord prediken, 't zij het menschen woord, en dus ook de Kerkleer, er mede overeenkomen, 't zij niet" (28).

Tegenover de Zeven Haagsche Heeren en hunne geestverwanten, die het evangelie wilden binden aan de overgeleverde Geloofsbelijdenissen, handhaafden dus DE

GROOT en zijne vrienden het recht der vrije evangelieprediking. Hun was het woord van PAULUS uit de ziele genomen: „Staat in de vrijheid met welke ons CHRISTUS vrijgemaakt heeft" (29) — geene bandeloosheid, maar de vrijheid om het Godswoord, het evangelie der zaligheid zelfstandig te onderzoeken en de uitkomsten van dat onderzoek onbewimpeld uittespreken. Die vrijheid wilden ze voor zich, maar gunden ze ook gaarne aan anderen. „Onze strijd", hooren we DE GROOT zeggen, „was voor de vrijheid in CHRISTUS. Niet voor onze zienswijze, voor onze opvatting van het evangelie hebben wij gestreden, maar voor de vrijheid in CHRISTUS. Verga vrij al wat wij schreven, en noch onze naam, noch onze zienswijze worde verder gedacht, indien maar blijft — CHRISTUS, Gods woord, Gods waarheid, en daartoe — de vrijheid, om deze steeds naauwkeuriger te doorgronden en vruchtbaarder te verkondigen" (30). Heet was dikwerf de strijd en somwijlen scheen het als zouden de dagen van 1618 en 1619 terugkeeren. Maar dat gevaar, zoo het ooit dreigde, werd, Gode zij dank! gekeerd.

In dien strijd schaarde zich een deel der Vaderlandsche Kerk aan de zijde der zeven Haagsche Heeren, maar een nog grooter deel koos partij voor DE GROOT en zijn vrienden. Het frissche, levende woord, de ruime en vrije opvatting van het evangelie, die van Groningen uitging, vond weerklank in het hart van duizenden, die zich niet meer te huis gevoelden in het enge keurslijf der Formulieren van Eenigheid. — Zelfs de Groninger studenten mengden zich in dien strijd en kwamen als echte zonen van Minerva op voor de rechten der vrije wetenschap. In Maart 1843 brachten ze in

een fakkeltocht hulde aan de drie hoogleeraren der Godgeleerde faculteit, bij welke gelegenheid ten huize van PAREAU het woord werd gevoerd door een Jurist — in de woning van MUURLING door een Medicus —' terwijl DE GROOT door een Theoloog werd toegesproken. (31)

Een gevolg van die geestdrift was de oprichting van een College door DE GROOT ten behoeve der studenten van alle faculteiten, waarin hij met hen sprak over de evangelische waarheid en de liefde voor het goede en schoone in hunne harten trachtte levendig te houden. Negen jaren later in 1852 werd dezelfde poging herhaald en toen door DE GROOT ten bedoelden einde uitgegeven: Opleiding tot zelfstandig Inzigt in het Christendom — Leiddraad bij academische lessen en gesprekken met niet Godgeleerden, tegenwoordige en vroegere Studenten.

In die dagen van opgewektheid vierde de Groninger School hare schoonste triumphen. Het tijdschrift Waarheid in Liefde had ongeveer achthonderd inteekenaren, en de meeste steden van ons Vaderland telden onder hare leeraren een of meerdere Kweekelingen der Groninger hoogeschool.

Dat in de gelederen dier strijders DE GROOT vooraan stond, liet zich van dien PETRUS-geest niet anders verwachten. Inzonderheid zijn naam werd overal genoemd tot in het afgelegenste gehucht des lands, hier met hoogen eerbied en vol bewondering, daar ook met het diepste afgrijzen, als ware hij de Satan in eigen persoon. „Hoe beklaag ik u", zeide eens iemand tot een mijner academie-vrienden, „dat ge te Groningen

studeert onder HOFSTEDE DE GROOT. Ge gaat nu zeker verloren". „Het is mogelijk," luidde het antwoord, „maar in ieder geval ga ik liever met Professor DE GROOT naar de hel dan met u naar den hemel."

Langzamerhand nam echter de strijd in hevigheid af, ja van lieverlede gingen onder de meer gematigde orthodoxen de oogen open voor de beteekenis der Groninger School, die door hare CHRISTUS prediking en practisch Christendom onschatbare diensten had bewezen aan de Nederlandsche Hervormde Kerk. Toen dan ook DE GROOT, na eerst te zijn uitgenoodigd, later als een ketter werd geweerd van de Evangelische Alliantie, die te Amsterdam zou vergaderen, werd dit hoogelijk afgekeurd door een COHEN STUART en G. J. VINKE. De eerste gaf daarvan blijk in een Openbaren Brief aan den Hoogleeraar P. HOFSTEDE DE GROOT. Eene Belijdenis en Herstelling — de laatste door de openlijke verklaring: „Sedert en juist TENGEVOLGE VAN HET GEBEURDE met Prof. Dr. HOFSTEDE DE GROOT, heeft de ondergeteekende opgehouden te zijn lid van het Comité tot Voorbereiding der Algemeene bijeenkomst van leden en vrienden der Ev. Alliantie."

Dr. G. J. VINKE.

Amsterdam, 8 Maart 1867.

Van die toenadering spreekt ook wat we lezen in het Wageningsch Weekblad van December des vorigen jaars, waarin de redacteur, sprekende van den dood van DE GROOT, onder anderen zegt: „De veranderde tijdsomstandigheden hebben niet weinig bijge-

dragen, om de scherpe punten van verschil tusschen Orthodoxen en Groningers af te slijpen. En hadden de laatsten in den kerkelijken strijd niet meestal de zijde der Modernen gekozen, de verhouding zou dan nog beter zijn. Het drijven der Neogereformeerden aan de eene, en de voortgezette studie der H. Schrift aan de andere zijde zullen in verband met het steeds veldwinnend ongeloof, de mannen der beide richtingen noodwendig steeds meer tot elkander brengen, om ten leste in één geest saam te arbeiden aan den bloei onzer Volkskerk en alzoo aan de komst van 't Godsrijk."

„Welke beteekenis de theologie van DE GROOT en de zijnen voor de ontwikkeling en zuivering der godgeleerde wetenschap gehad heeft, zal een volgend geslacht beter dan het tegenwoordige kunnen beoordeelen. Dit schijnt ons zeker toe: meer dan één leerstuk of voorstelling der vastgestelde kerkleer had herziening noodig, was gebleken in den daaraan gegeven vorm niet houdbaar meer te zijn. En 't zal de verdienste der Groninger School en van DE GROOT in 't bijzonder blijven, dit in helder licht te hebben gesteld, al gingen zij in die zuivering te ver, en al kwamen zij tot conclusiën die wij Orthodoxen onmogelijk kunnen beämen, maar als in strijd met de Schrift en 't getuigenis der Kerk en van alle eeuwen moeten verwerpen."

„DE GROOT heeft niet vergeefs geleefd. Hij bedacht „„al wat waarachtig is, al wat eerlijk is, al wat rechtvaardig is, al wat rein is, al wat lieflijk is, al wat wél luidt, zoo er eenige deugd is en zoo er eenige lof is."" Hij heeft gearbeid zoolang het voor hem dag was. Vrede door 't bloed des kruizes zij zijn deel voor eeuwig."

Intusschen vertoonde zich aan hem eene andere vijandin — de moderne theologie, die met het verschijnen van STRAUSS Leben JESU het levenslicht aanschouwde en straks in tal van Godgeleerden hare geleerde en in geestdrift ontgloeide woordvoerders vond. Men heeft DE GROOT en zijne vrienden dikwerf de voorloopers der nieuwe richting genoemd. Hij zelf ontkent dat op het nadrukkelijkst. „Het is verre van mij," schrijft hij, „te loochenen, dat zij in vele bijzonderheden volkomen regt heeft. Maar ik ontken op het nadrukkelijkst, dat zij in haar uitgangspunt en wezen waar is; en in 't bijzonder, dat het werk van mijne vrienden en mij eene voorbereiding van haar is geweest, zoodat wij, aan ons zelve gelijk blijvend, ons aan haar hadden moeten aansluiten. Dit was voor ons niet mogelijk. Zij was voor ons eene hernieuwing van de door ons reeds in onzen studententijd zeer ernstig onderzochte, maar ook geheel overwonnene zienswijze, welke toen echter rationalisme heette" (32). Zoo hooren we hem zelven zeggen en dit met het volste recht.

Reeds in de Provinciale Groninger Courant van 2 Junij 1839 kwam hij met nadruk op tegen het voornemen van den boekverkooper BOLT om eene vertaling van STRAUSS Leben JESU uittegeven. Hij noemde die vertaling geheel ondoelmatig en eene schande voor onze stad en ons land, en verwees naar eene recensie van STRAUSS door den heer BUSCH KEIZER in het Tijdschrift Waarheid in Liefde, 1837, II, 21.

Sints bleef hij een bepaalde tegenvoeter der modernen. Met hen wenschte hij te staan op den bodem der Christelijke vrijheid, met hen te ijveren voor ware religie. Maar hunne wereldbeschouwing en de zijne

loopen verre uit elkander. Bij hen is alles geleidelijke ontwikkeling uit het lagere tot het hoogere — hij ging uit van eene bijzondere openbaring aan Israël gegeven in wet en profeten, aan geheel de wereld in JEZUS CHSISTUS. Voor hen is de CHRISTUS de heros der menschheid, haar edelste zoon — voor hem des Vaders Eengeboren, meer dan mensch. In hunne wereldbeschouwing is er geene plaats voor het wonder in de gewone beteekenis des woords — hij verdedigt de wonderen, niet het minst die van het Nieuwe Testament. Met één woord: DE GROOT bleef zich krachtig handhaven op het supra-natureel standpunt van den beginne aan door hem ingenomen. „Hebben anderen" zegt hij, „vrijheid en vrijmoedigheid, wantrouwen tegen Bijbel en Evangelie aan te prijzen, ik wil niet ophouden elk, die mij hooren wil, vertrouwen daarop in te boezemen. En waren er nog veel meer, wien het oude Evangelie te hard en de Heer uit den hemel te goddelijk is, ik blijf aan dat Woord Gods en aan dezen Zone Gods vasthouden. Alleen zal ik daarin nooit staan. Nog zijn er vele predikers des Evangelies en dienaars van JEZUS CHRISTUS. En steeds zal het elk duidelijker blijken, dat er geene rust is voor zijn hart, dan in het kinderlijk geloof in JEZUS CHRISTUS, geen licht voor zijn geest, dan in het nederig aannemen van hooger onderwijs, geen vreugde in leven en sterven, dan in de zekerheid, dat God in JEZUS CHRISTUS ons onze zonden niet toerekent en ons heiligt en volmaakt in Hem." (33)

Aan dit evangelie behoorde volgens zijne innige overtuiging de toekomst. Het „heeft", zoo profeteert

hij, „voor achttien eeuwen het Heidendom overwonnen, trots alle bestrijding door de spitsvondigheid der Neo-platonici en door de wilde beesten der keizers. Vóór drie eeuwen heeft het over het Romanisme gezegepraald, hoewel paus en keizer en koningen het met dregredenen en brandstapels bevochten. De monnik van Worms staat daar ginds nu in vast metaal hoog boven allen, als keizer van Duitschland, met landgraaf en keurvorst tot zijne trawanten. Het door hem weder gepredikte Evangelie zal ook triumferen over de hoogst gebrekkige wetenschap dezer eeuw. Er zullen, mogen wij hopen, geen wilde dieren, schavotten of kerkers meer ter hulp worden geroepen, om den verdedigers des Evangelies den mond te snoeren. En gebeurde dit in menig land: het woord, het vrije woord is toch niet meer onder alle volken te stuiten. Onder alle vervolgingen zou dat woord worden gesproken; door de vervolgingen zou het geloof worden gewekt en gesterkt. Het woord, door het geloof gesproken, is het wapen van dezen tijd. En is dit woord, het Woord van God, welnu — dát overwint! Het Woord van God is scherper dan eenig tweesnijdend zwaard."

„De toekomst der wereld is aan het Evangelie!"(34)

Wat men eindelijk bij de beoordeeling zijner verhouding tegenover de modernen vooral niet moet voorbijzien, is — dat hij in zijn onderwijs en prediking uitging van feiten. Bestaat er bij vele modernen geen verband tusschen godsdienstig geloof en historische feiten, is het eerste geheel onafhankelijk van de erkenning der laatste (35) — bij DE GROOT staat op den voorgrond het feit der verschijning van JEZUS CHRISTUS. „Het was de wil

onzes Heeren," heet het in eene zijner leerredenen, „dat zijne leerlingen Hem zelven zouden prediken; zijn persoon, zijn werk, zijn leven, zijn lot voor oogen stellen, kortom zijne getuigen zouden zijn." — — —

„Wat dit alles beteekene, zal door eene vergelijking nog duidelijker worden. Men noemt Griekenlands grootsten wijsgeer wel eens in één adem met JEZUS CHRISTUS. Maar nu is het grootste onderscheid tusschen PLATO en onzen Heer niet daarin gelegen, dat PLATO's ideën, bij veel overeenkomst, toch vrij wat lager, dan die van JEZUS, en onzuiver zijn; maar hierin, dat PLATO alleen ideën heeft, JEZUS bovenal daden. PLATO heeft het denkbeeld van een zijns inziens volmaakten staat ontwikkeld; JEZUS CHRISTUS heeft de daad volvoerd, van een wezenlijk volmaakten staat, Zijne Kerk, te grondvesten. PLATO is de diepzinnige uitspreker van verhevene gedachten, onze Heer de werkelijke uitvoerder van volmaakte denkbeelden. En hierom is er tusschen hen niet alleen een onderscheid van graad, ook van soort. Natuurlijk, dat dus ook PLATO's leerlingen de gedachten huns meesters, die bij hen hoofdzaak waren, versterkten; maar dat JEZUS Apostelen getuigden van de geheel eenige werkzaamheid en volmaaktheid huns Heeren, die de inhoud hunner prediking was, en alzoo de wereld tot Hem bragten, om in Hem te gelooven en met Hem één te worden als de ranken met den wijnstok." (36).

DE GROOT en de modernen staan dus veel meer tegenover — dan naast elkander. Puntig, ook wel eens scherp, zette hij dat telkens en telkens weder uiteen (37). Bij die polemiek is van onderscheidene zijden wel eens gevraagd: of ook bij het vasthouden aan eigene be-

ginselen, van zijnen kant niet wat meerdere toenadering wenschelijk ware geweest, vooral in kerkelijke zaken — of daardoor bijzonder te Groningen de gang dier zaken niet eene andere zou geworden zijn — of dan niet die bakermat van eene meer vrije en milde evangelieprediking het brandpunt zou zijn gebleven van evangelisch licht en leven? En ik wil niet ontkennen, dat ik mij zelven die vraag ook wel eens heb gedaan. Hoe dit zij — DE GROOT was een man, die den moed had zijner overtuiging en haar met het tweesnijdend zwaard zijner veelomvattende geleerdheid wist te verdedigen tegen rechter- en linkerzijde.

Hij had echter een te ruimen en vrijen blik om aan zijne richting eene eeuwige jeugd toetekennen. Hij zelf zegt daarvan: „ons werk zal aan dat van vele andere Geleerden, ,ook van gemeenschappelijk werkende Geleerden, die nu leven of vroeger bloeiden, hierin gelijk staan, dat het weldra met het hunne zal verouderen, daar de nakomelingen weder, met behoud van 't goede, dat de voorgeslachten leverden, en hierdoor geholpen, veel dieper en veelzijdiger het goddelijk Evangelie zullen begrijpen en ontwikkelen, dan de menschen van onzen tijd dit vermogen. Zelfs de Alexandrijnsche School is voorbijgegaan, ook de rigting der Piëtisten en der Jansenisten: evenmin kan of mag in alle opzichten onze zienswijze duren, evenmin zij iets anders zijn dan eene tijdverschijning, voor een aantal jaren nuttig werkende, en dan, terwijl de eeuwige beginselen en grondwaarheden door haar in het licht gesteld, het gemeengoed der Kerke worden, zelve als iets bijzonders voor iets nieuws en beters wijkende (38)." Wat hij in deze van de toekomst verwachtte, sprak hij uit in eene

redevoering over de Evangelisch Catholieke Godgeleerdheid der toekomst, waarmede hij op den 18den October van het jaar 1853 de waardigheid van Rector Magnificus der Groninger hoogeschool nederlegde (39).

Dat bij zulk een degelijken en werkzamen beoefenaar der wetenschap het onderwijs hoog stond aangeschreven, ligt in den aard der zaak. Hooger en lager onderwijs had zijne volle sympathie.

Wat het eerste betreft, hij ijverde voor het behoud der drie academieën, naar zijne meening onmisbaar voor eene gelukkige en veelzijdige beoefening der wetenschap. Hij werd te Groningen de oprichter van eene studiebeurs, Wessel Ganzevoort, voor minvermogende studenten; ondersteunde haar door ruime geldelijke bijdragen, en verheugde zich van heeler harte over de eerste jaarlijksche uitkeering. Hij prees herhaaldelijk het voorrecht van ons kweekelingen eener Universiteit boven de opleiding van de aanstaande geestelijken der Roomsche Kerk, opgesloten als deze worden in een Seminarium en afgezonderd van de wereld. Hij zag gaarne, dat zijne leerlingen verkeerden met studenten van andere faculteiten om door wisseling van gedachten hunne inzichten te verhelderen en hunne kennis te vermeerderen.

Zelf schrijft hij over de opleiding van aanstaande predikanten: „Dit moet .... niet geschieden afgescheiden van de Gemeente of van de wereld, in kloosters of kloosterachtige kweekscholen, in welke die toekomstige predikers van de verleiding der wereld en van de onheilige wetenschap worden rein gehouden. De

Heer onderrigtte de Apostelen ook te midden der scharen; en zoo moeten ook hunne opvolgers met de overige leden der Christelijke Gemeente deelen in een algemeen godsdienstig onderwijs, en, in de wereld levende, deze leeren kennen, hunne deugd ook onder verleiding oefenen, hun inzigt door allerlei wetenschap scherpen. Geheel en al is deze handelwijze des Heeren nagevolgd door de Hervormers, die overal openlijke Hoogescholen deden oprigten, aan welke, behalve andere geleerde mannen, vooral de Bedienaren des Evangelies zouden worden gevormd. Zoo zijn alle onze tegenwoordige Nederlandsche Hoogescholen bovenal ten dienste der zuivere Evangelieprediking ingesteld, en nog voelt deze prediking van dier scholen vrijen en krachtigen levensadem haar leven en haren geest onderhouden en steeds op nieuw gereinigd en gesterkt" (40).

Bezat het hooger onderwijs in hem een ijverigen voorstander, inzonderheid op het gebied van het lager — het volksonderwijs heeft hij zich onverwelkelijke lauweren verworven. Met zijne vrienden VAN SWINDEREN — BRUGSMA, RIJKENS en meer anderen was DE GROOT een schoolman in den gezonden zin des woords.

Hij kwam reeds vroeg in betrekking tot het lager onderwijs door zijne benoeming in 1833 tot schoolopziener. Sints bewoog hij zich met voorliefde op dat gebied, en plaatste zich daarbij op het standpunt der wet van 1806 — eene Christelijke volksschool en daarnevens afzonderlijke Godsdienstscholen voor de Israëlieten, die reeds lang vóór 1806 bestonden en door Koning LODEWIJK en WILLEM I werden gehandhaafd.

Hoogelijk ingenomen met de wet van 1806, noemt hij haar een „meesterstuk van wetgeving" (41) en

elders het „sieraad onzer wetten", en gaat dan voort: „ik schets u de Hervorming niet, welk toen in weinige jaren in ons schoolwezen plaats vond. Zij is eene der merkwaardigste in de geschiedenis der beschaving; zij is een onwedersprekelijk blijk, hoeveel men door eenvoudige middelen, zoo zij maar de regte zijn en met klem en wijsheid worden aangewend, in korten tijd vermag. Jaren, maanden hebben meer dan eeuwen gedaan. Een andere geest doorademde weldra ons schoolwezen. Wat zeg ik? Neen, voor het eerst ademde nu sedert eeuwen een geest, tintelde nu geest en leven door ons onderwijs" (42).

Met de door hem zoo geprezene wet wenschte hij het schoolonderwijs dienstbaar te maken niet alleen aan de ontwikkeling van de verstandelijke vermogens der kinderen, maar inzonderheid aan hunne opleiding tot alle maatschappelijke en Christelijke deugden en verheugde zich dat dit doel niet werd prijs gegeven in de wet van 1857.

Ontwikkeling en opvoeding gingen dus bij hem hand aan hand. Om dat doel te bereiken wilde hij aanschouwelijk onderwijs, ruimde hij een aanzienlijke plaats in aan de geschiedenis, met name aan de Bijbelsche en Vaderlandsche geschiedenis. In zijne met veel zorg en kennis van zaken bewerkte brochure: Zijn Afzonderlijke Scholen voor de verschillende Kerkgenootschappen noodig of wenschelijk? zegt hij zelf er van: „De wet wil, dat men de kinderen algemeen-godsdienstige en zedelijke en vooral algemeen-Christelijke beginselen in de scholen leere kennen, op prijs stellen en volgen Die algemeen-godsdienstige en zedelijke beginselen be-

staan in eerbied en liefde voor God, liefde voor alle menschen, dienstvaardigheid, ingetogenheid, nederigheid enz. Die algemeen-Christelijke beginselen leert men de kinderen kennen uit die zaken, waarin alle Christenen overeenstemmen (en deze zullen toch wel de gewichtigste zijn?), uit de Bijbelsche geschiedenis. De geschiedenis der schepping, des vals, des zondvloeds, die van ABRAHAM, JOZEF, MOZES, DAVID en des geheelen Israëlitischen volks, die van JEZUS en de Apostelen, vooral ook van de wonderen en gelijkenissen van den Heere JEZUS, worden op de scholen verhaald en uitgelegd. In het bijzonder maakt men vóór en na Kerstmis, Paschen, Hemelvaart en Pinksteren, welke feesten aan alle Christenen gemeen zijn, de kinderen op de gebeurtenis, waaraan de Christelijke Kerk daarbij gedenkt, opmerkzaam en legt hun die uit..... Uit die geschiedenis van JEZUS en uit de geheele geschiedenis des Bijbels leert men de kinderen de grondwaarheden des Christendoms kennen." (43)

Het aanschouwelijk onderwijs neemt dus in zijne methode eene eerste plaats in tot godsdienstige opvoeding des volks. De onderwijzer doe in feiten — bovenal in den persoon van JEZUS CHRISTUS, als in levende beelden de algemeen-christelijke beginselen zien. Maar verder mag deze ook niet gaan. Ernstig waarschuwt hij tegen hen, die hiermede niet tevreden sectescholen willen. „Wat gebeurt er nu in de lagere scholen?" aldus laat hij zich hooren. „Wat zal dan plaats hebben? Nu zijn de lagere scholen de eenige plaatsen van verbroedering voor het meerendeel der natie. Gaat men, volwassen zijnde, ieder bij voorkeur met zijne geloofsgenooten verkeeren en ieder naar zijn

kerkgebouw: als kind heeft men toch met kinderen van andere belijdenissen omgegaan en hen in de school leeren kennen en liefhebben. Dáár heeft men de algemeene grondslagen des Christendoms voor allen hooren ontwikkelen, en op elk hoogfeest, dat van JEZUS geboorte, lijden, dood, opstanding, hemelvaart, uitstorting des geestes, gemerkt, dat alle Christenen tot ééne Kerk behooren, al zijn ze, ongelukkig genoeg, in vele Kerkgenootschappen gescheiden. Dáár heeft men gemerkt, dat wij allen één vaderland hebben en door de herinnering der voorouders het gevoel van vaderlandsliefde gelijkelijk bij allen zien opwekken. De Meester, die Roomsche en Onroomsche kinderen op ééne school heeft, kan noch in het godsdienstige, noch in het geschiedkundige aanroeren wat verdeelt, slechts wat zamenvoegt ...."

„Maar wat zal plaats hebben, als de scholen voor de gezindten gescheiden zijn? Dan zal de Roomsche onderwijzer vooral voordragen 'tgeen zijne Kerk van anderen afscheidt, en in de geschiedenis des Vaderlands den opstand tegen Spanje voorstellen als een afval van het Roomsche geloof, den beeldenstorm geweldig uitmeten, de bloedbruiloft misschien prijzen, BALTHAZAR GERARDS een edelen martelaar noemen. De Onroomsche zal den Paus misschien den Anti-Christ gaan heeten, en zeker niet zwijgen van de inquisitie, die men hier begon in te voeren, en van alle gruwelen, die vele leden der Roomsche Kerk in de XVIde eeuw kenmerkten. Onze pen weigert reeds te schrijven — en dit, dit vergif wil men in de jeugdige harten inenten (44)!"

Ziedaar het standpunt door DE GROOT ingenomen in zake het onderwijs. Hij ging niet mede met hen,

die sectescholen voorstaan, maar evenmin stond hij aan de zijde van hen, die den Godsdienst willen bannen uit de school en daarmede aan het onderwijs zijn opvoedend karakter ontnemen. Beiden ontmoetten in hem een moedigen en kundigen bestrijder, toegerust met het tweesnijdend zwaard van zijn machtig woord. Zijn beginsel sprak hij onder anderen krachtig uit in een drietal redevoeringen door hem in 1844, '48 en '53 te Groningen, Utrecht en Zwolle gehouden ter opening der Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap. Wat hij zelf zegt van de wet van 1806, kunnen wij toepassen op deze redevoeringen: dat zij tintelen van geest en leven. Met al den ernst eener diepe verontwaardiging en al den gloed eener heilige overtuiging ijvert hij tegen beide uitersten en springt in de bres voor eene Godsdienstige opvoeding des volks in den geest des evangelies. Hij voorziet dat het daarbij aan miskenning, verguizing, spot, laster niet ontbreken zal. „Maar geen nood! Zijn wij dappere strijders, dan zal de goede volksopvoeding toch eerst in deze en die school, ja in menige stad en in enkele streken worden behouden, en juist door den strijd zich nog verder ontwikkelen. Voorts zal men hier en daar tot het roekeloos verworpene goede terugkeeren, en zal dit langzamerhand overal meer ingang vinden. Eindelijk zal ons volksonderwijs, en zij die er zich aan wijden met hetzelve, in den smeltkroes des lijdens gelouterd, veel heerlijker en volkomener weer te voorschijn komen, dan het tot nu toe ooit geweest is."

„Matig ik mij te veel aan, door dus in de toekomst te lezen? Neen, de natuur leert het ons! De akker,

die met diepe voren doorploegd en met scherpe ijzers geëgd wordt — die geeft de rijkste vruchten." (45)

Het gevaar, waarmede het openbaar lager onderwijs werd bedreigd, gaf aanleiding dat in 1850 van wege de drie Protestantsche Maatschappijen Unitas, Welstand en Christelijk Hulpbetoon eene Commissie in het leven werd geroepen ter bevordering van het Christelijk beginsel in het volksonderwijs, vooral in de Lagere School. Onder hare leden was DE GROOT niet eene der minst ijverige. Vele vruchten zag echter de Commissie niet van haren vijfentwintig jarigen arbeid. En toen nu de Maatschappijen, die de dochter in het leven hadden geroepen, haar de onmisbare voorwaarde voor een voortdurend bestaan ontnamen door de jaarlijksche subsidieën in te trekken, bleef der Commissie niet anders over dan om haar mandaat neer te leggen.

Dat een schoolman als DE GROOT zijne betrekking van schoolopziener van heeler harte bekleedde, behoeft nauwelijks gezegd te worden. Met gemoedelijke trouw nam hij zijn ambt waar. Menige vroege morgenure zag hem eene der noordelijke poorten van Groningen uitrijden, doorgaans vergezeld van eenige leden van zijn huisgezin en andere vrienden om schoolbezoek te doen, en overal waar hij kwam, werd hij in den regel met opene armen ontvangen.

Hoe zeer hij geëerd werd in de onderwijzers-wereld, blijkt onder meer ook hieruit: dat hij gedurende vele jaren den voorzittersstoel bekleedde van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap. Geen wonder — want hij was de vaderlijke vriend der onderwijzers Daarvan spreken de Wenken over de Eigene Studie

voor jeugdige Onderwijzers in de Lagore Scholen, door hem in 1845 in het licht gegeven, „dewijl ik hoopte iets toe te brengen tot de voortgaande veredeling en verheffing van u en uwen stand, die zooveel heil aan de menschheid kan aanbrengen."

We kunnen ons voorstellen hoe moeilijk het zulk een man viel om eene betrekking jaren lang met eere en met zegen bekleed neerteleggen. Maar hij werd er toe gedwongen. Een verschil met de Regering over de toepassing van art. 23 der wet van 1857 werd de aanleiding er voor en verwijderde uit 's Landsdienst een ambtenaar, die in het belang van een degelijk volksonderwijs boven velen had gewoekerd met de rijke talenten hem toevertrouwd. Er trilt een toon van weemoed in het woord, waarmede hij het verhaal dezer gebeurtenis besluit: „Hiermede verlies ik een betrekking, die mij gedurende ruim acht en twintig jaren lief is geworden; maar ik behoud, wat mij nog liever is, de rust van mijn geweten." (47)

Zoo werkte en ijverde DE GROOT op het gebied van Hooger en Lager Onderwijs in den dienst van zijnen Heer. Voor Hem was zijn strijd. „Hij is, gij weet het, Hij is mijne hoop, mijne liefde, mijn één en alles." (48) En zijn leven sprak daarop amen. Want hij was niet alleen een groot, ook een goed man.

Opgevoed door eenen vromen vader, van wien zijne kinderen altijd met den diepsten eerbied spraken, en door eene moeder, die het beeld vertoonde eener kloeke godsdienstige vrouw van den ouden stempel, was hij eene waardige zoon van zulke ouders, die de

beminlijkheid van den vader met de cordaatheid der moeder in zich vereenigde.

Dat het uitgestrooide zaad in geene onvruchtbare aarde viel, daarvan deelde een zijner oudste leerlingen bij zijne begrafenis eene treffende proeve mede. „Zijne moeder", zoo sprak Dr. RUTGERS van Hallum, „verhaalde in 1820 aan mijne moeder, toen ik nog eene kleine jongen was, van haar's mans ziekte. Zij ging eens de kamer uit. „„En,"" zei ze, „„toen ik weer kwam lag de kleine PETRUS achter het ledikant op zijne knietjes te bidden."" „Zijn vader herstelde." (49) Maar die jeugdige godsvrucht was geene ziekelijke vroomheid, gelijk ons deze in sommige kringen wel eens bij enkele kinderen hindert. Hij was eene levenslustige, opgewekte jongen. Dezelfde Ds. VAN BOLHUIS, van wien ik vroeger sprak, verhaalde eens aan mijne moeder: „voor ik kom, gaat het in mijne catechisatiekamer niet altijd even rustig toe. En wanneer ik dan onverwacht de deur open, wie is onder de pretmakers doorgaans eene der eersten? Uw broeder PETRUS, maar om, wanneer ik aan het onderwijzen ben, met even groote belangstelling te luisteren, als hij vóór mijne komst rumoerig was." Die levenslust en opgewektheid bleven hem bij geheel zijn leven door. Hoe kinderlijk kon hij zich vermaken, hoe hartelijk lagchen, hoe blijde zijn met de blijden. Maar het was altijd de blijmoedigheid des geloofs.

Hij geloofde in den reinsten en edelsten zin des woords. Godsvrucht ging bezielend en heiligend over zijn bestaan. Zij bewaarde hem in de dagen zijner jeugd voor grove afdwalingen. Zij troostte hem en sterkte hem onder de moeiten en bezwaren, in den

strijd zijns levens. Zij deed hem met ijver en trouw arbeiden in den wijngaard des Heeren. Zij verloochende zich ook niet in het aangezichte des doods. „Toen eenige vrienden", het is weder een woord van Dr. RUTGERS gesproken bij het graf van DE GROOT, „voor een 30 jaar te Leeuwarden per telegram hem vroegen: hoe het zijne vrouw ging, antwoordde hij terug: zij is gezond voor eeuwig" (50). In zijne eerste leerrede na het overlijden zijner geliefde echtgenoote, lezen we: „Wel was ik nooit zoo arm, als nu ik haar mis, die mij in de 33 jaren mijner evangeliebediening altijd ter zijde stond en ook hierin een steun was, meer dan ik kan uitspreken. Maar ook was ik nooit zoo rijk, als nadat ik door een nieuwe, diepgaande levenservaring de Goddelijke kracht des Evangelies inniger heb leeren gevoelen, dan ooit in mijn veel bewogen leven vroeger plaats vond. Ja, het is mij een genoegen, met betraande oogen en een bloedend harte te kunnen getuigen, dat de vertroostingen van mijnen Vader in den hemel, ook door uwe liefde en deelneming mij geschonken, vele zijn. Een genoegen, dat mijne beproeving dienen kan, om u in velerlei smart te troosten en optebouwen in geloof, hoop en liefde, en alzoo de kracht des Evangelies vruchtbaarder te doen worden ook voor uwe harten, èn thans èn in de toekomst."

„Och moge ik maar dat Evangelie geheel waardig kunnen spreken en handelen, opdat, mede door mij, voor ons allen uit het tranenzaad dezer aarde de vreugdeoogst des hemels ontspruite" (51).

Op dien eersten zwaren slag volgde voor den bijna tweeëntachtigjarigen grijsaard eene tweede door den

dood van zijn eenigen zoon, zijn geestverwant, de vreugde en de roem van zijnen levensavond. Maar dezelfde godsvrucht, die hem vroeger staande hield, bewaarde hem ook nu voor bezwijken. In den geloove hief hij het gebogen hoofd weer op en betoonde zich daarin een waardige zoon der oude Hugenoten, tot wie zijne familie behoort (52).

Zijne godsvrucht sprak niet minder uit zijne liefde. God liefhebben boven alles, maar ook den naaste als zich zelf, dat was voor hem geene doode letter, maar daad en waarheid, de daad van een leven, dat zich stelde in den dienst zijner medemenschen. Al wat hun wezenlijk welzijn kon bevorderen, had niet alleen zijne volle sympathie, maar ook zijne krachtige medewerking. Zijn beurs was er altijd voor geopend. In de beste dagen zijner mannelijke kracht, toen geleerden en ontwikkelden zijne geschriften gretig lazen, werd zijn letterarbeid ruim betaald. In den regel kwamen al deze baten ten goede aan de eene of andere weldadige instelling. Ook zijn laatste boek, het derde deel zijner voorlezingen, werd uitgegeven ten voordeele van het Nederlandsche Zendeling Genootschap.

Onder de vele weldadige instellingen, waarvoor hij ijverde en waaraan hij medewerkte, hadden twee zijne meer bijzondere belangstelling — de Vrouwen-Vereeniging en de Diaconessen Inrichting.

Reeds te Ulrum beproefde hij eene Vrouwen-Vereeniging in het leven te roepen, maar slaagde daarin niet, verzamelde echter de noodige bouwstoffen om in Groningen zijne poging met gunstigen uitslag bekroond te zien. Aanleiding er toe gaf de strenge winter van 1837 op 38. Ten einde dadelijk eenige

gelden te verkrijgen voor de bitter lijdende armen werd in eene vergadering van het bestuur van het Groninger Departement tot Nut van 't Algemeen besloten om eene redevoering te houden en een gedicht voor te dragen met toegangskaartjes tegen betaling te bekomen. Als sprekers werden uitgenoodigd DE GROOT en Mr. A. MODDERMAN, die zich beiden bereid verklaarden.

Terwijl laatstgenoemde zich van de aanvaarde taak kweet door het voordragen van zijn bezield gedicht op de weldadigheid, hield DE GROOT eene rede over de Christelijke Menschenliefde in hare werkzaamheid en kracht. Op zijne bekende aanschouwelijke wijze ontrolde hij in de eerste plaats eenige tafereelen van Christelijke menschenliefde, ontleend aan de Geschiedenis der Christelijke Kerk. In het tweede deel zijner rede ging hij daarop voort met uit die tafereelen enkele karaktertrekken op te maken der ware echt Christelijke menschenliefde. Als eerste karaktertrek noemt hij: dat zij aan alle ware Christenen gemeen is — als tweede: dat deze liefde allen omvat — als derde: dat zij niet eenzijdig voor 's menschen ligchaam of geest alleen zorgt, maar voor beide — als vierde: dat zij op den duur nuttig zoekt te zijn — als vijfde: de Christelijke liefde zoekt vooral door vereenigingen van mannen en vrouwen nuttig te werken — als zesde: hare gewilligheid, om de huizen der armen te betreden, en hier de grootte der ellende zelve te meten — eindelijk als laatste: dat hare wonderkracht voortspruit uit het geloof in God. — Na zoo het karakter der liefde te hebben aangetoond, besluit hij zijne rede met te zeggen: „God zoude ik danken, indien ik dit ééne

mogt bereikt hebben; indien ik als een afgezant der armen, en van den vriend der armen, onzen Heer JEZUS CHRISTUS, tot u allen, en meest tot u mogt gesproken hebben, edele Vrouwenschaar! zoodat Gij bewogen wierdt, voor zooveel gij in uwe huizen geene dringende bezigheid hebt, door vereenigingen van vrouwen, die ieder een zeer klein gedeelte der stad voor zich nemen, de weduwen, weezen en armen te bezoeken in hunne ellende" (53).

De redevoering gehouden 24 Januari 1838 werd 28 Januarij gevolgd door eene leerrede over Joh. 14: 12, 13, (*) waarvan de slotsom deze is: dat ware, echte Christelijke menschenliefde wortelt in den bodem des geloofs. „Dan is er niet alleen liefde in ons (die woont er in alle, eenigsints Christelijke menschenharten); maar ook eene liefde, die niet genoeg heeft gedaan met te klagen, te wenschen, aalmoezen te geven, en eenen enkelen arme duurzaam te helpen. Neen, dan wordt de liefde, die in ons is, vertiendubbeld door het geloof; dan verkrijgt de liefde Goddelijke elken tegenstand overwinnende kracht, door onze vereeniging met Gods Zoon; dan werkt die liefde de werken, die CHRISTUS zelf deed, ja nog grootere dan Hij, bij Zijne omwandeling op aarde, konde doen."

„Hij, de mond der waarheid, heeft het beloofd: „„Die in mij gelooft, de werken, die ik doe, zal hij ook doen en grootere dan deze."" Hij heeft zijne belofte

(*) „Voorwaar, voorwaar zeg ik ulieden, die in mij gelooft, de werken, die ik doe, zal hij ook doen, en zal meerder doen dan deze; want ik ga henen tot mijnen Vader. En zoo wat gij begeeren zult in mijnen naam, dat zal ik doen; opdat de Vader in den Zoon verheerlijkt worde."

gestand gedaan. Achttien eeuwen staan daar als getuigen zijner waarachtigheid. Ook in ons heeft het geloof in Hem reeds veel gewerkt. Wij willen het beloven aan ons zelven en aan elkander: dat geloof zal krachtiger worden en onze liefde schragen; het zal de werken van CHRISTUS meer en meer in ons, in onze huisgenooten, in allen die rondom ons zijn, ook door ons volbrengen: ook wij willen het door onze daden getuigen, dat er in het geloof in JEZUS CHRISTUS een alles overwinnende, goddelijke kracht is, om ons de werken van JEZUS CHRISTUS, dat is, de werken van Christelijke menschenliefde te doen verrigten" (54).

Het was niet te vergeefs dat DE GROOT optrad als pleitbezorger der Christelijke liefde. Twee dagen na het uitspreken dezer Nuts-rede, werd zijn lang gekoesterde wensch vervuld en kwam eene vereeniging van vrouwen tot stand, „die zich voorstelden tot bevordering van werkzaamheid en welstand onder de geringere volksklasse te Groningen naar vaste beginselen algemeen werkzaam te zijn" (55). Het mocht DE GROOT dus gelukken een kring van beschaafde vrouwen rondom zich te vereenigen, die onder zijne voortdurende leiding zich wijdden aan de armenzorg in den edelsten zin des woords.

Die Vereeniging werd nu de toepassing in het leven, in daden van de zoo christelijke gedachte: dat bij de armenzorg het ware is om zich zelf te geven aan de hulpbehoevenden, die gebogen gaan onder stoffelijke en geestelijke ellende Dat dit het rechte is, werd bij vernieuwing door DE GROOT in het licht gesteld, toen hij ter gelegenheid van het tienjarig bestaan der Vrouwen-Vereeniging wederom eene redevoering

hield over het eigenaardig karakter der menschlievende vereenigingen van onze eeuw. Hij vond dat karakter hierin: dat zij vrije vereenigingen zijn, die hoe langer zoo meer beoogen, „door persoonlijke werkzaamheid harer leden op de personen der hulpbehoevenden invloed te oefenen Door het opzoeken der lijdende broeders en zusters in hunne woningen, door het zien hunner behoeften, hunner gebreken, hunner deugden, door het bestuderen van hunnen stoffelijken en geestelijken toestand trachten de leden dezer Vereenigingen zich een helder en juist denkbeeld te vormen, niet alleen van dat lijden en die hulpbehoeftigheid, maar bovenal van de bronnen, waaruit de velerlei ellende onzer armen voortvloeit, ten einde ja wel ook de oogenblikkelijke smart te verzachten, maar nog veel meer de eigenlijke oorzaak der ellende weg te nemen en aldus een beteren toestand voor het vervolg mogelijk te maken, voor te bereiden, daar te stellen. Om dit te doen hebben zij bij weinig geld veel menschenkennis, veel levenswijsheid, veel werkzaamheid, bovenal onvermoeide vindingrijke, uit godsvrucht ontspruitende liefde noodig.......... Deze persoonlijke invloed is de wondermagt, door God ons verleend, om de wereld te herscheppen en te volmaken." (56)

In dien geest stond hij vijf en veertig jaren aan het hoofd der Vrouwen-Vereeniging, en nam toen een plechtig en ernstig afscheid van haar. „Wel ben ik nog gezond," zegt hij, „maar draag toch den last van tachtig jaren. Daarom was het mijn wensch nu nog afscheid van u te nemen, mijne Zusters! Het is mij aandoenlijk, maar niet treurig; ik kan veilig alles aan u overgeven en mijn hoofd rustig neerleggen"......

„Ik eisch veel van u, mijne Zusters! Ik vraag uwen tijd, uwe zorg, uw gebed voor de armen. Ik vraag uwe liefde, ik vraag u zelve. Is de rechte liefde in u, dan vermoogt gij veel; de liefde is onvermoeid in het opsporen der beste hulpmiddelen, is wijs in het aanwenden daarvan, is heilig en leidt tot heiligheid. De liefde arbeidt, de liefde overlegt, de liefde bidt. De liefde overwint — overwint alles."

.... „En nu mijne Zusters! verlaat ik u, maar met innigen dank jegens u, die aan mijne uitnoodigingen en opwekkingen gehoor hebt willen geven."

„Ik zal er u eeuwig dankbaar voor zijn."

„Tot wederzien, misschien nu en dan nog op aarde, en zeker voor altijd in het vaderland hier boven." (57)

Het is, niet waar, als hooren we den grijzen apostel te Efeze vermanen: „kinderkens, hebt elkanderen lief."

Niet minder dan de Vrouwen-Vereeniging mocht de Diaconessen-Inrichting zich in zijne bijzondere voorliefde verheugen. De gedachte te Kaiserswerth in practijk gebracht om de Diaconessen Instelling der Oude Kerk weder in het leven te roepen had zijne warme belangstelling en ijverige ondersteuning. De vrucht er van was eene dergelijke inrichting op veel kleiner schaal te Groningen, waaraan verbonden werd een Toevlugtsoord voor verwaarloosde meisjes.

Wat DE GROOT zich daarbij voorstelde, blijkt uit de beide eerste artikelen van het Algemeen Reglement van het Gesticht voor Pleegzusters en Toevlugtsoord voor verwaarloosde meisjes opgerigt te Groningen in 1845. Het „is eene Weldadige Inrigting, die in eene bestaande behoefte

moet voorzien, en, naar het Evangelie van CHRISTUS werkzaam, tot zegen der menschheid verstrekken. Het doel van het Gesticht voor Pleegzusters is: de Christelijke verpleging van zieken onder alle standen der maatschappij, zoo binnen als buiten deze stad. Het doel van het Toevlugtsoord: meisjes, die zedelijk verwaarloosd en hulpeloos zijn, teregt te brengen en tot goede menschen en nuttige leden der maatschappij te vormen. Het gemeenschappelijk doel, dat de beide deelen der Inrigting ten nauwste vereenigt, is alzoo: de Christelijke verpleging van ligchamelijke en geestelijke kranken."

Om dit schoone doel te beter te doen kennen en waardeeren verscheen in 1854 het beknopte maar zaakrijke boekje: Hoe Vrouwen den Heer moeten dienen, ook buiten haar huis. Na vermeld te hebben wat in de aangewezen richting elders werd en wordt gedaan, gaat hij voort: „Mijne Zusters! Ik vermeld dit niet, om iemand uwer aantesporen dezen weg inteslaan. Er behoort te veel toe, dan dat aanraden hier geoorloofd zou zijn. Elk uwer zij in haar gemoed ten volle overtuigd. Maar ik zeg dit, om allen aantetoonen, wat men kan doen, wat anderen doen, hoe er ook nu nog vrouwen zijn, die den Heer dienen uit hare goederen en met al wat zij hebben, met ligchaam en geest, zich geheel en al Hem wijden. Ik zeg dit, opdat de Gemeente er ook in Nederland aan beginne te denken dit gebrek in de Evangelische Kerk aan te vullen, en opdat, geschiedt het niet meer bij mijn leven, het evenwel later gebeure, dat ook in de Nederlandsche Evangelische Kerk het ambt van Diakonessen algemeen worde hersteld, en althans het vierde

eeuwfeest der Hervorming niet aanbreke over onze Kerk, zonder dat zij ook in dit opzigt naar het Apostolisch voorbeeld zich hebbe hervormd en veredeld" (58).

Het was daarom voor DE GROOT eene verblijdende zaak, dat onder de dochterenschaar van Kaiserswerth ook de Groninger Stichting eene eervolle plaats innam. Jaren lang bekleedde hij in haar Bestuur den Voorzittersstoel, om op hoogen leeftijd dien ten tweedemale intenemen, toen deze door den onverwachten dood van zijnen zoon ledig was geworden.

DE GROOT stelde dus niet alleen zijn geld, maar zijn eigen persoon, zijne kracht en zijn tijd in den dienst der liefde en wist daarbij neertedalen ook tot de kleinere, lagere standen der maatschappij. Eene treffende proeve daarvan wordt ons medegedeeld in het Evangelisch Zondagsblad van 10 December des vorigen jaars door een oud-leerling van den Hoogleeraar. Voor een veertig jaren woonde in eene der meest afgelegen armenwijken van Groningen een bejaarde man, PIETER DE GROOT geheeten, die door den diaken, welke hem bedeelde, op het denkbeeld werd gebracht, dat hij wel familie kon zijn van professor DE GROOT. Hij gaat het onderzoeken en ontvangt het lagchend antwoord: „nu ja, ik heet ook PIETER of PETRUS DE GROOT, of we nu nog familie zijn, dat weet ik niet, maar kom binnen." De man wordt in den huiselijken kring vriendelijk ontvangen en uitgenoodigd dat bezoek wekelijks te herhalen om nooit het huis van zijn naamgenoot met ledige handen te verlaten. Eindelijk echter bindt een noodlottige val hem aan huis en stoel. Maar nu kwam DE GROOT zelf hem gedurig bezoeken en toespreken, onder anderen ging hij ook op een zeer kouden

winterdag uit om den tachtigjarigen PIETER DE GROOT op zijn geboortefeest te begroeten en met de medegebrachte gaven te verkwikken. Terecht noemt de schrijver dier mededeeling dit: „een kleine trek uit het leven van een groot man.”

Onder de velen, die groote verplichting aan den overledene hebben, bekleedt de schrijver dezer bladen eene eerste plaats. Den 23sten Maart van het jaar 1828 ontviel in de eerste jaren zijner mannelijke kracht een veelbelovend rechtsgeleerde aan de maatschappij, aan eene jonge gade en jeugdig kind van naauwelijks negentien weken. Die weduwe was mijne moeder, dat kind was ik. Maar de taak, die aan de handen van den gestorven man en vader was ontzonken, werd door DE GROOT weder aanvaard. Hij werd voor de treurende weduwe en haar zoontje een vaderlijke vriend en verzorger. Dat ik ben, die ik ben — dat ik mij een wel bescheiden, maar toch eervollen werkking zag geopend in onze menschelijke zamenleving — bovenal, dat ik het Evangelie leerde kennen en waardeeren in zijn eenvoud en rijkdom, in zijn geheel eenige beteekenis, ik dank het naast God aan DE GROOT. Het is mij eene behoefte om dit openlijk uit te spreken en in deze regelen hem een krans te vlechten van dankbare herinnering.

Van diezelfde beminnelijkheid en goedheid getuigde ook zijn huiselijk leven. Zeer gelukkig gehuwd met GEERTRUIDA AGNETA VAN HERWERDEN, eene vrouw, die ten volle met hem zamenstemde in denkwijze en gezindheid, zag hij zich omringd door een drietal dochters en een zoon. En toen de dood hem eerst zijne gade en voor twee jaren ook zijnen zoon ontnam, bleven die dochters met het zoontje der jongste, die vroeg

weduwe werd, de vreugde van zijn leven. In dien vroegeren en lateren kring was hij geen afgetrokken geleerde, die slechts een oog en oor had voor zijne boeken en gedachten, maar een trouwe en gezellige huisvader, die leefde in en voor zijn gezin, en allen die zijn huis betraden het zoo aangenaam mogelijk maakte. Zijn verkeer met huisgenooten en vrienden was doorgaans gewijd aan de bespreking van een of ander belangrijk onderwerp, maar ook een schertsend en geestig woord werd op zijn tijd gaarne gehoord. En dan — welk een benijdenswaardige gave bezat hij van vertellen. Uit den rijken schat van zijne studiën, ervaringen en reisherinneringen had hij altijd iets leerzaams op aanschouwelijke wijze mee te deelen. Het bezoeken van zijn huis werd daardoor voor velen een genot. Het was hun goed in dien kring, door godsvrucht gewijd en door liefde geadeld.

Met één woord — DE GROOT vereenigde op merkwaardige wijze theorie en practijk in één persoon. Geheel tehuis in de geleerde wereld, gevoelde hij zich ook op zijne plaats te midden der bedrijvige zamenleving, altijd gereed om niet alleen met zijn helder hoofd en welversneden pen de maatschappij voor te lichten, maar ook om met zijn warm hart en vaardige hand 's levens smarten te verzachten en 's levens vreugde te verhoogen.

Geen wonder, dat zulk een man, bij al de verguizing, die zijn deel werd, toch ook door velen in hooge eere werd gehouden. Talloos velen van allerlei rang en stand bezochten hem in zijne woning, wonnen zijn raad in en lieten zich door hem voorlichten of spraken hunne instemming uit met zijne beginselen. Hij stond in

betrekking tot verschillende Duitsche en Zwitsersche geleerden, onder wie hij inzonderheid ULLMANN als zijn geestverwant liefhad. Onderscheidene geleerde genootschappen rekenden het zich tot eene eere hem onder hare leden te tellen. Het ridderkruis van den Nederlandschen Leeuw sierde zijne borst, en na zijn welsprekend woord te Heiligerlee gehoord wekte het de rechtmatige verwondering van velen, dat het commandeurslint hem niet werd aangeboden. Zijn persoon en werk trok zelfs de aandacht der overledene koningin Sophia, die hem bij zich liet komen op het Huis ten Bosch en daar een belangrijk gesprek met hem had over de hoogste en heiligste belangen der menschheid. De bijzondere gedenkdagen in zijn leven wekten de algemeene belangstelling, en de dagbladen wijdden er waardeerende artikelen aan. Zoo deed onder anderen, om slechts een enkelen getuige te hooren, de Kerkelijke Courant van 7 October 1882. Den volgenden dag zou DE GROOT zijn tachtigsten verjaardag vieren. Dit gaf onzen BROUWER, helaas ook reeds heengegaan, aanleiding om in een warm woord uiting te geven aan hetgeen hij gevoelde voor den geliefden leermeester en vriend. „Den 8sten October", zoo schrijft hij, viert D. V. Prof. P. HOFSTEDE DE GROOT zijn tachtigsten verjaardag. Vrienden en vereerders en oud-leerlingen onder onze lezers deelen wij het daags te voren even mede, overtuigd, dat zij met ons herinneringen van dank, gevoelens van liefde en innige zegenbeden in hun hart toedragen aan den hooggeschatten leermeester, die jaren na den studententijd onze leermeester bleef en met wien de Vriendschapsband niet werd verbroken, neen, voor velen, na veertig jaren nog toenam in kracht.

Wij brengen hem, wij weten het, namens zeer velen — onzen hartelijken feestgroet. Bevreemden zou het ons niet, dat na lezing van dit bericht, al verbiedt de Zaturdagsdrukte het schrijven van een langen brief, menige briefkaart of telegram nog naar Groningen wordt afgezonden, om den jubilaris te vertolken, hoe in menige pastorie in Noorden en Zuiden, in Oosten en Westen van 't Vaderland menig hart warm voor hem klopt."

BROUWER gaat dan voort met in enkele trekken het eigenaardig karakter en de veelzijdige werkzaamheid van DE GROOT te schetsen, en eindigt met den wensch: in het geloof, „dat de tijd, die alles openbaart en schift, zal oordeelen, terwijl aan God de wasdom van het Zaad blijve toevertrouwd; in dat geloof doorleve de grijze Hoogleeraar te midden der zijnen zijne laatste levensdagen in vrede en hope!"

Na dien dag bleef hij nog vier jaren gespaard voor den kring zijner huisgenooten en vrienden om toen heen te gaan gelijk hij had geleefd in den geloove en met een hart vol liefde. De toekomst behoort aan God en het Godsrijk, dat bleef zijn onwankelbaar geloof. Daarom boezemde hem dan ook het Kerkelijk Conflict geen angstige bekommering in, maar stierf hij in het goed vertrouwen op betere dagen, waarin het Evangelie vol geest en leven zou zegepralen over eene doode en steile rechtzinnigheid, de liefde over de zelfzucht. Want, zoo sprak hij dikwijls met klem: „de liefde is en blijft het hoogste op aarde en in den hemel". Vol dankbaarheid herdacht hij zijn leven, dat wel moeielijk was geweest, maar waarin hij toch ook veel geluk gesmaakt en kennelijk Gods hulp en genade ondervonden had. Zoo zag hij in rustig

en blijmoedig verbeiden den dood te gemoet, die hem in het midder-nachtelijk uur van 4 op 5 December des vorigen jaars kwam aflossen van zijn post.

Een groot en goed man is van ons heengegaan. Maar zijn werk zal vruchten dragen, ook nadat hij gestorven is. Wanneer straks, gelijk wij vertrouwen, de strijd onzer dagen er toe zal leiden, dat vrome en vroede mannen van gematigde rechter- en linkerzijde elkanderen de broederhand reiken, één in de belijdenis: „Heere! tot wien zullen wij heengaan? gij hebt de woorden des eeuwigen levens", (59) — het dan levend geslacht zal eene belangrijke schrede nader zijn gekomen tot het ideaal, dat DE GROOT zich voorstelde, waarvoor hij ijverde met zijne rijke gaven en waarvoor hij streed met mannenmoed: de Evangelisch-Katholieke Kerk der toekomst.

„Zalig zijn de dooden, die in den Heer sterven, van nu aan. Ja, zegt de Geest, opdat zij rusten mogen van hunnen arbeid; en hunne werken volgen hen na" (60).

Didam, 17 Maart 1887. H. G. BRAAM.

AANTEEKENINGEN.

(1) Onder 's mans portret in mijn bezit leest men in den bloemrijken en overdreven stijl dier dagen:

„APOLLO's schoone taal bij PETRUS ijvergloed,
JOHANNES broedermin en liefderijk gemoed,
JACOBUS ernst om deugd en godsvrucht aan te kweeken,
Met PAULUS bondigheid in schrijven en in preeken;
Bewondert Rotterdam als het HOFSTEDE noemt
Zoowel door zucht voor 't Land als voor de Kerk beroemd.
Die moedig voor 't belang van beide durfde strijden,
En altoos lauren won, als hij er om moest lijden.

(2) Men vergelijke wat DE GROOT daarvan schrijft in zijne Vijftig jaar in de Theologie. Academische Rede op den dag van zijn aftreden als gewoon Hoogleeraar. Te Groningen bij P. NOORDHOF 1872, bl. 9.

(3) M. A. GOOSZEN. Bij het portret van PETRUS HOFSTEDE DE GROOT. Eigen Haard 1882, No. 41.

(4) PETRI HOFSTEDE DE GROOT, in Academia Groningana Theologiae Candidati, Disputatio, qua Epistola ad Hebraeos cum PAULINIS Epistolis comparatur. Trajecti ad Rhenum, Ex officina JOH. ALTHEER, 1826.

HUGONIS GROTII. Annotationes in Novum Testamentum. Denuo emendatius editae.

Groningae, Ex officina W. ZUIDEMA 1826—1834.

Disputatio de CLEMENTE ALEXANDRINO, philosopho Christiano. Auctore P. HOFSTEDE DE GROOT.

Groningae, Ex officina W. ZUIDEMA 1826.

(5) Zie Vijftig jaren in de Theologie, bl. 11 en 12.

(6) Vijftig jaren in de Theologie, bl. 14 en 15.

(7) Groninger Studenten-Almanak, 1830, bl. 77.

(8) Vijftig jaren in de Theologie, bl. 17.

(9) M. A. GOOSZEN. Eigen Haard 1882, No. 41.

(10) Men vergelijke de Groninger Godgeleerden in hunne Eigenaardigheid. Toespraak aan zijne vroegere en tegenwoordige leerlingen, na vervulde vijf en twintigjarige hoogleeraarsbediening van P. HOFSTEDE DE GROOT. Groningen, bij A. L. SCHOLTENS 1855, bl. 26.

(11) De Groninger Godgeleerden, bl. 46.

(12) Vijftig jaren in de Theologie, bl. 23 en 24. Het zijn woorden van den geschiedschrijver JOHANNES VON MÜLLER, door DE GROOT tot de zijne gemaakt.

(13) Christelijke Betrachtingen. Eene bijdrage tot de stichtelijke lektuur naar de behoeften van deze tijden.

Te Groningen bij R. J. SCHIERBEEK, 1834.

De aangehaalde woorden des schrijvers vindt men bl. 4.

(14) De Groninger Godgeleerden, bl. 201.

(15) De Groninger Godgeleerden, bl. 121 en 122.

(16) In het genoemde Overzigt § 148.

(17) De volledige titels der besprokene compendia zijn:

Encyclopaedia Theologi Christiani. In Scholarum Suarum Usum breviter delineata a P. HOFSTEDE DE GROOT, en L. G. PAREAU, Theologiae Professoribus in Academia Groningana.

Groningae apud C. M. VAN BOLHUIS HOITSEMA.

Institutiones Theologiae Naturalis. Sive Disquisitio Philosopha de Deo hominisque cum Deo Conjuctione, In Scholarum Suarum Usum Instituta a P. HOFSTEDE DE GROOT, Theol. Doct. et in Universitate Groningana Prof. Groningae. Ex officina W. ZUIDEMA.

Lineamenta Theologiae Christianae Universae, Ut Disquisitionis de Religione Una Verissima et Praestantissima, Sive Brevis Conspectus Dogmatices et Apologetices Christianae, In Scholarum Suarum Usum Scripserunt L. G. PAREAU et P. HOFSTEDE DE GROOT, Theologiae Professores in Academia Groningana. Groningae apud C. M. VAN BOLHUIS HOITSEMA.

Lineamenta Historiae Ecclesiae Christianae. In Scholarum Suarum Usum edidit P. HOFSTEDE DE GROOT Theol. Doct. et in Academia Groningana. Prof.. Groningae, apud J. OOMKENS, J. FIL.

(18) Zie — voorrede voor den eersten druk.

(19) Het boekske is No. III van de Evangelische Bibliotheek, uitgegeven van wege de Evangelische Maatschappij. Arnhem, G. W. VAN DER WIEL, 1858. Zie de voorrede.

(20) De Groninger Godgeleerden: bl. 42.

Wie een geleidelijk overzicht wil hebben van de meest belangrijke geschriften van DE GROOT raadplege J. B. F. HEERSPINK: De Godgeleerdheid en Hare Beoefenaars, aan de Hoogeschool te Groningen, gedurende het 250jarig bestaan der Academie. Tweede gedeelte van 1752—1864.

Groningen, P. VAN ZWEEDEN, 1875.

Over DE GROOT en zijne Geschriften tot 1864 spreekt HEERSPINK bl. 268 en vv.

(21) Ter aangehaalde plaats, bl. 162.

(22) Commentarii de hominibus et Rebus in Ecclesiae Christianae Historia maxime memorabilibus.

Slechts vier vellen verschenen er van in het licht.

(23) JOHAN WESSEL GANZEVOORT.

Groningen bij P. NOORDHOFF, 1871, bl. 45.

(24) Opwekking om in dezen gevaarlijken tijd op God te vertrouwen.

Groningen bij W. ZUIDEMA 1830.

Groningens Bevrijding in 1672. Eene Godsdienstige Rede op den 28en Augustus 1838 in de Groote Kerk te Groningen uitgesproken door P. HOFSTEDE DE GROOT. Met eenige Aanteekeningen. Te Groningen bij J. OOMKENS. 1838.

De Wereldtentoonstelling te Parijs, uit een Christelijk oogpunt beschouwd. Leerrede den 29 September 1867 uitgesproken door P. HOFSTEDE DE GROOT. Groningen P. NOORDHOFF. 1867.

De hulde aan Jezus toegebracht en toetebrengen bijzonder door ons Nederlanders. Leerrede den dag na het feest van Heiligerlee uitgesproken door P. HOFSTEDE DE GROOT. Groningen, G. J. REITS. 1868.

De oorlog. Leerrede van P. HOFSTEDE DE GROOT.

No. 11 van de Leerredenen, uitgegeven bij C. W. VAN DER WIEL te Arnhem, tot bevordering van Evangelische kennis en Christelijk leven. Jaargang 1870.

(25) Matth. XIX : 20.

(26) De zaligheid in Jezus Christus door God aan het Menschdom gegeven, in twaalf Leerredenen door P. HOFSTEDE DE GROOT. Te Groningen bij A. L. SCHOLTENS. 1854.

De aangehaalde woorden zijn ontleend aan de derde Leerrede over Tit. II: 11—14, bl 43.

(27) Adres aan de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk over de Formulieren, de Academische opleiding der Predikanten, het Onderwijs en het Kerkbestuur. Mei 1842. Aan de Hervormde Gemeenten in Nederland. Aanvang van 1843.

(28) Groninger Godgeleerden, bl. 224.

(29) Gal. V : 1*a*.

(30) Groninger Godgeleerden, bl. 226 en 227.

(31) De woordvoerder bij PAREAU was de Kandidaat in de Regten, S. M. S. MODDERMAN — bij MUURLING de Student in de Geneeskunde, A. SANNES — bij DE GROOT de Student in de Godgeleerdheid, N. VAN DER TUUK.

(32) Vijftig jaren in de Theologie, bl. 21.

(33) Het Evangelie der Apostelen tegenover de twijfelingen en de wijsheid der wereld. Drie leerredenen door P. HOFSTEDE DE GROOT. 's Gravenhage, M. J. VISSER. 1861. Zie het voorberigt — V en VI.

(34) De Moderne Theologie in Nederland. Volgens de hoofdwerken harer beroemdste voorstanders in het licht gesteld door P. HOFSTEDE DE GROOT. Groningen, P. NOORDHOFF, 1870, bl. 54 en 55.

(35) M. A. GOOSZEN. Eigen Haard. 1882, No. 41.

(36) Het Evangelie der Apostelen, bl. 57.

(37) Men leze behalve het reeds genoemde, het Evangelie der Apostelen en de Moderne Theologie in Nederland — het werk door DE GROOT en VAN HERWERDEN uitgegeven: Over Moderne Theologie. Mededeelingen en Beschouwingen omtrent eenige van hare belangrijkste voortbrengselen. Tweede, herziene druk.

Te Groningen, bij J. OOMKENS JZOON, 1863.

Verder: Het Geweten en het Evangelie, W. in L. 1857 III. Opmerkingen over eenige Hoofdzaken in de Moderne Theologie, W. in L. 1860 I. De betrekking van SCHLEIERMACHER tot de Moderne Theologie, W. in L. 1863 I.

(38) De Groninger Godgeleerden, bl. 247.

(39) Oratio de Theologia futura Euangelico-Catholica. Quam habuit PETRUS HOFSTEDE DE GROOT.

Groningae, apud JOANNEM OOMKENS.

(40) Waarheid in Liefde, 1843 I, bl. 111 en 112.

(41) Over de belangrijkheid, die het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap kan verkrijgen voor de School, den Staat en de Kerk.

Redevoering ter opening der eerste Algemeene Vergadering van genoemd Genootschap, den 31 Mei 1844 te Groningen gehouden door P. HOFSTEDE DE GROOT.

Te Groningen, bij A. L. SCHOLTENS, 1844, bl. 9.

(42) Het onderwijs, een voorwerp van de aanhoudende zorg der Natie.

Redevoering ter opening der Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, gehouden te Zwolle den 5 Augustus 1853 door P. HOFSTEDE DE GROOT.

Te Zwolle, bij de Erven J. TIJL, 1853, bl. 11.

(43) Zijn Afzonderlijke Scholen voor de Verschillende Kerkgenootschappen noodig of wenschelijk? Mededeelingen en Opmerkingen van P. HOFSTEDE DE GROOT.

Te Groningen, bij A. L. SCHOLTENS, 1844, bl. 19 en 20.

(44) Terzelfder plaatse, bl. 94 en 95.

(45) Welke zal voortaan de Geest van het Nederlandsch Onderwijzers Genootschap zijn?

Redevoering uitgesproken ter opening van de vijfde Algemeene Vergadering van het Nederlandsch Onderwijzers-Genootschap, gehouden te Utrecht, den 10 Augustus 1848, door P. HOFSTEDE DE GROOT.

Te Groningen, bij A. L. SCHOLTENS, 1848, bl. 20.

De titels van de beide andere redevoeringen zijn opgegeven onder n°. 41 en 42.

(46) Ter aangehaalde plaatse, bl. 58.

(47) Hoop en vrees voor het Openbaar Lager Schoolwezen door P. HOFSTEDE DE GROOT.

Te Groningen, bij A. L. SCHOLTENS, 1862. Zie het voorberigt.

(48) De Groninger Godgeleerden, bl 8.

(49) Evang. Z.blad van 19 December 1886.

(50) Terzelfder plaats.

(51) Eerste leerrede na het overlijden zijner geliefde echtgenoote, den 18 September 1859 uitgesproken door P. HOFSTEDE DE GROOT. Niet in den handel. Gedrukt bij A. L. SCHOLTENS te Groningen, bl. 5 en 6.

(52) De familienaam was oorspronkelijk LE GRAND. Zij behoorde onder de verdrevenen door het edict van Nantes.

(53) De Christelijke Menschenliefde in hare werkzaamheid en kracht, door P. HOFSTEDE DE GROOT. Te Groningen bij J. OOMKENS 1838. bl. 52, 53.

(54) Deze leerrede is gevoegd bij de redevoering over de Christelijke Menschenliefde. Haar thema is: De kracht des geloofs in Jezus Christus, om ons werken van Christelijke menschenliefde te doen verrigten.

De aangehaalde woorden zijn te vinden bl. 82 en 83.

(55) Art. 1 van de Algemeene bepalingen voor eene Vrouwen-Vereeniging te Groningen tot bevordering van werkzaamheid en welstand onder de geringe volksklasse. Deze bepalingen volgen als Bijlage op de redevoering over de Christelijke Menschenliefde

(56) Ter aangehaalder plaats, bl. 10, 11 en 30.

De redevoering werd uitgegeven te Groningen bij A. L. SCHOLTENS 1848.

(57) Afscheid van de Vrouwen-Vereeniging te Groningen, bl. 6, 17, 18 en 19.

(58) Ter aangehaalder plaats, bl. 21.

Het boekje werd uitgeg. te Groningen, bij J. OOMKENS JZ. 1854.

(59) Joh. VI: 68. (60) Openb. XIV: 13.

IETS OVER DE „LEER VAN DE VERSCHIJNSELEN" IN DE WIJSBEGEERTE VAN DEN GODSDIENST.

Ten vorigen jare achtte ik mij geroepen en nam ik de vrijheid een woord mede te spreken in de vrij levendige gedachtenwisseling, die gedurende de laatste jaren aan belangrijke wijsgeerige vragen betreffende den godsdienst is gewijd.

Wat ik in dezen te zeggen had sprak ik uit in mijn geschrift „De taak en de methode der wijsbegeerte van den godsdienst", dat in het laatst van Mei 1886 het licht zag.

Dit geschrift nu is door Dr. W. FRANCKEN A[z]. in de twee laatstverschenen afleveringen van „Geloof en Vrijheid" (bl. 122—146, 226—252) besproken.

Gaarne betuig ik mijne erkentelijkheid voor de eer, daardoor van zoo geachte zijde aan mijn boek te beurt gevallen

FR.'s verzekering van zijne „ingenomenheid en hartelijke sympathie met de hoofdstrekking en vele gedeelten van mijn geschrift" kan wel niet anders dan mij in hooge mate aangenaam zijn.

Natuurlijk echter doet het mij juist hierom leed,

dat mijn geachte beoordeelaar het op menig belangrijk punt niet met mij eens schijnt te kunnen zijn. Te meer betreur ik dit, naarmate het mij duidelijker wordt, dat Dr. FRANCKEN mij, althans ten deele, niet goed heeft begrepen, en op vele bestanddeelen van mijn betoog niet dat gewicht heeft gelegd, dat zij, naar mijne meer of minder nadrukkelijk uitgesprokene bedoeling, hadden en hebben moesten.

Ik stel er grooten prijs op het tusschen hem en mij bestaande misverstand ten aanzien van vele der door ons behandelde onderwerpen, zoo mogelijk, uit den weg te ruimen, en, voor zoover wij in onze beschouwingen bepaald van elkander verschillen, te trachten de mijne tegenover de zijne te handhaven.

Met dit doel werden de volgende bladzijden geschreven.

Wegens den titel van mijn opstel is het misschien niet onnoodig den lezer mede te deelen, dat ik het reeds terstond na de verschijning van het eerste gedeelte van FR.'s „Gedachten en vragen" in schrift heb gebracht.

In dat eerste gedeelte toch behandelt Dr. FRANCKEN enkel hetgeen ik in mijn boek over „de leer van de verschijnselen", als deel der wijsbegeerte van den godsdienst, heb geschreven.

Nu had ik met de beantwoording daarvan kunnen wachten, totdat ons het vervolg van de „Gedachten en vragen" zou zijn gegeven. Maar ik wist niet wanneer wij dat zouden ontvangen, en vreesde, dat het wel eens geruimen tijd duren kon, eer „de kerkelijke revolutie te Rotterdam" den geachten schrijver de gele-

genheid zou laten om de „tot nader" nedergelegde pen weder op te vatten.

Ik kon echter — gelijk de aandachtige lezer van FR.'s eerste artikel over mijn boek licht zal kunnen begrijpen — niet wenschen, dat mijn antwoord misschien vrij lang zou moeten uitblijven. Daarom toog ik terstond aan den arbeid, om zoo spoedig mogelijk een oogenblik gehoor te kunnen vragen, ook al liet het door FR. beloofde vervolg zich misschien nog wachten.

Vandaar echter dat ik mij tot de door FR. in zijn eerste stuk behandelde onderwerpen moest bepalen.

Intusschen heeft Dr. FRANCKEN spoediger dan ik verwachtte den aangevangen arbeid voortgezet, en in het Maart-nommer van dit tijdschrift zie ik nu ook zijne opmerkingen over het Psychologisch Deel van mijn boek vóór mij liggen.

Daaruit blijkt mij evenwel, dat ik in mijn oorspronkelijk opgevat plan van beantwoording geene verandering behoef te brengen. Immers FR.'s bezwaren tegen mijn geschrift betreffen vooral het Phaenomenologisch Deel daarvan. Ten opzichte van het ontstaan van den godsdienst in den kring van 's menschen geestesleven — waarover in het Psychologisch Deel van mijn boek, en door FR. in zijn tweede stuk wordt gehandeld — zijn hij en ik, indien ik mij niet bedrieg, het in de hoofdzaak eens.

Dit verheugt mij, al had ik het, eerlijk gezegd, geen oogenblik anders verwacht. Ook geeft het mij vrijheid om hetgeen ik naar aanleiding van FR.'s eerste „Gedachten en vragen" had geschreven, met slechts geringe wijzigingen den lezers van dit tijdschrift voor te leggen.

Alleen wensch ik aan mijn oorspronkelijk opstel een „Naschrift'' toe te voegen, ter bespreking van hetgeen naar aanleiding van FR.'s tweede artikel mijnerzijds nog overweging vereischt.

Na deze veranderde inleiding laat ik nu volgen, wat ik terstond na de verschijning van FR.'s eerste verhandeling in schrift heb gebracht.

Wat Dr. FRANCKEN (blz. 125, v.) over mijn gebruik van eenige niet-Nederlandsche — en ook van sommige wèl-Nederlandsche — woorden „in 't voorbijgaan" zegt, eischt geene opzettelijke beantwoording. Hij zelf erkent, dat zulke woorden in een wijsgeerig geschrift niet geheel kunnen gemist worden. Enkele opmerkingen met betrekking tot sommige er van zullen hier of daar wel eene geschikte plaats vinden.

Ik zal mijne lezers hierbij nu niet ophouden. Alleen dìt moet ik zeggen: ik wenschte wel, dat mijn geachte beoordeelaar de opmerking „van een zijner vrienden in een handelstad" (bl. 126) over mijne — volstrekt niet splinternieuwe -- uitdrukking: drijvende factoren had verzwegen.

Herinneren wij ons nu eerst, welke de taak der wijsbegeerte van den godsdienst is.

Naar mijn oordeel bestaat deze in het onderzoek naar:

1°. het kenmerkend religieuze in de waarneembare religieuze verschijnselen;

2°. de wording dier verschijnselen in den mensch;

3°. hunnen diepsten grond.

Allereerst komt dus de vraag aan de orde: wat in de verschijnselen, die wij als religieuze erkennen, het eigenaardige is, dat ze tot religieuze verschijnselen maakt.

Bij dit onderzoek moet van het begin af iedere vraag betreffende het onder 2°. en 3°. genoemde afgewezen worden. Dr. FRANCKEN heeft dit echter m.i. niet met de noodige zorgvuldigheid gedaan, en van daar dat hij (bl. 144, 145) eene beschrijving van het kenmerkende der religie geeft, die te veel elementen van verklaring bevat, dan dat zij als eene juiste beschrijving van het kenmerkende der religieuze verschijnselen zou kunnen toegelaten worden.

Straks kom ik hierop terug.

Ik vermeld deze zaak reeds hier, omdat ik er bij den lezer zeer op aandringen moet wél te bedenken, dat de later, in een ander hoofdstuk der wijsbegeerte van den godsdienst, aan te wenden poging tot verklaring van de religieuze verschijnselen hier nog niet te pas komt. In het hoofdstuk over de leer van de verschijnselen is het er alleen om te doen datgene te beschrijven, wat in alle religieuze verschijnselen — de volkomenste zoowel als de minst ontwikkelde — als gemeenschappelijk kenmerk waar te nemen valt. Wat in FR.'s beschrijving voorkomt omtrent het gevoel van afhankelijkheid en de verwantschap aan het Opperwezen is eene proeve van verklaring, die als zoodanig onmiskenbare waarde heeft, maar een onwijsgeerig vooruitloopen moet heeten, zoolang enkel eene beschrijving van het, in alle verschijnselen waarneembare, kenmerkende van de religieuze verschijnselen behoort gegeven worden.

Het spreekt van zelf, dat het vraagstuk dèr methode voor het geheele onderzoek, ook al dadelijk voor de opsporing van het kenmerkende religieuze, van het grootste gewicht is.

In mijn boek, dat immers vooral een methodologisch onderzoek bevat, moest dat vraagstuk wel vrij breedvoerig behandeld worden.

Welnu, ik heb dan ook getracht aan te toonen hoe de denker wèl, en hoe hij niet te werk behoort te gaan (bl. 36, v.v.).

Het is natuurlijk onmogelijk dit alles hier opnieuw ter sprake te brengen.

Mijn geachte beoordeelaar heeft echter tegen een en ander van hetgeen ik over de te volgen methode heb gezegd bedenkingen gemaakt, die ik niet stilzwijgend kan voorbijgaan.

Eerst echter wijd ik nog een oogenblik mijne aandacht aan FR.'s bezwaar tegen mijne, trouwens zeer algemeene, stelling omtrent den ouderdom der wijsbegeerte van den godsdienst.

Mijn boek begint met die stelling. Zij luidt aldus: „De wijsbegeerte van den godsdienst is eene betrekkelijk nog zeer jonge wetenschap."

Hieromtrent — dus meende ik en meen ik nog — kan wel geen verschil van gevoelen bestaan. Nu zie ik echter, dat FR. er anders over denkt, al begrijp ik niet recht wat zijn bezwaar tegen mijne bewering beteekent, wanneer ik aandachtig nalees, wat ik tot staving er van heb gezegd.

„Nu ja!" — zoo laat FR. zich hooren — „het punt van uitgang is verschoven, de gang van het onderzoek veranderd."

Welnu, zijn dat kleinigheden? FR. had meteen even moeten herinneren, dat de leidende beginselen anders zijn geworden, en dat ook de stof niet precies dezelfde is als vroeger. Of beduidt dit zóó weinig, dat men gerust er van zwijgen kan? Mocht iemand dit meenen, dan zou het eene vruchtelooze onderneming zijn met hem in gedachtenwisseling te treden.

Zeker, de kiem der wijsbegeerte van den godsdienst ligt in het verre verleden. Ik meen dit op bl. 4 van mijn boek vrij duidelijk gezegd te hebben, wat FR. dan ook wel heeft opgemerkt. Maar sprak ik in de door hem veroordeelde stelling niet van haar als van eene betrekkelijk nog zeer jonge wetenschap? De bedoeling was, meende ik, duidelijk. Ik kon daarbij niet denken aan zeker nadenken over God en het goddelijke. Wie toch zou niet weten, dat de menschelijke geest zich ten allen tijde met zulke vraagstukken op de eene of andere wijze heeft bezig gehouden! Ik geloof zelfs dat het vraagstuk van de religie altijd op den bodem van alle diep ingrijpende problemen heeft gelegen. Bovendien komt het mij voor, dat het niet van helder inzicht noch van practischen zin zou getuigen, indien iemand meende, dat alle wijsgeerige en theologische quaestiën behooren tot den kring, waarbinnen de wijsbegeerte van den godsdienst zich heeft te bewegen.

Maar ik dacht aan de wijsbegeerte van den godsdienst als wetenschap.

Hoe kan iemand nu meenen, dat zij lang vóór het optreden der critische wijsbegeerte van KANT waarlijk eene wetenschap, in den vollen zin des woords, zou zijn geweest! Zijn de vergelijkende taalstudie, de vergelijkende mythologie en de geschiedenis der

godsdiensten — zonder welke alle onderzoek van den godsdienst moeielijk aan den eisch der wetenschap zou kunnen voldoen — zijn deze alle waarlijk reeds van overlang, hetgeen zij in de tweede helft dezer eeuw zijn geworden?

De meening van Dr. G. CH. BERNHARD PÜNJER (1), die aan de wijsbegeerte van den godsdienst wil gedacht hebben overal, waar de denkende geest met het gezag der kerk in strijd kwam, zal wel niet gemakkelijk van eene zekere oppervlakkige onbezonnenheid zijn vrij te pleiten.

Immers niet alle denken is wijsgeerig denken. Dat wordt het eerst dan, wanneer het onder strenge wetenschappelijke tucht is geplaatst.

Die tucht nu, in haren vollen omvang, is — ten minste wat het gebied der geestelijke dingen betreft — nog niet zeer oud. Houden wij dit in het oog, dan is het duidelijk: als wetenschap, in den vollen zin des woords, is de wijsbegeerte van den godsdienst betrekkelijk nog zeer jong.

Het is met haar gelijk met zoo menige andere wetenschap. Laat ons de zoogenaamde dogmatiek maar als voorbeeld kiezen. Eerst na de Hervorming heeft dit deel der theologie zich tot den rang van wetenschap kunnen verheffen. Maar nu zou het eene dwaasheid zijn te meenen, dat hare geschiedenis eerst in de 16de eeuw begint. Het dogmatisch denken van den ouden tijd en der middeleeuwen zou daarmede eenvoudig weggecijferd worden. Zulk een bedrijf zou zeker niet van wijsgeerigen tact noch van historischen zin getuigen.

Toch zal tegenwoordig niet licht iemand den dogmatischen arbeid van apostolische vaders, apolo-

geten, compilatoren en scolastieken als strikt wetenschappelijk voorstellen.

Zoo blijft dan mijne bewering aangaande de wijsbegeerte van den godsdienst volkomen in haar recht.

Door den invloed der nieuwere wijsbegeerte is op het gebied van de theologie de stand van zaken inderdaad een geheel andere geworden.

Ik meen niet, dat het „voor een groot deel" gloednieuwe problemen waren, die toen ter sprake kwamen. Want ik weet zeer goed, dat vele vraagstukken van den nieuweren tijd merkwaardige trekken van overeenkomst met vroegere vertoonen. Maar gerust durf ik zeggen, dat hij, die ook hier het bekende „er is niets nieuws onder de zon" zonder eenig noemenswaardig voorbehoud wil toepassen, de geschiedenis der wijsbegeerte van den godsdienst niet tot haar recht laat komen.

Stond men — toen de waan van het veilig bezit van eene langs uitwendigen weg van boven gegevene kennis van God en de goddelijke dingen voor goed was verstoord — stond men toen inderdaad niet als verbijsterd rond te zien, en moest men niet als op den tast voortgaan?

Zag men zich waarlijk niet voor nieuwe problemen geplaatst? Ik noem alleen de, trouwens veelomvattende en voortaan alles beheerschende, vragen omtrent de psychologische wording der religie, hare plaats in 's menschen geestesleven en haar daarmede samenhangend eigenaardig wezen.

Hoe lang moest het niet duren eer men zich van den aard en de beteekenis dier vragen eenigermate rekenschap kon geven, en met eenigen kans op een

goeden uitslag zijne krachten aan de oplossing er van — en van zoovele andere problemen, die er in lagen opgesloten — kon beproeven!

Eerst SCHLEIERMACHER heeft de geniale greep gedaan, die voor de wijsbegeerte van den godsdienst beslissend is geweest. Aan niemand vóór hem is het gelukt de vragen, waarop het voortaan zou aankomen, wetenschappelijk zuiver te stellen.

En al kan zijn antwoord op verre na niet bevredigend heeten, toch heeft de wijsbegeerte van den godsdienst het aan hem te danken, dat zij in de ware richting is geleid, en zich van lieverlede eene eigene plaats in den cyclus der theologische wetenschap heeft veroverd (2).

Doch hierover genoeg.

Thans moet ik een oogenblik spreken over de beteekenis, die de etymologische verklaring van de woorden, waarmede wij het geheel der religieuze verschijnselen plegen te noemen, voor de wijsbegeerte van den godsdienst kan hebben. Dr. FRANCKEN schijnt die beteekenis hooger te schatten dan ik. Intusschen raakt zijne redeneering het eigenlijke punt niet, waarom het mij — volgens bl. 37 van mijn boek — te doen is. Geenszins ontken ik de eigenaardige waarde der namen, waarmede de godsdienst of eenig godsdienstig verschijnsel wordt beschreven. Inderdaad is de beteekenis dier namen van groot belang bij het onderzoek naar de voorstellingen van hen, die ze het eerst gebruikten. Maar ik beweer, dat ze ons volstrekt geene zekerheid kunnen geven aangaande het wezen der religie. Eigenaardige opvattingen van dit verschijnsel

doen ze ons kennen; maar zij kunnen ons de vraag: wat de religie *is*, niet beantwoorden.

Toch is juist dìt de vraag, waarmede de wijsbegeerte van den godsdienst zich vooral heeft bezig te houden. Zij zou zich dus al zeer onwijsgeerig aanstellen, indien zij aan de verklaring der woorden, waarmede de religie wordt genoemd, voor haar doel groote waarde — of zelfs ook maar een andere waarde dan die zulk eene verklaring ter toelichting van het op andere wijze gevondene hier en daar hebben kan — toekende. Wanneer zij daartoe zich mocht laten verleiden, dan zou zij zich bezig houden met hetgeen ik (bl. 38) onwijsgeerige etymologische knutselarijen heb genoemd.

Ik kan in FR.'s bedenkingen, op dit punt tegen mij ingebracht, dan ook niet deelen. Het komt mij voor dat zij van misverstand uitgaan. Hij toch denkt, in zijn betoog, het meest aan *voorstellingen* omtrent de religie, terwijl ik spreek over haar, van die voorstellingen onafhankelijk, *wezen*.

Eer ik van dit punt afstap, nog enkele opmerkingen over het gebruik van het woord *religie*.

Waarom ik dat woord heb aanbevolen, staat duidelijk op bl. 38 van mijn boek te lezen. Het is niet omdat het krachtens zijne afleiding eene beteekenis zou hebben, waardoor het aan het ware wezen van den godsdienst uitdrukking zou geven, maar eenvoudig omdat zich van lieverlede een zeker spraakgebruik heeft gevormd, waardoor het woord *religie* hoe langer zoo meer — juist wegens het bepaald ondoelmatige van andere woorden — wordt gebezigd om den godsdienst als *wederkeerige levens- en liefdesbetrekking* tusschen God en den mensch voor te stellen.

Ds FRANCKEN ergert zich aan dat wederkeerige.

Nu geef ik gaarne toe, dat het niet aangaat van Gods religie te spreken. Maar dit is dan ook de bedoeling van de gewraakte uitdrukking niet. Het is echter voor de kennis van het innigst wezen der religie van belang steeds in het oog te houden, niet alleen dat Gods levens- en liefdesbetrekking de grond is van de menschelijke religie, maar ook hoe zij dat is. Onze ervaring van Gods werkingen in ons, is met die werkingen altijd onlosmakelijk verbonden. God wekt niet enkel onze religie, maar voedt haar ook. Juist omdat God zich zelven, zijn leven, zijne liefde aan den mensch te ervaren geeft, is onze daaruit geborene religie steeds innig één met de werkingen van Gods liefde in ons. In het menschelijk religieuze is te ieder oogenblik iets van God mede werkzaam (3). Wanneer wij nu, dit bedenkende, het innigst wezen der religie willen beschrijven, dan moet in die beschrijving iets van den grond der religie mede begrepen zijn, omdat zij zonder haren grond nooit en nergens heeft bestaan, noch kan bestaan. In de religie zijn hare beide factoren — de goddelijke en de menschelijke — altijd vereenigd werkzaam. Daarom moet in de wetenschappelijke beschrijving van haar wezen aan beide recht wedervaren.

Dat ik in dezen niet alleen sta, maar mij op kloeke denkers kan beroepen, behoef ik hier niet te betoogen.

In den hierboven aangegeven zin heb ik (bl. 30 van mijn boek) de uitdrukking „in de religie zijn oneindig en eindig één" bedoeld Dr. FRANCKEN heeft blijkbaar gemeend, dat ik in dat verband door eindig het zinnelijk waarneembare verstond. Uit den samenhang blijkt echter duidelijk, dat ik aan het religieuze

in het geestesleven van den — als zinnelijk wezen eindigen — mensch heb gedacht, en heb willen aanduiden, dat de eindige mensch in de religie het deelgenootschap aan het oneindige bezit.

Er bestaat dus niet de minste strijd tusschen deze bewering en de meening, die ik een oogenblik eerder heb uitgesproken: „het geestelijke en het stoffelijke zijn geheel verschillende, niet vergelijkbare werkelijkheden." Immers hier is van iets geheel anders sprake. De bedoeling van dat niet vergelijkbare is uit het onmiddellijk voorafgaande gemakkelijk op te maken.

Daarin toch heb ik gezegd, dat het object der theologie, tot het gebied des geestes behoorende, van geheel anderen aard is dan dat der natuurwetenschappen, en daarom eene veelszins andere toepassing van de overigens gelijke methode vereischt.

Misschien had ik van dat niet vergelijkbare kunnen zwijgen. In geen geval zou ik willen beweren, dat wij, om onze voorstellingen omtrent het geestelijke uit te drukken, niet op velerlei wijze onze voorstellingsvormen aan het eindige, het zinnelijke ontleenen.

Maar is de beteekenis van dit voor ons onvermijdelijk hulpmiddel deze, dat wij, zoo dikwijls wij er onze toevlucht toe nemen, dan het geestelijke met het eindige vergelijken — in dezen zin, dat wij het min of meer met elkander vereenzelvigen of althans onafscheidelijk met elkander verbinden? Volstrekt niet! Het door FR. gekozen voorbeeld, de voorstellingsvorm oneindig, toont dit wellicht beter dan eenig ander.

Wat duiden wij door dien vorm omtrent het geestelijke, het goddelijke aan? Immers geen wezenlijke eigenschap er van, maar eenvoudig dat het niet naar

den maatstaf van het eindige beoordeeld moet worden, daarboven verheven is, niet in de categorieën van tijd en ruimte kan begrepen worden. Derhalve, wanneer wij het geestelijke „oneindig" noemen, dan spreken wij daardoor hetzelfde uit, als wat ik in mijn boek aldus had gezegd: „het geestelijke en het stoffelijke zijn geheel verschillende, niet vergelijkbare werkelijkheden." Dit moeten wij bij het wetenschappelijk onderzoek naar het wezen der geestelijke dingen des te zorgvuldiger in het oog houden, naarmate het voor ons moeielijker is over het geestelijke anders te spreken, dan in woorden en beelden aan het zinnelijke, of liever aan onze voorstelling daarvan, ontleend.

Wanneer wij ons van dit hulpmiddel bedienen — en in de meeste gevallen kunnen wij niet anders — dan volgt daaruit volstrekt niet, dat wij het geestelijke met het stoffelijke zouden vergelijken in den zin, waarin Dr. FRANCKEN het schijnt op te vatten. Gelijk wij het bij de uitdrukking oneindig opmerkten, zoo zien wij in de meeste gevallen, dat die vergelijking de waarde heeft van eene dikwijls zeer scherpe tegenstelling. Doch ook waar van eigenlijke tegenstelling geen sprake is (b. v. waar wij de uitdrukkingen „godsdienstige verheffing", „hemelsche vader" en dergelijke gebruiken) daar zijn onze uitdrukkingen slechts aan het zinnelijke ontleende beelden en spreekwijzen, die meer of minder gebrekkig aan het geestelijke beantwoorden, en waaruit wij het zinnelijke nog weer zooveel mogelijk moeten verwijderen, om althans eenigermate het wezen der geestelijke dingen te erkennen.

De Heidelbergsche Catechismus vraagt, in zijn onderwijs over het „Onze Vader" (46ste Zondag):

„waarom wordt hier toegedaan; Die in de hemelen zijt?" en verklaart die toevoeging aldus: „Opdat wij van de hemelsche majesteit Gods niet aardsch gedenken."

Dit antwoord getuigt van echt wijsgeerigen zin, en strekt alleszins tot bevestiging van hetgeen ik hierboven zeide.

Het komt mij dus voor, dat FR. het niet-zinnelijk karakter van het geestelijke te veel uit het oog verliest, door aan de aan het zinnelijke ontleende voorstellingen of uitdrukkingen onwillekeurig eene grootere waarde, dan die van gebrekkige pogingen om het onnoembare te noemen, toe te kennen. Nu zou ik, wanneer de poëzie van zulke beelden zich meester maakt om iets van het onzienlijke als het ware te doen aanschouwen, niet gaarne willen gerekend worden onder hen, die FR. hoort zeggen: „dat is maar poëzie." Want ik ben, met hem, overtuigd, dat in poëzie niet minder waarheid ligt dan in proza. Maar welke waarheid ligt er in? Dát is de vraag, die hier alles beslist. Gelijk het niet ieder gegeven is in alle dingen de poëzie te vinden, die er in schuilt, zoo is het ook lang niet altijd even gemakkelijk de waarheid, die in de poëzie ligt, te grijpen.

Eer ik verder ga, moet ik nog even terug komen op hetgeen boven over de religie is gezegd, om een oogenblik de aandacht te wijden aan de onderscheiding tusschen religie en religieuziteit, zooals zij door Dr. FRANCKEN is gemaakt.

Nadat hij heeft beweerd, dat ik in mijne beschrijving van het kenmerkend religieuze den wil heb laten vallen — tegen welke bewering ik reeds nu ernstig protesteer, terwijl ik later er op terug kom —

zegt hij, dat het niet duidelijk is of ik in geheel dit hoofdstuk (over de leer van de verschijnselen) over den godsdienst of alleen over het religieuze spr eek.

Dat Dr. FRANCKEN hier op onduidelijkheid is gestuit, heeft m. i. zijne oorzaak in de bovenbedoelde onderscheiding, door hem gemaakt. Naar zijn oordeel is het religieuze: de onderstelling, de mogelijkheid van religie, terwijl hij *religie* alleen daar vindt, waar de wil de religieuze indrukken aanvaardt.

Hiertegen het volgende: Er is zeer zeker iets, dat men de onderstelling, de mogelijkheid van religie kan noemen. Die mogelijkheid bestaat echter niet, zoo als FR. meent (bl. 139), in de gewaarwordingen en indrukken van afhankelijkheid van bovenzinnelijke machten, d.i. dus in de bepaald religieuze indrukken, maar in die eigenaardige gesteldheid of inrichting van den menschelijken geest, waardoor hij zulke indrukken kan ontvangen.

Zoolang zoodanige indrukken nog niet zijn ontvangen, kan men spreken van eene mogelijkheid van religie. Wanneer echter eene religieuze gewaarwording, een indruk van afhankelijkheid van eene hooger dan zinnelijke macht, ontvangen is, begint het bepaald religieuze leven, kan en moet er van religie sprake zijn. De aard dier gewaarwording brengt het mede. De religieuze gewaarwording — hoe weinig ontwikkeld ook nog — is een begin van zoodanige werkzaamheid van den menschelijken geest, waardoor deze zich tot hooger dan zinnelijke macht verheft. En bovendien is in die werkzaamheid altijd, van het begin af, iets

van de willende werkzaamheid des geestes opgesloten.

De gewaarwording kenmerkt zich dus mede door datgene, wat voor FR. de voorwaarde is, waaronder hij religie erkennen wil. Wat bezwaar is er nu om daar, waar het te doen is om het kenmerkende der religieuze verschijnselen te onderzoeken, dus om datgene, wat — ik zeg niet aan de verschijnselen ten grondslag ligt, maar — in de verschijnselen als bepaald religieus is waar te nemen — wat bezwaar is er om daar dat kenmerkende, die eerste en duidelijke teekenen van religie het religieuze te noemen? Te minder kan dit bezwaar rijzen, als men bedenkt, dat in het onderzoek naar de verschijnselen niet de indrukken, die ontvangen worden, ter sprake komen maar wel de uitingen van religieus leven, welke uit het verwerken van die indrukken (dus ook mede door de werkzaamheid van den wil) geboren worden.

In de leer van de verschijnselen is het de vraag: als hoedanig kenmerkt zich de uiting van het religieuze leven? derhalve: wat is het religieuze dat die uitingen tot religieuze maakt? — Datgene wat FR. m. i. ten onrechte de onderstelling, de mogelijkheid der religie noemt, — de indrukken enz., waarmede het religieuze leven van den mensch begint — dat komt in de leer van de verschijnselen nog niet nader ter sprake. Eerst waar de wording van de religie in den kring van 's menschen geestesleven wordt nagespoord, hebben wij de vraag betreffende de indrukken enz., die de religie doen ontstaan, te behandelen.

Dr. FRANCKEN heeft, naar mij voorkomt, niet voldoende in het oog gehouden, wat bij het onderzoek naar het kenmerkende van de verschijnselen

het hoofddoel is. Telkens betreedt hij het gebied der verklaring, en brengt daardoor het onderzoek — hetwelk eenvoudig tracht vast te stellen wat het eigenaardige is, dat de religieuze verschijnselen tot religieuze stempelt, maar eerst daarna naar de psychologische motieven enz. van de verschijnselen vraagt — onvermijdelijk op een verkeerd spoor. Dientengevolge is gelijk ik straks hoop aan te toonen, de beschrijving, door hem ten slotte van het kenmerkende der religie gegeven geene juiste beschrijving, maar voor een deel verklaring van de verschijnselen geworden.

Tegen deze dooreenmenging van hetgeen scherp onderscheiden — en ook tot op zekere hoogte gescheiden — moet worden, kom ik nadrukkelijk op.

Indien ik mij niet vergis, moet ik het mede daaraan wijten, dat FR. klaagt over onduiddelijkheid in mijne ontwikkeling van gedachten. Had hij in het oog gehouden wat eigenlijk in het hoofdstuk over de verschijnselen moest en ook alleen mocht onderzocht worden, hij zou dan hebben bemerkt, dat ik in dit hoofdstuk spreek — niet over den godsdienst, noch over het religieuze maar — over datgene, wat in alle religieuze verschijnselen als kenmerkend zich laat waarnemen, wat deze tot religieuze verschijnselen maakt.

Nu geef ik gaarne toe, dat minder duidelijke uitdrukkingen mijnerzijds aanleiding tot misverstand kunnen gegeven hebben, maar ik geloof toch, dat FRANCKEN'S vraag: geldt het hier den godsdienst of het religieuze? mede uit minder juiste beschouwingen van hem zelven is voortgekomen. Althans bij mij heeft, in dit verband, de vraag betreffende het religieuze in

de religieuze verschijnselen, een anderen zin dan de vraag naar de onderstellingen van de religie, of die naar de indrukken, welke het religieuze leven in 's menschen geest doen ontwaken.

Ik zal hierover nu niet verder uitweiden. In mijn boek heb ik (bl. 36) de vraag, die in het phaenomenologisch deel aan de orde is, m i. duidelijk genoeg gesteld.

Ook over de methode, die bij het zoeken naar het juiste antwoord op de gestelde vraag behoort gevolgd te worden, behoef ik hier niet verder te spreken. In hoofdzaak schijnt mijn geachte beoordeelaar het ten dezen wel met mij eens te zijn. Alleenlijk wil ik hem nog in overweging geven, of het wel aanbeveling verdient zoo min of meer uit de hoogte te spreken van: „eenige stofwolken", door de positivisten opgeworpen.

Ik laat in het midden of daardoor niet wordt te kort gedaan aan den ernst, waarmede vele vertegenwoordigers dier richting in de wijsbegeerte, de waarheid zoeken of hebben gezocht. Maar ook afgezien daarvan zal ieder ernstig en deskundig man mij wel toegeven, dat die „stofwolken" van te groote beteekenis zijn, en te belangrijken invloed op veler oordeel over de religie uitoefenen, dan dat het ons vrij zou staan ze met het bekende „nubecula est, mox transibit," ('t is maar een wolkje, 't zal weldra voorbijdrijven) ernstige overweging onwaardig te keuren.

Wat nu het antwoord zelf betreft, door mij op de in dit hoofdstuk behandelde vraag gegeven, ook daartegen brengt Dr. FRANCKEN bedenkingen in, die ik thans ga bespreken.

Laat mij even mogen herinneren welke beschrijving

ik gemeend heb van het kenmerkende, het eigenaardige, overal zich uitende religieuze in de religieuze verschijnselen te moeten geven.

Eerst wees ik er op (bl. 53) dat de religieuze verschijnselen van samengestelden aard zijn, en bestaan in zoodanige uitingen van den menschelijken geest, waarin eene voelende en eene willende werkzaamheid op den voorgrond treden, terwijl mede in meerdere of mindere mate de werkzaamheid van het denken zich er in laat onderkennen.

Daarna betoogde ik, dat deze werkzaamheid niet enkel eene werking is, die de menschelijke geest ondergaat, maar tegelijk zulk eene, die hij verricht, en door welke hij zich tot eene hoogere macht, tot den oneindigen geest verheft (bl. 54, 55).

Zoo kwam ik tot deze gevolgtrekking: het kenmerkend religieuze in de religieuze verschijnselen bestaat in „eene eigenaardige, op iets bovenzinnelijks, op den oneindigen geest, gerichte activiteit van den menschelijken geest (bl. 56)."

Hiermede was — gelijk ik nadrukkelijk uitsprak — alleen nog maar de algemeene indruk wedergegeven, dien de religieuze verschijnselen dadelijk op den waarnemer maken. De eigenlijke hoofdvraag, waarop het nu verder bovenal zou aankomen, de vraag: waarin het eigenaardige van die activiteit bestaat, was hiermede nog niet beantwoord, maar moest op de volgende bladzijden van mijn boek behandeld worden.

Dit is door FRANCKEN te veel voorbijgezien.

Doch ook in hetgeen door mij in mijne beschrijving van het kenmerkend religieuze — als eene eigenaardige activiteit van den menschelijken geest —

is gezegd, vind ik meer dan voldoende aanleiding om mij te verzetten tegen FR.'s verwijt, ten aanzien van deze beschrijving mij gedaan. Zijne grief is namelijk, dat ik den wil daaruit zou hebben laten vallen, en dientengevolge den godsdienst te weinig als eene daad of een doen zou hebben voorgesteld.

Wat is hiervan aan?

Ik begin met de opmerking, dat het ons in dit verband alleen moet te doen zijn om zulk eene beschrijving, waarin niet alleen het eigenaardige van de religieuze verschijnselen op den hoogsten trap van ontwikkeling, maar ook dat van het minst ontwikkelde godsdienstige begrepen is.

Wanneer Dr. FRANCKEN nu in die beschrijving aan den wil eene zoo groote plaats wil inruimen, dat het eigenaardig religieuze van alle religieuze verschijnselen zal voorgesteld worden als zulk eene werkzaamheid, waardoor „de wil de religieuze indrukken aanvaardt, ze niet afwijst, maar verwerkt en als richtsnoer van handelen aanneemt", dan houdt hij met bovenbedoelden eisch niet voldoende rekening, daar hij van de willende werkzaamheid des menschelijken geestes dingen zegt, die zeker niet in de godsdienstige verschijnselen op den laagsten trap van ontwikkeling zijn waar te nemen

Niet alleen het aanvaarden, maar ook en vooral het verwerken en het als richtsnoer van handelen aannemen van religieuze indrukken wijst op een te hoog standpunt van godsdienstige ontwikkeling, dan dat het als een duidelijk waarneembaar kenmerk van het eigenaardig godsdienstige in zijn minst ontwikkelden vorm erkend kan worden.

Of dan in de beschrijving van dat overal waar-

neembare eigenaardig religieuze aan het element van den wil in 't geheel geene plaats moet gegeven worden?

Zeer zeker wèl. Maar niet die plaats; omdat in de minst ontwikkelde godsdienstige verschijnselen het willen zich niet op zulk eene wijze, als waarop dat naar FR.'s voorstelling geschiedt, laat gelden.

Toch is de eigenaardige activiteit van den menschelijken geest, waarin het religieuze leven van den eersten aanvang af zich openbaart, wel degelijk niet alleen eene voelende, indrukken ontvangende werkzaamheid, maar ook eene willende, een zeker rekening houden met de ontvangene indrukken, een zeker zich daarnaar richten, eene daardoor opgewekte, naar den oorsprong dier indrukken zich keerende werkzaamheid van den menschelijken geest.

Dat dit niet buiten de werkzaamheid van het voorstellen omgaat, zal ik later nog even moeten aanwijzen.

Wat nu die willende werkzaamheid aangaat, zij is door mij geenszins uit het oog verloren, maar integendeel opzettelijk en nadrukkelijk als constitueerend bestanddeel, of liever als eene kenmerkende eigenschap van de religieuze werkzaamheid des geestes op den voorgrond gesteld.

Men leze slechts bl. 53 v.v. van mijn boek.

Ik moet bekennen, niet te begrijpen, hoe FR. heeft kunnen zeggen, dat ik den wil heb laten vallen. Heb ik mij zóó onduidelijk uitgedrukt? Of komt het, althans mede, hierdoor, dat hij een verkeerd oogpunt van beoordeeling heeft gekozen?

Ik weet waarlijk niet hoe ik zijne bovengenoemde bedenking beter zou kunnen afweren, dan door te her-

halen al hetgeen ik op bladz. 53—60 van mijn boek heb geschreven. Natuurlijk echter moet ik mij van uitvoerige aanhalingen onthouden. Daarom zie ik mij verplicht den belangstellenden lezer dringend te verzoeken, de aangewezene bladzijden nog eens aandachtig te overwegen.

Toch moet ik hier enkele dingen even bespreken. Dr. FRANCKEN keurt het af, dat ik het kenmerkend religieuze eerst in het algemeen als eene eigenaardige activiteit van den menschelijken geest heb beschreven. Hij vindt dat verkeerd én omdat het een vreemd woord is, én vooral daar hij meent, dat ik onder die activiteit versta: „eene werking die wordt opgewekt en in gang wordt gebracht", maar in welke de wil niet betrokken wordt, eene werking dus, die van de zijde van het subject volstrekt passief is, en niets heeft van eene daad, eene handeling.

Nu wil ik over het woord niet twisten. Ik meende, dat het woord activiteit, als tegenstelling tegen alles wat lijdelijk, niet-handelend is, mij juist uitnemend dienen kon, om de opvatting te voorkomen als zou de geest enkel werkingen ondergaan, en niet zelf in het ontstaan van het religieuze leven werkzaam zijn. Ook nu geloof ik nog niet, dat ik mij hierin heb vergist.

De gewraakte uitdrukking moge van vreemden oorsprong zijn, toch is zij voor den wetenschappelijken man geene onbekende.

Doch ik geef gaarne toe, dat ik wel het woord werkzaamheid had kunnen gebruiken, hoewel ook dit zuiver Nederlandsch woord, zonder de toelichting,

die in den samenhang door mij werd gegeven, nog geenszins alle misverstand zou voorkomen hebben.

Doch dit daargelaten. Hetzij wij van activiteit of van werkzaamheid spreken, het is gewis gansch niet onverschillig waaraan wij die werkzaamheid toeschrijven. Hier is het de menschelijke geest, waaraan zij wordt toegekend. Nu zou eene juiste psychologie, m i., de bedenking van Dr. FRANCKEN voorkomen hebben. Immers wanneer door een ontvangen indruk eene werking in den menschelijken geest wordt opgewekt, dan is die werking, van het oogenblik af dat zij in gang wordt gebracht, eene werkzaamheid van dien geest zelven geworden, zulk eene, waarin deze zelf handelend optreedt. De eigenaardigheid van den menschelijken geest brengt dit mede. Tot dit handelend optreden van den geest behoort ook — gelijk boven reeds werd opgemerkt — het willen, daar nooit eenige werkzaamheid van den geest de eene of andere zijner functiën geheel buitensluit. De hoofdvraag is hier niet: in welke maat het willen in die werkzaamheid van den geest betrokken is. Waar het hier op aankomt is: dat iedere werkzaamheid van den geest, van haar eerste begin af, een werken, een zich laten gelden, een handelend optreden van den geest zelven is geworden, en dus in meerdere of mindere mate het willen in zich sluit.

Welnu, juist dit — wat trouwens uit den aard van den geest reeds vanzelf volgt, en dus ook zonder nader betoog als vaststaande zou mogen beschouwd worden — juist dit heb ik telkens waar het pas gaf herinnerd, en waar het steeds in het oog gehouden moest worden nadrukkelijk uitgesproken. Zoo staat bv. op

bl. 53 van mijn boek het volgende te lezen: „ten opzichte van die aandoeningen of gewaarwordingen dient men van meet aan in het oog te houden, dat zij niet enkel als passief, als werkingen, die de menschelijke geest ondergaat, mogen gedacht worden, maar dat zij tevens een element van activiteit in zich bevatten, en in zoover tegelijk werkingen zijn, die de menschelijke geest verricht."

Fr. heeft dit wel opgemerkt. Maar het woord „reflectie", dat ik in den volgenden volzin heb gebruikt, heeft hem weder in moeielijkheid gebracht.

Waardoor dan toch? Hierdoor, dat Dr. fr. meent, dat er, waar dat woord door mij wordt gebruikt, wordt gedacht aan eene terugwerking, die vrij wel gelijk staat met de terugkaatsing des lichts.

Hierbij zou dan ook zeer zeker geen sprake kunnen zijn van den wil in den ernstigen zin des woords.

Intusschen is eene terugwerking van den menschelijken geest eene geheel andere zaak, dan de terugkaatsing van het licht door b. v. een spiegel, een witten muur of eenig ander voorwerp. Ligt dit niet voor de hand? De menschelijke geest is immers geen onbewust, willeloos, volstrekt lijdelijk ding, gelijk een muur of iets dergelijks!

Naar ik meende — en mijn gevoelen is op dit punt nog niet veranderd — sprak het van zelf, dat, als er werd gehandeld over eene reflectie van den inwendigen mensch, d.i. van onzen geest, daarbij dan gedacht moest worden aan zoodanige door indrukken opgewekte werking, die eene handelende werking van den geest zelven is, waarin deze — alweder uit zijnen aard — in zijn geheel betrokken is, zoodat

ook het willen in de eene of andere maat zich daarbij laat gelden.

Enkel wanneer dit wordt voorbijgezien ontstaat de moeielijkheid, waarin FR. zich ziet gebracht.

Tot mijn leedwezen moet ik bekennen, dat ik mijnen geachten beoordeelaar ook hier een zekere onbillijkheid moet telastleggen, gelijk hij zelf wel vermoedde, dat het geval zou zijn (bl. 140). Immers van de hier besprokene eigenaardige activiteit van den menschelijken geest heb ik (bl. 55 van mijn boek) o. a. gezegd, dat zij bestaat „in zoodanige uiting van den menschelijken geest, waardoor hij zich in zekere verhouding weet, en zich zelf in zekere verhouding stelt tot den oneindigen geest." Ook in dit verband straalt m. i. duidelijk mijn streven door om die werkzaamheid des geestes als eene handelende werkzaamheid van den geest zelven te doen beschouwen. Dr. FRANCKEN vindt het eene te sterke uitdrukking, en meent dat „het op die wijze althans den schijn heeft, alsof dit zich tot God in verhouding plaatsen iets willekeurigs is, dat de mensch ook even goed laten kan." Is het billijk, dit te meenen? Een oogenblik moge die schijn kunnen ontstaan, het is toch ook niet meer dan een schijn, die door den samenhang voldoende wordt gelogenstraft.

„In de religie stelt", meent FR., „de mensch geen verhouding."

Werkelijk niet? Men bedenke, dat ik het woord verhouding in bovenbedoeld verband heb gebruikt, en dat verhouding niet hetzelfde is als betrekking. De van de menschelijke werkzaamheid geheel onafhankelijke betrekking van (vooral innerlijke) afhankelijkheid is de grondslag der religie. Die betrek-

king stelt de mensch niet. Hij roept haar niet in het leven, maar gevoelt en aanvaardt haar door de in gang gebrachte werkzaamheid van zijnen geest, dus ook met zijnen wil. Maar juist dit aanvaarden is het zich in zekere verhouding stellen tot den oneindigen geest.

Welnu, is hiermede dan niet gezegd, dat de menschelijke geest in de religie, van het eerste oogenblik harer wording af, handelend en willend werkzaam is?

Dr. FRANCKEN zou dit misschien nog hebben willen toegeven, indien ik niet, naar zijne meening, eenige regels verder, mijn geheele betoog had omvergeworpen, door van het wordingsPROCES der religie te gewagen.

Ben ik hier inderdaad zóó onnadenkend en als een spelend kind aan het werk geweest? Ik kan het waarlijk niet inzien.

FR. beweert, dat „proces veel meer aan een onbewuste, althans buiten den wil omgaande ontwikkeling, dan aan een met bewustheid en wilsbepaling verricht doen denken doet."

Dat is te zeggen: er zijn gevallen, waarin dit zoo is, maar het is op verre na niet altijd zoo. Dit hangt eenvoudig af van den aard der dingen, van welke in elk bijzonder geval wordt gesproken. Immers door het woord proces duidt men in het algemeen niets meer aan dan een zekeren noodwendigen gang van zaken, waarin het eene moment onverbrekelijk met het andere verbonden is, en dus noodwendig en geleidelijk daarop volgt.

Moet die gang van zaken nu, enkel omdat wij hem proces noemen, altijd eene onbewuste, buiten

den wil omgaande ontwikkeling zijn? Geenszins! Alles hangt immers van den aard der dingen af, die in zulk eene ontwikkeling betrokken zijn. De drie maten meels, waarin het zuurdeeg is gelegd, zijn zich niet bewust van hetgeen er vervolgens plaats heeft, en nemen niet met bewustheid eenig werkzaam, willend aandeel daarin. Maar wanneer nu het koninkrijk Gods bij zulke drie maten meels wordt vergeleken, dan zal het eigenlijk punt van vergelijking toch zeker wel niet in dat onbewuste, buiten den wil omgaande moeten gezocht worden.

En hoe, indien wij spreken van een denkproces? Wie zal dan meenen, dat wij te doen hebben met een buiten de bewustheid, en buiten den wil omgaand proces? Willen wij niet lichtvaardig met woorden spelen, dan kunnen wij toch niet in ernst gewagen van een onbewust denkproces (4).

Welnu, men vergete niet, dat de aard der dingen zelve den aard bepaalt van het proces, waarin die dingen betrokken worden. Toen ik van het wordingsproces der religie sprak, dacht ik daarbij natuurlijk aan den eigenaardigen gang der ontwikkeling van 's menschen religieus leven. Tot dien gang van zaken behoort, als een noodwendig bestanddeel er van, ook hetgeen, eenige regels eerder, door mij was genoemd, nl: dat „de mensch zichzelf in zekere verhouding stelt tot den oneindigen geest."

Derhalve: dit zich stellen, deze bewuste, handelende en ook willende werkzaamheid van den menschelijken geest is in het wordingsproces der religie — in dien noodwendigen gang der ontwikkeling waardoor de religie wordt d. i. ontstaat en zich verder

ontwikkelt — begrepen, maakt een gewichtig moment daarin uit.

De desbevoegde lezer beslisse nu zelf of ik op bl. 55 vv. van mijn boek werkelijk dermate in tegenspraak met mij zelven ben gekomen, als Dr. FRANCKEN hem heeft doen denken. Ik kan niet zien, dat mijn geachte beoordeelaar mij op dit punt een billijk verwijt heeft gedaan.

Men neme hierbij nog in aanmerking, dat de vragen: hoedanig dat proces is, en: hoe zijn ontstaan in den mensch verklaard moet worden, in dit hoofdstuk van mijn boek nog buiten onderzoek moesten blijven, en dat ik hier van het wordingsproces der religie melding maakte, enkel om als vanzelf sprekend op den voorgrond te stellen, dat het religieuze in 's menschen geestesleven niet anders dan langs psychologischen weg, binnen de sferen van dat geestesleven zelf, tot stand komt.

In verband met het hier gevoerde betoog over den aard dier activiteit — of werkzaamheid — van den menschelijken geest, heb ik nog eene andere bedenking, door Dr. FRANCKEN tegen mij ingebracht, te beantwoorden.

De geachte auteur beweert (bl. 136), dat ik „van de verschijnselen de geloofsstellingen, ja zelfs de voorstellingen" heb buiten gesloten.

Moet dit beteekenen, dat ik het bestanddeel van voorstelling, als vrucht van de denkende werkzaamheid des geestes, niet in de verschijnselen zou hebben opgemerkt?

Maar men hebbe dan de goedheid bl. 53 en v. v. van mijn boek nog eens aandachtig te lezen! Het zal dan blijken hoe onjuist FR.'s bewering is.

Bedoelt hij echter, dat ik bij het zoeken naar en het bepalen van het kenmerkend religieuze van de te beoordeelen verschijnselen, de voorstellingen op zich zelve, ook zelfs de belangrijkste, dat is dus: den eigenaardigen inhoud der voorstellingen, buiten rekening wil gelaten zien — ja, dan heeft FR. gelijk. Werkelijk meende ik, dat de voorstellingen, zooals zij daar liggen, met haren inhoud, bij het in te stellen phaenomenologisch onderzoek niet in aanmerking moeten komen. En zoo oordeel ik nog. Immers, hoe die voorstellingen zijn, wat daarin omtrent God en het goddelijke wordt uitgesproken — ja, dat heeft wel zeer zeker groote waarde, maar dat doet voor het onderzoek naar het kenmerkende, overal en bij elke voorstelling terug te vinden religieuze waarlijk niets af. Om de eenvoudige reden, dat het kenmerkende religieuze niet in de voorstellingen met haren inhoud ligt.

Het bidden van den heiden is evengoed als het bidden van den christen — nl. indien beider bidden niet enkel eene zaak van gewoonte of vorm is — eene zekere verheffing van den geest tot de als godheid erkende hoogere macht, ofschoon de dat bidden leidende voorstellingen ontzaglijk veel verschillen. Wordt dit vergeten, dan vervalt men maar al te licht tot dat dogmatisme, waardoor het eigenaardig religieuze, a priori, eerst onafscheidelijk wordt verbonden aan, en straks wordt vereenzelvigd met bepaalde geloofsstellingen. Tegen zulk dogmatisme heb ik — en terecht, dunkt mij — gewaarschuwd (bl. 38 v.v. van mijn boek).

Men vergete toch niet, dat het bij het onderzoek

naar het kenmerkend religieuze eenig en alleen aankomt op het karakter der uitingen van religieus leven, hetzij deze al of niet door bepaalde, scherp omlijnde voorstellingen, hetzij ze door deze of andere voorstellingen geleid worden (5).

Maar dit neemt niet weg, dat in de eigenaardige religieuze verheffing — op welk standpunt van religieuze ontwikkeling zij ook worde aangetroffen — de werkzaamheid van het denken altijd, in welke maat dan ook, betrokken is. Er is geen religieus verschijnsel, waarin de werkzaamheid van het voorstellen zich niet laat onderkennen. Het is deze voorstellingswerkzaamheid, welke altijd begrepen is in die werkzaamheid, waardoor de menschelijke geest zich tot den oneindigen geest verheft. En hierop komt het in dit verband aan, maar niet op wat men zich voorstelt.

Die ééne werkzaamheid van den geest, die wij de religieuze verheffing kunnen noemen, is altijd van zoodanigen aard, dat én het voelen én het willen én het denken (of het vormen van voorstellingen) op de eene of andere wijze er in vereenigd zijn.

Had ik dit uit het oog verloren, Fr's oordeel zou juist zijn. Ik kan echter niet inzien dit werkelijk vergeten te hebben, en zie mij dus genoopt fr.'s bedenking als ongegrond af te wijzen.

Thans rest mij nog mijne nadere beschrijving van de religieuze activiteit van 's menschen geest — zooals en voor zoover die in de waarneembare verschijnselen is op te merken — tegenover fr.'s bezwaren te verdedigen.

Doch, voordat ik hiertoe overga, nog een enkel

woord over hetgeen ik heb gezegd (bl. 43—45) aangaande het onmisbaar onderkenningsmiddel, zonder hetwelk alle onderzoek in dezen volstrekt onmogelijk zou zijn.

Wij moeten een middel hebben om het religieuze als zoodanig te kunnen onderkennen. Anders kunnen wij niets beginnen. De vraag is: waar moeten wij dat onderkenningsmiddel zoeken? Mijn antwoord luidt: dáár, waar het religieuze zich het duidelijkst, in zijne meest ontwikkelde gedaante vertoont. Waarom juist dáár? Eenvoudig omdat het kenmerkend religieuze daar zich het krachtigst doet gelden, en het meest in het licht treedt. Daar nu doet de verheffing des geestes tot God zich in haar ware wezen, in hare hoogste ontwikkeling, kennen als „liefde tot den hemelschen Vader".

Zóó redeneerde ik op bl. 43—45 van mijn boek.

Wat moet de wijsbegeerte, in haar phaenomenologisch onderzoek, met den aldus verkregen indruk van het eigenaardig religieuze in zijne hoogste ontwikkeling doen? Moet zij hem tot toetssteen verheffen, om daarnaar te bepalen wat al of niet religieus geacht kan worden te zijn?

Dr. FRANCKEN meent, dat ik dit heb gewild. Ik beken hiertoe zelf eenigermate aanleiding te hebben gegeven, door op bl. 43, onderaan, het woord „toetssteen" te gebruiken, wat ik, om alle misverstand te voorkomen, had moeten nalaten. Toch blijkt het uit de geheele redeneering duidelijk, dat ik dacht aan het onmisbaar onderkenningsmiddel, waardoor wij in staat zijn de uitingen van het religienze leven, ook op de lagere trappen van ontwikkeling, als reli-

gieus te erkennen. Bovendien heb ik er op gewezen hoe onbehoorlijk het zou zijn bij dien arbeid den eisch te stellen, dat ook daar, waar nog slechts geringe godsdienstige ontwikkeling aanwezig is de religieuze verheffing des geestes tot God, om als zoodanig erkend te worden, blijken moet het karakter van liefde tot den hemelschen Vader te dragen, zooals zij dit bezit in de sfeer van het meest ontwikkeld religieuze, dat wij in de geschiedenis der menschheid ontmoeten.

Wat overigens de uitdrukking: liefde tot den hemelschen Vader betreft — ik geloof niet, dat ik er eenig bezwaar tegen zou hebben het woord hemelsch in heilig te veranderen. Maar ik zie niet in, dat wij ons dan zoo bijzonder veel wijsgeeriger zouden uitdrukken. De erkenning van God, als den heilige, is toch ook in de eerste plaats eene vrucht van het religieus gevoel, althans geenszins een resultaat van het wijsgeerig denken alleen, zonder het krachtig werkend en leidend motief van dat gevoel. Bovendien mag ik vragen of de beteekenis van hemelsch in dezen samenhang niet geheel, of althans nagenoeg, met die van heilig samenvalt. Nogmaals (zie hierboven bl. 328) herinner ik aan het treffend antwoord van den H. Catech. op de vraag: „waarom wordt hier toegedaan: Die in de hemelen zijt?" (Zondag 46).

Voor het overige kan ik mij met FR's opmerkingen omtrent de liefde tot den hemelschen Vader (bl. 142, v.) zeer goed vereenigen. Maar het is mij toch niet recht klaar waartoe ze hier eigenlijk moeten dienen. Want, vooreerst, ik heb over deze zaak niets gezegd, wat tegen het door FR. aangevoerde zou strijden. En, vervol-

gens, ik had — in het verband waarin ik er van sprak — niet de minste aanleiding om over de liefde tot den hemelschen Vader, als hoogste verheffing des gemoeds tot God, verklarend uit te weiden. Het was mij alleen te doen om het feit, dat daar, waar die liefde zich doet gelden, de op den oneindigen geest gerichte werkzaamheid van onzen geest — beter dan elders is op te merken — blijkt eene persoonlijke verheffing des geestes tot God te zijn.

Laat mij nog de verzekering hierbij voegen, dat ik, van de liefde tot den hemelschen Vader sprekende, evenmin als Dr. FRANCKEN in den waan leefde het volmaakte religieuze leven in eene bepaling te kunnen uitdrukken.

Waarlijk, ik weet te goed, dat wij bij ons streven om op het gebied van de religie het wezen der dingen te leeren kennen, en dit in juiste woorden uit te spreken, met allerlei bezwaren te worstelen hebben, die wellicht enkel dàn te overwinnen zouden zijn, wanneer wij zelven tot de hoogte van het volmaakte godsdienst-leven waren opgeklommen.

Maar — het wordt tijd, dat ik de bezwaren in overweging neem, door Dr. FRANCKEN tegen mijne beschrijving van het algemeen kenmerkend religieuze als „persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest" ingebracht.

Vooreerst dan een woord over zijnen twijfel of ik mijn recht wel heb bewezen, om, begonnen zijnde met te spreken van „bovenzinnelijke macht", over te gaan tot „oneindigen geest."

Uitdrukkelijk heb ik (t. a. p. bl. 55) gezegd, dat de laatstgenoemde voorstelling omtrent de Godheid in dit

verband slechts in den algemeensten zin mag verstaan worden, zoodat zij zoowel de primitiefste voorstellingen omtrent de hoogere macht vertolkt, als tegelijk de grondbeginselen van de hooger ontwikkelde ideeën over God in zich sluit.

Nu vinden wij in de voorstellingen omtrent de Godheid, ook in den kring der minst ontwikkelde godsdiensten, deze twee bestanddeelen:

1°. de voorstelling, hoe primitief zij vaak moge wezen, van eene hoogere, boven het eindig-zinnelijke verhevene macht;

2°. de voorstelling van zekere bedoeling en zekeren wil bij de Godheid of de goden — hoe dan ook gedacht — ten opzichte van de wereld en van den mensch; de voorstelling dus van eene wederkeerige, van de zijde der Godheid of der goden gewilde verhouding. Hierin ligt eene zekere verpersoonlijking van de hoogere macht opgesloten, of liever, hieruit blijkt, dat men, ook bij de minst ontwikkelde voorstelling omtrent God, zich de hoogere macht altijd min of meer als de macht van eene persoonlijkheid denkt. Daardoor alleen wordt de hoogere macht voor het ontwakend religieus bewustzijn God.

Terwijl nu in het onder 1°. genoemde het begrip oneindig gegeven is, zoo kan het onder 2°. aangeduide niet anders dan in het begrip geest saamgevat worden.

Intusschen zijn in de religieuze voorstelling de door ons onderscheidene bestanddeelen wezenlijk één. Daarom hebben wij niet alleen het recht, maar zijn wij ook verplicht om, bij de nasporing van het ontstaan en den

aard der allereerste religieuze voorstellingen, van „bovenzinnelijke m a c h t" over te gaan tot „oneindigen g e e s t (6)".

Misschien echter had ik hier misverstand kunnen voorkomen, indien ik op bl. 55 in plaats van „eene m a c h t die zekere bedoeling en zekeren wil heeft" had gezegd, b. v.: „eene macht van eene — in haar, nl. in die macht, werkende — persoonlijkheid, die zekere bedoeling en zekeren wil heeft".

Immers Dr. FRANCKEN beweert (bl. 142): „Men h e e f t macht, men is geest. Eene macht, die eene zekere bedoeling en wil heeft, is iets ondenkbaars, tenzij dan dat men achter die macht eene persoonlijkheid denkt". Nu ja, strikt genomen is dat waar. Maar hoe dikwijls worden niet macht uitoefenende persoonlijkheden m a c h t e n genoemd, die zus of zoo willen, dit of dat doen? Een onvergeeflijk vergrijp is het dan toch zeker niet, dat ik sprak van „eene macht, die zekere bedoeling en wil heeft".

Dr. FRANCKEN vat zijne bezwaren tegen mijne omschrijving van het algemeen kenmerkend religieuze, als „persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest", ten slotte samen in deze drie:

1°. er wordt niet in uitgedrukt, dat deze verheffing uitvloeisel is van het gevoel van afhankelijkheid;

2°. evenmin blijkt er uit, dat die verheffing geboren wordt, of liever door den mensch voltrokken wordt, krachtens 's menschen verwantschap aan dien oneindigen geest, krachtens zijn niet kunnen berusten in de afhankelijkheid van de zinnelijke, dus lager dan hij-zelf staande wereld;

3°. men mist er in het z e d e l ij k (ethisch) bestanddeel.

De eerste twee dezer bezwaren moet ik voor geheel onontvankelijk verklaren. Wat Dr. FRANCKEN in mijne omschrijving van het algemeen kenmerkend religieuze — dat immers overal, ook op de laagste trappen van religieuze ontwikkeling te onderkennen moet zijn — niet kan vinden, dat mocht er ook volstrekt niet in opgenomen worden.

Dat gevoel van afhankelijkheid, van verwantschap aan den oneindigen geest — in mijne omschrijving niet genoemd, maar daarom toch geenszins bestreden — springt niet overal in het religieus verschijnsel in het oog, ligt vooral daar, waar het religieuze nog zeer onontwikkeld is, niet voldoende in het bewustzijn, om het als een duidelijk uitkomend kenmerk van het religieuze te mogen vermelden.

Eerst waar wij den psychologischen oorsprong der religie navorschen, kunnen en moeten wij dat gevoel van afhankelijkheid, van verwantschap met de Godheid, in rekening brengen. Maar daarmede betreden wij het gebied der verklaring van het ontstaan der religieuze verschijnselen. En eerst wanneer het onderzoek zoover is gevorderd, komt het opsporen van de motieven der religieuze verheffing aan de orde, en kan de vraag naar de plaats van de religie in 's menschen geestesleven overwogen worden. Men houde dit toch zorgvuldig in het oog, om het onderzoek op elk deel van het groote gebied, dat het doorloopen moet, zuiver te houden, en zoo in de telkens te verkrijgen resultaten geene bestanddeelen op te nemen, die eerst door verder voortgezet onderzoek kunnen verkregen worden.

Wat overigens de zaak zelve betreft, dat de religieuze verheffing haren psychologischen grond heeft in

's menschen wezensbetrekking tot den oneindigen geest, daarin ben ik het geheel met FR. eens. Het hoofdstuk van mijn boek, dat aan het psychologisch onderzoek gewijd is, laat hieromtrent wel geen gegronden twijfel over. Ik geloof echter, dat ik aan dien diepsten, in 's menschen ziel liggenden grond der religie nog grootere beteekenis hecht, dan, naar mij voortkomt, Dr. FRANCKEN doet.

Ten aanzien van zijn derde bezwaar — dat in mijne omschrijving van het kenmerkend religieuze het zedelijk (ethisch) bestanddeel niet te vinden zou zijn — moet ik eensdeels in hoofdzaak hetzelfde zeggen. FR. wil in die beschrijving het denkbeeld van zedelijke verantwoordelijkheid duidelijk uitgedrukt hebben. Maar hierdoor loopt hij het onderzoek vooruit. Bovendien begaat hij de fout — en ziehier, wat ik anderdeels tegen dit bezwaar heb in te brengen — dat hij datgene, wat alleen op hooger standpunt van godsdienstige ontwikkeling zich duidelijk als besef van zedelijke verantwoordelijkheid doet kennen, ook, in dit bepaalde, sterk sprekende karakter, als kenmerk van de religieuze verschijnselen in hunnen minst ontwikkelden vorm wil voorstellen.

Dit mag niet. Wij mogen van het algemeene kenmerkend religieuze enkel zulk eene beschrijving geven, waarin de allereerste beginselen van het besef van zedelijke verantwoordelijkheid, zonder uitdrukkelijk genoemd te worden, begrepen zijn.

Dit nu is het geval wanneer wij dat algemeene kenmerkende „eene persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest" noemen.

Voor zoover in bedoelde beschrijving eene plaats voor

het zedelijk bestanddeel ingeruimd mag worden, is het in mijn betoog toch waarlijk wel tot zijn recht gekomen.

Men leze slechts bl. 55—60 van mijn boek, en beoordeele of ik de elementen van wil uit het oog heb verloren, en niet duidelijk heb gezegd, dat „zij bestaan in zekere, hoe dan ook genuanceerde, gezindheid, en in zekere, welken vorm dan ook aannemende, handelingen." Alleenlijk, ik mocht die gezindheid en handelingen, uit den aard der zaak — om van het algemeene kenmerkend religieuze niet meer te zeggen, dan tegenover het minst ontwikkeld religieus verschijnsel werkelijk te rechtvaardigen is — niet nader aanduiden dan geschiedt, wanneer wij van „eene persoonlijke verheffing van den menschelijken geest tot den oneindigen geest" spreken.

Ik kan dus niet anders dan mijne beschrijving tegenover die van FR. handhaven. De methode van onderzoek, die hem tot de zijne heeft gevoerd, is, naar mij voorkomt, van bedenkelijke gebreken niet geheel vrij te pleiten.

Utrecht, 15 Maart 1887. Dr. T. CANNEGIETER.

NASCHRIFT.

Het bovenstaande had ik — gelijk reeds gezegd is — geschreven nog voordat het tweede gedeelte van Dr. FRANCKEN'S „Gedachten en vragen" het licht zag.

Bedoeld vervolg nu van FR's betoog betreft, zooals de lezer weet, het „Psychologisch Deel" van mijn boek.

Na zorgvuldige overweging van hetgeen de geachte schrijver daarin uitspreekt, heb ik geene reden gezien om noemenswaardige wijzigingen in het reeds geschrevene te brengen.

Gaarne herhaal ik, dat een woord van sympathie, in FR.'s tweede stuk uitgesproken, mij zeer aangenaam was.

Toch vind ik ook hierin nog veel, dat mij tot spreken dringt. Maar ik zou van de welwillendheid der Redactie en van het geduld der lezers licht te veel vergen, indien ik nu niet menig punt stilzwijgend liet rusten.

Misschien zou eene bespreking daarvan, thans en te dezer plaatse, ook geenszins tot vereffening van het verschil kunnen leiden.

Misverstand schijnt op het gebied van de gewis niet gemakkelijke vraagstukken, die ons in deze gedachtenwisseling bezig houden, bijna onvermijdelijk te zijn.

Aan wie dat ligt? Zeker, ook aan hen, die er over spreken, maar stellig niet minder aan de moeielijke onderwerpen zelve.

Intusschen leidt dat misverstand mijnen geachten beoordeelaar menigmaal tot eene meening omtrent mijnen arbeid, waarin ik moeielijk kan berusten.

Wat mij vooral getroffen heeft, is dat Dr. FRANCKEN mij op zoo menig punt met mij zelven in strijd heeft geacht. Zóó was het in het eerste gedeelte zijner „Gedachten en vragen". Zóó is het ook weer in het tweede gedeelte.

Ik voed de hoop, dat nadere overweging van het door mij — en ook van het door hem — geschrevene in vele opzichten FR's oordeel zal wijzigen. Zoo

zal hij b. v. mij ten slotte wel moeten toegeven, dat de erkenning van een specifiek religieus gevoel zeer goed kan samengaan met de verwerping van een speciaal orgaan voor den godsdienst. Door het eerste toch stelt men inderdaad iets geheel anders, dan hetgeen door het laatste wordt ontkend.

Maar er zijn een paar andere zaken, waarover ik een oogenblik spreken moet.

Dr. FRANCKEN verhaalt (bl. 237), dat ik, na herhaaldelijk van onmiddellijke ervaring, onmiddellijke aandoeningen gesproken te hebben, later die aandoeningen rechtstreeksch genoemd, en dan mij zelf verbeterd zou hebben door er op te wijzen, dat onmiddellijk en rechtstreeksch niet hetzelfde zijn.

Welnu, men leze bl. 132—135 van mijn boek, en beoordeele of FR.'s mededeeling wel juist is.

Ik merk hierbij alleen nog op, dat ik nergens de religieuze aandoeningen, of de religie, voorgesteld heb als iets, dat tot stand komt „door God aan de eene zijde en de menschelijke psyche" — later door FR. de bloote psyche genoemd — „aan den anderen kant," derhalve zonder eenigen bemiddelenden invloed.

Uit zulk eene hersenschimmige voorstelling zou moeten volgen, dat de godsdienst „ook tot stand zou komen, waar afgezonderd van alle menschen, zelfs afgezonderd van bezield-lichamelijk organisme een menschelijke geest bestond". Ze is mij echter vreemd. Mijne phantasie kan zeer gebrekkig zijn, maar ze is in elk geval niet zóó wild, dat ze mij ergens „zulk eene bloote psyche" zou hebben doen aanschouwen of vermoeden.

Dr. FRANCKEN vraagt (bl. 238): „waar ter wereld is een mensch aan te wijzen, bij wien de godsdienst begon met dien rechtstreekschen, door geenerlei tusschenliggende, niet direct religieuze invloeden voorbereiden indruk van God, inwerking van God, aanraking van God?"

Wat zal ik zeggen? Ik begrijp hoe FR. tot die vraag komt. Maar het ligt niet op mijn weg er een antwoord op te geven, daar ik nergens het bestaan van zulk een mensch heb beweerd, en ook nergens heb laten doorschemeren, dat ik het werkelijk bestaan van zulk een schepsel der verbeelding denkbaar zou achten.

Moet ik herhalen wat op bl. 134 en 135 van mijn boek voor iedereen te lezen staat?

Maar — waartoe zou het dienen? Men bedenke ook, dat, bij het onderzoek naar den psychologischen oorsprong van den godsdienst, in elk geval de vraag naar de eigenlijk werkende oorzaak (causa efficiens) de allerbelangrijkste, de alles beslissende is. Deze vraag was het dan ook vooral, die ik mij ter beantwoording had voorgesteld. Aan het slot van dit „naschrift" kom ik daarop nog even terug.

Er ligt nog eene, door FR. beweerde, tegenspraak tegen mij zelven, of ten minste eene verwarring van denkbeelden, voor mijne rekening, die ik niet geheel stilzwijgend kan voorbijgaan.

De vraag, door FR. op bl. 238 gedaan — de eerste der twee, die daar voorkomen — laat ik rusten. Alleen merk ik op, dat tusschen idee, voorstelling en gedachte, aan de eene zijde, en het allereerst begin der werkzaamheid van het denken, aan de andere zijde, een vrij groote afstand ligt.

Maar ik hoor een veel ernstiger verwijt. Immers Dr. FRANCKEN beweert, (bl. 239) dat ik, na de hoogste ontwikkeling van de religie als éénheid met God te hebben voorgesteld, op bl. 114 van mijn boek datzelfde woord „éénheid met God" op Hegeliaansche manier zou gesteld hebben aan den aanvang, (d. i. dus: dat woord zou gebezigd hebben om ook het godsdienstige in zijn allereersten ontwikkelingsstaat te kenschetsen).

Het is echter zoo niet. Laat mij trachten dit aan te toonen. Na Dr. BRUINING's onjuiste voorstelling van de mystiek te hebben afgewezen, heb ik op bl. 114 de opmerking gemaakt, dat de beschouwingen der onderscheidene — door BRUINING aldus genoemde — mystici (7) over den, door hen allen als specifiek religieus erkenden, grond der religie nog al ver uiteenloopen.

Van de Ethisch-Orthodoxen heb ik vervolgens gezegd, dat zij „met betrekkelijk geringe wijziging evenals de Hegelianen, dat specifiek religieuze als eene rechtstreeksche innerlijke ervaring omtrent God — bepaaldelijk als ervaring van éénheid met God (Hegelianen) — beschouwen."

Men ziet het, hier sprak ik niet mijn gevoelen uit, maar vermeldde ik eenvoudig iets kenmerkends van anderer (der Ethisch-Orthodoxen en der Hegelianen) zienswijze (8).

Op deze omstandigheid heeft FR. niet gelet. En het is toch geene kleinigheid!

Nergens heb ik de eerste beginselen van de religie „éénheid met God" genoemd.

Dat zou ik ook niet hebben kunnen doen, noch in den zin, waarin ik de religie in hare hoogste ontwik-

keling als „éénheid met God" beschouw, noch „op Hegeliaansche manier."

Wel durf ik evenmin als FR. mij er voor uitgeven HEGEL in alles te begrijpen, maar toch is het ook mij niet ontgaan, dat in zijn stelsel éénheid uitloopt op eene zekere vereenzelviging van God en den mensch (9).

Maar nergens heb ik iets van dien aard bedoeld, noch waar ik van de religie in haren heerlijksten vorm sprak, noch waar ik aan hare allereerste beginselen dacht.

Op de laatste bladzijde van mijn boek wees ik daarom ook — wel vermoedende dat men mij Hegeliaan zou willen noemen — op het groote verschil, dat er tusschen de door mij gegevene voorstelling en HEGEL's identiteitsphilosophie bestaat.

Maar al kunnen wij ons met vele resultaten van HEGEL's denken niet vereenigen, dit verhindert ons toch niet om de grondgedachten zijner wijsbegeerte op hoogen prijs te stellen.

Inderdaad rust deze mede op de erkenning van de innigste verwantschap van den mensch met God, op de overtuiging, dat wij in God „leven, ons bewegen en zijn" (10).

Welnu, dit is ook de grondgedachte van al mijne beschouwingen over den godsdienst. In zóóver ben ik dus Hegeliaan, en hoop ik het ook te blijven.

Nu nog een enkel woord over FR.'s opvatting van 's menschen godsdienstigen aanleg.

Het eerste gedeelte der „Gedachten en vragen" drong mij reeds daarover een en ander te zeggen. Ik moet er hier op terugkomen.

Naar FR.'s voorstelling is 's menschen godsdienstige

aanleg in zijn allereersten toestand, dus voordat eenige godsdienstige gewaarwording, om zoo te zeggen, tot de bewustheid doordringt, niet meer dan de onderstelling, de mogelijkheid van godsdienst (zie bl. 139), de vatbaarheid om God gewaar te worden (bl. 240). De menschelijke geest is „voorbeschikt voor de vroeger of later ontstaande feitelijke aanraking met de Godheid" (bl. 243).

Nu ben ik er niet volkomen zeker van hoe FR. zich dat, „voorbeschikt zijn", die mogelijkheid van aanraking met de Godheid denkt. Waarschijnlijk bedoelt hij niet, dat de menschelijke natuur, met haren aanleg voor godsdienst, gelijk is aan eene „tabula rasa", aan een onbeschreven blad papier, of aan eene duiventil, die wel eene voortreffelijke woning voor duiven kan worden, maar dit toch eerst dan is, wanneer deze feitelijk daarin hare nesten bouwen.

Toch betwijfel ik of FR. eene diepere opvatting van den religieuzen aanleg wel voldoende heeft doen uitkomen.

Wel is waar leert hij (bl. 139) dat „in zeker opzicht alle menschen gewaarwordingen en indrukken hebben, dat zij afhankelijk zijn van nog andere dan zinnelijke of natuurmachten, van bovenzinnelijke macht of machten." En nu zou ik meenen, dat zulke gewaarwordingen en indrukken van afhankelijkheid zelve reeds eene feitelijke aanraking met de Godheid zijn, en daaraan dus niet voorafgaan. Maar FR. doet duidelijk als zijne meening uitkomen, dat zulk eene „feitelijke aanraking", door welke het werkelijk religieuze in den mensch begint, eerst, vroeger of later, op het voorbeschikt zijn volgt. Al is zij hierdoor, wat den mensch betreft, mogelijk,

toch is — altoos naar FR.'s gevoelen — in en met die voorbeschiktheid nog niets aanwezig, dat naar eene feitelijke aanraking met de Godheid zweemt. Die voorbeschiktheid is dus, volgens FR., blijkbaar hetzelfde als „de vatbaarheid om God gewaar te worden" (bl. 240), het daarop „aangelegd zijn" (bl. 236), de aanleg voor religie.

Derhalve toch zóó, gelijk papier er op aangelegd is om beschreven te worden? of eene duiventil om gevleugelde bewoners te herbergen?

Ik weet, dat Dr. FRANCKEN zal zeggen: neen, want die vatbaarheid heeft de mensch „krachtens zijne verwantschap aan God" (bl. 240), die voorbeschiktheid bezit hij „krachtens zijn geworteld zijn in het eeuwige" (bl. 243). De mensch is „naar zijn diepste wezen geest en dus aan den oneindigen geest verwant". „Het eeuwige is hem in het hart gelegd (bl, 246)."

Juist, zóó is het. Maar wie dat zoo onvoorwaardelijk erkent, als FR. heeft gedaan, moet ook ten volle de alzoo uitgesprokene grondgedachten, met al wat er in ligt, aanvaarden. De vraag wordt dus: wat beteekent dat „verwant zijn aan God", dat „geworteld zijn in het eeuwige"? Is de mensch daardoor enkel vatbaar voor indrukken van God? alleen nog maar voorbeschikt om vroeger of later feitelijk met de Godheid in aanraking te komen? Dit kan ik onmogelijk toegeven. Naar mijne beschouwing is de menschelijke aanleg meer dan eene mogelijkheid van godsdienst, is hij een begin van werkelijken godsdienst, eene gesteldheid van 's menschen geestesleven, waardoor metterdaad iets van God — noem het een indruk of hoe ge wilt, maar in elk geval iets, waardoor God zich

met den mensch in betrekking stelt — is gegeven. Het eeuwige, dat den mensch in het hart is gelegd — ja, maakt hem vatbaar voor steeds inniger betrekking tot God, maar is toch ook zelf eene feitelijke aanraking met Hem. Immers dat eeuwige is iets van God zelven, een beginsel van zijn leven, een straal van het eeuwige licht, geest uit den oneindigen geest (11). De menschelijke natuur is niet enkel door God, maar ook „naar zijn beeld", uit Hem geschapen. Wij hebben die natuur, niet alleen naar haar bestaan, maar ook naar haar wezen, van God, uit God. In datgene nu, wat wij van God, uit God hebben, bezitten wij iets, dat God in ons werkt, waarin God in ons leeft, waardoor wij in aanraking zijn met God. Tenzij SPINOZA gelijk mocht hebben met zijne bewering, dat grond en gevolg juist in datgene van elkander verschillen, wat zij met elkander gemeen hebben. Maar niemand zal de verdediging van deze stelling in ernst op zich willen nemen. Ik kan niet anders zien, dan dat de menschelijke geest in zijn eigenaardig wezen, dat hij heeft uit Gods geest, iets van God zelven, goddelijk leven, bezit. Het is voorzeker niet, gelijk SPINOZA leert (12), enkel de naam van „geest", dien hij met Gods geest gemeen heeft.

Is men het hierover eens, dan zal men, bij het verklaren van het ontstaan van den godsdienst in den mensch, toch ook telkens weer op die werking Gods, waardoor Hij den mensch deelgenoot maakte van zijnen geest, van zijn leven, als op den diepsten grond van de menschelijke religie moeten wijzen.

Hiermede doen wij niets tekort aan de waarheid, dat de religie enkel langs middellijken weg door

God in den mensch wordt gewekt, gevoed en tot steeds hoogeren trap van ontwikkeling gebracht.

Dat echter ook deze waarheid tot haar recht moet komen, spreekt van zelf.

Maar al zou de godsdienst zonder de medewerking van middelen ongetwijfeld nooit in den mensch ontwaakt zijn, wij mogen toch stellig ook wel zeggen, dat die middelen zonder God den mensch nooit godsdienstig zouden hebben kunnen maken.

Hoe belangrijke plaats de bemiddelende oorzaken ook in de wording der religie bekleeden, toch is de eigenlijke, de diepste oorzaak (de causa efficiens) datgeen, waarop het hier allermeest aankomt. En die diepste oorzaak is en blijft eene — hoe dan ook nader te omschrijven — werking van God.

Ik moet eindigen. Dr. FRANCKEN zie in al hetgeen ik hier geschreven heb een bewijs, dat ik er grooten prijs op stel door hem goed begrepen, en ten aanhooren van het publiek juist beoordeeld te worden.

Ten slotte betuig ik aan hem mijne erkentelijkheid voor de belangstelling, die hij aan mijn geschrift heeft gewijd, en aan de Redactie van dit tijdschrift mijnen dank voor de gelegenheid tot spreken, die zij mij schonk.

Utrecht, April 1887. Dr. T. CANNEGIETER.

AANTEEKENINGEN.

(1) Geschichte der christlichen Religionsphilosophie u. s. w. 1880—1883.

(2) Vergl. Prof. Dr. G. H. LAMERS „De wijsbegeerte van den godsdienst, enz." in „Nieuwe Bijdragen enz" III, 4. Dr. G. CHR. BERNHARD PÜNJER, Grundriss der Religionsphilosophie, 1886, S. 2.

(3) Vergl. Dr. IS. VAN DIJK, „De eischen der historie en de eischen der wijsbegeerte op het gebied der godsdienstwetenschap," Groningen 1883, bl. 31, v.v.

(4) Hierover handelde ik in mijn boek op bl. 97 v.v. Ik kan volstaan met den lezer daarheen te verwijzen.

(5) Zie bl. 39 van mijn boek.

(6) Vergl. Dr. A. E. BIEDERMANN, christliche Dogmatik, I, § 70 (Zweite erweiterte Auflage, S. 195 ff.)

(7) Dr. BRUINING noemt hen Schleiermacherianen, Hegelianen en Ethisch-Orthodoxen, in „De Gids," Juni 1884.

(8) Bovendien deed ik dit zooveel mogelijk in overeenstemming met de voorstelling van de grondgedachten dier theologen, zooals zij door Dr. BRUINING in zijn „De theologie in den kring der wetenschappen" (Gids, Juni 1884) is gegeven. Het kwam mij voor, dat het verband dit wenschelijk maakte.

Nu laat ik in het midden of de gevoelens der Ethisch-Orthodoxen en Hegelianen volkomen juist worden weergegeven, indien men zegt, dat zij den religieuzen grond der religie achten te bestaan in „ervaring van éénheid met God". Misschien ware daarop wel wat af te dingen. Hoe dit echter zij, ik sprak

op de aangehaalde plaats niet van mijne, maar van anderer beschouwing.

(9) Vergel. mijn „Het uitgangspunt en de leidende gedachte der dogmatische wetenschap," 1880, bl. 18, v.

(10) Hoe Dr. FRANCKEN, met de laatste bladz. van mijn boek vóór zich, nog een oogenblik heeft kunnen meenen, dat ik in mijne beschouwing ergens eene plaats kon vinden voor éénheid met God in Hegeliaanschen zin — dat begrijp ik volstrekt niet.

(11) Zie ook mijn „Het uitgangspunt en de leidende gedachte der dogmatische wetenschap," bl. 19.

(12) Ethices, pars I, propos. XVII, scholium, „Dei intellectus est et essentiae et existentiae nostri intellectus causa; ergo Dei intellectus...... a nostro intellectu tam ratione essentiae, quam ratione existentiae differt, nec in ulla re, praeterquam in nomine, cum eo convenire potest."

Ik breng deze zonderlinge plaats bij SPINOZA opnieuw onder de aandacht, omdat FR., in zijne aanteekeningen, (bl. 251) haar min of meer in bescherming neemt. Toch is het duidelijk, dat SPINOZA dit bedoelt: eene zaak kan in wezen met eene andere zaak alleen dan overeenkomen, indien zij dat wezen niet aan de andere zaak, die haar oorzaak is, te danken heeft. Indien zij echter ook haar wezen aan hare oorzaak ontleent, dan is daarom ook hare overeenstemming met hare oorzaak ten opzichte van haar wezen eene volstrekte onmogelijkheid. S. licht zijne bedoeling toe, door er op te wijzen dat ouders en kinderen van elkander verschillen door het individueel bestaan (ratione existentiae). Naar hun wezen kunnen ze geheel overkomen, omdat de kinderen dat niet aan de ouders, als aan de bemiddelende oorzaak van hun bestaan, maar aan de „aeterna veritas" te danken hebben. Hoe ongerijmd dit ook zij — S. beweert het, en dáárom is het ons hier te doen. S. stelt eerst het onwegneembaar onderscheid tusschen den eenen en den anderen mensch vast, en acht dat gelegen in het individueel bestaan. Nu zegt hij: dit is het juist — en dit alleen — wat de eene mensch aan den anderen te danken heeft. En dan komt hij

tot de stelling: derhalve verschilt het gevolg van zijnen grond, juist in datgene, wat het van dien grond heeft ontvangen.

Nu is — dus gaat de redeneering voort — nu is Gods geest de grond niet enkel van het bestaan, maar ook van het wezen van den menschelijken geest; derhalve moet deze, niet enkel naar zijn bestaan, maar ook naar zijn wezen, van Gods geest verschillen, en kan daarmede in geen enkel opzicht, behalve in den naam, overeenkomen.

Zóó is SPINOZA's onderwijs ter aangehaalder plaatse. Men bestudeere deze slechts om zich te overtuigen, dat er niet precies datgene staat, wat Dr. FRANCKEN er heeft gelezen.

Zeide ik te veel, toen ik SPINOZA's uitspraak eene dwaasheid noemde? Wie kan haar in overeenstemming brengen met deze andere stelling van S. (Ethica I, propos. III): „Quae res nihil commune inter se habent, earum una alterius causa esse non potest"? 't Wil mij niet gelukken.

---

1 JOH. V : 6—10.

In een belangrijk opstel in „Geloof en Vrijheid", 1885, bl. 598 enz., getiteld „In water en bloed" over 1 Joh. V : 6, 7^a, 8^b—12 merkte Dr. FRANCKEN op (bl. 603): „Ik vermoed, dat als JOHANNES' brief aan de beurt der gissing-kritiek, die hier te lande aan de orde is, onderworpen wordt, deze plaats haar niet zal ontgaan." Toen Dr. FRANCKEN deze woorden schreef, had ik reeds eenige aanteekeningen op het gebied der conjecturaal-kritiek over den 1en brief van JOHANNES gereed, en werkelijk was de door Dr. FRANCKEN bedoelde plaats ook mij niet ontgaan. Ik meende, dat ik mij op goede gronden aan kon sluiten bij hetgeen reeds wijlen Prof. SCHOLTEN in „Het evangelie naar JOHANNES", bl. 171, met het oog op de hier bedoelde plaats geschreven had. Mag ik de redactie van „Geloof en Vrijheid" beleefd verzoeken, mij voor eenige opmerkingen over 1 Joh. V : 6—10 plaats te verleenen?

Prof. SCHOLTEN schreef dan: „De onechtheid der woorden in den receptus vs. 7^b, 8^a behoeft geen verder betoog ... Eene andere vraag is, of ook de woorden ὅτι τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες τὸ πνεῦμα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὸ αἷμα καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσιν (want drie zijn de

getuigenden, de Geest, het water en het bloed en deze drie zijn tot één), die na de verwijdering der algemeen als onecht erkende woorden in vs. 7 en 8 overblijven, niet desgelijks in weerwil van de getuigenis der Hss. moeten wegvallen. In vs. 6 komen toch het water en het bloed, waarin JEZUS komt, niet voor als getuigen, dat JEZUS de Zoon van God is, maar als zaken, waardoor JEZUS zich kenmerkt en dus als het voorwerp (lees: als de voorwerpen) waaromtrent de Geest getuigenis aflegt" (1). JEZUS komt in water en bloed als Heiland en Verzoener, en dat Hij zóó gekomen is, m. a. w. dat Hij waarlijk de Heiland en de Verzoener is, dat getuigt de Geest. Er zijn dus geen drie getuigen, maar (lees: maar er is) slechts één getuige, namelijk de Geest, omdat de Geest de waarheid zelve is. Vallen nu de woorden ὅτι τρεῖς... εἰσ τὸ ἕν εἰσιν weg, dan ontstaat een zeer juiste samenhang met vs. 9: „De Geest, die de waarheid zelve is, getuigt, dat JEZUS Heiland en Verzoener is. Indien wij de getuigenis der menschen aannemen, grooter is de getuigenis van God, want deze (getuigenis), nl. de getuigenis, die door den Geest wordt afgelegd, is de getuigenis, die God zelf getuigt en voortgaat te getuigen aangaande Zijnen Zoon in het binnenste van den geloovige (ἐν αὐτῷ, in hem, vs. 10). Opmerkelijk is, dat cod. 32 en vele Latijnsche Hss. de woorden καὶ οἱ τρεῖς εἰς τὸ ἕν εἰσι weglaten. Het schijnt, dat het misverstand van vs. 6 reeds vroeg aanleiding gaf tot glossen van onderscheiden aard, waaraan ten slotte nog de algemeen als onecht erkende woorden vs. 7 en 8[a] zijn toegevoegd". Ook mij komt het voor, dat ὅτι τρεῖς εἰσίν... εἰς τὸ ἕν εἰσιν in dit verband moeilijk te verklaren is. Vs. 7 weerspreekt

vs. 6 Is de Geest de getuigende, dan is er één getuige. Maar hoe kunnen dan vs. 7 drie getuigen genoemd worden, de Geest, het water en het bloed? De meeste commentatoren redden zich uit de verlegenheid door de opmerking, dat door den Geest, die aangaande JEZUS als den CHRISTUS, den Zoon van God, getuigenis aflegt, het water en het bloed (de doop en de dood des Heeren) insgelijks tot getuigen verheven worden. Maar waar staat dat in den tekst te lezen? Hoe zouden wij ons daarenboven die verheffing van water en bloed tot getuigen, welke verheffing door het werk des Geestes zou hebben plaats gehad, voorstellen? Zeer juist merkte Prof. SCHOLTEN op: „In vs. 6 komen toch het water en het bloed, waarin JEZUS komt, niet voor als getuigen, dat JEZUS de Zoon van God is, maar als zaken, waardoor JEZUS zich kenmerkt." Wij begrijpen ook niet, hoe vss. 7, 8 tot bewijs van vs. 6ᵇ zouden kunnen dienen. De uitleggers hebben met ὅτι (want) van vs. 7 veel moeite gehad en hebben het tot dusver niet kunnen verklaren (2). Men zou als bewijs van „want de Geest is de waarheid," — als een bewijs hier noodig was, — verwacht hebben: Want de Geest is uit God, maar niet „Want drie zijn de getuigenden, de Geest, het water en het bloed, en deze drie zijn tot één". Niet onmogelijk is, dat lezers, die het gekomen zijn van JEZUS door water en bloed niet begrepen, ook het water en het bloed als getuigen opvatten, dat JEZUS de CHRISTUS is, en ὅτι τρεῖς ... εἰς τὸ ἕν εἰσιν op den rand schreven. Toen ὅτι τρεῖς ... εἰς τὸ ἕν εἰσιν in den tekst opgenomen was, deed de drievoudige getuigenis van den Geest, het water en het bloed sommigen waarschijnlijk aan het

leerstuk van de drieéénheid denken. Zoo voegde men *ἐν τῷ οὐρανῷ, ὁ Πατήρ, ὁ Λόγος καὶ τὸ ἅγιον Πνεῦμα· καὶ οὗτοι οἱ τρεῖς ἕν εἰσι* (in den hemel, de Vader, het Woord en de Heilige Geest, en deze drie zijn één) in. *Καὶ τρεῖς εἰσιν οἱ μαρτυροῦντες ἐν τῇ γῇ* (en drie zijn de getuigenden op de aarde) was daarna noodig, om den zin verstaanbaar te maken.

Nederhemert, April 1887.

J. M. S. BALJON.

AANTEEKENINGEN.

(1) Dit laatste komt mij niet geheel juist voor. De Geest legt geen getuigenis af aangaande de zaken, waardoor JEZUS zich kenmerkt, maar aangaande het feit, dat Hij is de CHRISTUS, de Zoon van God.

(2) Dr. FRANCKEN (bl. 614) let o. i. niet genoeg op de kracht van ὅτι (want) vs. 7. Zonder twijfel mogen wij niet vergeten — wij stemmen het Dr. FRANCKEN toe —, dat JOHANNES hier geen dialectisch vertoog geeft. Maar men mag toch verwachten, dat JOHANNES in zijne woorden eenen gezonden, goed verstaanbaren zin heeft neergelegd, m. a. w. dat JOHANNES zichzelven begrepen heeft en wij dus met eenige inspanning zijne bedoeling kunnen verstaan.

Wij kunnen Dr. FRANCKEN (zie bl. 615) niet toegeven, dat de getuigenis van menschen (vs. 9) misschien een terugslag zou zijn op „drie zijn de getuigenden," vs. 7. Want vooreerst zijn, zooals in 't oog springt, Geest, water en bloed geen menschen. Daarenboven moet men onder de getuigenis des Geestes de getuigenis van God verstaan (vs. 9).

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

IETS UIT DE KERKELIJKE EN LITERARISCHE WERELD.

Geschriften van

JANSEN, WAS, JONKER, DE LA SAUSSAYE.

Sal men se dan alle utwryven oft één aller (van allen) hanghen an?
Ick pryse met nyemant te houden en met alleman.

.... Wilt ghy dan één lyn met d' eene trecken,
So sullen u alle d'andere sonder gecken afsnyden en doen in den ban:
Dus prijs ic met nyemant te houden ende met alleman.

Zietdaar wat kreupelrijm uit een uitvoerig „Referein tot Antwerpen gemaect anno 1566." Valt den rederijker niet hard, als ware hij een man zonder karakter, daar hij 't met „alleman" wou houden. Want het blijkt, dat hij eenigszins in de war was, en (niet zoo heel onbegrijpelijk!) niet recht wist, waaraan zich te houden, en wat van de afwikkeling der met den dag meer verwikkelde toestanden te denken. Beslist anti-papist, werd het hem toch weer raar om het hart, als hij de Zwingelschen en de Calvynschen en Martinianen (Lutheranen) en de Doopers malkander „schobberen" zag, en den „Prince" (God of den Heiland) als te vergeefs hoorde vermanen:

't Ghelt niet, kerken te bestormen of nieuwe te bouwen,
Noch CALVINUS-, MARTINUS-ghesint (te zijn).....
Maer tgelt die levende tempels te leeren, so PAULUS gebiet,
En datse de eenicheit der liefde eendrachtig onderhouwen.
Maar eilacy!
Syet men niet de geleerden hen onder den anderen seer haten,
Om den waghen deser werelt elck alleen te moghen mennen;
Elck poghende hem van des anderen gebreken te praten
En nyemant helas! hemselven eerst recht te leeren kennen,
Om daer deur (daardoor) sijns naesten feylen in der liefden te decken?
Maer om de Schrift te recken (pijnigen,) ende elck syn partijen (tegenpartij) te schennen,
Sy haer tonghen ende scriften wennen. Wilt ghy dan één lijn met d' eene trecken,
So sullen u alle d'andere sonder gecken afsnyden ende doen in den ban;
Dus prys ic met nyemand te houden ende met alleman.

Ik kan niet meer uitschrijven uit het merkwaardig gedicht, dat Dr. KALFF uit een handschrift opdiepte; ook niet die werkelijk roerende toespraak, die aldus begint:

Prince aller princen, o Vader der lichten,
Verclaert ons ghesichte, opent ghy ons tversloten boeck (1).

't Is nu alleen te doen, om met diens mans woorden van 1566 iets van mijne eigene gemoedsgesteldheid uit te drukken tegenover de kerkelijke beroeringen, doleeringen, afzettingen, quaestiën, verwarringen. Met een lang overleden, eerwaardig evangeliedienaar zeg ik: „ik heb er geen verstand van!" Sinds ik voorleden jaar in dit Tijdschrift naar aanleiding van de Amsterdamsche kerkberoerten mijn ongeloof uitsprak aan de

mogelijkheid van het voortbestaan der Ned. Herv. Kerk als groot geheel, en ik daarvoor de vriendelijke bedenkingen van onzen LASONDER, helaas nu overleden! niet kon ontgaan (2), zijn die beroerten toegenomen, en is er nog weinig, dat mijn ongeloof is komen beschamen. Maar ik hoop, dat het beschaamd zal worden, indien het mogelijk blijkt, dat de Nederlandsche Hervormde Kerk, niet als eene, die niets vergeten en niets geleerd heeft, maar verjongd, verfrischt, meer waar, meer krachtig — in één woord, wedergeboren tot een zuiverder orgaan des Heiligen Geestes uit dien kamp te voorschijn treedt. En werkelijk komt eene enkele maal bij mij ongeloovige iets van geloof aan die mogelijkheid boven. Niet op grond van die treurige vonnissen, van welke de Kerkelijke Courant vol is en ik er hier te Rotterdam bij tientallen heb zien vellen. De hemel beware mij, dat ik de leden van Classikale en Provinciale en Synodale Besturen, over dat vonnisvellen veroordeelen zou. Zij kunnen niet anders, omdat zij niet anders mogen, geroepen als zij zijn, om de bestaande Wet toe te passen op lieden, die zonder blikken en blozen in naam van Koning JEZUS (for shame!) gedane beloften breken en de allereerste eischen der zedelijkheid, maar voor ons door den JEZUS der Bergrede van dubbele kracht, vertrappen en vertreden. Maar evenmin als het noodzakelijk schieten op de volksmenigte in September te Amsterdam, en de door het recht geeischte straffen der socialistische raddraaiers, wat er verkeerds in het socialisme is ('t heeft ook zijne goede zijde!) zal overwinnen en betere toestanden scheppen, evenmin zullen de kerkelijke vonnissen op zich zelven de Kerk redden. Evenmin

hecht ik veel waarde aan de stemmen dergenen, NB. predikanten van het jaar onzes Heeren 1887! die, den Vervolgbundel tegenstaande indertijd, nu er op stoffen, dat zij tweemalen in ééne godsdienstoefening Gezangen durven laten zingen, en plotselijk o! zoo synodaal zijn geworden, met dezen slinger om den arm, dat als zij zelven maar eens alle besturen hadden in handen gekregen, zij de handhaving van de leer naar Artikel XI op hunne manier zouden hebben aangedurfd. Zoo daagt het mij ook niet van dien kant, waar men leer der Ned. Hervormde Kerk vereenzelvigend met eene positief christelijke belijdenis, te gelijk met de onhoudbaarheid van de eerste, kracht verwacht van eene Kerk, waarin de drie belijdenisvragen van JEZUS (Matth. XVI: 15, Joh. VI: 67, Joh. XXI: 15) even goed niet-gedaan als gedaan, even goed onbeantwoord als beantwoord mogen blijven. Maar mijne hoop is hierop, dat alle richtingen en alle partijen tegenover elkander schuld zullen gaan belijden. Wat niet gemakkelijk gaat, nu evenmin als vroeger anno 1566, zie onzen rederijker boven. Soms zou men denken, dat alle schuldeloos zijn als lammeren: namelijk a zegt dat b en c de schuldigen zijn, b zegt het van a en c, en c wederom van a en b. Dus moet men a, b en c gelooven, dan zijn zij alle onschuldig (3). In ernst, laat ons beginnen met te erkennen: allen hebben gezondigd, en wij struikelden allen in vele. En als ons dan bij het opzien naar den Zoon des Menschen met zijne vraag: „Wie van u zonder zonde is, werpe den eersten steen!" de steenen uit de handen vallen, die wij tegen elkaar hadden opgenomen, laat ons dan eens omzien, of er ook toepassing wordt geeischt van het tout savoir, c'est

tout pardonner. Ik bedoel dit, dat van de tegenwoordige toestanden en verwikkelingen een goed deel komt op rekening van het vitium originis van onze Kerk, die met Dordrecht te beginnen de leerzaligheid met achteruitzetting van de levensheiliging gecodificeerd heeft, en die in 1816 en in 1852 en in 1873 het doorzicht en den moed niet had, om voor die ongelukkige handhaving der leer flinkweg eene breede, maar toch ernstige christelijke belijdenis in de plaats te stellen Zoo kwam zij er toe, om de ongerijmde en daarom ook onmogelijk gebleken handhaving der leer in het ééne artikel te laten staan, en in het andere voorschrift, gelijk de Duitschers zeggen: met het badwater het kind weg te werpen, schrappende uit de verbintenis van christelijke evangeliedienaars den naam van CHRISTUS JEZUS. Men vergete toch niet, in de eerste plaats waar te zijn en flink weg toe te stemmen, dat ieder, die heeft gestudeerd en ernstig de vraag deed: wat is waarheid? onmogelijk die Schriftbeschouwing kan vasthouden, van welke onze Ned. Confessie uitging, en die vele godgeleerden van het begin dezer eeuw te goeder trouw nog aanhingen, al waren zij onbewust reeds bezig hetzelfde te doen, wat wij nu doen met bewustheid: onderscheiden tusschen den Bijbel en Gods Woord; een oog hebben voor de historische ontwikkeling, dus voor het trapsgewijze openbaar worden dezes Woords; niet alles wat als werkelijk geschied in den Bijbel wordt verhaald, ook als geschied voor te stellen; de even houterige als ongeestelijke inspiratie-voorstelling laten varen, enz. enz. De groote, zeer moeielijke, en toch niet te ontloopen vraag,

die moet beslist worden is, hoe te vereenigen den eerbied voor den religieuzen inhoud des Bijbels met de uitkomsten van historisch-critische beschouwing van zijne Geschriften. Ik voor mij houd het er voor, dat één der lichtpunten dit is, dat onwillekeurig allen, die van goeden wille zijn, zich meer en meer gaan scharen, niet om de eene of andere dogmatische formule aangaande JEZUS CHRISTUS, maar om Hem-zelf; en zich willen gaan stellen onder den invloed van 't geen zijn Geest niet alleen in de schriften des N. Testaments, het minst op Synodes en Conciliën, geleerd heeft, maar voortgaat te leeren.

Maar het probleem is uiterst moeilijk, en de moeilijkheid wordt naar mijne bescheiden meening verhoogd, waar b.v. over de heiligste en teederste aangelegenheid der godsdienst, het gebed, — bij veel schoons en waars — toch met eene enkele pennestreek de staf wordt gebroken over de zoogenaamd Bijbelsch-Supranaturalistische opvatting des gebeds, en eenvoudig verzekerd dat wij daar boven staan. Mijn geachte ambtgenoot DYSERINK mocht toch bedacht hebben, dat hij door zoo algemeene uitdrukking, tegen zijne bedoeling in, aanleiding gaf, dat nog meerderen dan het reeds doen, de Heilige Schrift eenvoudig op zij leggen. Als de geheele Bijbel zich op het stuk des gebeds op een standpunt bevindt, dat door ons is te boven gekomen, wat zal het ons nog het Boek der godsdienst zijn? Te meer heeft mij dat verwonderd en bedroefd, omdat hij, — maar helaas! slechts in eene noot — toont te weten, dat men niet alle voorstellingen over het gebed, die in den Bijbel voorkomen, over één kam moet scheren. Ik en honderden met mij zullen blijven vragen van JEZUS: „Wil

gij ons bidden leeren!" 't Is hier de plaats niet om met hem eene discussie te openen over de onveranderlijkheid van Gods raad, over de ondenkbaarheid, dat ons gebed invloed zou oefenen op den gang van ons lot. Maar ten volle toestemmende de moeilijkheid der oplossing van de vraag omtrent het gebed door en voor ons verstand, had ik zoo gaarne gezien, dat hij de gedachte door hem in een halven volzin — „de ziel gevoelt biddende, dat God zich krachtiger aan en in haar openbaart." -- uitgesproken, had uitgewerkt: deze gedachte, dat de hoogheerlijke verhooring en vrucht des gebeds dit is, dat gelijk wij in ons gebed het hart openen voor God, Hij zich op ons gebed aan ons mededeelt en Zijne liefde doet ervaren (4).

Doch waar dwaal ik henen ....? Hierheen, dat uit deze enkele proeve blijkt, hoe verre de geesten, die godsdienstig-christelijk leven willen, in denken uiteengaan.

Ik kom terug op mijn weg, en zeg, dat mij het Manifest, is 't niet van de heeren SINGENDONK c. s.? (dat ik niet bij de hand heb; 't is te weinig verspreid!) de Voordracht van den heer A. JANSEN, de veel mildere toon door bladen, als het Wageningsche Weekblad en de Stemmen aangeslagen, ook de Losse Blaadjes van Dr. KLEIJN en Ds. VAN VEEN soms hoop geven, dat velen, die elkander tot hiertoe niet verstonden, elkaar zullen leeren verstaan en het ernstig beginnen te meenen, om elkaar, niet boven de Confessie, niet boven den Bijbel zooals hij daar ligt, maar eenig en alleen boven het fundament, dat gelegd is, JEZUS CHRISTUS, de handen te reiken, willende gezamelijk daarop bouwen, en aan het oordeel des tijds en den Heer des tijds overlaten uit te maken,

wat goud en wat stroo is. Het Wageningsche Weekblad — 't spreekt als van zelf, dat het vroeger niet en nu ook niet altijd mijne sympathie heeft: maar zijnen redacteur drukte ik van harte in gedachte de hand, toen ik daarin voor eenige weken las, dat het niet op het leerstuk en de dogma's aankomt, maar op de beantwoording der vraag: „Hebt gij mij lief?" En dan de Voordracht van den heer JANSEN (5). Van harte hoop ik, dat zij veel zal gekocht en gelezen worden, niet alleen om haren hoogstbelangrijken inhoud, maar ook, omdat er achter afgedrukt is het „Huishoudelijk Reglement voor de Vereeniging tot behoud der Nederduitsche Hervormde Gemeente te Rotterdam." Die Vereeniging werd den 6den Nov. 1886 gesticht door gemeenteleden, daartoe mede opgewekt door een ingezonden stuk in de „N. Rott. Ct." van 25 Sept., dat eindigde met de vraag: „Zijn er dan geen vrome en vroede, welontwikkelde, onbekrompen mannen, die den moed des geloofs en der liefde hebben, om op een breeden Christelijken grondslag eene nieuwe, edel-verdraagzame kiesvereeniging op te richten?" De geest en het doel dier Vereeniging komen uit in Art. 1 en 5: „Allen die de Ned. Herv. Kerk liefhebben en getrouw wenschen te blijven aan de beloften, bij het doen hunner belijdenis afgelegd, kunnen als leden der Vereeniging worden opgenomen. Het doel der Vereeniging is: Het Protestantsch beginsel in den geest van het Evangelie te handhaven." De heer JANSEN, hoofdonderwijzer en zeer geacht hoofdonderwijzer aan eene der Openbare Scholen, is haar secretaris. Hij sprak deze voordracht uit in eene openlijke vergadering, in het vertrouwen de tolk van haren

geest te zijn. Het doet goed, zulk een warm, bezadigd, op kennis van zaken rustend woord, niet van een predikant, maar van een gemeentelid, te lezen. Hij gelooft aan de mogelijkheid van samenwerking op den bodem der Kerk van verschillende richtingen en bepleit haar. Geen gelijkte kerkleer, „waarop men heeft voortgesluimerd", „geen kleingeestige argwaan, waarbij de eene broeder den andere veroordeelt en uitsluit", „geen kibbelzucht, vooral geen lauwheid" meer! Maar aaneensluiting op „de belijdenis, dat JEZUS is de CHRISTUS" en daarop, zonder doemvonnis over „hem, die dwaalt — die immers op zijne beurt ook u als zoodanig beschouwt en moet beschouwen, als hij niet napraat maar eene eigen overtuiging heeft" — daarop voortbouwende, er naar gestreefd, om de Kerk tot „eene volkskerk" te maken, in dien zin „dat er met den aard des volks wordt rekening gehouden en alle krachten, die in het volk werken, zich ontwikkelen kunnen".... Doch koopt en leest en verspreidt deze rede: of er ook in navolging van deze Vereeniging andere dergelijke kunnen ontstaan en daaruit eene samensluiting kunne geboren worden. Ik wacht en hoop! De uitkomst zal leeren, of de Ned. Hervormde Kerk kan omgevormd worden tot een beter en krachtiger orgaan voor de komst van het Godsrijk, dan of zij stervend zich ontbinden moet tot andere nieuwe organismen!

Is 't niet de titel van een boekje van GOEVERNEUR: „Wat oom JAN nog in zijn zak had?" Ik denk er aan, als ik op den stapel boeken en boekjes zie, die ik zou kunnen aankondigen, indien mij meer plaats overig was. En dan zou ik nog kunnen spreken van het

Keizersfeest te Berlijn, en van het bij alle zijne schittering voor mijn gevoel toch ook zoo aandoenlijk Koningsfeest te Amsterdam; en van den Keizer van Rusland, misschien den ongelukkigsten man van Europa; en van de geruchten van oorlog, die zeker komen moet, als de fransche versjes, door de Haarlemsche Courant ons medegedeeld, iets meer dan dwaze rijmpjes zijn, en van — ja! waarvan niet al (6)?

Gun mij dan, geëerde lezer! alles aan mijn opvolger voor de Verschijnselen te zenden en mij te bepalen tot een enkel woord over twee kleinere en een groot boek. De twee kleinere handelen beiden over de liefde: het ééne draagt den titel van: PLATO'S Symposion. Eene Erotische Studie; het andere: Het Hoofdstuk der Liefde 1 Kor. XIII. Van het eerste is schrijver de doorgeleerde, evenzeer philologisch als philosophisch gevormde predikant te St. Oederode Dr. H. WAS; van het tweede mijn bevriende ambtgenoot Dr. A. J. TH. JONKER, die in een pittigen stijl de vrucht van zijne nauwkeurige exegese dezer hymne te midden van een brief tot het hart en geweten van ons beschaafd publiek brengt. Heb ik den heer WAS wel begrepen, dan is de oudere Grieksche reinere, althans natuurlijke APHRODITE ondergegaan in den vrij onreinen en straks zeer onreinen Helleenschen Eros — de pederastie, — om, nadat het zelfs PLATO niet gelukt is dat kwaad in den wortel aan te grijpen, omdat het hem ontbreekt aan de ideale opvatting van het huwelijk, zich in de Hellenistische periode te gaan vertoonen als verheerlijking van de vrouw als echtgenoot en moeder. Historisch en psychologisch moge hij, de

heer WAS, het probleem trachten op te lossen, hoe het beschaafde, in kunst en taal zoo eenig ontwikkelde Grieksche volk tot deze onnatuurlijkheid is gekomen, hij denkt er niet aan, om haar in bescherming te nemen. Maar de Griek kende niet het huiselijk geluk. De Platonische Eros — de hemelsche, die het ware, het schoone, het goede in geestdrift omvangt en vereert, — moge iets zeer beminnelijks hebben: maar in de werkelijkheid moest hij leiden tot een droevig ascetisme, of in „beestachtigheid" ondergaan. Onze (christelijke) Eros kent geen droevig ascetisme. Toch weet ook hij tot roemrijke daden en glansrijke deugden aan te sporen. Maar het is door den mond der moeder en der echtgenoot, dat hij spreekt tot het kind en den man. Want bij ons zijn van de vrouw de uitgangen des levens. — Aan anderen de beoordeeling van den arbeid des geachten schrijvers uit een philologisch, historisch, literarisch oogpunt: ik ben er niet toe bevoegd. Maar mij ging door zijn arbeid het oog open voor de algeheele afwezigheid bij eenen PLATO van het gevoel voor, ja de kennis van reine huwelijksliefde, zooals die — eene vrucht van de samenvloeiing van het Germaansche karakter en het Christendom, — ons b.v. te gemoet komt uit SCHILLER's *Glocke* en GÖTHE's *Hermann und Dorothéa*, en TEN KATE's *Schepping*. Zeker, 1 Kor. XIII spreekt niet van huwelijksliefde: ik weet zelfs niet of PAULUS haar op hare ware waarde heeft geschat. Maar dit is toch zeker, dat eene hymne als dat Hoofdstuk op de liefde bevat, en zooals die door JONKER uitnemend, ook altijd innemend genoeg? is verklaard, alleen de vrucht kan zijn van dat Christendom, dat uitgaande van God

als liefde, met een vroeger niet zoo gebruikten naam (ἀγαπη) wat er bij alle verontreiniging toch edels schuilde in de Grieksche APHRODITE en EROS, te voorschijn bracht en verwezenlijkte. Wat toch is de Christelijke Agape anders dan de verwezenlijking van het Platonische: Ερως ἀντερωτα τικτει (liefde baart wederliefde).

Men heeft wel eens de bedenking opgeworpen, of wij in onze Verschijnselen niet te groote plaats inruimden aan pas in 't licht gegeven boeken. 't Is mogelijk: omdat op sommige er van toepasselijk is:

Het is hier pas verschenen,
Maar ook alras verdwenen.

Maar waar het een boek geldt, als waarop ik nu de aandacht vestig, daar is voor die bedenking geen plaats. Want een op uitnoodiging van Hoogduitsche godgeleerden door een Nederlandsch godgeleerde in het Hoogduitsch geschreven boek van zulk een omvang, van zulk een rijkdom, van zulk een vloeienden stijl en dat over een onderwerp, dat velen belangstelling inboezemt, maar door weinigen bestudeerd kan worden — dat is een verschijnsel in den hoogeren zin des woords. En 't is een genot daarop te mogen wijzen! Laat mij eerst mijne ambtgenooten, die door de kerkelijke quaestie nog niet geheel voor theologische studie onverschillig en onvatbaar zijn geworden, er opmerkzaam op maken, dat sinds 1885 bij de Akademische Buchhandlung van MOHR te Freiburg i. B. is begonnen uitgegeven te worden eene „Sammlung Theologische Lehrbücher." In het prospectus wordt gezegd, dat deze „Sammlung geen partijbelang wil dienen en dus

geen van een bepaald partij-standpunt uit geschreven boeken wil leveren. Ieder „Lehrbuch" is zelfstandig bewerkt." Maar de band van eenheid is dit, dat de autheurs hierover het eens waren, dat het ontbreekt aan bruikbare, wetenschappelijke leerboeken voor studeerenden, over de verschillende onderdeelen der Theologie. Er wordt bedoeld, ieder, die weten wil, op welke hoogte de wetenschap staat en wat de stand der wetenschappelijke behandeling van de verschillende vraagstukken is, daartoe in staat te stellen. Zoover ik weet, zag tot nog toe het licht: HOLTZMANN Einleitung in das Neue Testament (de 1e editie is van '85, de 2e van '86). HARNACK Dogmen-geschichte, namelijk Band I groot 696 bladzijden. En zoo zullen behandeld worden: Encyclopedie (HEINRICI). Inleiding in het O. T. (BUDDE). Oud-Testamentische Theologie (SMEND). Nieuw-Testam. Theologie (SCHÜRER). Dogmatik (F. NITZSCH). Religionsphilosophie (GOTTSCHICK) enz. enz. Welnu, onze CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE werd uitgenoodigd, om het Lehrbuch der Religionsgeschichte te schrijven: die uitnoodiging kwam tot hem vóór twee jaren, en daar ligt het 1e Deel groot 465 bladzijden voor mij (9). In de voorrede zegt hij zijne taak aldus te hebben opgevat, dat hij moest trachten „in lesbarer Form den gegenwärtigen Stand der betreffenden Studien zur Anschauung zu bringen, en die sicher erworbenen Resultaten von den noch schwebenden Problemen zu sondern. Die philosophische Behandlung der Hauptfragen, welche die Religionswissenschaft überhaupt beschäftigen, lag gänzlich ausserhalb der Grenzen dieses Lehrbuchs. Darum ist die Darstellung der controversen Punkte hier möglichst objectiv

gehalten. Hij zelf schreef het boek in het Hoogduitsch; verzwijgt hij daarbij niet, dat de oogen van twee Hoogduitsche geleerden daarover gingen en men toch nog in den stijl den Ausländer spüren zal, ik onderdruk den wensch niet, dat menig, ook hoogstaand, Hoogduitsch godgeleerde van den Nederlander leeren mag, wat het zegt eenvoudig, helder, vloeiend te schrijven. Want reeds dit is eene van de verdiensten des boeks. Hoe schaars komt het bij Hoogduitsche theologen voor, dat men op twee-, driehonderd bladzijden bijna geen enkelen volzin tweemaal behoeft te lezen, om achter de meening te komen? Nu dit is hier het geval.

Boven het exemplaar, dat de auteur mij toezond, staat: „Ter recensie in Geloof en Vrijheid." Ik zal 't wel laten om dit te doen, eenvoudig omdat ik het niet zou kunnen doen. Voor mij is het reeds geworden en zal het blijven een „Lernbuch," en ik breng den auteur mijn gelukwensch en mijn dank: mijn gelukwensch, dat hij zoo iets degelijks en rijks kon geven, mijn dank dat hij ons, die in praktischen werkkring toch hart hebben voor de Wetenschap, in staat stelt een overzicht te nemen over dat rijke veld der geschiedenis van de godsdiensten, waarvan wij voor een veertig jaar hier te lande nauwlijks eene Ahnung hadden. Hier is een waarlijk professoraal boek: waaronder ik versta een boek van zoo rijke belezenheid en samenvattende kennis, als (excipiendis exceptis) alleen een hoogleeraar geven kan, die zijn groote voorrecht, om zich aan de studie te kunnen wijden, opvat als meebrengende den plicht, om er niet alleen studenten in zijn collegekamer, maar ook daarbuiten anderen mede te dienen. De inhoudsopgave moge menigeen overtuigen, dat wij hier niet

iets alledaagsch voor ons hebben; terwijl men mij op mijn woord geloove bij de verzekering, dat wie over een hoofd- of onderdeel nader onderzoek wil instellen hier op de bronnen gewezen wordt, de vele bronnen, die de auteur heeft gebruikt. Indien de auteur, wat ik vermoed, al die geschriften die hij vermeldt en gebruikte, in zijne boekerij voorhanden heeft, welk eene rijke en voor een particulier eenige boekerij moet die dan zijn! Ziethier dan de Inhoud. In een Algemeen Deel (1—47) wordt § 1 de Godsdienstgeschiedenis als een der twee deelen van de godsdienstwetenschap omschreven. Het andere deel is de godsdienstwijsbegeerte. Het eene deel heeft intusschen het andere noodig; de geschiedenis heeft de wijsbegeerte noodig niet alleen formeel, maar ook om te beoordeelen, of en in hoeverre een verschijnsel (phänomen) een religieus verschijnsel is. Van daar, dat in dit Algemeen Deel de Ontwikkelingsleer (§ 2). Dier en Mensch (§ 3) de „Urgeschichte" en Voorhistorische Oudheidkunde (§ 4, 5) de Oorsprong der Godsdienst (§ 6), en zoowel de Indeeling als de Hoofdvormen der godsdiensten (§ 7, 8) ter sprake komen. Namelijk „de eenheid der godsdienst in de veelheid der vormen is de onderstelling der godsdienstwetenschap" (bl. 6), hoe ver die vormen ook uiteenliggen: Animisme, Fetischisme, Polytheisme, Henotheisme, (een nieuwe door den auteur tegenover MAX MÜLLER, wien hij anders zeer hoog acht, afgekeurde naam) Monotheisme.

Het Phenomenologische Deel (bl. 48—170) geeft in een zooveel mogelijk saamgedrongen overzicht een blik op de Voorwerpen der Vereering (§ 10)

als: Steenen, Boomen, Dieren (§ 12) de Natuur (§ 13) Menschen (§ 14) eigenlijk gezegde Goden (§ 15) terwijl behalve andere godsdienstige Handelingen (§ 16) vooral „Magie u. Divination”, Offer en Gebed (§ 16, 17) ter sprake komen. Dan wordt gewezen op: heilige plaatsen, tijden, personen (§ 19—21) om na eene paragraaf (§ 22) aan de religiöse Gemeinschaft gewijd, te handelen over: godsdienstboeken, Mythologie, de wijsgeerige en dogmatische behandeling der godsdienstleer (§ 23—26) en te besluiten met de heenwijzing naar de verhouding der godsdienst tot zedelijkheid en kunst (§ 27).

Op dit phaenomenologisch deel volgt het Ethnographische (§ 28—36. bl. 171—231). Onder ethnographie hebben wij te verstaan de beschouwing van den mensch als „vernünftig-sociales” wezen, te onderscheiden van, maar toch nauw samenhangend met de „anthropologie”, die den mensch als „Naturwesen” beschrijft (§ 28). Tweeledig is de taak van dit ethnographisch Deel: vooreerst de onderlinge betrekking tot, en invloed op elkander van de verschillende volkeren en volksstammen voorzooveel de godsdienst aangaat, aan te geven; vervolgens een overzicht aan te bieden van de verschillende godsdiensten, niet alleen bij de zoogenaamde Wilden, maar ook bij die min of meer beschaafde Volkeren, welke nog geen eigenlijke geschiedenis hebben, namelijk voor ons, Finnen, Kelten, Slaven, enz. Achtereenvolgens gaan nu voor onze oogen voorbij: Afrika’s bevolkingen (§ 29) Amerika’s Wilden (§ 30) en Beschaafde Volkeren (Mexico, Peru) (§ 31). Dan volgen: de Zuidzeevolken (§ 32), de Mongoolsche rassen (§ 33), de Finnen

(§ 34), de Semiten (§ 35), de Indo-Germaansche stam (§ 36). Mij dunkt het was voor den schrijver, gelijk het voor zijn' dankbaren lezer is, een verademing, toen hij na dit Ethnographisch, zijn Historisch Deel begon: gelijk wanneer iemand, die op den trein gezeten zooveel in snelle opvolging ziet, dat hij het niet vasthouden kan, zich aangenaam voelt aangedaan, als hij weder ergens staat of zit en bedaard zien kan.

Het Historisch Deel (bl. 232—465) dat in het tweede deel des werks zal worden voortgezet, behandelt de Chinezen (§ 37—43), de Egyptenaars (§ 44—52), de Babyloniers en Assyriers (§ 53—57) en de Indiers (58—83). Om althans eenigen indruk te geven van den rijkdom, die ons hier geboden wordt, noem ik van dit laatste onderdeel de bijzonderheden op. Na een drietal bladzijden, die zoo helder als glas doen begrijpen waarom een eigenlijk gezegde historische behandeling der Indische godsdiensten zoo moeilijk is, dewijl namelijk den Indiërs zelven alle historiezin ontbreekt en hunne talrijke schriften geen historie geven, wordt gesproken: 1°. Over het tijdperk van de Veda's en het Brahmanisme (§ 59—68), 2°. over het Jainisme (§ 69) een aan het Buddhisme verwante godsdienstvorm; 3°. over het Buddhisme (70—77); 4°. over het Hindoeisme.

Ik herhaal het, voor mij zal dit boek een Lernbuch zijn. Anderen, desbevoegden zullen er zeker leemten en gebreken in opmerken: die dan, gelijk de auteur zelf zegt „die Akademische Vorlesung corrigiren kann" (pg. VI). Ik kan alleen nog eene enkele opmerking, die de lezing van de drie eerste afdeelingen bij mij deed opkomen, maken. Al lezende werd mij

telkens meer gewenscht, wat ik reeds bij de eerste bladzijden wenschte, dat namelijk aan den aanvang mocht staan, zal ik zeggen eene definitie, of eene aanduiding? van datgene, wat wij onder godsdienst hebben te verstaan: „de eenheid" die aan die bonte veelheid ten grondslag ligt. Ik spreek dien wensch te geruster uit, omdat de geachte auteur zelf, schoon te recht zeer beslist onderscheidende tusschen Religionsphilosophie en Religionsgeschichte, toch voor de laatste aan de eerste ontleenen wil den toetssteen, of en in hoeverre een verschijnsel een religieus karakter draagt. Trouwens de veelheid wint het van de éénheid, zoodat, indien het Hoogduitsch ware, op den titel Religionengeschichte niet onjuist zou zijn — Ook ware niet ongewenscht, dat de plaats, die dit theologisch leerboek tusschen de andere theologische leerboeken inneemt scherper en duidelijker bepaald ware. Dan ware ook duidelijker uitgekomen, waarom hij de behandeling van de Israelitische en de Christelijke godsdiensten uitsluit: of neen! uitsluit is het rechte woord niet: want in de phänomenologie wordt soms op die beide gewezen (s. 6). Maar de eigenaardigheid der te midden van de andere zoo eenige en verheven Israelitische en vooral Christelijke godsdiensten, zooals die zich niet maar tegenstellen tegen, maar niet minder aansluiten bij die andere, en vervulling geven aan het daar gezochte, die eigenaardigheid komt niet aan het woord. Slechts even (s. 100) laat de auteur doorschemeren, dat hij het gebied den eigenlijk gezegde „Openbaring" wel niet vijandelijk stelt tegenover, maar toch wezenlijk onderscheidt van het gebied der andere godsdiensten

en godsdienstige verschijnselen. Het Israelitische Profetisme, zegt hij, is het hoogste op het gebied der inwendige „Mantik.” Manifestatie en Inspiratie in den zin van ROTHE (Zur Dogmatik) vallen hier samen: „Hier aber wo der Begriff der Mantik den der Offenbarung streift, is die Grenze unserer Darstellung. Men onderdrukt nauwelijks den wensch, och! was die grens even overgetrokken, ook bij die onderdeelen der verschijnselen-leer, waar over de Vereering van Menschen (s. 79) en de Goden (87) gehandeld wordt. Is ook hier niet het Christendom met zijn „Gods- en Menschenzoon,” met zijn: „het Woord is vleesch geworden,” de vervulling van het gezochte, worstelend en vaak op allerlei bijwegen, maar toch ernstig gezochte? Ik deed eene dergelijke vraag bij de paragraaf (17) over het Offer; doch vond die aan het einde in dezen zin beantwoord, dat het offerdenkbeeld niet tot het wezen des Christendoms behoort, ofschoon de christelijke leer den verlossenden dood van CHRISTUS vaak als een offer heeft voorgesteld, en de gaven die daar den geloovigen tot plicht worden gemaakt, zelfovergave aan God, toewijding aan zijne dienst, door alle afdeelingen der chr. kerk onder het gezichtspunt van offer worden gebracht. Zou nu met het oog op dit laatste, versterkt door de opmerking, dat de toewijding aan God in het Evangelie ook verwezenlijkt wordt door de toewijding der liefde aan anderen, de offeridee van het christendom kunnen weggedacht worden, zonder zijn wezen te treffen? tenzij dan dat men die idée daar zóó heerlijk vindt uitgedrukt, dat men zegt: dat is geen offer meer; gelijk men bij het hooren van zeer enkele geniale toonkunstenaren, b. v. zegt: dat is geen viool meer.

Doch waar dwaal ik henen? Laat mij den auteur er nog even op voorbereiden, dat sommigen zijn boek vrij sceptisch zullen noemen. Ik doe daaraan niet mede, gedachtig aan diens eigen woorden in de voorrede, dat hij de zekere uitkomsten wilde scheiden van de nog niet met zekerheid opgeloste vraagstukken. En nu is het zijne schuld niet, dat tot de laatste vele en daaronder zeer belangrijke moeten gebracht worden, en dat hij dus als een betrouwbaar historicus vaak het voor en tegen bij elkander moest stellen zonder eene beslissende uitspraak. Dat hij somtijds een „vermittelnd" standpunt inneemt, blijkt, waar hij zijne paragraaf over evolutieleer eindigt met de woorden: „Wij willen diensvolgens op de waarde der evolutieleer ook op het gebied der godsdienstwetenschap niet laag nederzien, maar gelooven niet, dat zij volstaat tot verklaring en beoordeeling van het godsdienstleven der menschheid (9.10). Zoo is het ook bij 't geen hij geeft over den oorsprong der godsdienst. Zich van velen zijner vakgenooten onderscheidende, ziet hij niet met een hooghartigen blik neder op hen, die aan eene „Uroffenbarung" denken. Maar me dunkt zeer te recht, de vraag daarnaar geen heel- of halfhistorische noemende maar eene zuiver wijsgeerige (daar zelfs Gen. I—XI hun, die ze voor historisch houden, wat de auteur niet doet, geen antwoord geeft) zegt hij (s. 23): „Wij kunnen het dilemma: òf uit 's menschen wezen, òf uit een daad Gods niet als zoodanig aanvaarden, en evenmin beide stellingen (factoren) als gelijksoortig naast elkander plaatsen (coordiniren), als eene der beide loochenen. Wij houden de godsdienst voor iets, dat uit 's men-

schen wezen, (maar) onder invloeden en omstandigheden, waarin Gods werkzaam was, is voortgekomen, zonder omtrent deze laatste iets nader te kunnen vaststellen." Hij denkt intusschen daarmede niet aan een oorspronkelijk monotheisme, als GLADSTONE verdedigd heeft. Hier had, in 't voorbijgaan gezegd, HOFSTEDE DE GROOT Sr. ook wel kunnen genoemd worden, wiens conclusie ik niet in bescherming neem, maar wiens studien toch de vermelding waard zijn (10). En om naar een grootere dan GLADSTONE en DE GROOT te wijzen, had òf hier òf later PAULUS ook niet vermeld moeten worden, zoowel, wat zijne gedachten omtrent den oorsprong der godsdienst betreft, als wat hij geeft omtrent den oorsprong der idolatrie uit de macht der zonde? (Hand. XVII en Rom. I, II). Doch claudite jam rivulos. Ik doe het met eene weemoedige gedachte aan den vader des schrijvers. Toen ik voor eenige dagen op diens graf te Groningen stond — dicht bij dat van PAREAU, de DE GROOTS, BROUWER — kon ik den onvervulbaren wensch niet onderdrukken, indien eens de vader de Religionsphilosophie had opgebouwd op de Religionsgeschichte des ZOONS!

Rotterdam, 26 April 1887. W. FRANCKEN Az.

AANTEEKENINGEN.

(1) Tijdschrift voor Nederlandsche Taal- en Letterkunde.

(2) Geloof en Vrijheid 1886: 229—256 en 352—360.

(3) De heer P. H. HUGENHOLTZ JR. houde het mij ten goede, dat ik in zijne zoo veel waars behelzende acte van beschuldiging tegen de Gereformeerden, Kerkelijke Middelmannen, Gematigd-Rechtzinnigen, Kerkelijk-Modernen, Onkerkelijke menschen, mis eenig gevoel voor de tekortkoming bij zijne eigen richting. Stemmen der Vrije Gemeente 1887: 34—39.

(4) Ik heb het oog op DYSERINK's opstel in de Tijdspiegel van April (blz. 443—474).

(5) De strijd in de Kerk en de Taak der Gemeente, Rotterdam, STORM LOTZ, (*f* 0.30).

(6) Haarl. Courant van 9 April. De jonge meisjes verheerlijken BOULANGER met regels als deze:

Et c'est en souriant, que nous crions: Aux armes!
Prend nous nos fiancés, brise à jamais nos coeurs!
Fais nous veuves! Mois fais les vieux drapeaux vainceurs!

De moeders eindigen hare dithyrambe aldus:

Nous avons fait nos fils pour la France et pour toi.

En de soldaten:

Devant toi, qui seras notre Messie à nous,
Comme devant un Dieu, nous sommes à genoux!

(7) Het geschrift van Dr. WAS is uitgegeven bij GOUDA QUINT te Arnhem; dat van Dr. JONKER bij W. WENK te Rotterdam.

(8) Ik bedoel, dat ἀγαπη eerst in het Nieuwe Testament, in overeenstemming met enkele plaatsen in de LXX, voorkomt. Zie BRETSCHNEIDER Lex. in voce.

(9) Lehrbuch der Religionsgeschichte von P. D. CHANTEPIE DE LA SAUSSAYE, Dr. und Ord. Professor der Theologie in Amsterdam. 1er Band 1887 (XII. 465 s.) Prijs Mk. 9; gebunden Mk. 11.

(10) Gods Openbaring de bron van godsdienst en wijsbegeerte voor het Menschdom. 2e verb. druk. Groningen 1885.

JOANNES DEKNATEL.

EEN PIËTIST ONDER DE DOOPSGEZINDEN.

't Is alsof een bladzijde uit de geschiedenis van Amsterdams kerkelijke toestanden in de laatste maanden voor ons ligt opgeslagen, wanneer ons in het Archief der Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam het volgende verhaal van een ooggetuige ter lezing wordt gegeven:

„Zondag 1 Juny 1749. Ds. JOANNES DEKNATEL, „leeraar der Mennoniten, en een man van overweegende „deugd, die geduurig in zyn ampt aanhoudende is in „het leeren en vermanen zyner Tydgenooten, had wel „in circa 13 jaren de gewoonte gehad van des Sondags „s'avonds, de eene week voor de mans, de andere week „voor de vrouwen eene oeffening ten zynen huyze te „houden, verhandelende er dikwyls die Text, waarover „hy dien dag hadde gepredikt, gelyk nu over Hand. II „vers 16, 17 en 18. Welke oeffeningen een grooten „Toeloop verkreeg, en dewyl tot zyn kennisse was ge- „koomen, dat de gereformeerde predicanten hunne „ledematen verbooden by hem ter kerke of ter oeffening „te gaan, zoo had hy beslooten, geen andere toe te „laeten als leden van de doopsgesinde kerk.

„Op den avond ten zes uur de oeffening aan-

„gaande, en omtrent een half uur geduurd hebbende, „vergaderde voor zyn Huys op de Lelygracht een groot „getal van menschen, waaronder de jongens begonden „den Baas te spelen met op de stoep te klimmen, aan „de deur te schellen, teegen de glasen te klouteren „etc., waardoor de oeffening moeste gestaakt wor den, „en het vergaderde geselschap niet sonder schrik en „gevaar ten huyse uitkwam. De vergaderde menigte „begon meer en meer aan te wassen, de woede, roof- „en muitzucht sig te openbaaren met schelden en raa- „zen, zeggende de een dit en de ander wat anders, „onder andere: zy gelooven, dat God geen God en is, „maar zy gelooven in een Eyland. Ja, het ging zoo verre, „dat er al een zyn schoot met straatsteenen had en men „begon te roepen: 't is nu Tyd, laat ons maar beginnen; „sulx eenige goede Vrinden genoodzaakt wierden om hulp „uyt te zien, wilden zij dien goede en vroome man met „zyne bezittingen aan de prooy en woede der muyte- „tingen niet zien overgeleverd. Weshalve men zig „keerde aan de WelEd. Agtbare Heeren Colonellen om „te verzoeken, van in deesen nood door de manhafte „Burgerye te mogen bygestaan worden, die ook aan- „stonds volveerdig tot hulp waaren; ontbooden de pro- „voost en eenige Hopmannen van de Burgerye, gaaven „aan dezelve schriftelijke commissie van geweld met „geweld teegen te gaan, zonden zonder Trom te roeren, „man en maagt uyt, om Burgers bij een te krygen, „'t geen in allerijl dus geschiedende, men niet zoude „gelooven hoe ras de Lelygragt voor deese rijs van „dit schuym geveegt was; de Burgery was genood- „zaakt de wagt den geheelen nagt te houden; des „anderen daags, den 2: Juny had men op de Lely-

„gragt seer veel bekykers van het Huys; seer veel „discoursen en reedevoeringen gingen er om elk „op zijne wijze; dog aan den avond groeide een talrijke „menigte aan, waaronder er waren, die vast jeukten „na den Roof, vuur en vlam van woede haar ten oogen „uitschitterende; seeker heer ziende vier van die galg- „brokken bij de anderen staan, seide tegen een andere „heer, daar siet Gy vier Theologanten bij de anderen „staan, syn dat geen kwaye Reformateurs? derhalve „de schutters moesten al weder te wapen en te nagt „wagt. Dinsdag den 3en Juny leek het gewoel en ge- „weemel der nieuwsgierigen wat te verminderen, dog „de avondstond deed deese werkers der duysternis weeder „openbaaren; sulx als vooren het al weeder moest zijn „wapen mannen wapen.

„Woensdag den 4e Juny vergaderden de wethou- „ders aan het huys van den Scheepen OOSTERWYK om „de hoek op de Keysersgragt, alwaar Ds. DEKNATEL „ook is geweest en aangenomen geen oeffening aan zyn „huys meer te sullen houden, soo wierd daar beslooten, „dien avond geen Burgery voor de deur te posteeren, „maar twee compagnien te leggen op de Westerhal, „om bij nood ter hulpe te koomen, en door de Dien- „ders van de Justitie aan het vergaaderde volk aanzeg- „ging te doen, dat er in dat Huys geen oeffening meer zal „gehouden worden, wat zy nog wilden hebben, en wil- „den zij niet ondervinden, wat gebeuren zoude, zy zig „naar huys zouden pakken, waartoe een groote en swaere „stortreegen veel aanleiding gaf, zynde in ses weeken „Tyds geen reegen gevallen.

„Donderdag den 5en Juny wierd er een plakkaat „afgekondigt, dat er geen Clandestine Vergadering

„mogte gehouden worden; dat een ieder zig zoude „wagten van eenige muyterye, of dat dezelve vigou- „reuslyk zoude worden gestraft enz. enz. Sulx dien „avond den Troup byna geheel vermindert was en op „Vrydag geheel in rust. (1)

Ook de toelichting, die wij omtrent dit straatrumoer in het Notulenboek der Hervormde Gemeente te Amsterdam vinden (2), doet ons aan eene gebeurtenis uit het jaar 1886 denken.

In November 1748 was de Proponent E. A. KRUIMEL, die als hulpprediker algemeen beviel, door den Kerkeraad ontslagen, omdat hij afwijkende meeningen koesterde omtrent het leerstuk der verkiezing en niet geneigd was daarvan afstand te doen. Had hij toen nog een afkeer van alle secten met name van de Herrnhutters, geen vier maanden verliepen, of hij verscheen weder in de vergadering van den Kerkeraad en wel om de Broedergemeente te verdedigen als de eenige ware gemeente van CHRISTUS. De afgegeven attestatie werd nu herroepen, en de vriend der Herrnhutters gecensureerd. Daar hij als een zijner geestverwanten den catechiseermester ELDERT SCHUTTER genoemd had, moest ook deze zich verantwoorden, met geen ander gevolg, dan dat hij geschorst en weldra gecensureerd werd. Bij zijn verhoor bleek, dat tal van gemeenteleden met hem instemden. Zooveel mogelijk werden zij allen geciteerd voor de kerkelijke vergadering, die spoedig bewijzen te over in handen had, dat de nieuwe ketterij diepe wortels had geschoten in de Hervormde Gemeente. Zelfs had men welgestaafde beschuldigingen vernomen tegen den hulpprediker BEIJER en vooral tegen diens oom, den Hoogduitschen predikant DAVID BRUININGS,

die zich niet ontzien had een bundel „Troostelyke Lamliederen" uit te geven. Macht om deze ketterij te onderdrukken bezat de Kerkeraad niet, daar de regeering der stad zich telkens met groote behendigheid aan hare verplichting onttrok, om de Herrnhutters te vervolgen. Ook kon men het niet tegenspreken, dat eigenlijk de Doopsgezinde leeraar DEKNATEL meer invloed op vele leden der Hervormde Gemeente bezat dan haar eigen predikanten. Het eenige, wat deze doen konden, was de Hervormden ernstig te waarschuwen, de godsdienstoefeningen en samenkomsten der Herrnhutters en ook die van hun Doopsgezinden vriend niet bij te wonen. Het vermoeden ligt voor de hand, dat de ver van zachtzinnige woorden van mannen als de Gereformeerde predikanten KULENKAMP en PEIFFERS het hunne hebben bijgedragen tot den volksoploop van 1 tot 4 Juni 1749.

Deze door sommige Gereformeerden fel bestreden Doopsgezinde leeraar is m. i. een man, die wel verdient nader gekend te worden. Merkwaardig wegens buitengewone lotgevallen is zijn leven niet geweest, over het algemeen gingen zijne dagen uiterst kalm voorbij, maar hij heeft een zeer eigenaardige plaats ingenomen onder de Doopsgezinde leeraren der 18e eeuw. Hij is een der weinige Piëtisten geweest, die onder hen aangetroffen worden. Aan de beschouwing van zijn leven en werken zullen de volgende bladzijden gewijd zijn.

JIMME ABRAHAMSZ. DEKNATEL, die later zijn naam in JOANNES veranderde, was de oudste der negen kinderen

van ABRAHAM PONNES DEKNATEL, diaken der Doopsgezinde gemeente te Norden en aldaar geboren 1 November 1698. Daar zijn ouders niet onbemiddeld waren en de niet geringe uitgaven zich veroorloven konden, die de wetenschappelijke opleiding van hun eerstgeborene eerst aan de school te Norden, later aan het Seminarie der Remonstranten vereischten, kon hij in 't najaar van 1717 zich naar Amsterdam begeven. Dit toch was de aangewezen weg om zijn begeerte vervuld te zien en eerlang tot leeraar eener Doopsgezinde gemeente beroepen te worden. 't Is waar, de meeste Doopsgezinde leeraars aanvaardden in die dagen hun ambt zonder akademische voorbereiding. De liefdepredikers of vermaners waren nog talrijk vertegenwoordigd in de plattelands-gemeenten, maar in de steden was reeds vòòr jaren door de vermeerdering der uitwendige welvaart, door de beoefening van kunsten en wetenschappen, en vooral ook door den omgang met leden van andere kerkgenootschappen, die gestudeerde predikanten hadden, de wensch ontwaakt, om leeraars te bezitten, die wetenschappelijk voor hun taak gevormd waren. Om aan dit verlangen te gemoet te komen, waren reeds in 1675 plannen gemaakt tot stichting van eene kweekschool voor Doopsgezinde leeraars, en had in 1680 de Amsterdamsche predikant GALENUS ABRAHAMSZ. DE HAAN zich belast met de opleiding van jongelieden tot den predikdienst. Na diens dood in 1706 werd door de welwillendheid der Remonstranten ook voor Doopsgezinde studenten de gelegenheid opengesteld, om de lessen der Remonstrantsche Hoogleeraren te volgen. IJverig werd hiervan gebruik gemaakt, en ook JOANNES DEKNATEL behoorde tot degenen, die onder den geleerden JEAN

LE CLERC hunne studiën in letteren, wijsbegeerte en kerkgeschiedenis voortzetten en het godgeleerd onderwijs genoten van den toen ter tijd door de Doopsgezinden om zijn verdraagzaamheid hooggeprezen ADRIAAN VAN CATTENBURGH.

Te midden zijner studiën werd DEKNATEL opgeschrikt door een brief zijner ouders, die hem naar huis ontboden, daar zij door een watervloed zulke verliezen hadden geleden, dat zij geen kans zagen voor hun achttal te zorgen en daarenboven nog de studiën voor hun oudsten zoon te bekostigen. Of hij zelf of een zijner vrienden nam onder deze omstandigheden zijne toevlucht tot den Kerkeraad der Doopsgezinde gemeente, vergadering houdende bij 't Lam en den Toren en daarom de gemeente der „Lamisten" genoemd. Aan dien Kerkeraad werd meegedeeld DEKNATELS „hertelyke droefheid en leetweesen, hebbende ongemeene „lust en begeerte, om zijne studie alhier verder voort te „zetten." De kerkeraadsleden maakten nu persoonlijk kennis met den student, en hoorden hem, sommige zelfs „met groot genoegen" het woord voeren in eene godsdienstige samenkomst, zij vroegen inlichtingen bij de Remonstrantsche professoren en ontvingen een „favoraable getuigenis", en 't gevolg van deze bemoeiingen was, dat op 23 Maart 1719 met algemeene stemmen het besluit genomen werd, om uit de kas der gewezen kweekschool aan DEKNATEL *f* 250 benevens een extra-gift van *f* 50 te geven voor één jaar of voor zoo veel langer, als de Kerkeraad het zou goedvinden. De eenige voorwaarde, die men hem stelde, was deze, dat hij, zoolang hij deze toelage genoot, zich niet zonder toestemming van den

Kerkeraad aan eenige andere gemeente als leeraar verbinden mocht (3).

Door dit besluit heeft de Kerkeraad niet alleen aan een jongmensch, die groote gaven voor het leeraarsambt bezat, het mogelijk gemaakt, zijne bestemming te bereiken, maar ook aan de gemeente, die zij vertegenwoordigde, een onberekenbaren dienst bewezen. Ruim twintig maanden later (12 December 1720) kon eene Commissie in dienzelfden Kerkeraad rapport uitbrengen omtrent een examen, dat zij J. DEKNATEL had doen ondergaan ten opzichte van: „zijn gevoelen en „zijn gronden in het stuk van de godsdienst." „Over „alle de voornaamste stukken had hij in 't breede en „vrij particulier antwoord gegeven en zijn gevoelens „zoo ten aanzien van de godsdienst als van de Moderatie „in onze gemeente gebruikelijk" waren volkomen tot genoegen geweest. Eenparig werd nu besloten, om J. DEKNATEL aan te stellen tot Proponent der gemeente op dezelfde voorwaarden, als waarop vroeger Proponenten benoemd waren (4). Op den eersten Kerstdag werd dit besluit aan de gemeente meegedeeld en door de broeders geapprobeerd. Vijf jaar lang was hij nu, wat wij zouden noemen, hulpprediker bij die gemeente, die hem in staat gesteld had voort te studeeren. In dien tijd won hij het vertrouwen en de liefde van velen en maakte diepen indruk door zijn preeken. Ruim een jaar was hij werkzaam geweest, toen de Kerkeraad „in „overweging genomen hebbende het goed compartiment „van J. DEKNATEL en het algemeen goed genoegen, „hetwelk hij met zijn predikatien geeft aan de geheele „gemeente" er met eenparige stemmen toe overging, om hem een „don gratuit van *f* 250" aan te bieden

„ter aanmoediging en verbetering zijner Bibliotheek". Tusschen de regels der notulen van de kerkeraadsvergaderingen lezen wij de ingenomenheid met den jongen evangeledienaar; of zou men anders wel bepaald hebben, om hem die som terstond te geven, „opdat hij „zich tot zijn genoegen en meeste commoditeit aan„stonds daarvan zou kunnen bedienen"? zou men anders een jaar later wederom besloten hebben „uit conside„ratie van het algemeen goed genoegen, hetwelk hij „met zijn predikatien heeft gegeven" hem een „extra ordinaire" gift van *f* 300 toe te staan? Geen wonder dan ook, dat men dezen veelbelovenden prediker voor goed aan de gemeente zocht te verbinden en hem 20 October 1725 tot vierden leeraar der gemeente beriep.

Na in eene buitengewone avondgodsdienstoefening op 1 Januari 1726 plechtig aan de gemeente voorgesteld en als leeraar bevestigd te zijn, hield DEKNATEL op den 13n dier maand zijn intree-preek, sprekend over 1 Tim. IV : 16. Algemeen zal wel toegestemd worden, dat de levensopvatting van een evangeliedienaar niet zuiver kan beoordeeld worden naar de woorden, die hij tot grondslag zijner eerste prediking kiest. Slechts zeer zelden is de intreetekst een leus, waaraan de prediker zijn leven lang getrouw blijft. Gewoonlijk hangt de keus van zulk een tekst van velerlei soms zeer onbelangrijke bijomstandigheden af. Deze ééne gevolgtrekking mogen wij evenwel uit DEKNATELS intreetekst afleiden: de man, die in zijn intreepreek uitgaat van het woord „heb acht „op u zelven en op de leer, volhard daarin, want dat „doende, zult gij èn u zelven behouden èn die u hooren," kan geenszins van piëtische neigingen verdacht worden. Ware de inhoud dezer preek ons bekend, of had hij,

die na vijf en twintigjarige ambtsvervulling zoo menige leerrede in het licht heeft gegeven, goed kunnen vinden ook eenige preeken uit zijn eersten tijd te laten drukken, wij zouden beter over zijne geestesrichting in die dagen kunnen oordeelen dan thans het geval is. In de gegeven omstandigheden kan ik mij niet aansluiten bij het gevoelen van Dr. J. HARTOG, die beweert: „Hij „had in zijnen tijd onder zijne geloofsgenooten een grooten „roem van welsprekendheid en het schijnt dan ook wel, „dat hij daarom met zijn bekende gevoelens nogtans „tot leeraar werd aangesteld bij de gemeente van het „Lam." (5) Het door mij geraadpleegde notulenboek geeft niet den minsten grond voor het vermoeden, dat hij in die dagen in geloofsovertuiging verschilde van zijne ambtgenooten. Bezwaarlijk zou hij in dit geval met algemeene stemmen door den ganschelijk niet piëtistisch gezinden Kerkeraad zijn beroepen.

Trouwens er bestaan ook positieve bewijzen, dat hij gedurende de eerste negen jaren zijner bediening eenes geestes met zijne ambtgenooten was. Ik heb daarbij het oog op de zeventien artikelen betreffende de geloofsleer, (6) die tot de beroepsvoorwaarden behoorden, waarop in het begin van 1735 het beroep werd aangeboden aan den Harlinger leeraar JOHANNES STINSTRA. De Kerkeraad wenschte, dat STINSTRA zijn instemming zou betuigen met die zeer Remonstrantsch gekleurde artikelen „dewijl de eenstemmigheid der leere de grond „is van de rust en de stichting der gemeente." Ware DEKNATEL eener geheel andere geestesrichting toegedaan geweest dan zijne ambtgenooten B. VAN LEUVENIG en J. BREMER, men zou niet aldus hebben gesproken. Nu mogen wij onderstellen, dat hij gedurende die

jaren met hen en tot 1732 ook met D. EEKENS eendrachtelijk heeft samengewerkt tot opbouwing der gemeente.

Omtrent laatstgenoemden predikant ontbreken mij nadere bijzonderheden. BARTHOLOMEUS VAN LEUVENIG (geb. 15 April 1691) was reeds een tiental jaren predikant bij de Amsterdamsche gemeente, toen DEKNATEL aldaar zijn intrede deed. Door G. VAN HEIJNINGEN wordt hij in eene lijkrede (7) beschreven als een man van groote predikgaven, die er zijn werk van maakte schriftuurlijk te preeken, maar nimmer op den kansel verschilstoffen behandelde. Hij werd om zijnen verdraagzamen en vredelievenden aard niet minder dan om zijn getrouw huis- en krankenbezoek bij de gemeente zeer bemind. Zijn lofredenaar noemt hem „deftig zonder eenige gemaaktheid," wij zouden hem daarbij niet vrij kunnen pleiten van groote breedsprakigheid, vooral met het oog op de dertien door hem uitgegeven preeken over den brief aan de gemeente te Laodicea. Het moet DEKNATEL gemakkelijk gevallen zijn samen te arbeiden met dezen zachtmoedigen man.

Nog inniger was evenwel de band tusschen hem en zijnen ambtgenoot J. BREMER. (geb. 1696.) Deze, zoon van een Remonstrantsch predikant te Rotterdam en zelf aan het Seminarie der Remonstranten opgeleid, kwam drie jaar na DEKNATEL ter vervanging van den ouden J. J. VERFALJE te Amsterdam, nadat hij vijf jaren lang als Remonstrantsch proponent in vele gemeenten gepreekt en zeven jaar als predikant bij de Doopsgezinde Gemeente te Leiden was werkzaam geweest. DEKNATEL heeft in 1757 na zijn overlijden een warm gestelde lijkrede op hem gehouden (8) en daarin

met liefdevolle waardeering gesproken over BREMERS bekwaamheden en gaven. Al toont hij daarin bijzonder ingenomen te zijn met zijn lijdens- en avondmaalspreeken, hij erkent, dat ook de overige preeken uitmuntten door nauwkeurigen stijl, goede tektstverklaring en een bevattelijken vorm. De gemeente leed door zijn dood een groot verlies, „grooter", zoo verzekert DEKNATEL, „dan „menigeen wel denken zou, want zijn leer was het, dat „het lijden des Zaligmakers als de Verzoening van onze „zonden de oorzaak der Zaligheid was dengenen, die „hem gehoorzaam waren." Ook de woorden door DEKNATEL aan het krankbed van zijn ambtgenoot gesproken, doen 't ons zien, dat zij zich in 't hoogste en heiligste één gevoelden.

Ook BREMER heeft van zijne zijde getoond, dat hij de goede verstandhouding met zijn collega niet wilde verbreken. In 1747 voelde hij zich genoopt „niet uit „partijschap of haat of eenige bitterheid, maar enkel „uit liefde voor de waarheid, en uit zucht voor het wel- „zijn derzulken, die zich ongelukkig en onvoorzichtig „ter omhelzing van gevaarlijke wangevoelens hebben „ingelaten," krachtig te pleiten voor de noodzakelijkheid der heiligmaking en goede werken als onmisbare voorwaarde voor des menschen zaligheid, en daarbij het streven van ZINZENDORF en zijne aanhangers streng te veroordeelen. Naar zijn overtuiging verkondigden zij zulk een gemakkelijke godsdienst met hun genezing zoeken in Jezus wonden zonder naar heiligmaking te jagen; zij verdedigden zulk eene lijdelijke godsvrucht, waarbij de Heiland alles moest en de zondaar niets kon doen; ja zij droegen zelfs roem op hunne verdorvenheid en ontzagen zich niet te verklaren: „dewijl ik zoo ellendig

„zoo jammerlijk zoo geslagen, zoo verdoemt ben, moet gij, mijn Heiland, mij helpen." (9) Een minder welwillend ambtgenoot zou bij deze bestrijding genoeg aanleiding hebben gehad, om te waarschuwen voor den invloed van DEKNATEL, die immers in menig belangrijk punt zich een vriend en geestverwant van ZINZENDORF betoonde. BREMER echter heeft in geheel zijn boekje den naam van DEKNATEL niet genoemd, ja niet eens een zinspeling op hem gemaakt.

In vereeniging met deze beide ambtgenooten heeft DEKNATEL pogingen in het werk gesteld, om het Godgeleerd onderwijs beter te regelen. Had hij en na hem nog velen van het hooger onderwijs der Remonstranten mogen gebruik maken, de klachten der Remonstranten, dat hunne Proponenten in Doopsgezinde Gemeenten een werkkring vonden, terwijl eigen gemeenten herderloos bleven, maar vooral ook de eenigszins vijandige houding, die de hoogleeraar VAN CATTENBURGH begon aan te nemen tegen den naam en sommige kenmerkende leerstukken der Doopsgezinden, deden DEKNATEL er voor pleiten, dat voortaan de Doopsgezinde leeraars ook door Doopsgezinden zouden worden gevormd. Met BREMER en VAN LEUVENIG richtte hij 23 April 1733 aan den Kerkeraad zijner gemeente een schrijven, waarin de aandacht gevestigd werd op TJERK NIEUWENHUIS, als een bij uitnemendheid geschikt geleerde, aan wien het hoogleeraarschap zou kunnen worden aangeboden. Eene breedvoerige briefwisseling met de aanzienlijkste Doopsgezinde gemeenten was het gevolg van hun schrijven. Welk een werkzaam aandeel DEKNATEL daaraan nam, kunnen wij opmaken uit menige gecopieerde epistel in het Resolutieboek

der Doopsgezinde gemeente te Leiden, die zijne onderteekening draagt.

De Lamistische gemeente wenschte, dat een algemeene kweekschool zou worden gesticht, en richtte in dien geest een verzoek tot de beide Amsterdamsche zustergemeenten en 42 buitengemeenten. Slechts een zestal van deze waren vertegenwoordigd op de vergadering van 25 October 1735 te Amsterdam en ook daar liet men de zorg voor de kweekschool geheel over aan de gemeente, van wie de oproeping was uitgegaan. Vijf en zeventig jaren heeft deze uit eigen middelen voorzien in de onkosten eener instelling voor Godgeleerd onderwijs, dat toch aan alle Doopsgezinde gemeenten ten goede kwam. Tot aan zijn dood heeft DEKNATEL zitting gehad in het Bestuur dier kweekschool en behoord tot de tien „gecommitteerden tot het aankweeken van leeraren." Of hij later veel tijd en moeite aan deze betrekking heeft ten koste gelegd, is mij onbekend, maar dat hij met grooten ijver tot de oprichting van dit Seminarie meewerkte, werpt reeds een eigenaardig licht op zijne persoonlijkheid. Van de zijde der rechtzinnige Doopsgezinden, de zoogenaamde Zonisten, werd steun geweigerd, indien het onderwijs van den te benoemen hoogleeraar niet gegrond was op eene „uitstaande belijdenis", ja zij meenden — zoo luiden de woorden van prof. S. MULLER (10) — „reeds tot de uiterste grens van verdraagzaamheid te zijn genaderd, wanneer zij de handhaving der vrijzinnige confessie van JACQUES OUTERMAN (van 1626) als waarborg verlangden, dat de leervrijheid niet in bandeloosheid zou ontaarden."

Gelijk DEKNATEL later heeft medegearbeid tot stichting van een fonds, waaruit slecht bezoldigde predi-

kanten ondersteund konden worden (nog in onze dagen het „fonds van DEKNATEL" genoemd), zoo heeft hij zich ook het lot aangetrokken van jonge lieden, die aan de kweekschool studeerden. Nog bijna een halve eeuw later werd met ingenomenheid gewaagd van „den vlijt en onvermoeiden ijver" van JOANNES DEKNATEL besteed aan de vorming van zekeren MARCUS ARISZ., die van 1737 tot 1740 in Amsterdam vertoefde. (11) Zulk een diepen indruk heeft hij zelfs op den jeugdigen student gemaakt, dat deze, predikant te Norden geworden, hem bij alle gewichtige beslissingen om raad vroeg en na het overlijden van zijn vaderlijken vriend met droefheid betuigde, nu zijn steun verloren te hebben, op wien hij soms meer dan hij zelf wist vertrouwd had. (12)

Tegen het einde van 1735 gaf DEKNATEL voor het eerst in 't openbaar uiting aan gevoelens, die vreemd klonken in den mond van een leeraar der Lamistische Doopsgezinden. Toen verscheen van de hand van den geleerden ISAAC LE LONG: „Godts wonderen met zijn kerke, „vertoont in een gedenkwaardig verhaal van meest „Boheemsche en Moravische broeders, die het Pausdom „ontweken zijnde, nieuwelijks een Evangelische Broeder-„gemeente gesticht hebben in Opper-Lausnitz, te Herrn-„huth in 't gebiedt van den Heere Graaf LODEWIJK „VAN ZINZENDORFF en POTTENDORFF." Dit werk werd in een lofdicht door DEKNATEL bezongen. Hoe gering de poëtische waarde van dit dichtstuk moge zijn, ten duidelijkste blijkt daaruit zijne ingenomenheid met ZINZENDORF'S persoon en werk.

Wij zullen wel niet mistasten, wanneer wij onderstellen, dat DEKNATEL door SPANGENBERG, die in 1734

een tijdlang ten huize van LE LONG vertoefde, om maatregelen te nemen voor de Evangelisatie van Suriname, met de levensbeschouwing der Broedergemeente bekend werd. In het Dagboek der gemeente Herrnhuth wordt reeds in 1735 DEKNATELS naam genoemd en meegedeeld, dat die Amsterdamsche leeraar der Mennisten geschreven had, dat sommigen in zijne woonplaats bereid waren voor de gemeente te Herrnhuth en haar weeshuis giften af te zonderen. In Febr. 1736 kwam ZINZENDORF voor het eerst naar Amsterdam, waar hij vier maanden bleef. DEKNATEL behoorde tot degenen, die met LE LONG den graaf kwamen verwelkomen. De gravin ontstelde niet weinig, toen de jonge predikant op haar toetrad en haar omhelsde. Aan eene dergelijke teedere begroeting van iemand, dien zij voor het eerst zag, was de adellijke Duitsche niet gewend. Haar man hield dat „embraseeren" voor een gebruik des lands en raadde zijn gemalin, zich maar in het onvermijdelijke te schikken, daar men het anders niet aan kieschheid maar aan hoogmoed zou toeschrijven. (13)

De band tusschen beide mannen werd steeds inniger. DEKNATELS bewondering voor den nieuwen Hervormer klom voortdurend en de graaf overwon allengs zijn wantrouwen tegen de „Mennoniten", die men hem als „heimlijke Socinianen" had afgeschilderd. Met eenigen ophef verzekert dan ook ZINZENDORFS biograaf SPANGENBERG, dat sinds dien tijd vele Doopsgezinden optraden: „als getuigen van de Godheid des Zoons en „de verzoening door Zijn bloed." (14)

Op reis naar Engeland bracht ZINZENDORF in Jan. en Febr. 1737 weer eenige weken in Amsterdam door en vierde er ten huize van DEKNATEL met zijne huis-

genooten en vrienden het avondmaal. Zijn vriendenkring breidde er zich allengs uit. Behoorde de Hervormde predikant H. VAN ALPHEN van 't begin af tot de vaste bezoekers der vergaderingen, die dagelijks door ZINZENDORF gehouden werden, ook sommige andere predikanten werden er nu en dan gezien. Toen de graaf in de laatste maanden van 1738 weer in Amsterdam vertoefde, telde hij behalve VAN ALPHEN en DEKNATEL ook de predikanten DE BRUIN, PLANTINUS en SCHIPHOUT onder zijne vrienden. 't Was ook in dien tijd, dat DEKNATEL elken Donderdagmiddag ten huize van den graaf conferenties in 't belang der zending had, waarbij gewoonlijk J. SCHELLINGER, H. VAN ALPHEN en L. DOBER tegenwoordig waren.

't Is licht verklaarbaar, dat het voorbeeld van den leeraar der Lamisten weldra gevolgd werd door vele leden zijner gemeente, en ZINZENDORF juist onder de Doopsgezinden zijn warmste vereerders kreeg. De bestrijders der Herrnhutters noemen bijna altijd de „Mennisten" in de eerste plaats als aanhangers zijner dwaalleer. Het is dan ook wel een bewijs van DEKNATELS invloed op zijne gemeente, dat, toen de vrienden van ZINZENDORF in Amsterdam zich tot eene gemeente constitueerden en de gewone ambten ook aldaar invoerden, allen aan wie zulk een ambt toevertrouwd werd, Doopsgezinden waren. Tot hen behoorden J. SCHELLINGER, de „oudste" der gehuwde mannen, evenals CATHARINA BEUNING, de „oudste" der gehuwde vrouwen, tot hen GRAFMAN de „oudste" der ongehuwde broeders evenals jufv. CORVER, de „oudste" der ongehuwde zusters, en 't was ook bij den Doopsgezinden MATTHIJS BEUNING, dat zij tot hun ambt werden ingezegend en daarna het avondmaal vierden. (15)

Toch hielden zulke Doopsgezinden door hun toetreden tot de Broedergemeente geenszins op leden hunner eigene gemeente te blijven. Neen! het behoorde tot de eigenaardigheden van ZINZENDORF, dat hij vast overtuigd was, dat zijne levensopvatting vereenigbaar was met elk kerkgenootschap. Hij wilde volstrekt niet eene afzonderlijke gemeente stichten, maar hoopte een kern van geloovigen te kunnen bijeen brengen in alle kerken. G. KULENKAMP, de onvermoeide bestrijder der Herrnhutters, rekent hun dit als een groote zonde toe en ziet er niets dan geveinsdheid in, dat zij zich „voor geen eene gezintheid verklaren, en ook naar „hun zeggen geen bijzondere Gezintheid of Secte op „hun zelve zijn." (16) Maar juist dit verklaart het feit, dat DEKNATEL, ofschoon hij in drukke briefwisseling trad met onderscheidene Herrnhutters, o. a. met den tot bisschop gewijden D. NITSCHMAN (17), ofschoon hij geregeld de vergaderingen en later zelfs de Synoden te Zeist bezocht, toch leeraar der Doopsgezinden blijven, ja met volle oprechtheid beweren kon: „ik heb liefde „tot alle menschen en geloove eene algemeene christe„lijke kerk. Nogthans moet ik betuigen, dat ik bijzon„derlijk op mijn harte draag mijn Doopsgezinde volk „en vooral mijne eige gemeente, waaronder ik van der „jeugd af lid en leeraar ben en welker zaligheid ik „als mijne eige zoek te bevorderen." (18)

Bij afwezigheid van ZINZENDORF belastte DEKNATEL zich met de leiding der Herrnhutsche vergaderingen in Amsterdam en werd daarin gesteund door sommige Hervormde predikanten. (19) Van den aanvang af schijnen die samenkomsten druk bezocht te zijn gewor-

den. Trouwens dergelijke conventikelen in particuliere woningen of gehuurde zalen waren niets nieuws. Reeds zeventig jaren vroeger was DE LABADIE in Middelburg daarmee voorgegaan. Gelijk nog in onze dagen de prediking in lokalen voor velen groote aantrekkelijkheid bezit, zoo waren ook in de eerste helft der 18e eeuw de „oefeningen van de godzaligheid" zeer in eere. Menig predikant zocht in huisselijke samenkomsten door bijbellezing, uitvoerige bespreking zijner preeken en gebed het geloofsleven zijner gemeenteleden te versterken, hun godsdienstige kennis te vermeerderen en zoo mogelijk een kern van waarlijk bekeerden te vormen. Iets dergelijks bedoelde ook DEKNATEL, toen hij zijne oefeningen zoo inrichtte, als ze reeds in 1671 door VOETIUS waren goedgekeurd, (20) en in zijne woning afwisselend met de broeders en met de zusters vergaderde. Het ontbrak hem daarbij niet aan volharding. Uit het hierboven meegedeelde archiefstuk blijkt, dat hij in 1749 reeds „circa 13 jaren" zulke vergaderingen hield, en de bewijzen zijn er, dat hij in 1755 nog geregeld daarmede voortging. (21)

In ruimeren kring gaf DEKNATEL van zijne liefde voor de Broedergemeente blijk door het uitgeven eener vertaling van een aantal liederen uit het Herrnhuttersch Gezangboek onder den titel: „Evangelische „Liederen uit het Hoogduits vertaalt, behelsende inzon„derheit de genaade des Evangeliums in de Verzoe„ninge van het Bloed des Lams; en hoe men dezelve „in waerheit aan zijn herte ondervinde en deelagtig „worde." 1738. De naam van den vertaler stond niet op het titelblad, maar was toch genoegzaam bekend. (22) Voor mij ligt de derde vermeerderde en verbeterde

druk uit 1743. De vermeerdering bestaat in een tweede deel van 70 liederen, die aan de 70 van den eersten bundel zijn toegevoegd. In 1745 verscheen nog een „Aanhang" van 48 liederen. Omtrent de verbeteringen verklaart de aŭteur in de Voorrede: „Alle liederen „zijn opnieuws overgezien naar het Origineel, en door- „gaans merkelijk verbetert, om liever eens voor al het „gebrekkelijke zoo veel mogelijk te helpen, opdat het „geheugen door geduurige veranderingen niet bezwaart „worde." (23) Maar ook na deze „merkelijke verbeteringen" blijven deze liederen nog ware cacographien van taal en stijl. Al stond het niet op den titel, niemand zou behoeven te vragen, uit welke taal zij toch wel zijn overgebracht op Nederlandschen bodem, want schier op elke bladzijde zijn eenige Germanismen te vinden. De liederen zijn vaak vertaald, zooals een schoolknaap ter oefening in het Duitsch het zou doen; van poëtischen gloed ontdekt men al even weinig als van macht over de Nederlandsche taal. Men leze TERSTEEGENS heerlijk lied: Gott ist Gegenwärtig! in 't oorspronkelijk en vergelijke dan hoe verschillend mannen als DEKNATEL en J. J. VAN OOSTERZEE (24) de bede in vs. 7 hebben weergegeven:

DEKNATEL:

Heer, kom in ons woonen,
Laat ons op der aarden,
U een heiligdom nog worden.
Alvervullend Weezen!
Dring door ziel en zinnen,
Dat wij U eens regt beminnen.
Waar wij gaan, zitten, staan,
Leggen aan Uw voeten,
Wilt ons zelv' ontmoeten.

VAN OOSTERZEE:

Kom hierbinnen wonen!
Laat mijn hart Uw schatten
Als een heiligdom omvatten!
Gij! Gij zijt niet verre!
Louter ziel en zinnen,
Tot zij U volmaakt beminnen
Waar ik ga, zit of sta,
Laat mij aan Uw voeten,
Heer! Uw blik ontmoeten!

Wie zal de dichterlijke waarde roemen b. v. van de vertaling van Lied 115, waarin de volgende versregels voorkomen:

Op Zijn genaade ga ik voort
En wijk geen treê nog schreê;
Mij volgt naar Zijn beloft en Woord,
Zijn goede zeegen meê.

Zijn arrem kroont mijn arrebeid
En schenkt mij leevens-sap;
't Geloof aan Zijne Majesteit,
Voert mijne pelgrimschap.

Ik onthoud mij van verdere proeven om te bewijzen, dat er ook na de herziening nog wel iets „gebrekkelijks" overbleef. De vertaler zou ons immers toevoegen, gelijk hij het in het: „Voorbericht aan de geliefde leezers" deed: „komen er in dezelve somwijlen „uitdrukkingen voor, die juist niet gemeen, en som„migen wat duister zijn: zoo bidden wij op de zaake „te letten. Wij zijn in de vertaaling so na bij den „origineelen zin gebleven, als ons doenlijk was, ter„wijl wij verschooning verzoeken, so wij somtijds eenige „vrijheit gebruikt hebben, of so ergend eene Hoogduitse „wijs van spreken gebleeven, of de eene of de andere „uitgang rijmloos geworden is. Men had anderzins „somtijds den zin en de kracht moeten verliezen." Ik zal mij dus verder bepalen bij den inhoud der liederen. Het zij verre van mij, om zooals de „Herderlijke en Vaderlijke brief" van den Amsterdamschen Kerkeraad gedaan heeft, in die Herrnhuttersche Gezangen een arsenaal vol wapenen tegen de Broedergemeente te zoeken, of zooals KULENKAMP in zijn: „Naackt ont-

dekte Enthusiasterij" het deed, daarin een heirleger van ketterijen op te sporen, maar wij mogen toch wel DEKNATELS geloofsovertuiging beoordeelen naar deze door hem uitgekozen en vertaalde liederen, te meer daar hij verklaart: „Mij zijn ze zeer dierbaar, en het „was mij eene blijdschap des herten, als ik die ver„zamelinge vond, waaruit deeze liederen genoegzaam „alle genomen zijn en ik moet betuigen, dat ik door „dezelve veel zeegen voor mijne ziele genoten hebbe."

Hij zelf noemt op den titel als den inhoud dezer liederen: Het Evangelium van de genaade des Heilands, die Hij ons door Zijn dood en lijden verworven heeft, en hoe men dezelve waarlijk aan zijn herte ondervinde en deelagtig worde. Die „Hooftstoffe" drukt hij ook aldus uit:

Gij volken hoort: Het eeuwig Woord
Dat tot ons kwam en alles op zich nam,
En leefde dertig jaar. Voorwaar
Arm en veracht en wierd geslacht
Is ons rantsoen.
Wat heeft men meer van doen?

Wij behoeven ons niet te verwonderen over het feit, dat deze Evangelische Liederen nooit burgerrecht verkregen hebben in de Doopsgezinde Gemeenten en uit al deze liederen slechts een enkel in een der vele Doopsgezinde bundels een plaats heeft gevonden, (25) hoewel DEKNATEL beweerd had: „zij „gaan alle geschilstukken voorbij en handelen van „het eene noodige, buiten hetwelk de Apostel „Paulus niets weten wilde d. i. Jezus Christus en dien „gekruist. Daarom strekken dezelve ook tot een alge„meen gebruik, waartoe ik een iegelijk in 't algemeen „gelijk mijnen Doopsgezinden bijzondere genaade wen-

„sche.” De Doopsgezinden waren te nuchter, om in dien vorm van het éëne noodige te getuigen; de meer vrijzinnigen hadden gegronde bedenkingen tegen de schriftmatigheid van vele uitdrukkingen en de grove verwarring van Vader en Zoon in tal van liederen; de rechtzinnigen konden 't zeker niet ontkennen, dat al werd Jezus ook menigmaal God genoemd, de Godheid des Zoons toch feitelijk geloochend werd, daar de verloste menschenziel en de geliefde zielebruidegom wezens van dezelfde natuur schijnen te zijn. Daarenboven de wijze, waarop hier de zinnelijke zijde van het lijden des Heeren besproken werd, moest hun wel tegenstaan. Ook bij de Doopsgezinden was de lijdensprediking in de weken vóór Paschen in gebruik. Op Jezus' lijden werd dan gewezen als een bewijs van Zijne volkomen gehoorzaamheid aan des Vaders wil en als drangreden tot dankbare wederliefde, in DEKNATELS liederen daarentegen wordt even als in vele gedichten van BERNHARD VAN CLAIRVAUX alle nadruk gelegd op JEZUS' angstzweet, bloed en wonden als bewijzen van Zijn plaatsbekleedend lijden, waardoor des zondaars zaligheid is verzekerd. Versregels als in Lied 6:

Ik roem nu alleen in de bloedige wonden
Des Heilands, die bronnen voor alle mijn zonden,
Daarin wil mijn ziele verschuilen en leeven,
Opdat ik eens vroolijk mag hemelwaarts zweeven.

komen in tallooze variatien voor. Telkens verneemt men opwekkingen als die van Lied 136:

Laat ons in Uw bloedsgenaade
Rein gewasschen voor U staan,
En op onzen pelgrimspade
Met Uw zegel-teeken gaan.

En die opgescheurde wonden
In Uw handen, voet en zijd,
Die, die blijven t' alle stonden,
Daar ons hert zich in verblijd.

Omstreeks 1743 begon ZINZENDORF het bloed des Heeren te beschouwen als de voortbrengende en voedende goddelijke kracht, die nog in de gemeente werkt. De wonden, maar vooral de wond in Jezus' zijde, verkregen daardoor de groote beteekenis de geboorteplaats te zijn der gemeente, die door de mededeeling van het bloed des Heeren in het Avondmaal voortdurend op nieuw gevoed wordt. De „Seiten höhle" werd voortaan een voorwerp van bijzondere vereering. (26) In overeenstemming hiermede heeft dan ook de vriend van ZINZENDORF in het tweede deel zijner liederen verzen opgenomen als b. v. Lied 94:

Verberg mijn ziel uit g'naade
In Uwe open zijd',
Ruk mij uit allen schaade
In Uwe veiligheid.

Evenzeer vinden wij bij hem de zinnelijke beschrijving van de verhouding der menschenziel tot haren Heiland. Verzen als het volgende uit Lied 15 zijn geen zeldzaamheid:

Hoe zoet o Jezus is Uw liefde,
Wat is Uw kussen honingzoet!
Die maar getrouw blijft in Uw liefde,
Die had genoeg en overvloed!
Hoe zoet is 't ons bij U te zijn!
Te proeven Uwer borsten wijn.

Nu eens wordt Jezus geroepen met een: „kom! Liefste! kom in Uwe gaarden!" dan weder heet het: „o mijn verwondde Vorste, naar uwen bloed ik dorste," dan weder is zijn ziel „verliefd in haren bruidegom." Ook aan zeer onaesthetische uitdrukkingen ontbreekt het niet. Zelfs de door F. A. LAMPE en JOACHIM NEANDER met voorliefde gebezigde, walgelijke zegswijze van Ezech. XVI : 6 wordt der zingende gemeente in Lied 56 vs. 2 op de lippen gelegd. Het blijft mij een raadsel, hoe een leerling van CLERICUS en VAN CATTENBURGH, een klassiek ontwikkeld predikant verklaren kan: mij zijn deze liederen zeer dierbaar en ik moet betuigen, dat ik veel zegen voor mijn hart er door genoten heb. De mensch is toch een tegenstrijdig wezen: de man, die zich veel moeite getroost, om aan toekomstige leeraars een wetenschappelijke vorming te geven, laat zulke liederen drukken!

Door zijn tweede huwelijk werd de band tusschen DEKNATEL en de Broedergemeente nog inniger, maar juist het geld, dat zijn tweede vrouw hem aanbracht, is de oorzaak geworden van latere verkoeling in de vriendschappelijke verhouding tot ZINZENDORF. In de eerste jaren van zijn leeraarsambt was hij in het huwelijk getreden met JACOBA VAN DER HEYDE, (geb. 1705) die hem twee kinderen schonk: JAN, geb. 6 Februari 1730 en JAKOB, geb. 1731. Na haar vroegtijdig sterven hertrouwde hij in 1736 met een meisje, dat zijne sympathie voor Herrnhuth volkomen deelde. Niet alleen uit latere brieven blijkt het, dat hij en zijne ELISABETH één waren in hun vereering voor ZINZENDORF, maar de graaf toonde ook zijne belangstelling in hun huwelijk, door hun uit Frank-

furt een zeer vreemdsoortig bruiloftsvers toe te zenden. (27)

Deknatel was nu een vermogend man, die zich later de weelde veroorloven kon, om zijne zonen Jan en Jakob naar Duitschland te zenden, waar zij in Lindheim en Marienborn in Herrnhutterschen geest zouden opgevoed worden. Slechts aan twaalf kinderen in Nederland viel dit voorrecht ten deel. (28) Het bleek evenwel geen voorrecht te zijn. Na eenige jaren namelijk begeerde Deknatel, dat zijn oudste zoon weder thuis zou komen, daar hij in hem een steun bij allerlei werkzaamheden in de gemeente hoopte te vinden, maar nu stuitte hij op groote bezwaren. Hij schijnt niet geweten te hebben, dat een vader, die zijne kinderen naar de Herrnhuttersche opvoedingsgestichten zond, van alle ouderrechten afstand doen en zijn kinderen geheel aan de Broedergemeente overlaten moest. Ofschoon Zinzendorf zeer ontstemd was over het verzoek, om een knaap, wiens opvoeding nog niet voltooid was, weder naar zijne ouders terug te zenden, heeft Deknatel zijn wil toch doorgezet.

Nog meer zorgen heeft hij gehad aan zijn tweeden zoon. Toen hij met zijn vrouw in den zomer van 1747 in Marienborn vertoefde, zagen zij met ongerustheid, dat hun kind er zoo doodelijk zwak uitzag. Zij meenden, dat de lucht in de Wetterau te scherp voor hem was en wilden hem gaarne tot herstel van gezondheid meenemen. Dit mocht niet en de knaap bleef alleen achter. Toen de winter kwam, werd hij hoe langer zoo neerslachtiger. Op de verjaardagen zijner ouders zond hij zelf gemaakte versjes naar Amsterdam, die ons doen zien, dat hij zich reeds

geheel had gewend aan de spreekwijzen en de gedachtenwereld der Broedergemeente. Aan zijn vader wenscht hij op 1 Novemb. 1747 den bloedigen zegen des Lams en hoopt, dat hij „als een stofje en een duifje moge ingesloten blijven in de open zijde des Lams." Moeder krijgt op haar feestdag van 6 Dec. te hooren: „Het Lam moge u aan zijn borst drukken en in zijne opene zijde verbergen." Op den verjaardag van broeder JAN wordt weder een gebed tot het Lam opgezonden voor het welzijn des jarigen en de hoop geuit, dat zij beiden weldra gedoopt zouden worden. Ook in 't vers aan zijn moeder zegt de knaap: ik zal niet eerder rusten, voor dat het Lam mij gedoopt heeft met zijn bloed. Van zijn vader ontving hij de toestemming, dat die plechtigheid aan hem voltrokken zou worden, maar in Marienborn schijnt men den doop minder noodig geacht te hebben De arme knaap begon zich nu te verbeelden, dat hij des Heilands niet waardig was, en gevoelde zich daardoor diep ongelukkig. Geen der broeders bemoeide zich met zijn zielstoestand. Er was niemand, voor wien hij zijn hart eens kon uitstorten. Ten laatste was hij zoo uitgeteerd, dat men hem niet langer in Marienborn durfde houden maar hem naar zijn ouders terugzond. Nu werd hij gedoopt en kwam daarna tot zielevrede. (29)

Dezen dweepzieken knaap vinden wij 6 Juli 1748 op zijn krankbed, dat weldra zijn sterfbed zal worden. Weinige dagen te voren heeft hij aan tafel, toen ieder opgaf, wat hij wel het liefste zou hebben, als zijn zielewensch geuit: des Heilands „Borstjongertje" en „Schootkindeke" te wezen. (30) 's Morgens heeft hij zijn vader laten roepen en hem eenige liederen genoemd, die hij

gaarne nog eens zou hooren zingen. Aan dezen wensch wordt voldaan. Onder het gezang valt hij in slaap en zijne ouders meenen, dat hij insluimert, om niet meer te ontwaken. Plotseling richt de knaap zich op en zegt met krachtige stem en van vreugde stralend gelaat: nu zal ik voor u allen het „zijden-hooltje" „groeten, groeten en kussen, en er diep, millioenmaal diep in verzinken." Maar hij bedroog zich, het zou nog wel twee uren duren, eer zijn einde daar was. De knaap wordt ongeduldig. Hij beweert reeds half in des Heilands open zijde geweest te zijn en klaagt: Vader! het duurt nog zoo lang! DEKNATEL troost hem: Mijn kind, eer ziel en lichaam scheiden, moeten wij zulk een uurtje doorstaan, de Heiland heeft dat ook uitgestaan, wees maar getroost, 't is voor eens, weldra gaat gij in het eeuwige leven. Die woorden geven den knaap rust: stil blijft hij wachten, tot zijn Heiland hem roepen zal. Nog eens verzucht hij: 't vogeltje wil nog niet uit de kouw! maar zijn vader staat naast hem en zegt: Heb maar moed, de Heiland zal haast komen! Weder zingen de huisgenooten de geliefde liederen uit Herrnhuth en terwijl zij aanheffen:

Open zijde! JACOBS ziel verzinkt in U!

ontslaapt hij zonder eenigen pijnlijken trek.

Wie bewondert niet het geloof van den Christen, die zonder een enkele klacht zijn kind afstaat aan zijnen Heer? Wie beseft niet, dat het een weemoedig genot was voor den liefhebbenden vader, de versjes te verzamelen, waaruit het geloof van zijn vroeg voleindigden zoon zoo duidelijk sprak? maar wie verbaast zich niet tevens over de vreemdsoor-

tige woordenkeus en gevoelt zich pijnlijk aangedaan door de wonderlijke begrippen van een waarlijk vroom man, die deze beschrijving van den dood zijns zoons kan laten drukken?:

Mijnes lieven Jakobs zieltje
Is nu bij het Lammelein;
Hij is daar in 't zijden-hooltje
Millioenmaal diep daarin.
  Daar is hij nu vrolik
  Meer als wij, en zalig,
En hij zal in 't zijdelein,
      Eeuwig zijn,
Millioenmaal diep daarin.

Daaruit kwam hij ons nog groeten,
Als hij van ons afscheid nam,
Want het Lam kwam hem ontmoeten;
Straks hij nog eens weder kwam,
  Om ons toe te spreeken,
  O dat was een teeken!
O wat was dat voor een blik!
      Vriendelik!
Zijt gegroet! nu scheide ik.

Dat gezicht ik nooit vergeete,
Toen hij ons zoo groeten wou,
Opdat wij het zouden weeten,
't Was als een, die ijlen zou
  Tot iets wonderbaares,
  Ongehoords en raares;
Want hij was in 't zijdelein
      Half reeds in
Daaruit kwam die vreugdeschijn.

En zoo voer hij heen in vreede,
Als des Lams Borstjongertje
Liet hij 't hutjen hier beneden,
Nu Gij Lams schootkindeke.

Swem dan in 't verblijden
Zijner zijde-weiden,
Want gij leeft daar waerelik,
Gij en ik
Zien elkander eeuwiglijk. (32)

Menig lezer zou zeker niet bij voorkeur aan den dichter van dezen lijkzang de godsdienstige vorming zijner kinderen toevertrouwen, toch hebben honderden ouders in en buiten Amsterdam dit gedaan, getuige de drie Nederduitsche (van 1745, 1747 en 1764) en de eene Hoogduitsche (van 1756) uitgave, die zijne handleiding bij het Godsdienstonderwijs beleefde. Wanneer wij DEKNATEL'S „Aanleiding tot het christelijk „geloove met de woorden Gods; voornamelijk geschikt „voor de kinderen en de opwassende jeugd" nader inzien, kunnen wij den opgang, dien het boekje maakte, eenigszins begrijpen. Ten allen tijde zijn er menschen geweest, en zij zijn er immers nog, die het einde van alle tegenspraak meenden gevonden te hebben, wanneer zij op een vraag met een tekst „een woord Gods" konden antwoorden. Welnu hier volgden op 475 vragen over het christelijk geloof even zoo vele antwoorden „met de woorden Gods."

Volgens de belofte van den schrijver hebben wij hier de meest objective catechetische handleiding, die men zich voorstellen kan. Met de woorden Gods zal het christelijk geloof beschreven worden, in dit boekje zal derhalve evenmin plaats wezen voor eigenaardige spreekwijzen van ZINZENDORF als voor kettersche gevoelens van DEKNATEL. Maar in onze verwachting van een onfeilbaren gids op den weg der zaligheid gevonden te hebben, worden wij teleurgesteld. Niet Gods

woorden geven ons in dit boekje een verklaring van het christelijk geloof, maar de Herrnhuttersche leeraar der Lamisten, die zelf erkent, er op bedacht geweest te zijn: „de Hooftspreuken den weg der zaligheid betref-„fende bekend te maken onder zoodanige vragen, die „de spreuken meteen verklaren." Moet de objectiviteit er niet onder lijden, wanneer het te geven antwoord reeds van te voren invloed heeft gehad op de formuleering der vraag? Ik zou een lange rij van antwoorden moeten overschrijven, wilde ik alle vragen noemen, waarop met „woorden Gods" wordt geantwoord, die volstrekt niet bij de vraag passen. Ik bepaal mij tot enkele. Wat dunkt u van vr. 93: Zijn er niet buiten de Schrift vele boeken, waarin veel wijsheid staat? en het antwoord: Mijn Zoon, wees gewaarschuwd, van vele boeken te maken is geen einde. Pred. XII : 12? of van vr. 257: Dus heeft de Heiland ook niet geleden van wege de boosheid der Joden? en 't antwoord: In geenen deele, maar Hij is naar den bepaalden raad en de voorkennisse Gods overgegeven. Hand. II : 23? of van vr. 267: Wat was de bijzondere oorzaak, dat de Heer den kruisdood moest sterven? en het antwoord: Dat Hij als een lam geslacht en Zijn bloed vergoten mocht worden voor ons. 1 Cor. V : 7, want zonder bloedstorting geschiedt er geen vergeving. Hebr. IX : 22? Maar al te vaak vergeet DEKNATEL, dat hij zich voorgenomen heeft met de woorden Gods te antwoorden. Op. vr. 279: Hoe vele wonden heeft de Heer aan het kruis ontvangen? bood de H. S. geen tekst en nu antwoordt hij: Vijf groote wonden, als twee in Zijn handen, twee in Zijn voeten en één in Zijn zijde en citeert daarbij Ps. XXII : 7, Joh. XX : 17. De volgende

vraag is deze: Hoe zijn de wonden aan te merken? Antw.: Als vrijsteden voor alle doodschuldigen. Num. XXXV. Jes. LIII : 5, terwijl vr. 278 geweest was: Had de daad van den krijgsknecht een bijzondere oorzaak? Antw.: Dat openen der zijde is een groot geheimenis des geloofs en der zaligheid. Joh. XIX : 35, want Hij is gekomen door water en bloed, Jezus de Christus. 1 Joh. V : 6.

Een dergelijk geschrift kon wel niet onwedersproken blijven. Kort na de uitgave van den tweeden druk in 1747 werden „Aanmerkingen" (33) tegen DEKNATELS boekje in het licht gegeven door een ongenoemde, die zijn achting betuigt voor de „oprechtheid, den ijver en „de deugdlievendheid van den zeer beroemden leeraar, „die veele aanhangers zoowel uit de Doopsgezinde „gemeente als uit andere gezindheden heeft," maar die het zijn plicht acht ernstig te waarschuwen voor dit boekje. Hij oordeelt dat ieder die naar DEKNATELS voorbeeld den Bijbel als „Toover- en Raadselboek" gebruikt en teksten uit hun verband scheurt, ook het ongerijmdste en schadelijkste met de „woorden Gods" bewijzen en leeringen, schoon rechtstreeks met elkander in strijd, onfeilbaar maken kan. Aan eenvoudigen maakt hij DEKNATELS betoogtrant op de volgende wijze duidelijk:

Vr. Mag men naar verstand, kennis en wijsheid staan?

A. Ja. Als tot verstandigen spreek ik 1 Cor. X : 15. Broeders! wordt geen kinderen in het verstand, maar zijt kinderen in de boosheid en in het verstand volwassen. 1 Cor. XIV : 20. Voegt bij de deugd kennis. 2 Pet. I : 5. Indien iemand van u

wijsheid ontbreekt, dat hij ze van God begeere. Jak. I: 15.

A. Neen. God zal de wijsheid der wijzen doen vergaan en het verstand der verstandigen zal Hij te niet maken. 1 Cor. I: 19. De kennis maakt opgeblazen. 1 Cor. VIII : 1. De wijsheid dezer wereld is dwaasheid bij God. 1 Cor. III: 19.

Vr. Is Jezus Christus de opperste God?

A. Ja. Deze is de waarachtige God en het eeuwige leven. 1 Joh. V : 20. God is geopenbaard in het vleesch. 1 Tim. III: 15. In den beginne was het Woord, en het Woord was bij God en het Woord was God. Joh. I: 1.

A. Neen. Wij hebben maar eenen God den Vader. 1 Cor. VIII : 6. Ik vare op (zegt Jezus) tot Mijnen Vader en uwen Vader, tot Mijnen God en uwen God. Joh. XX: 17.

Voorts oppert hij bezwaren tegen antwoorden, die met de vraag volstrekt niet in betrekking staan; tegen het meedeelen van eigen woorden als of het „woorden Gods" waren; tegen de dubbelzinnige formuleering van vele vragen. Vooral principieel is zijne bestrijding van de in vr. 47 genoemde ongerustheid als kenmerk van den aanvang der bekeering. De recensent heeft niet veel eer gehad van zijn werk. DEKNATEL schijnt volstrekt geen notitie genomen te hebben van deze „Aanmerkingen" en heeft in de uitgave van 1756 niets veranderd. Na zijn dood geraakte dit boekje in ons vaderland allengs in onbruik. In Duitschland echter, waar de Doopsgezinden uit gebrek aan geschikte leerboekjes zelfs menigmaal tot LUTHER's Catechismus hun toevlucht namen, waar bovendien de pietistische rich-

ting in de gemeente den boventoon heeft, is zijn geschrift nog tal van jaren als leiddraad gebruikt.

Onder de Duitsche Mennoniten is DEKNATELS naam nog algemeen bekend en in eere, niet alleen door zijne „Anleitung zum christlichen Glauben", die herhaaldelijk herdrukt werd, (34), maar vooral door zijn: „Menno Simons im kleinen", eene verkorte uitgave van MENNO's werken (35), waarvan spoedig twee Duitsche uitgaven het licht zagen, de een bij een Herrnhutterschen uitgever in Büdingen 1758, de andere bij een Doopsgezinden in Koningsbergen 1765.

't Was toen onder de Doopsgezinden een vreemd verschijnsel, dat een leeraar der Lamisten belangstelling toonde in de geschiedenis der Vaderen en de geschriften van MENNO SIMONS. De meeste Lamisten meenden aan de denkbeelden dier Vaderen ontwassen te zijn en bekommerden zich weinig om hetgeen zij geschreven hadden, het waren Zonisten als H. SCHIJN, G. MAATSCHOEN, H. WAERMA, die aan hun tijdgenooten het verleden als een spiegel van het heden voorhielden. DEKNATEL belijdt dan ook (36): „ik ben verscheide jaaren „leeraar geweest, dat ik de werken van MENNO niet „geleezen had; en ik was zelfs niet zonder vooroordeel „tegen het oude, omdat ik het niet kende." Toen hij meer piëtistisch geworden was, leefde hij in de overtuiging: „wij beleeven een aardsgezinde en teevens zeer „gevaarlijke eeuwe, daar men eene groote afwijking „ziet in den geloove, daar het woord der verzoeninge „en het geloove in den dood des Heeren, onze gerech„tigheid voor God, van veele weinig gekent, van „anderen voor dwaasheid gehouden word." Nu achtte hij het plicht, de voornaamste geschriften van MENNO

opnieuw uit te geven, „daar de oude Apostolische leere, „die onze Vaderen bekent en gepredikt hebben, en „waarop onze gemeenten met zoo veel vrucht en genaade „gebouwt zijn geweest, bijna onbekent geworden is."

Hij begon in 1739 MENNO's verhandeling: „Van de rechtvaardigmakinge" met eene voorrede uit te geven. Dit boekje was geheel uitverkocht in 1753, toen hij een reeks van uittreksels uit MENNO's geschriften liet drukken, die naar zijne meening „de ziel van het christendom en het merg zijner werken" waren. Wij vinden in „MENNO SIMONS in 't kleine" enkele verhandelingen in haar geheel, andere in verkorten vorm. „Voorts heb ik," zoo verklaart de uitgever, „de merkwaardigste „zaaken uit zijn schriften verzamelt, onder Hoofddeelen „gebracht en in goede orde geschikt." Het was DEKNATEL er eigenlijk om te doen, om met de autoriteit van MENNO te herhalen en nader aan te dringen, wat hij zelf gewoon was te prediken. Is het motto, ontleend aan een gezegde van MENNO: „Mijne lieve Broeders en „Susters in den Heere! ik bid u door de bloedige „wonden van mijn Heer en Zaligmaker JEZUS CHRISTUS „enz." niet reeds karakteristiek?

Als Toevoegsel tot MENNO's werken gaf DEKNATEL nog een drietal eigen predikatiën, die met de achttien, die hij nog het licht deed zien, en de twintig, die na zijn dood door zijn zoon werden uitgegeven (37), ons in staat stellen, om over zijne homiletische verdiensten te oordeelen. Daar het uitnemende werk van Dr. J. HARTOG: De Geschiedenis van de Predikkunde in de Protestantsche Kerk van Nederland, in zijn hernieuwden vorm voor ieder toegankelijk is en daarin eene voortreffelijke uiteenzetting van de licht- en schaduwzijden

van DEKNATELS preekwijze gevonden wordt, mag ik mij ontslagen rekenen van de taak, om door voorbeelden aan te toonen, dat hij menigmaal een Schriftwoord geweld aandoet, om er allerlei leerstellige begrippen in te kunnen vinden. Evenmin behoef ik lang stil te staan bij zijn verdienste in het ontleden van menigen tekst. Ten volle vereenig ik mij met den lof, door Dr. HARTOG hem gegeven (38): „In zijn preeken is wel „veel van dat bevindelijke en gestaltelijke, dat door „LAMPE niet zonder nadeel voor de zuivere opvatting „van het Christendom in bescherming wordt genomen, „maar ook veel van dat onderscheidende, van dat „psychologische, dat wij niet aarzelen hoog te roemen. „Hij kent de menschen en het hart der menschen, en „heeft daarom voor ieder zijner hoorders, wat hem nut„tig kan zijn, en met dienzelfden scherpen blik doorziet „hij ook de karakters der personen, bij welke de tekst „hem bepaalt.... Hoe men overigens over zijne rich„ting denke, als homileet staat hij ver boven menig „ander uit zijn kerkgenootschap; hij predikt geenszins „een lijdelijk christendom, maar wijst gedurig op het „verband tusschen geloof en leven; hij is ten eenenmale „vrij van dat woordenziften en verklaren, dat velen in „zijn tijd zoo lief was en kan de vergelijking met pre„dikers in zijnen geest met eer doorstaan."

Wij kunnen slechts ten deele over DEKNATELS preeken oordeelen, daar de meeste uitgegeven leerredenen eerst zijn opgeschreven, nadat zij gehouden waren (39). Toch behoeft het ons niet te bevreemden, dat jaren lang tal van hoorders zich om zijn kansel verdrongen, dat onderscheidene gemeenten hem telkens weder uitnoodigden, om in

hun midden een preekbeurt te vervullen. Hier was een prediker aan 't woord, die allen „opschik of zwier van welsprekendheid" streng afkeurde, maar wien het alleen te doen was, om zielen te winnen voor zijn Heiland. Door zijn preeken verwierf hij zich hartelijke vrienden maar ook tegenstanders, die alles deden om hem te weren van den kansel. Dit laatste is o. a. het geval geweest in Harlingen, waar hij in 1750 de ervaring moest opdoen, dat hem de predikstoel geweigerd werd door den kerkeraad van Stinstra's gemeente. Ook daar echter wisten zijn geestverwanten gelegenheid te vinden, om hun geliefden voorganger, zij het dan ook buiten het kerkgebouw, te doen optreden.

Naar het mij voorkomt staat de piëtist DEKNATEL den prediker vaak in den weg. Had de piëtist niet met de Herrnhutters den Bijbel beschouwd als het groote „Tekstenboek", waaruit ZINZENDORF telken jare zijne 365 „Losungen" wist te verzamelen, de prediker zou zijne toespraken niet ontsierd hebben door menige aaneenrijging van teksten. In een preek over Efez. II : 10 worden b. v. 94 teksten aangehaald met bijvoeging van de plaats, waar zij te vinden zijn. Herlezen wij nu deze teksten nauwkeurig, dan blijkt het, dat DEKNATEL maar al te vaak handelt als een soldaat, die ter zijner verdediging uit een tuighuis vol wapenen het eerste het beste kiest, wat hem juist in handen komt. Waar hij b. v. over een der eigenschappen van den Heiland spreekt, is een tekst uit een der profetien, waarbij men op den klank af aan den Messias zou kunnen denken, hem even welkom als een woord uit een der brieven. Ook kan hij evenmin als vele zijner geestverwanten vrijgepleit worden van zekere eentonig-

heid. BUSKEN HUET zou van hem even als van DA COSTA zeggen: eene lier met ééne snaar. Achter elke preek komt een toepassing, die gewoonlijk niet veel meer is dan het nog eens herhalen en nader aandringen van het te voren gezegde. Op actualiteit kunnen zijn preeken over het algemeen zich niet beroemen; de meeste hadden even goed in het midden der 17e eeuw onder de Doopsgezinden in Oost-Pruisen, als in het midden der 18e eeuw in Amsterdam uitgesproken kunnen zijn. Een zeer gunstige uitzondering daarop maakt zijn Nieuwjaarspreek op den eersten Zondag van 1756, waarin hij naar Jes. XXVI: 9, „het oogmerk van Gods gerichten op aarde" behandelt en eene beschrijving geeft van de verwoesting van Lissabon door de aardbeving van 1 Nov. 1755. In geen dezer preeken, hoe dogmatisch zij ook zijn mogen, verloochent DEKNATEL zijne Doopsgezinde beginselen. Zou een rechtzinnig leeraar uit een ander kerkgenootschap in eene belijdenispreek over Rom. X: 9, 10, waarin hij zijn persoonlijk vasthouden aan tal van leerstukken belijdt, zich wel ooit aldus hebben uitgelaten?: „Wij verbinden niemand „aan onze woorden en uitdrukkingen, wij laten in onze „gemeenten een ieder vrijheid van gemoet en conscientie, „alleenlijk verzoeken wij, niets te verwerpen op eigene „gedachten, men beproeve liever alles aan het woord „Gods en wel met de begeerte om zalig te worden." (40)

Na 1747 is in DEKNATELS verhouding tot ZINZENDORF eenige verandering gekomen, daar de graaf het hem maar niet vergeven kon, dat hij zijn zoon uit Marienborn had teruggeroepen en na de ondervonden moei-

lijkheden geen lust had, zijne andere kinderen derwaarts te zenden. Toch bleef hij met dezelfde innigheid als vroeger verbonden aan de leden der Broedergemeente in Amsterdam. Het kostte hem heete tranen en slapelooze nachten, dat hij het niet verhinderen kon, dat die gemeente allengs vervloeide. Van zijne liefde voor haar geeft hij een roerende getuigenis in een uitvoerig schrijven van 30 Dec. 1749 aan LEONARD DOBER, (41) waarin hij erkent juist door den omgang met die broeders en zusters zeer veel zegen genoten te hebben. „Mijne vrouw en ik," zoo schrijft hij, „zijn in dien kring den Heiland nader gekomen en hebben er veel van onze eigenliefde en onze zelfgemaakte vroomheid afgelegd." Wel een half jaar lang had hij het met zich zelven niet eens kunnen worden, of hij voor ZINZENDORF zijn hart niet moest uitstorten, opdat alle misverstand mocht ophouden, en het schijnt nu wel, dat DOBER de tusschenpersoon geweest is, waardoor een verzoening tot stand kwam.

Weldra ontstond er evenwel een nieuwe verwijdering. ZINZENDORF was bij alle persoonlijke vroomheid een zeer slecht financier. Voor zich zelven had hij zeer veel noodig en het groote gevolg, waarmede hij gewoon was te reizen, zijne zoogenaamde huisgemeente, kostte hem groote sommen. Voortdurend had hij geldgebrek, en moest dan geld opnemen of zijne bezittingen beleenen. Reeds toen hij in 1736 in Amsterdam kwam, had MATTHIJS BEUNING hem aangeboden, al zijn schulden over te nemen, zoodat hij de eenige schuldeischer van zijn vriend zou wezen. (42) In later jaren moesten de Hollandsche vrienden hem nog menigmaal helpen. Zoo had ook DEKNATEL

met andere Doopsgezinden hem belangrijke sommen voorgeschoten, om in Zeist huizen te kunnen bouwen. (43) Omstreeks 1751 begon ZINZENDORF, niettegenstaande de schulden, waaronder zijne kolonien gebukt gingen, in Engeland tamelijk gewaagde ondernemingen, zoodat de vrienden bang werden voor hun geld en geen lust hadden, obligaties op de gemeentekas aan te nemen, die misschien weldra waardeloos zouden zijn. 25 Mei 1752 schreef ZINZENDORF uit Londen een brief aan DEKNATEL, waarin hij erkende, hem geen geld te kunnen geven, wanneer hij de obligaties niet wilde aannemen. Hij zelf had in 1749 afstand gedaan van zijn vermogen voor den tijd van tien jaren, om daardoor de schulden der gemeente af te lossen; Graaf REUSS, SIEGMUND V. GERSDORF, J. P. WEISS en andere broeders hadden eveneens om 's Heeren wil hun vermogen gegeven; iets dergelijks zou hij van DEKNATEL niet vragen, want deze had kinderen en mocht daarom zulks niet doen, maar wel moest hij geduld hebben; eerst moesten de wissels betaald worden, die geen uitstel konden lijden; indien hij en zijne vrienden maar wachten wilden, zou alles terecht komen, want hunne aanspraken hadden betrekking op de algemeene kas der Broedergemeente, die wel in staat zou wezen mettertijd alles af te doen.

Het is alleen uit de eigenaardige finantieele verhouding, waarin MATTHIJS BEUNING tot den Graaf stond (44), te verklaren, dat deze en met hem ook DEKNATEL en anderen den Graaf een proces aandeden, om hem tot terugbetaling van het geleende geld te dwingen. Diep beleedigd schreef ZINZENDORF: „Goud en zilver heb ik niet, maar door een wonder der genade,

heb ik macht en recht, om wanneer ik met b r o e d e r s te doen heb, hun al hun geld terug te geven." BEUNING en zijn vrienden hielden dit voor grootspraak en namen, zonder op het overzenden van het geld te wachten, een accoord aan, waarbij zij zich met de ontvangst van een gedeelte van hun geleende geld tevreden stelden. (45)

Het spreekt wel van zelf, dat dergelijke gebeurtenissen een scheidsmuur oprichtten tusschen de vrienden van weleer. Toch schijnt ZINZENDORF, wetende dat het proces voornamelijk het bedrijf van BEUNING was geweest, er nog aan gedacht te hebben, om DEKNATEL tot president der Doopsgezinde afdeeling of „Tropus" van de Broedergemeente te benoemen, gelijk COCHIUS het was van de Gereformeerde, maar DEKNATEL wantrouwde den Graaf en meende, dat het langzamerhand meer diens streven werd, om leden aan de Doopsgezinde Gemeenten te onttrekken.

In de laatste jaren zijns levens schijnt DEKNATEL niet meer met ZINZENDORF te hebben omgegaan. Groote waarschijnlijkheid bestaat er dan ook niet voor het gevoelen, dat door sommigen verdedigd wordt, dat hij bijna zijn geheele vermogen aan de Broedergemeente zou hebben nagelaten. Is iets dergelijks te verwachten van een man, die er niet tegen protesteerde, dat een proces begonnen werd om hem een gedeelte van zijn vermogen terug te bezorgen? In het archief der Zeister gemeente is van die erfmaking evenmin een spoor te vinden, als in het algemeene archief te Herrnhuth, terwijl daarentegen bij de Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam de stukken nog bewaard worden, waarbij hij aan haar een legaat van *f* 600 toekende.

Evenmin bestaat er eenig bewijs voor de overle-

vering, dat hij op het kerkhof der Broedergemeente te Zeist begraven zou wezen. Eerder zou het tegendeel kunnen worden aangetoond. (46)

Omtrent DEKNATEL's laatste levensdagen ontbreken alle mededeelingen. Hij schijnt tot het laatste toe zijn ambtsplichten te hebben kunnen vervullen. Een korte aanteekening in het Notulenboek der Doopsgezinde Gemeente zegt ons: dat in de Kerkeraadsvergadering van 25 Jan, 1759 Ds. VAN HEYNINGEN en GERRIT VAN BOORN afgevaardigd werden, om de weduwe van Ds. DEKNATEL en hare kinderen te condoleeren met het plotseling en onverwacht sterven van haar echtgenoot op den 22 Jan.

Toen JAN DEKNATEL in 1760 een deel preeken van zijnen vader uitgaf, heeft hij aan diens portret een twaalftal lofdichten doen voorafgaan, waaruit wij vernemen, dat de overledene geweest is:

Een licht in MENNO's kerk,
Een schriftgeleerde Gods, wiens wijsheid, liefde en gaven
Niet met de leemen hut, in de aarde zijn begraven.

Ruim een jaar later, toen ook zijn ambtgenoot VAN LEUVENIG gestorven was, liet KLINKHAMER (47) zich aldus hooren:

Hoe zit de dierbre Bruid van CHRISTUS dus verslagen
Waarom of zij, aan 't IJ, haar dagen treurig slijt?
Ach, zegt zij, heb ik thans geen dubble reên tot klagen
Ik raakte in drie jaar tijds, vier mijner Leeraars kwijt:
'k Zag BREMER als een wolk verdwijnen uit mijn oogen;
DEKNATEL vloog gezwind naar 't ander leeven heen;
Toen zag ik NIEUWENHUIS mijn jongelingschap onttogen;
Nu laat van LEUVENIG mij zuchtende in geween.

Ik heb gemeend de herinnering aan dezen Doopsgezinden vriend der Hernhutters te mogen hernieuwen, omdat hij nog tot ons spreken kan, lang nadat hij gestorven is. Velen zoeken in deze dagen hun heil in het nauwkeurig formuleeren en het gestreng handhaven der belijdenis. DEKNATEL heeft langer dan het derde eener eeuw met zegen gearbeid in eene gemeente, die beslist gekant was tegen het vaststellen eener belijdenis In die gemeenten was plaats voor BREMER en VAN LEUVENIG, maar ook voor DEKNATEL. Hij was er gewaardeerd en bemind door velen, die volstrekt niet tot zijne richting behoorden en heeft er een spoor nagelaten, dat nog in den tegenwoordige tijd is waar te nemen. (48) Mannen van zeer uiteenloopende gevoelens hebben zich in zijne vriendschap mogen verheugen. ZINZENDORF werd er als vriend ontvangen maar ook een JOHN WESLEY. (49) Nog roept hij ons toe, wat hij eens in zijn voorrede voor MENNO's werken schreef: „Om sentimenten, begrippen of gevoelens te „planten is het ons niet te doen, daarom zoude ik „geen pen verroeren. Wat kan alles helpen, als het „harte niet bekeerd en JEZUS CHRISTUS niet ons leven „wordt?"

Veenwouden. W. I. LEENDERTZ.

AANTEEKENINGEN.

(1) Inventaris van Archiefstukken berustende bij de Vereenigde Doopsgezinde Gemeente te Amsterdam opgemaakt door Dr. J. G. DE HOOP SCHEFFER, Dl. I, N°. 773.

(2) De feiten hier medegedeeld zijn door Dr. C. SEPP geput uit het Notulenboek der Hervormde Gemeente van Amsterdam en door hem beschreven in JOHANNES STINSTRA en zijn tijd. Amsterdam 1866. Dl. II, bl. 210.

(3) Deze bijzonderheden omtrent DEKNATELS opleiding tot predikant zijn ontleend aan de Notulen der Kerkeraadsvergaderingen van de Doopsgezinde Gemeente, vergaderende bij het Lam en den Toren te Amsterdam.

(4) Zulk een proponent der gemeente moest volgens Kerkeraads besluit van October 1722 „twaelf wel bestudeerde preeken in 't jaer opstellen, daervan zoo vele voor de Gemeente houden, als de Kamer (d. i. Kerkeraad) noodig oordeelde, de andere preeken moest hij voor de leeraars en diakenen uitspreken. Hij was een soort van hulpprediker en moest zich steeds gereed houden voor „extra ordinaire gevallen". De Kerkeraad kon hem ook naar andere gemeenten zenden, om aldaar een preekbeurt te vervullen, maar zonder haar toestemming mocht hij geene uitnoodiging naar elders aannemen. Toen DEKNATEL benoemd werd, ontving hij daarvoor een traktement van ƒ 250, in October 1723 werd dit op ƒ 300 gebracht. In andere Doopsgezinde gemeenten bestonden bovendien nog eigenaardige emolumenten voor Proponenten, zoo ontving DANIEL SCHARFF, op 1 Augustus 1730 door den Kerkeraad der Doopsgezinde Gemeente te Leiden tot Proponent benoemd, behalve een traktement van ƒ 400 een uitzet, bestaande uit de volgende

kleedingstukken: „een zwarte mantel en een dito rok, camisool „en broek, een hoed, een paar kousen, schoenen en muylen, „twee borstrokken, 8 hemden, 12 beffen, 12 dassen, 12 neus- „doeken, 12 paar boordmouwen, 1 kamer of Japansche rok." Zie Resolutieboek der Doopsgezinde Gemeente te Leiden, Anno 1730.

(5) Dr. J. HARTOG, Geschiedenis der Predikkunde in de Protestantsche Kerk van Nederland, 2e verbeterde en vermeerderde druk, 1887, bl. 197.

(6) Meegedeeld door Dr. E. SEPP, JOHANNES STINSTRA en zijn tijd, I, bl. 206.

(7) GERARDUS VAN HEIJNINGEN. Lijkrede ter gedachtenis van den eerwaardigen, geleerden en godvruchtigen heer BARTHOLOMEUS VAN LEUVENIG Amsterdam 1760.

(8) J. DEKNATEL. Lijkrede op het afsterven van den eerwaarden Jo. BREMER. Amsterd. 1757.

(9) In de Voorrede van J. BREMER, Kort Begrip van Godgeleerde Verhandelingen. Amsterd. 1746. bl. 20—23, 25, 30—33, 39.

(10) S. MULLER. De Geschiedenis van het ontstaan en de vestiging der Algemeene Doopsgezinde Societeit, 1861, bl. 11.

(11) REINHARD RAHUSEN. Lijk- en Kerkreeden over Ps. 118 vs. 17 ter gedachtenis van MARCUS ARISZ, Bedienaar des Evangeliums in de Mennoniten gemeente te Norden, gest. 4 Dec. 1784, bl. 47. Uit die preek blijkt ook dat M. ARISZ zijn oudsten kleinzoon uit liefde voor zijn leermeester JOANNES DEKNATEL noemde.

(12) Brief van MARCUS ARISZ aan JAN DEKNATEL na het overlijden van diens vader. Gedateerd 19 Maart 1759, meegedeeld door MOLENAAR in MANNHARDT's Mennonitische Blätter 1859, No. 2.

(13) Deze berichten zijn even als de aangehaalde brieven van ZINZENDORF ontleend aan het groote werk over de Broedergemeente van JOHANNES PLITT, dat in het Algemeen Archief der Broedergemeente te Herrnhuth als manuscript bewaard wordt. De heer A. GLITSCH, Archivarius Unitatis Fratrum te Herrnhuth had de vriendelijkheid mij een en ander mee te deelen. Omtrent zijne ontvangst in Amsterdam schrijft ZINZENDORF: Lelong hat uns herzlich bewillkomt. Dom. DEKNATEL embrassirte nach

Landessitte meine Frau. Sie wollte es nicht leiden, ich habe es ihr aber verw iesen, denn es wird für Hochmuth genommen, nicht als Keuschheit.

(14) A. G. SPANGENBERG. Leben des Herrn NICOLAS LUDWIG Grafen VON ZINZENDORFF und POTTENDORFF. 1773. Bd. IV 948.

(15) Cf. aangehaald werk van J. PLITT in het archief te Herrnhuth.

(16) GERARDUS KULENKAMP. De naakt ontdekte Enthusiasterij, Geestdrijverij en bedorven Mystikerij der zogenaamde Herrnhutters. Amsterdam 1739. Voorrede bl. 2.

(17) Eenige brieven van DAVID NITSCHMAN van 19 Juni 1738 en 3 Januari 1741 worden door J. MOLENAAR meegedeeld in Mennonitische Blätter 1858 bl. 32.

(18) J. DEKNATEL. Aanleiding tot het christelijk geloof. Amsterdam 1747. Voorrede.

(19) G. KULENKAMP verdedigt in zijn a. w. bl. 29 de tijdigheid van den „Herderlijken en Vaderlijken Brief, dienende tot „ontdekking en waarschouwinge tegen de gevaarlijke dwalingen „van die Lieden, dewelke onder den naam van Herrnhutters „bekent zijn," in 1738 uitgegeven door den kerkeraad der Hervormde kerk van Amsterdam, met deze woorden: Wat ontijdigheit kan doch voorgewendt worden, daar de kerkenraat van Amsterdam, aan wien het opzicht over deze onze gemeente is toebetrouwt, ziende hoeveel ingang die menschen vonden bij Ledematen van onze kerk, en hoe de Oeffeningen of liever Conventiculen vermenigvuldigden, waarin Mennoniten, Herrnhutters, Gereformeerden en meer anderen niet alleen bijeen vergaderden, maar ook t'zamen zonder onderscheit leeraarden.

(20) VOETIUS Politica Ecclesiastica III 525. In ecclesiis reformatis Belgii, ubi privatae catechesationes aut concionum repetitiones aut alia quaecunque pietatis socia exercitia vigent, hoc sedulo curetur, ut congregationes exercentium sive absque sive cum praesidio et directione concionatoris, virorum et mulierum scorsin habeantur cf. A. RITSCHL, Geschichte des Pietismus. I vs. 117.

(21) De bekende Wurtembergsche Pietist F. C. STEINHOFER, die ook een tijdlang in nauwe betrekking tot de Herrnhutters stond, toen ter tijd predikant in Zavelstein, bidt in een brief

van 1755 aan DEKNATEL hem 's Heeren zegen toe over zijn oefeningen. Niet onwaarschijnlijk is het, dat DEKNATEL met dezen man kennis maakte, toen hij zijne zonen naar het Herrnhuttersch opvoedingsgesticht in Marienborn bracht. STEINHOFER kent althans DEKNATELS zoon, aan wien hij groeten verzocht. Mennonitische Blätter 1858, bl. 46.

(22) In zijn a. w., waarvan de Voorrede 23 Juli 1739 onderteekend is, zegt KULENKAMP bl. 128. De naam van den Drukker word niet gemelt, gelijk de Vertaler en Uitgever zig verbergt (hoewel het mij niet onbekent is, wie de eerste is en aan wien de exemplaren gelevert zijn, en die ze aan de Vrienden ten dele uitgedeelt, ten dele verkogt heeft). Dat KULENKAMP bij het zoeken naar den Vertaler zich niet op een dwaalspoor bevond, kunnen wij opmaken uit de onmiddellijk daarop volgende aanteekening, waarin hij een beschuldiging van socinianisme uitspreekt tegen „een der Voornaamste Voorstanders en voorgangers der Herrnhuttersche Conventiculen in deze stad." In de „Boekzaal der geleerde waereld" van October 1740 verklaarde hij daarmede JOANNES DEKNATEL bedoeld te hebben, wiens naam hij uit bescheidenheid verzwegen had. Aan welke miskenning DEKNATEL bloot stond, bespeuren wij uit KULENKAMPS insinuatie: men heeft dit Liedeboekje ter sluiks laten drukken, waarin men van de beste Liederen uit het Hoogduitsche Herrnhutsche Gezangboek vertaalt en in Nederduitsche rijm gebracht heeft met dat oogmerk, om onnozele te doen geloven, dat het Herrnhutsch-Gezangboek waarlijk een heilig en dierbaar Liedeboek moest zijn.

(23) Dat DEKNATEL werkelijk in de nieuwe editie veel veranderd en op gemaakte aanmerkingen acht geslagen heeft, bewijst o. a. het verschil van Lied 44 vs. 1 in de 1e en 3e uitgave. KULENKAMP a. w. bl. 129 was den vertaler, die in de voorrede verzekerd had: „Men is zo na bij 't origineel gebleven als „doenlijk was, vooral daar 't voornamelijk op aankwam," hard gevallen dat hij zijn woord niet had gehouden. Het vers

Vors Bräutgams Augen schweben,
Ist wahre Seeligkeit,
Ein unverrücktes leben,
In der Verborgenheit.

Nichts können und nichts wissen,
Nichts wollen und nichts thun,
Als Jezus folgen müssen
Das heist: in Friede ruhn.

had DEKNATEL in 1738 aldus overgebracht:

Voor 's Bruigoms oogen zweeven,
Is rechte Zaaligheit,
Een nimmer wank'lend leeven.
In de verborgenheit:
Niets kunnen, niets verkiezen,
Niets weeten, als met lust,
In JEZUS zich verliezen,
Dat 's waare zielenrust.

In 1743 daarentegen:

Voor 's Bruigoms oogen zweeven
Is ware zaligheid,
Een onbeweeglijk leeven,
Dog in verborgentheit;
Niets kunnen en niets weeten,
Niets doen of willen mee,
Als JEZUS volgen moeten,
Dat 's ware zielenvrêe.

(24) Uit de dichterlijke nalatenschap van J. J. VAN OOSTERZEE. Uitgegeven door J. J. L. TEN KATE, Amsterdam 1884, bl. 57.

(25) Alleen lied 136 vinden wij als het tweede kerstlied in den bundel: Uitgezochte Liederen voor de openbare en huisselijke godsdienst, die voorheen in de Zaanstreek gebruikt werd.

(26) HERZOG's Real-Encyclopaedie. XVII, 538. 2e editie, Artikel van B. BECKER over ZINZENDORF.

(27) Het huwelijksvers, door ZINZENDORF op 27 Mei 1736 uit Frankfurt a/M. aan DEKNATEL gezonden luidt aldus:

Das Lamm verkläre sich und Seinen Namen
In Seelen, die auf 's Lamm zusammen kamen,
Und euer Handel sei ein täglich's Zeugen,
Wie sehr Ihr lieben könnt,
Und euch, vom Licht entbrennt,
Zu Boden beugen.
Du lieber Bruder sei ein Knecht der Gnade,
Und wandle tüchtiglich im Glaubens Pfade,
Und sage jedermann vom Herrn zu lerrnen.

Komt zu den Flammenschwert,
Zum blutgen Opferherd,
Zu den sieben Sternen. (Apoc. I.)
Du auserwähltes Kind, dem Herrn verschrieben,
Und nun auf seine Zeit zum Mann getrieben,
Den dir der Herr geschenkt zum Ehgemahle.
So nimm ihn bei der Hand,
Und schmiedet euren Stand,
Zum Hochzeitsaale. (Apoc. XIX: 7, 9.)

(28) Uit de „Memorie wegens de Herrnhutters en hunne „leere zoo in 't gemeen als in 't bijzonder te Zeist opgesteld door „de gecommitteerden van de E. Classis van Utrecht, omme door „de Depp. Synodi uit naam der drie classes gebracht te worden „op de tafel van Hun Ed. Mog. de Heeren Staten 's Lands van Utrecht. 1750." vernemen wij op bl. 129 dat twaalf kinderen uit Holland naar Marienborn ter opvoeding gezonden waren, namelijk behalve de twee zonen van Ds. DEKNATEL, drie zonen van MATTHIJS BEUNING, drie zonen en eene dochter van CORNELIS VAN LAAR, een zoon en eene dochter van den heer VERBEEK en een kind van BEUNINGS zuster.

(29) DEKNATELS brief van 30 Dec 1749 aan L. DOBER te vinden in het archief te Herrnhuth.

(30) Bij ZINZENDORFS kinderen vinden wij die onnatuurlijkheid op het sterfbed in nog veel hoogere mate. Zoo verloor de graaf in 1742 zijn dochtertje JOHANNA SALOME, die ongeveer 5 jaar oud was. Dat kind had reeds zoo veel van haars vaders Jezusliefde begrepen, dat zij telkens op haar knieen viel en den Heiland herinnerde: Du hast dein Blut vergossen für mich arms Würmelein. Geen wonder dat zij verheugd was, toen zij krank werd en spoedig tot haren „lieben Heiland" kon gaan, zij vroeg dan ook of men eenige liederen voor haar wilde zingen: o. a. Lamm du hast die Welt gemacht, Ich bin auch dein Creatürlein. Onder het zingen gaf zij den geest. SPANGENBERG a. w. V. 1461. Vier jaar vroeger was haar zusje ANNA THERESIA op denzelfden leeftijd overleden met geheel dezelfde begeerte om te sterven. Van haar wordt verhaald, dat zij geen grooter genoegen kende dan naar de geschiedenis van de martelingen des Heeren te luisteren.

(31) Een der liederen die JACOB DEKNATEL het liefst hoorde, luidt aldus:

Seiten höhlchen, Seitenhöhlchen
Seitenhöhlchen du bist mein,
Allerliebstes Seitenhöhlchen.
Ich verwünsch mich ganz hinein.
Ach mein Seitenhöhlchen
Du bist meinem Seelchen
Dog das liebste plätzelein
Seiten schrein
Leib und Seel fährt in dich nein.

(32) Auf den allerseeligsten Heimgang meines lieben Sohnes JACOBUS DEKNATEL in Amsterdam den 6 Julij 1748. DÉKNATEL zelf gaf de in den tekst meegedeelde vertaling van zijn oorspronkelijk in het Duitsch gesteld gedicht.

(33) Aanmerkingen over Ds. JOANNES DEKNATELS, Aanleiding tot het Christelijk geloove met de Woorden Gods. Amsterdam 1737.

(34) Mennonitische Blätter, 1860, bl. 61.

(35) MENNO SIMONS, In 't Kleine, behelsende verscheide merkwaardige verhandelingen en Woordelijke Uittreksels uit zijne Werken. Vergaderd en in 't licht gegeven door JOANNES DEKNATEL 1753. 2e druk 1758.

(36) Uit de Voorrede vernemen wij o. a. dat DEKNATEL reeds „in 't begin van mijn Dienst" iets heeft uitgegeven, namelijk een verbeterde druk van P. V. VLOOTEN: Het ware Bruiloftskleed of heilige Cierraden noodig voor JEZUS Bruid om haar Bruidegom onder het Hoogwaardig Avondmaal beminnelijk voor te komen. Amsterd. bij JACOB TEN BOSCH.

(37) Behalve het Bijvoegsel van drie Predikatiën achter „MENNO SIMONS in 't klein" heeft DEKNATEL nog uitgegeven: De Bede Christi aan zijne gekochte Zondaars 1755. De getrouwe Raad des Zaligmakers aan het Zorgelose Christendom 1755. Het oogmerk van Gods gerichten op aarde 1756. Het Evangelium des Vredes voor Godzoekende zielen 1756. Lijkrede op het afsterven van JOH. BREMER 1757. Twaalf predikatien over uitgelezen

teksten 1758. Terwijl zijn zoon later nog 20 preken het licht deed zien onder de titel Naagelaten Preken 2 Dl. 1760, 63.

(38) Dr. J. HARTOG a. w. bl. 197—199.

(39) In het voorbericht van zijn preek over 2 Cor. V. 20 zegt DEKNATEL, dat hij soms wel eens predikatien opschrijft, nadat zij gehouden zijn. Eene andere over Luk. V: 8, 9 laat hij drukken met de nadere verklaring: voor zoo veel ik daarvan heb kunnen schrijven. Werden er preeken van hem uitgegeven, juist zooals hij ze gehouden had, dan waren zij niet vrij van zeker vertoon van geleerdheid dat hij anders bij de omwerking achterwege liet. Zoo hooren wij hem in zijn Lijkrede op J. BREMER zeggen. Quot pori sunt corporis, tot ostiola sunt mortis, gelijk het SENECA uitdrukt. Straks weer zegt hij „met de Latijnen" nascentes morimur. In zijn Kerstpreek van Luk. II : 1—7 later door JAN DEKNATEL uitgegeven vindt men zelfs aanhalingen uit JOSEPHUS, JUSTINUS, TERTULLIANUS en eene nauwkeurige verklaring van het Grieksche οἰκουμενη.

(40) J. DEKNATEL Naagelaten Predikatien II bl. 7. Door vrijzinnige Doopsgezinden werden dan ook DEKNATELS preeken met groote gematigdheid beoordeeld. Men zie b. v. de Vaderlandsche Letteroefeningen 1763 III 1e afdeeling bl. 334, 335. Na een korte inhouds-opgave der „Naagelatene Predikatien" lezen wij aldaar: Het groote oogmerk van zijn Eerw. is het werk de Verlossinge door JEZUS CHRISTUS te ontvouwen, te toonen op hoedanige wijze een zondaar deel aan dezelve verkrijgt, en zijne toehoorders te bewegen om in afzicht van alle eigengerechtigheid hun zaligheid door Gods genade in JEZUS te zoeken. Deze onderwerpen worden hier gemeenlijk behandeld op eene dergelijke wijze als daarover gesproken wordt in de genoegzaam bekende Evangelische Liederen door onzen Autheur uit het Hoogduitsch vertaald. Zij die deeze maniere van denken toegedaan zijn, zullen ongetwijfeld deeze Leerredenen met stigting leezen; dewijl 's mans ernst, na aandrang van 't geen hij gevoelde waarheid te zijn, in dezelve allezins doorstraalt.

(41) LEONHARD DOBER met wien DEKNATEL reeds in 1737 in vriendschappelijke betrekking stond had hem het eerst geschreven. Te eerder zal DEKNATEL er toe overgegaan zijn aan hem mee te deelen, wat hij voor ieder ander verborgen had, daar

DOBER tot in 1741, toen men het oudsten ambt over de Broedergemeente aan den Heiland opdroeg, algemeen oudste was geweest en als zoodanig bekend moest zijn met de gemoedsgesteldheid van alle broeders en zusters der gemeente. Ieder gemeentelid had de vrijheid aan hem zijn nooden en twijfelingen bekend te maken en hem om raad te vragen. cf. A. RITSCHL. Geschichte des Pietismus Bd. III 1886. bl. 318. Eigenaardig is het dat D in dien brief den graaf, die toch eenige jaren jonger was dan hij zelf, voortdurend aanduidt als „der liebe Papa."

(42) A. RITSCHL. a. w. Bd. III bl. 296.

(43) In overeenstemming hiermede is, dat in het Archief der Broedergemeente te Zeist eenige stukken bewaard worden, waarin sprake is van het bouwen van huizen „auf Deknatelschen Grunde."

(44) MATTHIJS BEUNING had in 1743 aan den graaf f 300.000 geleend, waarvoor hij het kasteel Marienborn tot onderpand ontving. Over dit onderpand ontstonden allerlei twisten, die tot in 1753 duurden. RITSCHL a. w. 348—356.

(45) J. PLITT in het archief te Herrnhuth.

(46) De heer JENSEN, de tegenwoordige predikant der Broedergemeente te Zeist, heeft de welwillendheid gehad nauwkeurig te onderzoeken of eenig grafschrift den naam van DEKNATEL bevat, maar dit bleek niet het geval te zijn. Tegen de waarschijnlijkheid der overlevering, waaraan thans nog door zijne nakomelingen waarde gehecht wordt, pleit voorts, dat in het Diarium der Broedergemeente te Zeist op 24 Januari 1759 staat opgeteekend: Am. 24 kamen Geschwister RIEBORN von Amsterdam und brachten das Hüttlein (d. w. z. het lijkje) ihres kleinen Christian mit, der am 21 in Amsterdam heimgegangen war. Wir hörten auch von ihnen, dasz Domine DEKNATEL am. 22. in Amsterdam heimgegangen sei. Op een volgend datum in het Diarium wordt de begrafenis van een ander kind vermeld. Ook in het „Kirchenbuch" der Zeister Gemeente wordt wel de naam van CHRISTIAN RIEBORN maar niet die van DEKNATEL genoemd. Waar aldus in twee verschillende boeken ook de namen der buiten Zeist gestorvenen maar in Zeist begravenen staan opgeteekend, mag bij de afwezigheid van DEKNATELS naam wel als zeker aangenomen worden dat hij aldaar niet begraven is.

(47) Te vinden achter G. VAN HEIJNINGEN, Lijkrede op B. V. LEUVENIG 1760.

(48) S. HOEKSTRA. Beginselen en Leer der oude Doopsgezinden vergeleken met die der overige Protestanten. Amsterdam 1863 bl. 254.

(49) In 1738 was JOHN WESLEIJ eenigen tijd de gast van DEKNATEL en roemde in zijn reisbeschrijving zeer diens zorg voor alles wat hij noodig had. cf. Mennonitische Blätter. 1758, bl. 40.

HET PUBLIEK EN DE R. C. GEESTELIJKEN IN N. I.

VOORDRACHT GEHOUDEN IN DE AFD. AMSTERDAM DER EVANG. MAATSCHAPPIJ.

Laat mij met twee verhalen uit mijn eigen levensgeschiedenis mogen beginnen, M. VV. Ze verplaatsen u dadelijk in het land en in de toestanden waarmeê ik u zal bezighouden en waarin ge niet zoo thuis kunt zijn als ik, die ruim 20 en een half jaar predikant in N. Indië ben geweest. 't Eerste verhaal nu verplaatst u op Batavia, de hoofdplaats van N. Indië. En nog wel in 't sedert den tijd, waarvan ik spreek, toen ik in Indië kwam veel verfraaide maar ook toen voor iemand, die aan den Indischen bouwtrant voor Europeanen nog niet gewend was, zeer bezienswaardige paleis van den Gouverneur Generaal. Z. Excellentie was namelijk uit zijn woonplaats, het koele en zoo overschoone Buitenzorg naar Batavia gekomen, om audiëntie te verleenen. Ieder, die zich of zijn zaak persoonlijk wenschte voor te stellen aan den machtigen onderkoning, haastte zich om van de gegeven gelegenheid gebruik te maken.

Wat mag er wel omgaan in de harten dier wachtenden, die hun beurt om toegelaten te worden verbeiden in de voor- en nevenvertrekken!

Spanning is op veler gelaat te lezen. En geen wonder! Gij weet toch, ten opzichte van Indië heerscht de Gouverneur Generaal bijna met onbeperkt gezag over de aan zijn zorgen toevertrouwde gewesten. Hem moge Nederland door regels en vooral maatregelen van financieelen aard de handen binden, voor den dagelijkschen gang van zaken is hij de onbeperkte gebieder. Er is in administratieve en bestuurszaken van Z. E. slechts in sommige gevallen hooger beroep op onzen koning of op de tweede kamer; maar wie kan daaraan denken in Indië! Meent niet, dat ik hier ook maar een flauwe zucht zou slaken over die autocratische macht. Men werkt en rust, men zorgt en geniet er veilig onder! Koloniën, zulke koloniën althans als onze oostersche bezittingen, vereischen zulk een éénhoofdig, haast onbeperkt gezag.

Doch we staan in het paleis van den onderkoning. Ik bevond mij onder de wachtenden en met mij nog een ander, evenals ik onlangs uit Nederland overgekomen predikant der Protestantsche gemeente. De gewoonte, de gemoedelijke tint, die van oudsher over de haast teugellooze macht van den Gouv. Gen. ligt, zij brengen meê, dat er een schijn bewaard wordt van persoonlijke betrekking tusschen het oppermachtige Hoofd des Bestuurs en de leden der ambtelijke wereld. Tot die laatsten, tot de ambtelijke wereld behooren in N. Indië ook de predikanten, die derwaarts uitgaande na een koninklijke benoeming, zich door de Regeering een plaats zien aanwijzen, en wier geldelijke belangen door den Directeur van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid, wij zouden hier zeggen door den minister, worden geregeld en beheerd. Er is in Indië wel een

Protestantsch kerkbestuur en in alle zaken, de kerk en haar dienaars betreffende, wordt dit bestuur gekend; over dat alles brengt het advies uit; maar met dat al zijn de predikanten er ambtenaren. En zoo waren wij, beide nieuwelingen, ter audientie gegaan, om ons aan Z. E. den Gouv. Gen. voor te stellen, om ons, gelijk de geijkte term luidt, te melden. Waarom weet ik niet, maar ik kwam het eerst aan de beurt. 't Behoorlijk aantal buigingen werd door mij tegenover den gevreesde gemaakt; op een paar onbeduidende vragen, mijn persoon betreffende, werd door mij geantwoord, er was dus niets bijzonders of buitengewoons aan de mij verleende audiëntie. Of ja toch; aan een enkele en nog wel een niet onnatuurlijke verwachting was voor mij de bodem ingeslagen. Mij had een vaderlijke vriend van den toen regeerenden Gouv. Gen. bij het scheiden uit Europa gezegd: „een brief geef ik u niet meê aan den Gouv. Gen., doe slechts mijne bijzondere groeten: ge zijt reeds bekend." Welnu, aan die opdracht had ik voldaan. Gouden bergen had ik mij wel is waar niet voorgesteld van de vervulling van mijn vereerenden last, maar 't koele: „dank u" dat ik daarop hoorde, zonder een enkele vraag zelfs naar den bejaarden achtingswaardigen man, die mij met zooveel goedheid en zulk een innig vertrouwen den last opdroeg; dat korte „dank u" — ik erken het gaarne dat het mij te leur stelde. Spoedig zou ik merken, wat daarachter stak. Immers ook mijn collega ging naar binnen en kwam bijna dadelijk, zoodat ik hem nog zag, terug, maar..... ontdaan, ik weet er geen ander woord voor. Zijn bleeke gelaatskleur trof mij. En de verklaring trof mij nog dieper. Wel bleek de vaderlijke vriend

inderdaad mijn beschermer te zijn geweest: ik weet nog geen andere reden dan zijne aanbeveling, dat ik gespaard was gebleven voor een' lompheid, als mijn collega ondervond 't Woord is er uit, V.V. en ik kan het niet terugnemen. Gij zult dit billijken. Nauwelijks had toch de bedoelde jonge man zijn naam en zijn betrekking vermeld, of daar hoorde hij zich toevoegen: „is u ook al predikant? Ik houd niet van de predikanten; ik houd veel meer van de pastoors." Dit kwam uit den mond des beheerschers tot den nieuweling, die in het aangenomen vaderland misschien met zooveel illusies was gekomen. We willen over het ongepaste van dat woord in dien mond niet spreken; er niet aan denken, dat de persoonlijke voorkeur, zelfs van een Gouverneur-Generaal, voor pastoors boven predikanten toch eigenlijk niets ter zake deed: maar hoe ontmoedigend, niet waar? hoe ... weet gij er een ander woord voor? hoe lomp!

Ik deelde u dit verhaal echter niet mede, om den toenmaligen landvoogd nu nog na zooveel jaren te bezwaren. Ik heb een andere bedoeling. Wat Z.E. zeî, klonk ons beiden, nieuwelingen, toen vreemd, zonderling. Maar het zou niet lang duren. We zouden al spoedig tot de overtuiging komen, dat hierin slechts was uitgedrukt, wat de publieke opinie van N.-I. mag en moet geacht worden. Let wel! daar zijn ook in N.-I. natuurlijk ernstige , daar zijn zelfs zeer heftige protestanten, die een afkeer hebben van het Catholicisme, tot in het onredelijke toe, en van zijn geestelijken. Ik zeg: dezulken zijn er natuurlijk, en hoe zou het inderdaad anders kunnen zijn, zoolang N.-Indië voor zoo'n ruim deel zijn Europeesche ingezetenen nog trekt uit

ons Nederland, waar bij zoovelen de anti-Catholieke neiging van ouder tot ouder in het bloed zit. Dezulken zijn er dus: maar zij vormen een kleine, een tegenwoordig vooral haast wegsmeltende minderheid. Zij vormen de publieke opinie niet. En zelfs onder hen zijn er, die, met een zucht over de predikanten, den pastoors allerlei goeds nageven. Ik durf gerust vaststellen, dat in het u medegedeelde woord van den Gouverneur-Generaal, hoe ongepast ook in zijn mond en bij die gelegenheid en tot dien onschuldige, de publieke opinie is uitgedrukt van N.-I.: men heeft niet op met de predikanten; de pastoors staan hooger aangeschreven dan zij.

Nu mijn andere, mijn tweede verhaal. Het deelt u meê, wat ik van een Roomsch geestelijke ondervond. 't Was op het eiland Borneo. Reeds eenige jaren was ik daar met veel opgewektheid en — God zij dank, ik mag met alle bescheidenheid zeggen — met veel zegen werkzaam te Bandjermasin. Of liever in de Residentie Z_r. en O_r. Afdeeling. Immers ik moest niet slechts de hoofdplaats bedienen. Door het geheele, zoo groote gewest — denk u, en ge denkt u nog te weinig, Frankrijk — woonden Europeanen. Hier een enkele ambtenaar met klerken, daar een wat sterker personeel: maar overal, op allerlei posten, militairen in forten. Die allen moesten bezocht; op al die posten moest gepredikt, gedoopt worden. — Een Roomsch geestelijke nu was er niet gevestigd. Slechts van tijd tot tijd kwam er een van Java over en die deed dan dienst op de hoofdplaats, maar reisde tevens de geregeld door mij bezochte posten af.

En de pastoor kwam. Mijnerzijds, VV., bewees ik hem alle mogelijke diensten. Ik verschikte b.v. het

uur mijner godsdienstoefening, opdat er ook voor de zijne gelegenheid zou zijn in het lokaal, dat we beiden moesten gebruiken; bij ontstentenis van een kerk, in de school. Een enkel teeken van achterdocht, van wantrouwen, dat ik wel moest opmerken van den Roomschen broeder, liet ik schijnbaar onopgemerkt en lichtte hem in en voor, hielp hem zooveel ik kon, mijn overtuiging volgende, dat dit zoo behoorde. Welnu! die geestelijke kreeg van een soldaat op een der posten een eigenaardig verzoek. De man begon met een klacht. Hij liep, zeide hij, steeds mij, of ik liep hem steeds mis door zijn menigvuldige verplaatsingen van den eenen post naar den anderen. Allen, — dat erkende hij, — bezocht ik geregeld maar hem had het nooit mogen gebeuren, mij te ontmoeten. Zoo bleef zijn kind ongedoopt tegen zijn zin. Zou soms de pastoor het kunnen en willen doopen? Maar het moest Protestant worden, in de doopboeken der Protestantsche gemeente ingeschreven worden. Een eigenaardige vraag, M. HH.; maar in de gegeven omstandigheden niet onnatuurlijk, en van inderdaad treffende belangstelling getuigende. De Pastoor nu verklaarde zich onmiddellijk bereid en op het herhaalde: „maar het kind moet Protestantsch worden" antwoordde hij zelfs vrij driftig, dat hij de vraag zeer goed begrepen had. Het kind werd dus gedoopt: en de vader meldde zich na de plechtigheid aan om een doopbewijs: doch tegen 't hem uitgereikte maakte de man bezwaar, omdat hij het niet verstond, omdat het zeker Latijn, omdat het, zeide hij, zeker een Roomsch bewijs was, tegen de afspraak in. Laat mij kort zijn: de man had gelijk, en alleen omdat hij de oogen goed openhield, nog meer, alleen omdat hij zich krap stelde en

op de gemaakte afspraak bleef staan, toen de pastoor hem nu met allerlei redenen trachtte over te halen om vrede te nemen met het hem aangeboden bewijs, alleen daardoor gelukte het dezen wakkeren man een bewijs machtig te worden, dat hij mij ter inschrijving in het Protestantsche Doopboek kon toezenden. Er liep wel wat koppigheid bij den man onder; want een R. Cath. doopbewijs ware voor mij even voldoende geweest, mits de vader slechts verklaarde, overgang te wenschen voor zijn kind. Dit verandert echter aan de houding des pastoors niets. Diens bedoeling was het kennelijk, een zieltje te winnen en het viel hem, mijn getuigen stonden mij daarvoor in, erg tegen, dat dit nu zelfs van een eenvoudig zieltje van zoo'n soldatenkind niet gelukte.

De bedoeling ook van mijn tweede verhaal is niet iemand te bezwaren. Integendeel. Ik ga zelfs zoo ver, dat ik iederen ijverigen Roomschen geestelijke verplicht acht tot zulke, zij 't ook in ons oog oneerlijke handelingen. Die oneerlijkheid kan geen gewicht in de schaal leggen, wanneer het zoo'n belang geldt als 't winnen van een ziel voor de R. C. kerk, voor iederen oprechten Roomsche en hoeveel meer dan voor de geestelijken dier kerk. Niemand onzer, M. VV., zou er immers been in zien, om ouders, zij het ook door een kleine misleiding, er van terug te houden hunne kinderen te verdrinken: maar hoe weinig kan er een Roomsche geestelijke dan tegen op zien, om dwalende ouders, die in hun dwaling kinderen aan het eeuwige verderf, meent de geestelijke, prijs geven, daarvoor, door welk middel dan ook, te bewaren. Hij ware geen zielenherder, als hij het eerste middel het beste, zou

ik bijna zeggen, niet aangreep. Geen verwijt derhalve aan 't adres van den pastoor, die Borneo bezocht, terwijl ik daar predikant was; de man had veel goeds en deed elders in Indië ontzaggelijk veel goeds. Met mijn verhaal bedoelde ik slechts het geven eener proeve der werkwijze van de R C. geestelijkheid in Indië en mijn beide verhalen gaf ik als schilderijtjes, die Gijl. thuis gekomen, nog eens moet en kunt aanzien, om u daarbij te herinneren, wat ik meedeelde van het „publiek en de R. C. Geestelijken in N.-Indiën."

Nemen wij 't eerste schilderijtje nog eens ter hand. Ge herinnert u mijn Gouv-Gen. en zijn voorkeur voor de Roomsche geestelijken. Reeds dadelijk knoopen zich enkele opmerkingen over de verhouding der Regeering en de Roomsche geestelijkheid in Indië daaraan vast; geheel persoonlijke opmerkingen, M. VV., en die omgaan buiten de tijdelijke toestanden. Heeft men meenen op te merken, dat er onder den tegenwoordigen Landvoogd van N.I. een bijzondere bevoorrechting bestaat van de R. C. geestelijkheid, — hoeveel schijn van waarheid er voor deze beweering bestaan moge, en die is er, — ik ben te lang in Indië geweest om niet geleerd te hebben uiterst behoedzaam te zijn tegenover daar loopende, zelfs in dagbladen opgenomen praatjes: ik wensch mij buiten die quaestie te houden. Maar 't komt mij voor, dat regeeringspersonen, vooral in een autocratisch geregeerd land, al een wijden, ruimen blik moeten hebben, om zich niet min of meer sterker aangetrokken te voelen tot de Roomsche geestelijken dan tot Protestantsche leeraars; om zich goed bewust te blijven, dat men toch eigenlijk een slang koestert aan eigen boezem als men, ik zeg niet, de staatsburgerlijke rechten erkent

van 't Roomsche kerkgenootschap, maar ik zeg zijnen geestelijken bijzonderen invloed toekent. Onbeperkte heerschers moeten, dunkt mij, afgezien van hun belijdenis overhellen tot eene zeer nauwe vriendschap met pastoors. In den echten Protestantschen leeraar zal altijd iets zijn van de fierheid, die met zelfstandigheid onafscheidelijk is verbonden, iets van den geest, die hem ook tegenover den heerscher stelt als man tegenover man; laat hem den diepsten eerbied koesteren voor het gezag en voor hen, die daarmeê bekleed zijn; laat hem zelfs de rechten dergenen, die in den staat over hem gesteld zijn, onbepaald erkennen en huldigen als van Gods wege verleende, als goddelijke rechten: toch zal er in hem, in zijn binnenst binnenste iets moeten wezen, dat de stroefheid der Puriteinen en de onverzettelijkheid van Covenanters als een echte, schoon misschien niet geheel gezonde vrucht van het Protestantisme leert begrijpen; ook in den eenvoudigsten protestantschen leeraar is, wat hem wel 't hoofd maar minder vlug de knieën doet buigen, waarin de R. C. zich zoo goed in zijn kerk oefent; in den leeraar is die geest versterkt door zijne zoo volkomen vrije opleiding aan een hoogeschool, waar hij soms vriendschapsbanden aanknoopte met één, die later in 't hoogste eeregestoelte plaats erlangde; hoe zou men dan van hem kunnen verlangen dien geest van plooizaamheid, die aan het karakter van den priester door zijn zoo streng in rangen en orden georganiseerd kerkgenootschap wordt meegedeeld en door zijn strenge kloosterachtige opleiding aangekweekt. Ik stel gerust vast, dat bij alleenheerschers de priester zich al licht aangenamer zal weten te maken dan de predikant, de R. C. Kerk aangenamer dan de Protestantsche. Dat die beweering

steek houdt, leert Indië misschien op een geheel bijzondere wijze. De R. Cath. Kerk aldaar is een zending, is een missie. Haar hoofd is de pastoor te Batavia, die kerkelijk den rang van bisschop, nu zelfs van aartsbisschop bekleedt. Dat hoofd regelt alles wat tot zijn kerk in verband staat, zoo b.v. de standplaatsen der andere geestelijken, en heeft voor hare benoeming alleen de goedkeuring der Regeering noodig, die dan de hoofden van bestuur uitnoodigt den gezonden geestelijke te erkennen in zijne qualiteit; zij, de benoemde geestelijken kunnen dus niet gezegd worden onder deze hoofden of zelfs ook maar onder den Gouv. Gen. te dienen; behoudens het hun van regeeringswege toegelegde tractement, zijn ze tegenover die Regeering, of althans tegenover de hoofden ter plaatse hunner vestiging, even vrij als b.v. zendelingen dit zijn, schoon deze geen gelden trekken van de Regeering, zoo vrij dus als alle particulieren. Geheel anders staat de Regeering tegenover de Protestantsche Kerk en deze tegenover haar. Niet alleen zijn de predikanten, gelijk ik zeî, ambtenaren, die hunne aanstelling van bestuurswege ontvangen, zoodat zij veel meer in aanraking kunnen komen met het bestuur dan de pastoors. Maar van het kerkbestuur heeft zich de Regeering de benoeming der leden voorbehouden en meestal plaatst zij, zeer vereerend voor dit bestuur, maar zeer hinderlijk voor zijn vrijheid en onafhankelijkheid van handelen en spreken, een zeer aanzienlijke onder hare dienaren aan het hoofd van dit bestuur, waarvan wel is waar steeds de predikanten te Batavia uit den aard hunner betrekking leden zijn, maar waarvan geen hunner voorzitter kan wezen. Wij kunnen den oorsprong dezer regeling zoo-

wel ten opzichte van 't Protestantsche als van het Roomsche Kerkgenootschap daarlaten; onmiskenbaar ligt daarin altijd een bewijs, dat een autocratisch gezag voorbehoedende middelen meent te moeten gebruiken tegenover het Protestantsche Kerkgenootschap en zich veel zekerder acht ten aanzien van de Roomsche geestelijkheid; we hebben hier een feit, en kunnen personen buiten beschouwing laten.

Daar is echter nog meer dan het reeds gezegde, wat de Roomsche geestelijkheid in onze kolonie ten goede komt in hunne beoordeeling door de Regeering.

Ik vat het in één woord samen. De HH. pastoors met hunnen bisschop aan het hoofd zijn geduldiger, moeten dit uit den aard der zaak zijn, afgezien van het eigenaardig temperament van ieder hunner in 't bijzonder. Ik denk daarbij niet zoozeer nog aan de grootere meegaandheid, die de R. Cath. leer, met haar stelsel van goede werken, tegenover zonden, in den gewonen zin des woords, onwillekeurig overal betoont en die de R. C. geestelijken in Indië nog maar al te dikwijls tegenover hooger en lager geplaatste regeeringspersonen gelegenheid hebben te betoonen. Ik denk echter vooral aan de houding tegenover de haast spreekwoordelijk geworden onverschilligheid van Indië voor godsdienstzaken, wanneer ik den HH. pastoors een groote mate van geduld toeken. Stel tegenover den predikant, die zijn woord spreekt, die bidt voor stoelen en banken, den pastoor, die evenzoo voor stoelen en banken de mis bedient en het onderscheid zal u duidelijk worden. De belangstelling of de onverschilligheid verandert aan het werk van den laatste eigenlijk niets: hij doet wat zijns ambts is, d. i. hij vervult zijn

metier, zij het ook een door hem heilig geacht metier. Maar de eerste? Hoe zinkt hem het hart in de schoenen, als zijn zoo goed bedoeld, zijn wel overdacht, zijn met zorg bewerkt woord even goed bijna ongesproken had kunnen blijven, daar er niemand was om het op te nemen in zijn hoofd en hart! Hoeveel bitterheid moet er in de ziel van den evangelieprediker overwonnen worden, eer hij zich heeft overtuigd, dat hij hoogst nuttig werkzaam kan zijn, ook al heeft hij geen kerkpubliek! Hoe licht zal de wrevel zelfs, zoo niet het heilig dan het onheilig vuur, hem tot een lastig man maken voor zijn onverschillige omgeving. Een predikant noemt niet om niet zijn hoorders: broeders en zusters; hij spreekt, als 't wèl is, uit het hart tot het hart. Heeft hij, zelfs voor zijn persoon, maar allermeest voor zijn' zaak, de sympathie niet, dan zijn de wortels afgesneden, waarlangs de sappen moeten komen, die zijne levenskracht voeden; hij leeft inderdaad van de gemeenschap, wier tolk hij moet zijn: zonder gemeenschap is hij krachteloos. De priester staat boven of buiten de menschen. Laat 't een voor hem heilige routine zijn, routine is en blijft zijn voorname werk. Gevoelt gij niet, M. VV., dat bij hooggeplaatste personen, die niet gaarne worden lastig gevallen, de predikanten al heel licht 't veld zullen moeten ruimen voor de pastoors; veel meer den schijn op zich zullen moeten laden dan dezen van indringend, van veeleischend, van bemoeiziek te zijn; dat de pastoor de type van den geduldige en daardoor innemende moet wezen? En dan nog — 't gaat ook in Indie, het gaat ook in het kerkelijke aldaar op, dat de aanhouder wint; maar wie is zekerder van het aanhouden dan de R. geeste-

lijke, die tot een veel nauwer aaneen gesloten organisatie behoort dan de Protestantsche leeraar. Reeds zeide ik het u: de R. Cath. kerk wordt vertegenwoordigd door één hoofd, die ter plaatse zelf waar de regeering zetelt de belangen van zijn kerk en hare dienaars behartigt. Aan den bisschop rapporteeren alle pastoors en terwijl zij van zijn ijver verzekerd kunnen zijn (wat ze kunnen wegens regelen, in de geestelijke orde bestaande, waartoe zij, vergis ik mij niet, allen behooren) — weten zij, dat hunne belangen, hunne eischen voor hun zaak noch vergeten noch verdrongen noch van de baan geschoven kunnen worden, maar steeds in petto gehouden en op 't juiste oogenblik voorgedragen, soms schijnbaar verzuimd maar te rechter tijd voor den dag gebracht zullen worden. Zoo gaan zij rustig, hun bisschop aan 't hoofd, voort: het geduld, waarvan VAN ALPHEN zong, kan, moet het hunne zijn. Hoeveel staan ook daarin de predikanten achter met hun veelhoofdig, zoo sterk in leden afwisselend kerkbestuur; hoe natuurlijk, dat zij, eenig voorstel, eenig plan opperende, moeten gedreven worden door min of meer onstuimigen drang; en denken: nu of nooit. Ik zeg met dit alles niets te veel en wanneer een uwer lust mocht hebben, eens nauwkeurig na te gaan, wat er in Indie is voorgevallen over de regeling der lesuren op de openbare scholen, wat daarover is gesproken en geschreven in 't belang der godsdienstlessen, der catechisatiën, hij zou mij aanstonds toestemmen, dat de Roomsche geestelijkheid den indruk moet maken in regeeringskringen, den aangenamen indruk, van geduldige lijdzaamheid. Zij kunnen wachten (1).

Verwonderen kan het dus niet, dat in Indie de regeeringspersonen geneigd zijn tot grooten lof voor de pastoors en hunne helpers. Maar evenmin kan het ons verwonderen, dat deze personen daarvoor zooveel instemming vinden bij het Indisch publiek. In 't algemeen mag men van elk, maar vooral van het zoo op den sprong levende Indische publiek klagen, dat het vrij oppervlakkig oordeelt, en dit komt den Roomschen geestelijken maar al te zeer ten goede.

Weer vlecht ik hier twee verhalen in, om u mijn bedoeling op te helderen. Ik bezocht namelijk na afloop van een kerkdienst eens een zeeofficier in een hospitaal; zijn krankte was niet ten doode, niet gevaarlijk zelfs; en we keuvelden wat, zeer gezellig, te gezelliger, omdat nog een paar heeren belangstellend meêdeden. Het gesprek kwam juist op het hospitaalbezoek van geestelijken en een der heeren roemde de trouw, in dat opzicht door Roomsche priesters betracht. Ik sprak hem waarlijk niet tegen, maar hoe goed deed mij de opmerking van den onbevangen zieke zelf. „Mij", zei hij, „verwondert het niet, wanneer priesters nog angstvalliger dan protestantsche leeraars de zieken bezoeken." En om opheldering gevraagd, gaf hij te kennen, dat den pastoor immers de overtuiging geen rust moest laten, dat hij niet slechts een werk van menschenliefde verricht door zijn bezoek van kranken, wellicht stervenden, zooals de protestantsche leeraar dit beschouwt, dat hij integendeel iedere ziel, wie door zijn nalatigheid de sacramenten worden onthouden, daardoor verloren laat gaan. „Welk een verantwoording", zoo besloot hij en ik drukte den spreker de hand, dankbaar, dat hij althans toonde, het onder-

scheid tusschen den priester en den leeraar te begrijpen en den invloed te waardeeren, dien dit verschil op beider praktijk moest uitoefenen.

Beider praktijk. 't Trof zoo, — ziethier mijn tweede verhaal, — dat een pastoor en ik te gelijker tijd een ziekenzaal in 't hospitaal te Soerabaia bezochten. Er werden choleralijders verpleegd. Ik had bij een der herstellenden maar nog zeer zwakken op den rand van de krib gezeten en bleef, afscheid nemende, nog even met de hand van den zieke in de mijne staan. Toen gingen de pastoor en ik samen naar buiten; maar ik wiesch mij eerst, wijl hij wachtte en al wachtende zeî: „Neen, dominé, dat doe ik nooit; dat aanraken, dat hand geven". Ik haalde even de schouders op: maar 't gaf te denken, dat los daar heen geworpen gezegde. Zieken, stervenden bezoeken en geen hand geven! Ik weet niet, of er meer noodig is voor u dan deze kleine koppeling van woorden om u te overtuigen, hoeveel werktuigelijks in de opvatting van het krankenbezoek zich daarin openbaart. Is niet een handdruk inderdaad de laatste dienst, dien wij een stervende kunnen bewijzen? En al sterven ze niet, deze soldaten en matrozen, ze liggen daar zoo bitter verlaten; in een handdruk is voor hen troost, kracht. Ik althans, ik zou niet als trooster kunnen staan aan hun sponde, zoo ik den moed miste of den lust om hen op die wijze meer nog dan door woorden alleen, te bemoedigen. Zoo'n lijdend gelaat schijnt mij een onuitgesproken bede om steun, om een hand. — Maar vatte de pastoor niet inderdaad zijn arbeid op als een die werktuigelijk kon verricht worden? We gingen samen nog over de open plaats. Toen wendde hij zich

naar de afdeeling, waar de lijders eerste klasse verpleegd werden; ik vroeg, of hij daar geroepen was, en op zijn ontkennend antwoord hernam ik, met zijn woorden van daareven: „Neen, pastoor, dat doe ik nu nooit." „Wat?" was zijn vraag. „Ongeroepen de lijders eerste klasse bezoeken," hernam ik, „hunne ontwikkeling stelt hen in staat, om desverkiezende van mijn, hun volkomen goed bekend bezoek in 't hospitaal gebruik te maken; doen zij dit niet, 't zij zoo: voor wat keuvelen is mijn tijd mij te kostbaar, terwijl zij zich op allerlei wijzen afleiding kunnen verschaffen." Zonder verder te spreken, groette de pastoor en ging zijns weegs. Mijn daar zoo scherp uitgedrukte theorie is ver van onberispelijk, dat weet ik zeer goed. Ik hield mij daaraan ook niet altijd. Ik sprak hier slechts zoo om te hooren, wat de pastoor zou zeggen. Maar hij sprak niets! En dat juist zei zoo veel, in verband vooral met die voorzichtigheid op het stuk van aanraken!

Welnu, V.V., van dit onderscheid tusschen werktuigelijk en zielvol arbeiden op godsdienstig gebied heeft vooral het Indisch publiek geen besef bijna. De pastoor loopt, draaft, holt de huizen in, door, uit op een plaats, die hij bezoekt; welk een ijver! Als Indië echter leerde het onderscheid begrijpen tusschen een priester en profeet, dan zou men billijker oordeelen over den pastoor, die priester is en blijft, en den predikant, wien God genadig zij, zoo hij er niet naar staat iets te hebben van den profeet.

Het zou mij innig leed doen, wanneer mijn tot nu toe gesproken woorden bij u den indruk hadden ge-

maakt, alsof de Roomsche geestelijkheid naar mijn inzicht den lof ten eenemale onwaardig was, die haar in Indie wordt toegezwaaid. Het komt inderdaad niet in mij op zoo iets te beweeren. De strekking van mijn voordracht was tot nu toe slechts deze, dat u de voorkeur door Indie aan de pastoors boven de predikanten gegeven, uit allerlei omstandigheden nader verklaard, duidelijker zou worden. 't Lag niet in mijn bedoeling om hen en hun werk te declineeren, evenmin als om tegenover hen mijne collega's in Indie wat op te hemelen. Ik wenschte voor alle dingen onpartijdig, eerlijk te zijn. Dit zal u nog beter blijken uit hetgeen volgt.

Zoo gewaarschuwd immers nemen wij nu het tweede door mij u voorgehouden schilderijtje ter hand. Ge herinnert u de voorstelling: pastoor en soldaat. Wilt nu voor een oogenblik vergeten, met welk doel de pastoor bij die gelegenheid ijverde; ziet nu voorbij, dat hij in zijn ijver niet zeer keurig bleek in de door hem gekozen middelen, om tot zijn doel te geraken. Dan blijft de indruk toch over, dat we met een zeer ijverig man te doen hebben. En het is inderdaad merkwaardig, hoeveel ijver de Roomsche geestelijkheid in Indie aan den dag legt. Nu is de voorstelling, die men zich in Nederland van Indie en zijn Europeesche ingezetenen in het algemeen maakt, hierin vooral onjuist, dat men aan ijver daarbij te weinig plaats inruimt. Aanstonds komt in Holland de gedachte aan een luier- of een wiebelstoel op, als men aan Indie denkt. Hoe lasterlijk onjuist! Aan luiaards zal het wel nergens ter wereld ontbreken; maar al zou men in Gods raad moeten zitten, om in dezen te beslissen, ik houd mij toch overtuigd, dat Indie van dat vuile ras

in verhouding veel minder exemplaren telt dan het moederland denkt, misschien mag ik zeggen, dan het moederland zelf. Noemt als karaktertrek van Indie's ingezetenen, van de Europeanen onder hen, ongedurigheid, wispelturigheid, vluchtigheid — noemt allerlei leelijke dingen en gij slaat den bal misschien niet mis, maar noemt luiheid en uw gooi is een poedel; geen kegel, geen enkele valt, hoeveel geraas uw bal ook maken mag Er kan zoo'n tijd geweest zijn, — maar de tijd is nu reeds lang voorbij, dat men luierend en wiebelend in Indie tot macht, tot aanzien, tot rijkdom komen kan. Er wordt nu hard, ontzettend hard gewerkt, gesloofd, gezwoegd. Welnu, voorbeelden van werkzaamheid zijn ook de pastoors. Zij passen in die dravende, slavende wereld. Vandaar mede de groote sympathie, waarin zij zich verheugen.

Let wel! ik zeg daarom niet, dat zij allen in ijver allen predikanten de loef afsteken. Wel is de opmerking juist, dat er onder hen, de pastoors, percentsgewijze — ik zeg het met een zucht — veel minder worden aangetroffen dan onder de protestantsche leeraars van dezulken, die beneden het normaal peil blijven. Helaas! onder mijn collega's heb ik er in de jaren, die ik in Indie heb doorgebracht, heel wat òf alleen van naam òf ook van persoon gekend, die maatschappelijk veel aanstoot gaven door hun gedrag. Oordeelt hen zacht, wanneer gij van dezulken hoort: gedenkt vooral te hunnen opzichte, dat slechts wie zonder zonde is, den eersten steen mag werpen: want er is onnoemelijk veel zoo niet tot hun verontschuldiging dan toch als verzachtende omstandigheid bij te brengen. Maar het feit is jammerlijk waar, en te jammerlijker, omdat niet dan bij groote uitzon-

dering onder de pastoors een wordt aangetroffen, die ergernis geeft. Dit moge daaraan liggen, dat zij, aan wie de keuze der voor Indië bestemde geestelijken is opgedragen, met de grootste voorzichtigheid hunne keuze bepalen; of wel schrijve men het toe aan de meerdere tucht, die in Indië zelf over de lagere door de hoogere geestelijke wordt uitgeoefend; of men denke eindelijk aan het verschil in maatschappelijke positie tusschen den protestantschen meestal gehuwden met zorgen bezwaarden leeraar, die zich als van zelf meer blootstelt aan besmetting, en de meestal terug getrokken levende, in vereeniging met elkander huizende roomsche priesters. Waarin men echter de verklaring ook zoeke, en hoe lasterlijk wantrouwend men zelfs geneigd zij te oordeelen over de zedelijkheid van menig roomsch geestelijke — het verschijnsel is daar en werkt gunstig op de publieke opinie terug, dat slechts zeer zelden de naam van een priester wordt genoemd in woord of geschrift in verband met aanstootelijke, ergerlijke gedragingen. Het is God den Heer alleen bekend of deze priesters inderdaad op een hoog zedelijk peil staan, maar van hen wordt bijna nooit vernomen, wat jammerlijk dikwijls van leeraars wordt gedrukt, geschreven, gezegd, dat ze aanzitten onder wijnzuipers of der geldgierigheid, dezen wortel van alle kwaad, voet geven. Neemt men nu in aanmerking, V.V., dat bijna overal in de wereld, maar vooral in een klimaat en in een wereld als die van Indië, geregelde ingespannen arbeid, drukke werkzaamheid 't heilig kruis in het leven plant, waarvoor de Duivel terugschrikt, dan hebben wij een reden te meer, om den gunstigen roep, die van Indische pastoors uitgaat, voor een groot deel toe te schrijven

aan hun inderdaad merkwaardigen ijver. Dat het hun bij hun opvatting en opleiding, bij hun als van zelf hun aangewezen levenswijze, bij hun onbezorgd bestaan gemakkelijker moet vallen, zich onverpoosd en onverdroten aan hunne zaak te wijden dan dit den predikanten valt, — dat de ook voor hen daarbij onvermijdelijke strijd met vleesch en bloed veel lichter is dan die der leeraars, — dit alles kan niet te kort doen aan den lof, dien zij ten dezen verdienen. Eere, wien eere toekomt! 't Zijn wakkere ijverige mannen, de Indische pastoors. — Betrekkelijk is het Roomsche kerkgenootschap nog slechts korten tijd onbelemmerd in onze kolonie werkzaam: het getal van zijn geestelijken is nu nog kleiner dan dat der protestantsche leeraars; er zijn er in het geheel slechts 27, en daarvan genieten maar 20 rijkstractement; de overigen zijn werkzaam buiten bezwaar van den lande. Maar men wete het goed! Ook in Indië wint het Roomsche kerkgenootschap: ook in Indië gaat het vooruit. Niet het minst door den ijver zijner geestelijken.

Waarom moet dan die ijver soms zoo merkwaardig te kort schieten?

Op Soerabaia werd ik door een Roomsche weduwe tot raadsman gekozen, toen zij na den dood van haren protestantschen echtgenoot vrij hulpeloos achterbleef. Ik had beiden vroeger gekend, wist dat het op verzoek van den overledene was, dat de vrouw mijne hulp inriep: mocht die dus niet weigeren. Wat te doen? De chefs der firma, bij welke de man gewerkt had, kwamen mij, dankbaar erken ik het, zeer hulpvaardig te gemoet en zoo gelukte het de vrouw in een zaakje te zetten van manufacturen en modeartikelen.

Alles buiten den pastoor om. Maar ik zorgde, dat de kinderen dezelfde Roomsche school bleven bezoeken als vroeger, dat zij getrouw de catechisatiën van den pastoor bijwoonden: ik vermeed angstvallig zelfs den schijn van proselytisme. Een poos ging alles goed. Maar het zaakje raakte aan het kwijnen. En toen eerst riep ik de hulp van de geestelijke heeren in en stelde hun voor om door hun tusschenkomst de bedoelde weduwe in betrekking te brengen tot de welbekende R. Cath. firma BAHLMANN & Co. Ik zie mij nog zitten tusschen al de heeren in: hen vriendelijk aanmanende, om nu ook 't hunne te doen voor hun geloofsgenoot: ik hoor nog hun vleiende loftuitingen over hetgeen ik gedaan had. Met een schoonschijnend praatje echter hebben zij geweigerd aan mijn verzoek te voldoen: de weduwvrouw nu is op andere wijze geholpen; maar ik citeer het geval als een bewijs, dat inderdaad soms de ijver der pastoors te wenschen overlaat. En meent niet, dat hier slechts te denken viel aan een min of meer natuurlijken tegenzin om met mij samen te werken. Ook dit. Maar in het algemeen houdt de opmerking steek, dat de Roomsche geestelijkheid veel meer over heeft voor 't winnen van zielen dan voor het verzorgen harer geloofsgenooten. Voor het eerste wordt niets ontzien, met het laatste soms erg de hand gelicht. — Ik gaf u van het laatste een sprekend voorbeeld. 't Eerste brengt ons op iets, waaraan de Roomsche kerk in niet geringe mate haar invloed heeft dank te weten, op de Roomsche scholen. Vooraf echter nog één proeve van het gebrek aan samenwerking, waaraan de pastoors zich schuldig maken, en dat zijn verklaring vindt in

de geheimzinnigheid, waarin zij vooral tegenover Protestanten hun werk hullen.

Er bestaat namelijk in N.-Indië van rijkswege een fonds van weldadigheid. Bij publieke verkoopingen en loterijen wordt toch een schatting geheven, 1 per mille, van de bedragen en daaruit is een fonds geformeerd, dat nog enkele andere inkomsten heeft en bovendien bij eventueel te kort in kas uit rijksmiddelen ondersteuning zou kunnen erlangen. 't Fonds wordt gewoonlijk het fonds voor Christelijke armen genoemd. Bedeeld worden daaruit, zonder onderscheid van geloofsbelijdenis wie uit andere, vooral uit diaconiekassen, om welke reden dan ook, geen toelage kunnen ontvangen. Beheerd wordt het door een opzettelijk daartoe van rijkswege benoemde commissie te Batavia, Samarang en Soerabaia, die steeds het hoofd van gewestelijk bestuur tot president heeft. Te Soerabaia nu waren zoowel de pastoor als ik leden dier commissie en beiden werden wij door een zeer ijverig thesaurier aangezocht om hem een opgave te verstrekken van onze kerkelijke bedeelden, ten einde te kunnen waken tegen dubbele bedeeling, waardoor, indien ze bestond, bij de beperkte geldmiddelen, op sommige aanvragen onbillijk weigerend zou moeten geantwoord worden. Het verzoek was gepast. Als commissieleden waren de pastoor en ik bijna verplicht te zorgen, dat er aan voldaan werd. Van Protestantsche zijde geschiedde dit dan ook aanstonds en desgevorderd werd maand aan maand of minstens wanneer er veranderingen plaats hadden een lijst met de namen der diaconiearmen aan den thesaurier van het bedoelde fonds ingediend. Van R. Catholieke zijde? Ik weet natuurlijk niet, hoe het nu is; maar ik meen zeker te weten, dat zoolang ik mij met

de zaak heb ingelaten, nooit antwoord is ontvangen op het toch telkens herhaalde en sterk aangedrongen verzoek. De vraag was toch waarlijk onschuldig genoeg. Onkiesch lag er niets in. Maar of men nu verlegen was, om met zijn karige hulp voor den dag te komen, of men vreesde betrapt te worden op welbewuste bedeeling van protestantsche armen, of op begunstiging, onrechtmatige, van enkele roomsche armen — ik weet het niet, maar ook hieruit zien wij weer het wantrouwen, de verlammende schuwheid, de geheimzinnigheid der geestelijkheid van de R. C. kerk tegenover al wie niet tot haar of de haren behoort.

Dit alles weet men in Indie zeer goed. Maar de koopmansgeest kan er zich in vinden.

Heeft men niet het genot van de scholen, die van Roomsche zijde werden opgericht? We komen daarmeê op het belangrijksche hulpmiddel waarover de R. Catholieke kerk beschikt ter bevordering van haar invloed.

Door de zoogenaamde broeder- en zusterscholen is inderdaad aan Indie een groote weldaad bewezen. Hare oprichting valt namelijk in den tijd toen het onderwijs nog zeer onvolledig, om niet te zeggen gebrekkig was. Er waren wel altijd inrichtingen voor lager onderwijs voor Europeanen en daarmeê gelijkgestelden, maar de bevolking dier scholen was uit den aard der zaak zoo gemengd, dat vele ouders beducht moesten zijn voor den invloed, dien het schoolbezoek op hunne kinderen kon uitoefenen. Vooral in Indie is die zorg zoo natuurlijk. Men denke daarbij er aan, dat er een gansche klasse van kinderen bestaat van gemengd bloed, gesproten uit een Europeeschen vader en een inlandsche moeder; zoogenaamde inlandsche kinderen, sinjo's en nonna's;

er zijn daaronder lieve, goede kinderen; ik val het inlandsch kind niet af; er loopt veel veroordeel onder de hardheid, waarmeê men den halfbloed soms van allerlei beticht. Maar als klasse drukt op het inlandsch kind de scheeve positie, waarin zijn geboorte hem plaatst. Begrijpelijk, natuurlijk is reeds daardoor de huivering van volbloed Europeanen om hunne kinderen op de schoolbanken te laten zitten met kinderen niet slechts van allerlei rang en stand, maar vooral met die inlandsche kinderen, die niet eens in een beschaafd vader een tegenwicht hadden tegen de Javaansche, inlandsche moeder. Zie hier 't kind van een man zonder opvoeding en een Mahomedaansche, geheel onontwikkelde moeder, en daar ginds 't kind van een geletterd en wel onderwezen man en vrouw; moet, kan althans de aanraking niet voor beiden van veelbeteekenenden, voor het laatstgenoemde, van verderfelijken invloed zijn? Hier komt bij, dat er thans wèl maar voorheen niet bestonden afzonderlijke meisjesscholen voor lager onderwijs. Men moest dus ook zijne dochters laten leeren en spelen met het bonte allerlei, dat de gouvernementsscholen bevolkte, of wel men moest, vooral voor zijne dochters maar ook voor zijn zoons buiten de bestaande scholen om zorgen. Dat waren de dagen, dat gouvernantes op zeer voordeelige condities in Indië plaatsing vonden; de dagen ook, dat de jongens reeds op zeer jeugdigen leeftijd door hunne ouders, wien het hart er vaak bij brak, naar Europa werden gezonden. Doch dit alles was zeer kostbaar; er waren er altijd velen, wier middelen zoo ver niet reikten. En het leven in Indië werd veel, veel duurder; het aantal dergenen, die tot de genoemde hulpmiddelen

hunne toevlucht niet konden nemen, werd dus steeds grooter.

Toen kwamen daar broeders en zusters, allen tot de geestelijke orde der Jezuieten behoorende, of ze zich ook al met andere namen tooiden, zij kwamen met al de acten, die vereischt werden, om lager onderwijs te mogen geven. Zij kwamen met iets, wat geen acte ter wereld kan verzekeren, met een haast onbegrijpelijken tact, een bijna niet geëvenaarden slag om kinderen aan zich te hechten; hoogst innemende mannen en vrouwen met zeer beschaafde vormen en — dit noem ik het laatst maar niet als het minste, — met een onbegrensde toewijding.

Zij nu richtten scholen op voor lager en eenigszins, vooral later, meer uitgebreid lager onderwijs. Was de gouvernementsschool voor allen toegankelijk, omdat de min- of onvermogenden er kosteloos onderwijs genoten, — de broeders en zusters wisten hunne leerlingen op een zeker gehalte te houden door een matig schoolgeld; was de gouvernementsschool een gemengde, zoodat zelfs tot op een in Indië bedenkelijken leeftijd meisjes en jongens door en nevens elkander zaten den ganschen dag en samen in het speeluur zich vermaakten, — de broeders richtten jongens, de zusters meisjesscholen op. En hoe werd het onderwijs ingericht? Aan degelijkheid mocht het bij tijden wel te wenschen overlaten, maar wie een openbare les van een dier scholen had bijgewoond, wie daar alleraardigst had zien comedie spelen, keurig muziek hooren maken, of in 't Holl. of in 't Fransch gevoelvol reciteeren, inderdaad hij moest zijn oogen goed open houden om in dat alles slechts bijzaken te blijven zien, om er niet door bekoord te worden. En als ge dan u

hadt overtuigd, dat in de leermiddelen op zoo ruime schaal is voorzien, dat het onderwijzend personeel meer dan voldoende is, dan restte er nog slechts ééne vraag, een gewichtige, ook voor Protestantsche ouders, eer ze besloten hunne kinderen van deze inrichtingen gebruik te laten maken. Gij begrijpt, wat ik bedoel? Of namelijk deze scholen niet dienstbaar zouden worden gemaakt aan propaganda, aan uitbreiding der R. kerk? Volgens de broeders en zusters zelven nu is hun onderwijs geheel neutraal; maar wij zouden misschien niet geneigd zijn om bij de rekbaarheid van dien term veel waarde te hechten aan hunne verklaring. Ik durf echter verzekeren, dat mij nooit iets gebleken is van pogingen, om rechtstreeks bekeerlingen te maken op de thans besproken scholen; dat de broeders zoowel als de zusters daartoe veel te voorzichtig zijn; dat wel is waar een enkel geval zich heeft voorgedaan van een meisje, dat tot de R. C. kerk en tot kloostergelofte overging, maar dat zelfs hierbij en stellig in het algemeen meer gedacht moet worden aan een indirecten invloed, en dat zulk een invloed te hunnen behoeve en ten gunste der R. C. kerk ook voorloopig meer in de bedoelingen ligt der geestelijken. — Maar die invloed is dan ook onmiskenbaar groot. Dat kan niet anders. Ieder man en vrouw bewaart gaarne in zijn hart de heugenis aan hen, die met zachte maar niettemin vaste hand de eerste schreden op de baan der ontwikkeling hebben geleid. Ieder leerling blijft de dankbare vriend van zijn onderwijzer of onderwijzeres. In die broeders- en zustersscholen ligt dus een geweldige kracht voor de R. C. kerk; een' kracht, die nu wel verminderd is in beteekenis door de ontzaggelijke uitbreiding en ont-

wikkeling van de gouvernementsscholen en niet minder door de buitengewone inspanning en opoffering, die particulieren zich voor een geheel neutraal onderwijs hier en daar, met name in Soerabaia, hebben getroost, maar toch nog altijd een kracht, die ter nauwernood hoog genoeg kan worden geschat.

En aan die scholen is steeds verbonden een armenschool, waar kosteloos voldoend onderwijs wordt gegeven. Een noodelooze weelde in Indië, omdat de gouvernementsscholen in die behoefte ruimschoots voorzien: maar een geducht middel, die scholen, in de hand der geestelijken, om op vele zielen beslag te leggen. Niet eens maar telkens bleek ons predikanten, welk een invloed de geestelijkheid aan die armenscholen in de mindere wijken der Europeanen ontleent; hoe ze daardoor kennis droegen van geboorten, eer wij er nog iets van wisten, hoe ze zich dan opmaakten om ook bij Protestanten, vaak maar al te onverschillig, den doop te komen bedienen; hoe ze geheele huisgezinnen tot zich lokten door de kinderen een plaats in hun scholen in te ruimen. Hun scholen zeg ik: want hoewel tegenover het publiek deze inrichtingen geheel onafhankelijk schijnen van de kerk en hare eigenlijke dienaars, het ligt in den aard der zaak, dat pastoor en broeder of zuster steeds samenwerken.

Er zou van die scholen en van haar invloed door de wijzigingen, die daarin in den loop der tijden na gebleken behoeften, na scherper particuliere concurrentie gebracht zijn, nog veel te zeggen zijn Maar met het gesprokene meen ik voor het oogenblik te kunnen volstaan, om u te verklaren, dat van de R. geestelijkheid zoo goede roep uitgaat, om u te wijzen ook op het voorname

middel ter bestrijding der Roomsche propaganda, d. i. ondersteuning van het leekenonderwijs in N. I.

Naar mijn beste weten heb ik u getrouw beschreven en verklaard de verhouding tusschen publiek en Roomsche geestelijkheid in de kolonie. Maar ik heb toch nog iets op het hart. De voornaamste reden van de bewondering voor die geestelijkheid ook van onverdachte en onbevooroordeelde zijde noemde ik m. i. nog niet, want die ligt in den geestelijken dampkring, dien men in Indie inademt. Een woord daarover en ik eindig.

De Indische wereld — ik spreek nu uitsluitend van 't Europeesche deel der ingezetenen; ik generaliseer daarbij en laat uitzonderingen aan hare plaats — de Indische wereld is een platte wereld. Tegen de dikwijls ingebrachte beschuldiging van eenzijdige, moedwillig eenzijdige materialistische gezindheid neem ik het voor Indie dadelijk op, voor het goedhartig niet slechts, maar ruimhartig, edelmoedig Indie, voor het Indie, dat zich kolossale opofferingen getroost ten behoeve van onderwijs, liefdadigheidsinstellingen, kunstgenot. Een echt indisch man is geen aanbidder van het gouden kalf zonder meer; daarvoor heeft hij een veel te goed hart en een veel te helder hoofd. Maar anders staat het met de beschuldiging van platheid. Let wel! ik spreek niet van de taal, waarin men zich in Indie uitdrukt. Die is beschaafd genoeg. Ik spreek van den geest, waarin men wereld en leven opvat en waardoor het handtastelijk nuttige, het rechtstreeks uiterlijk voordeelige, maar dat ook alleen, op prijs wordt gesteld. Zoo'n land nu, waar zulk een geest heerscht, kan voor godsdienst in het algemeen niet veel voelen. Men stelt daar de godsdienstige waarheid al zeer spoedig op een

lijn met afgetrokken en nuttelooze bespiegeling. Men is er te kortzichtig om tot dien verren horizon te kunnen zien, dien de godsdienst opent. Men is er te alledaagsch en te vluchtig, om er voor 't Eeuwige en 't Blijvende zich warm te maken.

Maar wanneer nu dat Eeuwige, dat Blijvende zich als een tastbare werkelijkheid in deze handtastelijke wereld voordoet? Dat is in ons Protestantisme niet het geval. Wij blijven ons, hoe wij ook overigens in geloofszaken denken mogen, bewust van de aarden schalen en kruiken, waarin wij hier het goddelijke dragen. Wij kennen geen aardsche inrichting, die identiek zou zijn aan den hemel: wij wijzen geen persoon aan van vleesch en bloed, die zoo veel zou zijn als God. De kerk is voor ons het middel, — nooit meer! — om in betere sfeeren te komen: niet die sfeer zelve. De leeraar is voor ons de voorganger op den weg, die tot God leidt, maar geen priester, die tijdelijk althans de plaats Gods inneemt.

Wat is nu het geval? De platheid verzoent de Indische wereld met de R. Cathol. Kerk. Van het verhevene op zich zelf is die wereld afkeerig. Maar waar zich dat verhevene in duidelijke, nauwkeurig bepaalde vormen vertoont, waar het zich, om 't zoo te zeggen, verzinnelijkt, waar ze het derhalve voelen en tasten kan, daar begrijpt zij althans met iets wezenlijks te doen te hebben, daar eerbiedigt zij en buigt zich diep, al is het onder veel voorbehoud. In den protestantschen leeraar, gekleed als een hunner, gehuwd als een hunner, ziet men een verkondiger van een hoogere wijsheid, die men als vrij nutteloos voorbij kan gaan: dat ook hij een onzienlijke wereld zou vertegenwoordigen, die echter

deze zienlijke moet bezielen, ontgloeien, doordringen, zuiveren, ontwikkelen, daarvan kunnen zij geen hoogte krijgen. Maar in den eenzaam levenden, den zich door kleeding en wat al niet onderscheidenden priester, nu ja, daarin eerbiedigen zij althans een' andere wereld, die immers hier hun even tast- en voelbaar te gemoet treedt als alle andere dingen.

Ziedaar ten slotte, naar mijn innige overtuiging, hoe Indië zichzelve veroordeelt in zijn, zoo eenzijdig gunstig oordeel over den pastoor.

Ik hecht aan die laatste opmerking. Want ziet, toen ik na zoo'n lange afwezigheid in Nederland terugkeerde, viel mij onder meer andere bedenkelijke verschijnselen niets zoo zeer op als dit, dat ook hier het R. Catholicisme zooveel meer teekenen van leven gaf dan voorheen. In alle provinciën, die ik bezocht, vielen mij, in steden en dorpen, door hare tint van nieuwheid de Roomsche kerken op en het bleek mij dan ook meestal bij onderzoek, dat deze in lateren of den laatsten tijd waren verrezen. Ook de hoofdstad des Rijks levert merkwaardige, door bouwstijl zelfs uitmuntende voorbeelden op van onlangs verrezen Godshuizen. En wat al kloosters! In streken, waar men die niet zoeken zou, zelfs bij en om 't zoo Protestantsch geoordeelde Almelo. En de bevolking dier kloosters, en de personen dier priesters; uit hoeveel aanzienlijker stand zijn die nu voortgekomen, hoeveel meer mannen van de wereld zijn ze nu geworden. Waarlijk niet alleen in de raadzaal van ons hoogste regeeringscollege neemt het Catholicisme thans een zeer eervolle plaats in. Ook in het volk.

Welnu! ik meende, dat wat ik in Indie had waar-

genomen, ook hier misschien toepasselijk zou blijken, dat 't de geest van platheid is, die aan het Catholicisme zooveel levenskracht, zooveel overwinningen schonk. 't Woord heb ik U verklaard. Aan U de beslissing of ik 't rechte woord heb gevonden. Van mij slechts voor ons allen de oprechte bede: Beware ons God voor de platheid, die alleen 't handtastelijke waardeert. Een deel zoo 't kan, een ruim deel worde ons geschonken van de zucht voor 't verhevene, dat boven alle vormen, boven alle tijden, boven alle plaatsen, maar dat toch de werkelijkheid aller werkelijkheden is!

Ik heb gezegd.

J. C. SCHAGEN VAN SOELEN.

AANTEEKENING.

(1) De zaak der regeling dier lesuren is te ingewikkeld om met een enkel woord te worden opgehelderd. Men houde slechts dit in het oog. De ochtenduren zijn de eenig beschikbare in Indie voor onderwijs van kinderen in het algemeen. Daarop nu werd door de school beslag gelegd. Schoolkinderen konden derhalve hoogst bezwaarlijk godsdienstonderwijs ontvangen, waaraan echter door de wet nu eens op deze dan weder op gene wijze is tegemoet gekomen. Den leerlingen der Gouvernementsscholen werd vergund om der catechisatie wil 2 maal 's weeks een half uur later dan 't bepaalde aanvangsuur ter school te komen, in plaats van te 7½ u., te 8 u. Toen kon men dus van 7 u. tot 7¾ catechisatie houden. Maar ook dit bleek te vroeg. De laatste regeling laat de scholen 's Woensdags te 11 u. vm. sluiten, om daardoor gelegenheid te geven voor godsdienstonderwijs. Er werden van Protestantsche zijde herhaalde pogingen aangewend, het godsdienstonderwijs in het program van de Gouvernements lagere scholen te doen opnemen. Van R. Catholieke zijde bleek nooit iets dergelijks.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

GODSDIENST IN HET MAATSCHAPPELIJK LEVEN. — EEN HERAUT VAN HET REDDINGSLEGER. — DE HEILS-SOLDAAT IN NEDERLAND. — RAADGEVINGEN VOOR BESTRIJDERS VAN HET SOCIALISME. — EEN VEREENIGING EN EEN MAANDBLAD GEWIJD AAN CHRISTELIJKE PHILANTHROPIE. — DE PREDI-KANTSBETREKKING.

De hoogleeraar WILLIBALD BEYSCHLAG heeft onlangs een brochure uitgegeven, waarin hij op uitnemende wijze de verhouding der hedendaagsche maatschappij tot den Godsdienst teekent (1). Het maatschappelijk leven onzer dagen is volgens hem geenszins, zooals vele „geloovige christenen" plegen te beweren, ten eenenmale ongodsdienstig. Integendeel de belangstelling van vele ontwikkelden in den godsdienst is toenemende, nieuwe gemeenten worden gesticht en nieuwe kerken gebouwd, stichtelijke geschriften hebben een zeer groot debiet, en belangrijke werken van christelijke liefde komen tot stand. Als een merkwaardig verschijnsel mag daarenboven genoemd worden, dat de godsdienst weder zulk een macht is op zuiver politiek gebied. De religieuse beginselen, die in de 16e en 17e eeuw aan de politiek van vele vorsten ten grondslag lagen, schenen in de 18e eeuw hun

waarde verloren te hebben maar herleven thans weder. In Pruisen bestaat sinds 1848 eene protestantsch-aristocratische partij, die godsdienstige leuzen in haar program verdedigt, en naast haar sinds de herstelling van het Duitsche Rijk het ultramontaansche centrum, dat door de politiek kerkelijke plannen zoekt te verwezenlijken: beide partijen zouden nooit tot eenigen bloei zijn gekomen, wanneer niet duizenden in den lande vasthielden aan den godsdienst.

Toch valt het niet te ontkennen, dat de tijdgeest een beslist ongodsdienstige is. Tegenover de beide genoemde staatkundige partijen staan andere, bij wie nooit eenige waardeering van den godsdienst als factor van het welzijn des volks is te bespeuren. In zooverre de kunst een spiegel is van het geestelijk leven van een volk, geeft deze een zeer treurig beeld te aanschouwen. De religieuse motieven bekleeden in de hedendaagsche schilderkunst eene zeer ondergeschikte plaats. Ook op het gebied der dichtkunst en der populairwetenschappelijke lectuur waait de wind uit den athëistischen hoek.

Het Duitsche volk neemt zoowel tegenover de verdedigers van het christelijk geloof als tegenover de predikers van het ongeloof een afwachtende, meer of min skeptische houding aan: het wil niet ongodsdienstig zijn en kan toch niet waarlijk gelooven. Beyschlag meent deze houding wel te kunnen verklaren uit het verleden, maar acht haar toch zeer betreurenswaardig, daar immers de vrees gegrond is, dat het volk zich steeds verder van het christendom afwenden zal. Mocht het daartoe komen, dan is het oordeel over onzen tijd reeds door Göthe uitgesproken in zijn woord: „Het eigenlijke, eenige en diepste pro-

„bleem der wereldgeschiedenis, waaraan alle andere „ondergeschikt zijn, is de strijd tusschen ongeloof en „geloof. Alle tijdperken, waarin het geloof heerscht in „welken vorm dan ook, zijn schitterend, hartverheffend „en vruchtbaar voor het heden en de toekomst. Alle „tijdperken daarentegen, in welke het ongeloof een „armzalige overwinning behaalt, mogen zij al een tijd „lang met een schijnglans schitteren, verdwijnen voor „de nakomelingschap, omdat niemand gaarne zijn geest „vermoeit met datgene, wat gebleken is onvruchtbaar „te zijn."

BEYSCHLAG ziet evenwel in die skeptische onzekerheid van het volk nog niet het treurigste teeken des tijds. Toen het Evangelie voor het eerst gepredikt werd, was het ongeloof nog veel machtiger dan thans en toch werd het overwonnen. Het Evangelie heeft nog niets van zijn kracht verloren. Van degenen, die het waarlijk aannemen, geldt nog altijd het oude woord: Gij zijt het zout der aarde, het licht der wereld. Maar diep treurig is het verschijnsel, dat het geloof thans menigmaal het bijgeloof te hulp roept, om het ongeloof te bestrijden.

In skeptische tijden zijn toch velen geneigd zich blindelings te onderwerpen aan een macht, die met gezag durft optreden en met onverbiddelijke gestrengheid gehoorzaamheid eischt, en dan is het de plicht der christelijke Kerk, om op een levend persoonlijk geloof aan te dringen. En dit juist nu doet de kerk niet. De Roomsche Kerk onzer dagen veroordeelt ten strengste elke persoonlijke geloofsovertuiging en moedigt de bijgeloovige vereering van de heilige Maagd en het heilig hart van JEZUS aan. Zij heeft bij de onfeilbaarverklaring des Pausen van de Duitsche bisschoppen het

offer van onvoorwaardelijke onderwerping gevraagd en door de uitbanning der Oud-Katholieken hare laatste zonen van zich verwijderd, die door hun wetenschappelijk geweten gedrongen zich tegen het bijgeloof verzetten. En toch heeft die Kerk de sympathie van tal van Protestanten, niet weinige aanzienlijken gaan tot haar over en zelfs door de ongeloovige Pers wordt zij met een eerbied behandeld, die aan de Protestantsche Kerk nooit ten deel valt. Trouwens dit heeft deze eenigszins aan zich zelve te wijten. Zij schijnt met machteloosheid geslagen. Vreesachtig geworden door sommige resultaten van het vrije onderzoek, houdt zij zich krampachtig vast aan de eenmaal overgeleverde geloofsleer en wantrouwt alle historisch-kritisch onderzoek, dat in strijd is met haar verouderde inspiratie-theorie. Het spreekt wel van zelf, dat zij daardoor vele meer ontwikkelden van zich verre houdt. Daarenboven neemt bij haar de leer de eerste plaats in. Op de vraag of de zedelijke ijver der Protestanten even groot is als de leerstellige, of men even ingespannen arbeidt aan eigen karaktervorming als men naar buiten bedrijvig is in het getuigen, geeft de publieke opinie een ontkennend antwoord.

Moedeloos behoeven wij echter niet in de toekomst te staren. Het skepticisme kan niet het laatste antwoord zijn op alle vragen. De toekomst kan niet behooren aan het ongeloof of het bijgeloof. Reeds eenmaal zag het er in Duitschland even treurig uit als tegenwoordig. Tegen het einde der 15e eeuw had de zelfzucht en heerschzucht der Pausen over alle pogingen tot kerkherstel gezegepraald, terwijl de Kerk inwendig vermolmd was, drong een half heidensch humanisme in de kringen der beschaafden door, de uitnemendste persoonlijkheden wendden zich

hoe langer zoo meer van de Kerk af, het evangelisch geloof was als een wegstervende vonk — en geen menschenleeftijd later beheerschte datzelfde geloof de wereld. Gods rijk kan niet vergaan.

De Duitsche schrijver heeft het oog uitsluitend op Duitschland gericht, hij zegt zelfs met zeker pathos, dat de haard, vanwaar de vlammen van het Godsrijk zullen uitgaan in geheel de wereld, „trotz alledem und alledem" voor zoover menschen het beoordeelen kunnen, op Duitschen bodem staat. Ontegenzeggelijk is echter in zijn schets veel, wat ook van ons vaderland zou kunnen gelden. Wij kunnen er van meespreken, wanneer gedoeld wordt op een Pers, vol beleefdheden en loftuitingen op Rome maar ook vol smaadheden op de Hervormde Kerk, of wanneer er gewezen wordt op hen, die de leer boven het leven stellen, of er sprake is van menschen, schuw voor alle resultaten van historisch-kritisch onderzoek. De vreemdeling, die ons land bezoekt en in steden en dorpen al die kerken en kerkjes ziet, die de groote schare der kerkbezoekers in sommige streken opmerkt, die in den verkiezingstijd de verschillende leuzen en aanbevelingen leest, die bekend is met den aftrek, dien sommige christelijke geschriften vinden, kan met den apostel PAULUS betuigen: „Ik zie dat gij allezins zeer godsdienstig zijt!" Maar wanneer hij dieper doordringt in ons volksleven, wanneer hij zich op de hoogte stelt van het gehalte der dagelijksche gesprekken, wanneer hij te weten komt, hoe het meerendeel van ons volk de zondagen doorbrengt, wanneer hem duidelijk wordt, welk een geest er heerscht onder het opkomend geslacht, dan zal hij moeten erkennen, dat er naast de duizenden, die beslist met

den godsdienst gebroken hebben, en naast de tienduizenden, die een meer of min krachtig geloof bezitten, er honderdduizenden zijn, die niet ongodsdienstig zijn en toch niet waarlijk gelooven, maar juist daardoor gevaar loopen een prooi te worden van volslagen ongeloof.

Deze treurige toestand heeft voor eenigen tijd een ernstigen Nederlander, die zich onder de letters C. v. L. verbergt, genoopt, om zijne landgenooten op het Reddingsleger te wijzen in een boekje, getiteld: „Het Reddingsleger. Wat wij Nederlanders er van mogen en moeten denken" (2). Met diepe droefheid heeft hij bespeurd, dat onze maatschappij krank is, krank tot stervens toe, omdat steeds meerderen niet denken aan God, zich niet meer bekommeren om God, ja God niet meer meenen noodig te hebben, en zedelijke achteruitgang het gevolg is van dien achteruitgang in godsvrucht. Hij oordeelt dat er slechts één middel is om de groote onheilen, die zeker zullen komen, te bezweren. „Ons volk moet tot de zuivere leer van „JEZUS CHRISTUS teruggevoerd worden. Gods woord „moet de leiddraad worden, waarlangs ieder individu „zich beweegt, de bron, waaruit elke daad, elke ge„dachte geput wordt. Daarheen moet het! Zonder „dit is er geen redding, geen uitkomst mogelijk!" Het Reddingsleger is nu volgens hem geroepen, om een groote rol te vervullen in de bekeering van het diepst gezonken deel der menschheid, dat nog behoort tot het heidendom te midden der beschaafde christenwereld. Daarom wil hij een beknopt overzicht geven van de wordingsgeschiedenis en het zegenrijk werk dier vereeniging en het Reddingsleger, dat naar hij vermoedt,

spoedig Nederland zal bezoeken, bij ons publiek inleiden. Hij zegt niet, of hij op eigen autoriteit dan wel op verzoek van generaal BOOTH deze taak van Heraut heeft vervuld, ofschoon voor de laatste onderstelling wel eenigszins zou pleiten, dat hij alle bijzonderheden grootendeels ontleend heeft aan bescheiden, hem door het hoofdkwartier van het Reddingsleger in Londen verstrekt.

In aangenamen vorm verhaalt hij het ontstaan en de gestadige uitbreiding van het Reddingsleger.. Dit geschiedverhaal getuigt niet alleen van des schrijvers belangstelling in den arbeid van WILLIAM BOOTH en diens echtgenoote, wier portretten hij in zijn boekje heeft opgenomen, maar van zijne vurige bewondering voor hunne zelfverloochende liefde, onvermoeiden ijver en (in zijn oog) voortreffelijke bekeeringsmethode. Hij veroorlooft zich geen enkele aanmerking en poogt daarentegen alles, wat ons Nederlanders vreemd voorkomt, verklaarbaar te maken. Het geheele optreden van het Leger is hem een werk Gods. Op zeer onderhoudende wijze doet hij ons getuigen zijn van een veldslag, door de Salvationisten op de straten eener groote stad geleverd. Al de tafereelen, zoo bekend uit FUNKE's Englische Bilder in deutscher Beleuchtung, worden ons hier eenigszins gevarieerd te genieten gegeven. Zou de heer C. v. L. werkelijk meenen, dat hij door zulk eene beschrijving, die wel twintig bladzijden van zijn boekje beslaat, in Nederland de belangstelling van het lezend publiek voor het Heilsleger zou kunnen opwekken? Ernstige christenen zullen zich van zulke vertooningen afwenden met een: Non tali auxilio. Ook door de uiteenzetting van de bedoelin-

gen van het Reddingsleger in een soort „Kort Begrip in vragen en antwoorden" zullen zij zich niet bevredigd gevoelen. Openlijk wordt daarin toch de stelling verdedigd, dat het doel de middelen heiligt en alles, wat de goddelooze menigte tot nadenken kan brengen, reeds daarom geoorloofd en voegzaam is. Ook wordt aan de officieren de raad gegeven vooral toe te zien, dat hunne proclamaties gelezen worden. Daar nu een gewone oproeping tot een godsdienstoefening niet veel indruk maakt op dieven, dronkaards en dergelijken, moeten zij de nieuwsgierigheid prikkelen op alle mogelijke wijze, al ware het ook dat zij daardoor de godsdienstige gevoelens van meer ontwikkelden kwetsten. En welk een eenzijdige opvatting van het gebed ligt er in het voorschrift, dat alle soldaten over geheel de aarde verspreid, zich elken dag om half een moeten samenvoegen tot een internationaal gebed voor elkander en voor de verlossing der wereld!

Vervolgens moeten nog een stukje van Mevrouw BOOTH en eenige brieven van officieren, die in Australië, Zwitserland en Frankrijk werkzaam zijn, dienst doen om ons volk voor het Reddingsleger te winnen. Die brieven kunnen ieder overtuigen, dat zij met groote zelfverloochening en toewijding en gewoonlijk niet zonder vrucht onder de diepstgezonkenen arbeiden, maar toch heeft dunkt mij SPURGEON gelijk, als hij zegt: Het Christendom is mij te goed en te heilig, om verlaagd te worden tot een soldatenspel.

C. v. L. besluit zijn boekje met de verzekering, dat hij volstrekt niet het Reddingsleger wenscht uit te noodigen, om ook hier te lande vestingen te bouwen, van waar uit de vijand bestookt zou kunnen

worden; hij wil Gods raadsbesluit niet vooruitloopen. Ik geloof evenwel, dat hij zeer dankbaar is geweest toen generaal BOOTH besloot, ook de verovering van Nederland in zijn krijgsplan op te nemen.

De veldtocht is thans in vollen gang. Het hoofdkwartier voor Nederland is gevestigd Dan. Stalpertstraat n°. 88 te Amsterdam. Van optochten met muziek en banieren of vertooningen op straten en pleinen heeft men in ons land wijsselijk afgezien. Het ontbreekt den leiders niet aan menschenkennis en diplomatischen takt. Voor Nederland is een vergaderlokaal voldoende en dit is onlangs geopend in de Gerard Dou-straat n°. 69. Voor weinige maanden hield in datzelfde huis de vereeniging „Emanuel" hare vergaderingen, nog vroeger moet er een café-chantant zijn geweest. Wanneer gij thans de „Volkszaal" binnentreedt, bevindt gij u in een vrij ruime zaal, waarvan de muren met rood doek behangen zijn. Al aanstonds wordt uw oog geboeid door onderscheiden spreuken in duidelijke witte letters, die de bedoeling van het Reddingsleger aanwijzen. Hier leest gij: „JEZUS stierf voor u!" ginds: „Bekeer u van uwe booze wegen!" elders: „Zie op JEZUS en leef!" en boven de deur: „Zondaar waarheen? hemel of hel?" Op den achtergrond der zaal verheft zich het platform, waar de leiders zich bevinden: de commissaris RAILTON en de stafkapitein J. K. TYLER met hunne echtgenooten, de luitenant G. J. GOVAARS, de heeren SCHOCH, BROMET en eenige anderen. De eerstgenoemde heeren zijn in officiers-uniform, bestaande in een zwart lakens jacquet, op den kraag waarvan in zilver de letters S. en A. (Sal-

vation Army) waren geborduurd, en in een rood wollen of tricot kamizool tot de kin dichtgeknoopt. De Engelsche dames zijn in 't zwart gekleed en dragen Grenaway-hoeden met roode linten.

Zondag 8 Mei l.l. werden voor het eerst vier vergaderingen gehouden. Een ooggetuige, (3) die de tweede vergadering van half elf bijwoonde, deelt ons mede, dat er toen wel 500 menschen meest mannen tegenwoordig waren. De samenkomst werd door den heer BROMET geopend met een korte toespraak en gebed. Het publiek liet niet na telkens zijn instemming te betuigen, zoodat onder het gebed herhaaldelijk O! of Amen! gehoord werd. De toespraken werden afgewisseld door liederen, in den trant der zangen van SANKEY, die op eenvoudige en opwekkende wijzen gezongen werden, zoodat het den aanwezigen gemakkelijk viel, de refreinen mee te zingen. Wanneer een der officieren onder begeleiding van een viool gezongen had:

Hoor de stem van JEZUS roepend
Kom, o zondaar! kom tot mij,
Ik heb rust en vrede voor u,
'k Maak u van uw zonden vrij,

herhaalde de vergadering eenige malen de woorden:

Neem mijn heil aan, neem het aan
En wees verheugd.

De toespraak van den heer TYLER over de genezing van den melaatsche, waarin hij krachtig aandrong op bekeering en het toevlucht nemen tot JEZUS, werd door den heer GOVAARS uit het Engelsch vertaald. Kort maar soms aangrijpend waren ook de mededee-

lingen en geloofsgetuigenissen der andere heeren en dames. In die bijeenkomst kwam niemand (zooals de term luidt) „uit naar de zondaarsbank," in de laatste bijeenkomst van dien dag evenwel werd een schitterende overwinning behaald, toen niet minder dan zestien personen, meest mannen, weenende en biddende aan de zondaarsbank knielden.

Sinds 8 Mei zijn die bijeenkomsten dagelijks onder grooten toeloop voortgezet. De aanvoerders, wier toespraken aanvankelijk, vergeleken met hetgeen in Engeland pleegt gezegd te worden, van groote zelfbeheersching blijk gaven, worden iets vrijer; aan de keus der liederen b. v. wordt veel minder zorg besteed. Ons volk is er Goddank! nog niet rijp voor, om een lied: „JEZUS stierf voor mij op Golgotha!" te hooren uitgalmen op de wijze van een straatdeun. De ergernis geeft zich soms op min voegzame wijze lucht. Aan spotters ontbreekt het er ook niet. Voortdurend moeten zes politieagenten de zaal bewaken, waarin thans alleen zij worden toegelaten, die te voren zich van een plaatskaart hebben voorzien. Tot eer der aanvoerders moet gezegd worden, dat zij bij dergelijke gelegenheden een bewonderenswaardige kalmte aan den dag leggen en op onbevooroordeelden den indruk maken, het ernstig te meenen en niets anders te bedoelen dan op hunne eigenaardige manier zielen te behouden.

De officieren zijn zeer tevreden over de ontvangst van het Leger in ons land en het succes tot dusver behaald. Volgens een courantenbericht moeten in een groot kleerenmagazijn in de Kalverstraat 48 uniformen besteld zijn voor nieuw gewonnen strijders. De Gideonsbende is derhalve reeds gevormd, die als Nederlandsche heilssoldaten

een blauwe pet mogen dragen met roode bies en een rooden wapenrok met dubbele rij groene knoopen. Het vlammend vuur op hun borst en de twee S S op hun kraag zullen hen wel dagelijks herinneren aan de plichten, die op hen rusten, en mochten zij verflauwen in hunnen ijver, mochten zij meenen, dat zij door het afleggen van hun wapenrok voor een poos van hun verplichtingen ontslagen zijn, dan zullen de letters L. d. H. waarmee hun ondergoed gemerkt is, hen een waarschuwende stem doen hooren. Denkt men dan waarlijk door zulke kinderachtigheden als mooie knoopen en schitterende kleuren zondaren met God te verzoenen?

Sinds verleden week is men begonnen, om behalve door het gesproken ook door het geschreven woord invloed op de menigte uit te oefenen en heeft men uitgegeven het eerste nummer van „de Heilssoldaat, officieel orgaan van het Reddingsleger." Welk een heilige geestdrift spreekt er uit het artikel van den Heer RAILTON, getiteld: „Vuur", waar hij het doel van den „Heilssoldaat" omschrijft! Hij wil de rust van vele rustigen verstoren en als een ELIA ijveren voor den Heer. Voorts vindt gij in dit blad het antwoord op de vraag: Wie is WILLIAM BOOTH? een brief van den generaal; een overzicht van den onbloedigen oogst sedert er in onze hoofdstad gevochten wordt; een strijdzang (op de wijze van: die Wacht am Rhein); een uitnoodiging (op de wijze van: Oranje boven! leve Willem III); en voorts verslagen van de gevechten in Nederland geleverd. Doet echter de advertentie: „Gevraagd 10,000 Hollan-„ders, die zich zelf willen opgeven, om voor God te „leven en Hem te dienen om Nederland aan Zijne

„voeten te brengen" — niet eerder denken aan Uilenspiegel dan aan een ernstig blad?

Ik zal niet ontkennen, dat deze beweging voor ruwe karakters, die tot nu toe geheel buiten aanraking met de christelijke gemeente gebleven zijn, ten zegen kan wezen, vooral wanneer het Leger er zijn werk van maakt hen te ontrukken aan hunne verderfelijke omgeving, maar voor de zedelijke en godsdienstige herleving van ons volk verwacht ik er weinig heil van. Terecht heeft mijn vriend VAN LOENEN voor eenige jaren in dit Tijdschrift gezegd: „Ik meen het recht te „hebben om weinig waarde te hechten aan bekeeringen, „die voor het groote meerendeel ongetwijfeld de vrucht „zijn van een plotselinge, heftige maar kortstondige „aandoening van het zenuwgestel, en niet van ernstigen „en aanhoudenden strijd tegen het eigen ik en tegen „de machten des kwaads; die dus niet zijn gebaseerd „op den vasten bodem van een welgegrond geloof en „van een weloverwogen voornemen, om zich in waar„heid discipelen van JEZUS te betoonen (4).

Toch komt het mij voor, dat in het optreden der Salvationisten en hun aanvankelijk succes in vele landen eene ernstige beschuldiging ligt opgesloten tegen het Protestantisme, dat zijne roeping heeft verwaarloosd. De Protestantsche Kerk is meer en meer geworden een Kerk voor de gegoeden. Om aan hare godsdienstoefeningen deel te nemen, moet men nu eenmaal Zondagsche kleeren hebben; de haveloos gekleeden durven er niet komen, en indien zij eens kwamen, zou hunne verschijning niet heel wat ergernis veroorzaken? Gaat daarentegen naar de Gerard-Doustraat. Daar ziet gij menschen uit de armoedigste achterbuurten, mannen

bemorst met pik en vuil, vrouwen getooid in alle mogelijke en onmogelijke afgedragen kleedingstukken. Daar kunt gij op de uitgeteerde gezichten een lange en bange geschiedenis van ontbering lezen. Daar ontmoet gij hen, die hunne dagen doorbrengen in de afzichtelijkste verblijfplaatsen en soms niet vreemd zijn aan het leven in de gevangenis. Ja, 't is jammer, dat zij op zulk een geruchtmakende en eenzijdige wijze met het Evangelie bekend moeten worden, maar wanneer zal de geest van christelijke liefde vaardig worden over de gemeente, om hen in hunne holen en spelonken op te zoeken?

Een poging tot verbetering der mindere volksklassen wordt b. v. te Rotterdam gedaan van wege den Kerkeraad, die wijkbroeders uitzendt tot de armen en verwaarloosden, die buiten het bereik der Evangelieprediking blijven. Zulke wijkbroeders hebben een eigenaardig moeilijke taak. Zij zijn niet tot dien werkkring opgeleid en al is hunne liefde groot, hunne handen zullen wel eens verkeerd staan, en meer dan eens het juiste woord hun ontbreken, om allerlei bezwaren en tegenwerpingen te weêrleggen vooral wanneer zij met socialisten in aanraking komen. Een groote dienst wordt hun dus ongetwijfeld bewezen door Dr. A. J. TH. JONKER, die zijne toespraak op de laatste vergadering der Algemeene Wijkbroeders-Vereeniging in het licht heeft gegeven. Zijn „Proeve van beantwoor„ding der vraag: wat behoort door den wijkbroeder „gedaan te worden tegen den wassenden stroom der „socialistische woelingen van den tegenwoordigen tijd?" werd de Redactie van dit Tijdschrift toegezonden.

Gaarne vestig ik de aandacht op deze brochure,

want uit de door Dr. JONKER gegeven wenken is heel wat levenswijsheid te putten. Deze raadgevingen verdienen in ruimeren kring gelezen en overdacht te worden. Ook anderen dan wijkbroeders zullen er wel bij varen, wanneer zij luisteren naar den raad, om het betrekkelijk recht te erkennen, dat er in de zoogenaamde socialistische beginselen schuilt. „Een „socialist moge dwalen, hij is daardoor nog geen zedelijk „monster geworden. Hij verdient niet op één lijn ge„plaatst te worden met de dolle sansculotten, die barri„caden opwierpen op de straten van Parijs. Voor de „ontaarding van zijn beginsel bij anderen is niemand „aansprakelijk, evenmin als voor de buitensporigheden, „die in naam van het beginsel door drijvers en ge„drevenen worden gepleegd." Terecht waarschuwt hij tegen verkeerd geplaatsten bekeeringsijver. Op de klacht van den socialist over gebrek aan werk en gebrek aan brood mag nooit enkel geantwoord worden met de vraag: en hoe staat het met uwe ziel? Zulks is in strijd met de waarachtige liefde. Ook Dr. JONKER erkent de schuld der gemeente aan de maatschappelijke en zedelijke ellende onzer dagen en stemt toe, dat de Kerk in haren tegenwoordigen vorm hare heerlijkheid verloren heeft. Nochthans is het Evangelie niet aansprakelijk voor de ongerechtigheden zijner belijders. Integendeel het Evangelie moet worden aangeprezen als het eenige redmiddel tot hervorming der sociale toestanden en de reddende kracht des Evangelies moet door practische hulpvaardigheid bewezen worden. Hoe zeer ware het te wenschen, dat allen, die in den maatschappelijken en godsdienstigen toestand der lagere volksklassen belang

stellen, Dr. JONKER's uitspraak ter harte namen, dat één daad meer vermag dan duizend woorden.

Een daad, een daad des geloofs, is de oprichting geweest der „Vereeniging tot steun van Verwaarloosden en Gevallenen". De bekende Directeur der Heldring-Gestichten, die op dit gebied zeer zeker recht van spreken heeft, verzekert met beslistheid, dat elke andere godsdienstige richting behalve de zijne onmachtig is om tot redding van verwaarloosden en diep gevallenen werkzaam te zijn. Desalniettemin heeft Dr. G. J. D. MOUNIER zich niet laten afschrikken om in vrijzinnig christelijken geest op dit gebied der philanthropie werkzaam op te treden. Hij oordeelt — en immers te recht — dat het Christendom zoo rijk, zoo diep is, dat het met de orthodoxe levens- en wereldbeschouwing niet uitgeput is, maar acht het nu ook zijn plicht te waken, dat het niet weder in het keurslijf van een andere eenzijdige opvatting gekneld worde.

Had hij, die thans openlijk verklaart: „niet om „beschouwingen over, maar om het christendom in het „hart, om de praktijk des christendoms in zijn rijke „verscheidenheid is het ons te doen," — reeds vóór jaren bij den vorigen Redacteur der Kerkelijke Courant, onzen onvergetelijken BROUWER, warme instemming gevonden en de belofte van hulp ontvangen, met diens dood scheen dit plan voor goed vervallen te zijn. Later is het hem gelukt ernstige Modernen voor zijn plan te winnen en op 22 Febr. ll. de genoemde Vereeniging in het leven te roepen. Al bestaat het toen gekozen Bestuur uitsluitend uit Modernen, de Vereeniging zelve wil niet modern heeten noch het zijn, en met ingenomenheid is het feit begroet, dat op de laatstgehouden Evangelische Vergadering te Groningen ongeveer 60

Evangelischen als leden toetraden, daarmede het voorbeeld volgende van den ook reeds overleden VAN GRIETHUYSEN te Rotterdam. Het Bestuur mocht hare pogingen aanvankelijk bekroond zien, toen op 3 Juni ll. de eerste Directrice op het vriendelijk gelegen Asyl Vecht-zicht bij Breukelen kon worden geïnstalleerd en drie dagen later een tweetal verwaarloosde kinderen konden worden opgenomen.

In Groningen is breedvoerig gesproken over de licht- en schaduwzijde dezer Vereeniging, die hulp wil verleenen aan:

1°. kinderen, wier opvoeding dreigt verwaarloosd te worden of reeds verwaarloosd wordt;
2°. oudere meisjes, die strengere leiding behoeven dan zij van hare ouders of voogden ontvangen;
3°. ongehuwde moeders;
4°. ontuchtige vrouwen, die haar leven wenschen te verbeteren.

Ik ben niet blind voor de aldaar geopperde bezwaren en ten volle overtuigd, dat men vele teleurstellingen zal ondervinden — wie ondervindt geen teleurstellingen, wanneer hij met allen ernst den strijd tegen de zonde in 't eigen hart en daarbuiten aandurft? — maar toch geloof ik, dat het niet de geest van het humanisme maar de geest van CHRISTUS is, die hen tot dezen arbeid der liefde dringt. Om haar voortreffelijk doel heeft deze vereeniging mijne volle sympathie en ik bid haar Gods onmisbaren zegen toe. Moge zij vele jonge dochters bewaren voor het pad der zonde en haar opvoeden tot nuttige leden der maatschappij, en bovenal tot geloovige christinnen, die door haar leven God verheerlijken! Moge zij vele zon-

daressen, die wenschen te ontkomen aan den poel van verdorvenheid, waarin zij verkeeren, de reddende hand bieden en haar tot steun zijn, wanneer zij een nieuw leven willen beginnen! Moge de Vader in den hemel de mij zoo nabestaande Directrice met kracht uit den Hooge bezielen bij haar heerlijke maar moeitevolle levenstaak! Worde het haar gegeven steeds de rechte snaren aan te roeren in het hart harer beklagenswaardige zusters en aan hare redding te arbeiden met die liefde, die langmoedig is en goedertieren, die alle dingen gelooft, die alle dingen hoopt, die alle dingen verdraagt en nimmermeer vergaat!

Met vreugde begroet ik het eerste nummer van „Het Evangelie. Maandblad gewijd aan de christelijke philanthropie.” Het staat onder redactie van den man, van wien de oproeping tot het stichten der bovengenoemde Vereeniging is uitgegaan en die thans de ijverige secretaris-penningmeester van het Bestuur is. Dit Maandblad heeft een dergelijke strekking als de „Bode der HELDRING-gestichten” ten opzichte van de inrichtingen te Zetten; het wil de betrekking levendig houden tusschen de leden en vrienden der Vereeniging en hen, die in den arbeid der reddende liefde praktisch werkzaam zijn. In een woord „Aan onze vrienden” deelt de Redacteur mede, dat hij wil arbeiden in dien echt godsdienstigen geest, die niet vraagt: wat leert Gij? maar die met de vraag tot u komt: Wie zijt Gij? Het is hem voor en boven alles te doen om dat geloof des harten, dat zich openbaart in de werken der liefde. Ten overvloede verzekert hij nog, dat deze nieuwe Vereeniging niet vijandig staat tegenover HELDRING's stichting, maar integendeel in de

vriendschappelijkste verhouding naast haar. Terwijl de HELDRING-gestichten feitelijk alleen openstaan voor Orthodoxe Protestanten, wil deze Vereeniging allen, Israëlieten zoowel als Christenen, Roomschen evenzeer als Protestanten, ieder naar de inspraak van zijn wel verflauwd maar nimmer toch geheel uitgedoofd godsdienstig gevoel, helpen en zedelijk opheffen. Hij hoopt in dit maandblad mee te deelen, wat er in het Asyl plaats heeft en welke nooden en zorgen men heeft. In zekeren zin zal het dus een „bedelblad" zijn, maar aan de andere zijde hoopt het toch weer iets te geven, namelijk versterking van het geloof in den adel der menschelijke natuur. De Redacteur kan wel niet beloven zijn persoonlijke godsdienstige overtuiging te verzwijgen, maar ieder mag zich vrij in dit blad uitspreken. Orthodoxen zoowel als Evangelischen en Modernen zullen nooit te vergeefs om plaatsruimte vragen.

In dit eerste nommer vinden wij verder een korte geschiedenis van het ontstaan dezer Vereeniging en eene beschrijving van het eerste nu gevestigde Asyl te Breukelen. Aan alle vrienden en vriendinnen van christelijke philanthropie meen ik de lezing van dit Maandblad dringend te mogen aanbevelen. De prijs van *f* 1,25 per jaar zal wel niemand afschrikken.

Mogen wij het een verblijdend verschijnsel noemen, dat uit den kring der Modernen een dergelijk Maandblad is voortgekomen, in een voordracht van een hunner meest bekende woordvoerders, Dr. H. U. MEYBOOM te Assen, verschijnen zij in een geheel ander licht. Wanneer werkelijk in de gezinnen der Modernen zoo wordt gedacht en gesproken, als 't ons hier wordt meegedeeld, dan ziet het er recht treurig bij hen uit, en toch Dr.

MEYBOOM is iemand, die het weten kan. Beseffende dat zijne richting op den duur met vernietiging bedreigd wordt, wanneer niet telkens weder nieuwe verdedigers der moderne levensbeschouwing optreden, had hij het voornemen opgevat om in de voornaamste plaatsen van ons land een voordracht te houden, en daarin zijn geestverwanten op te wekken hunne zonen tot den predikdienst aan te moedigen. Het bleek, dat men daarop in de meeste plaatsen niet gesteld was. Hem werd geantwoord: „Wij kunnen u geen behoorlijk publiek verzekeren", en dat terwijl een begaafd spreker een onderwerp zou behandelen zoo bij uitnemendheid actueel! Ofschoon het genoegzaam bekend is, dat er 328 vacaturen in de Hervormde kerk bestaan en er in den Cursus 1885/86 slechts 216 theologische studenten aan de verschillende Universiteiten studeerden tegenover 1075 medici, durfde men MEYBOOM toevoegen: „Wij willen u wel hooren mits over een ander onderwerp." Zal hij zijn doel nu beter bereiken door het uitgeven zijner voordracht onder den titel „de Predikantsbetrekking"? (5).

De auteur heeft in lossen stijl en onderhoudenden vorm zijn onderwerp behandeld. Hij spreekt zeer gemakkelijk en populair en weet door menig treffend citaat de aandacht zijner hoorders te boeien. Vooral uit VAN KOETSVELD's „Schetsen uit de Pastorie van Mastland", doet hij menigen gelukkigen greep. Trouwens welk boek bestaat er ten onzent, waarin de predikantsbetrekking ten platten lande zoo naar het leven geteekend wordt als in die reeds vóór 50 jaar geschreven maar toch ganschelijk niet verouderde Schetsen van onzen hofprediker, op wiens tachtigsten geboor-

tedag onlangs menschen uit alle standen en van elke richting hunne belangstelling toonden?

Na gewezen te hebben op het steeds toenemend getal van leeg staande pastoriën en de geestelijke schade vooral daardoor veroorzaakt, teekent MEYBOOM in enkele trekken de blijvende waarde der predikantsbetrekking. In de macht van het levend woord, in de onmisbaarheid van godsdienstonderwijs, in de wenschelijkheid van middelaars tusschen de standen, van pioniers der beschaving in de kringen van minder ontwikkelden ziet hij drangredenen voor de jongelieden uit moderne gezinnen om de predikantsbetrekking te kiezen. De slotsom waartoe hij na de uiteenzetting van de lichtzijde dier betrekking komt, is deze dat zij „tot op zekere hoogte onmisbaar is voor de maatschappij." Mij dunkt ook de moderne, die nog aan de komst van het Godsrijk gelooft, kan dat „tot op zekere hoogte" gerust weglaten. Ook voor hem zijn profeten geheel onmisbaar, zal de wereld niet verzinken in materialisme en oppervlakkigheid.

Dr. MEYBOOM geeft zich in het tweede deel zijner voordracht heel wat moeite om de bezwaren, die tegen het aanvaarden der predikantsbetrekking te berde gebracht worden, en 't zijn soms al zeer vreemde bezwaren, uit den weg te ruimen. Het heeft mij daarbij getroffen, dat hij voortdurend spreekt van de betrekking van predikant, nooit van die van Evangeliedienaar of herder. Dit hangt natuurlijk samen met de richting des auteurs. Ware de predikant ook voor hem de prediker der blijde boodschap van Gods genade tegenover zondaren, een getuige van Gods openbaring in CHRISTUS, een arbeider in 's Heeren wijngaard, hij zou vele bezwaren gemakkelijk onvermeld hebben kunnen

laten. Ik herlas nog eens het welbekende „Lob des Pfarrers" van KARL GEROK (6). De dichter van het

Ein jeder Stand hat seine Würde,
Ein jeder Stand hat seine Pein;
Doch keiner trägt so süsze Bürde,
Und trägt so edle Freuden ein.

heeft een andere voorstelling van den „Pfarrer" als de Nederlandsche lofredenaar van de predikantsbetrekking. Trouwens de Duitsche dorpsleeraar, die als „Seelsorger" zijner gemeente geheel opgaat in zijn herderlijk werk, maar dan ook

Vom Schlafrock sanft umweht,
Im Sammet-Käppchen spät am Abend,
Noch schmauchend durch den Garten geht,

heeft een geheel ander leven dan zijn Hollandsche ambtgenoot, die van de eene vergadering naar de andere spoort, door lezingen, die hij houdt, nog al eens buiten zijn woonplaats vertoeft, als correspondent van onderscheidene dagbladen optreedt en praktisch in allerlei vereenigingen de waarheid bevestigt van het woord: „Zonder predikanten gaat het niet!" Wie met GEROK zegt

Wenn freudig Gottes Wort zu künden,
Der Pfarrherr auf der Kanzel steht,
Uns weist zum Herrn und straft die Sünden,
Als Pastor, Priester und Profet.
Das sind des Amtes Weihestunden,
Das ist des Pfarrers Ehrentag;
Habt ihr ein Amt auf Erden funden,
Das solchen sich vergleichen mag?

hij zal de bezwaren, die er tegen bestaan, niet te breed uitmeten. De Duitsche dichter zou vreemd ophooren, wanneer hij vernam, dat hier te lande onder de redenen, waarom weinigen predikant worden, ook genoemd wordt: „een zekere epidemie van dominés-vrees onder „de gymnasiasten, die sigaren rooken, hun speelclub „weten te organiseeren, geen tijd hebben voor het bij„wonen der catechisatie, in de kerk niet komen en met „medelijden vragen: „wie wordt er nu nog theoloog?" (7) Eigen schuld! zou hij ons toevoegen; in Duitschland is van zulk eene epidemie niets te bespeuren, zou het ook wezen, omdat daar die spes patriae der gymnasia tot op zekeren leeftijd niet mag rooken, maar onder behoorlijke tucht staat, zoodat er van speelclubs niet veel komt? De anti-godsdienstige geest der Gymnasia zal op den duur alleen overwonnen kunnen worden door den godsdienstigen geest van het ouderlijk huis. Wanneer de gymnasiasten thuis met achting en eerbied hoorden spreken over predikanten en hun ouders wat meer paedagogischen takt wilden gebruiken bij het uiten van hun gevoelen over gehoorde preeken, zou de epidemie wel ophouden.

Het bezwaar, gelegen in de opheffing van vele kleine gymnasia, waardoor de voorbereiding voor de Akademie veel kostbaarder is geworden, drukt de theologie niet meer dan de andere wetenschappen. Ook is 't goed, dat Dr. MEYBOOM eens aantoont, dat er vrij wat overdrijving bestaat in de klachten over kleine traktementen. Helaas! er zijn onder de predikanten met groote gezinnen van die minimum-lijders, die onder den druk van finantieele zorgen schier bezwijken, maar zou het velen niet aan te raden zijn, hun eischen aan

het leven wat lager te stellen? Waar staat geschreven, dat een predikant zooveel beter bezoldigd moet worden dan zij die andere betrekkingen bekleeden? Waarom moet dan een pastorie naar den laatsten smaak worden gemeubileerd? is hij, in wiens huiskamer donkere overgordijnen het licht onderscheppen, zooveel gelukiger dan hij, bij wien het volle daglicht door goedkoope neteldoeksche gordijnen kan binnenstroomen?

Afdoende wederlegt de auteur verder de tegenwerping, dat de predikantsbetrekking gevaar kan opleveren om de eerlijkheid van karakter te verliezen. Wanneer hij daarna echter de hoofdoorzaak ter sprake brengt, waarom moderne jongelieden niet predikant willen worden, dan vind ik zijn verdediging van het ambt al bijster zwak.

In de taak van den predikant is naar het oordeel van sommige modernen veel, wat den zoon der 19e eeuw tegen de borst moet stuiten. Hij moet immers de gemeente voorgaan in het gebed! Dr. MEYBOOM die zelf „gebedsverhooring" houdt voor iets dat bij het verouderde bidden behoorde en in 't ware bidden enkel symboliek ziet, stelt den zoodanige gerust met de verzekering: „Meent iemand de stichting van de godsdienstige samenkomsten beter te kunnen bevorderen „door de gebeden achterwege te laten, wie zal het „hem verbieden? Hij is immers ten eenenmale vrij!" Voor anderen weder is het Avondmaal een steen des aanstoots. Het schijnt in moderne kringen bij die plechtigheid al zeer ontstichtelijk toe te gaan. „De „heeren" en „dames" die liever uit hun eigen beker „drinken dan uit een gemeenschappelijken en hunne „inferieuren, die niet minder willen zijn dan zij, en wie

„verder door den indruk der plechtigheid niet worden „geimponeerd of er zich niet bij op hun gemak gevoelen," verlaten „met een vervaarlijk gedruisch" de kerk. Dr. M. zegt, dat het samenzijn met de weinigen, die overblijven, stichtelijk is, dat hij zich onder hen te huis gevoelt en het hem niet verdriet, tot hen een woord van levensernst te spreken, maar waarom dan die huiswaarts keerende „heeren" gelokt naar de leeg staande pastorien door de bewering: „Zij het ook en „worde het meer en meer openbaar, dat het Avondmaal „niet meer is van dezen tijd, wat dan nog? Zou het een „reden zijn om de predikantsbetrekking niet te aanvaar„den? Als of predikant te zijn en Avondmaal te vieren „onvoorwaardelijk aan elkaar verbonden waren!" Evenzoo wordt hij, die opziet tegen het bedienen van den doop vertroost door de toezegging, dat de tijd de oplossing wel zal brengen, d. w. z. dat de doop wel zal worden afgeschaft, indien de moderne predikanten door persoonlijken invloed die oplossing maar verhaasten.

Ik hoop en vertrouw, dat menschen die dergelijke gemoedsbezwaren hebben, door Dr. MEYBOOM niet tot andere gedachten gebracht zullen zijn. Het is beter, dat zij hunne kinderen opleiden voor elke andere betrekking dan voor die van predikant.

Ten laatste wordt nog een bezwaar genoemd, dat volgens Dr. M. alle overige in belangrijkheid overtreft: de ontbinding der Hervormde Kerk is reeds in vollen gang, zal niet de moderne predikant daarvan het slachtoffer worden? Hij zal het worden, verzekert MEYBOOM, maar ook dat mag moderne jongelieden niet op een afstand houden, dan zijn ze juist noodig. „Ach werden wij maar eens „aan den dijk gezet!" zoo roept hij uit. „Triomfeerde

„maar eens de orthodoxie! Dan zouden de trage sla-„pers wel wakker worden! Dan zou er ook wel eens „een nieuw leven komen!" Dan zou de predikantsbetrekking allerlei wijzigingen ondergaan, dan zou wellicht de orator, de docent en de pastor niet langer in één persoon vereenigd behoeven te blijven, dan zou het godsdienstig onderwijs een hooger vlucht nemen, dan zou eerst het ware moderne gemeenteleven ontstaan.

Ik heb eerbied voor zulk een geloof in de levenskracht van zijn beginsel, maar MEYBOOMS verwachtingen en wenschen zijn volstrekt niet de mijne. Ik zou den dag betreuren, waarop de Volkskerk ontbonden werd, en dan de een orator, de ander catecheet, een derde pastor werd. Niet elke dezer ambtsbezigheden op zich zelve, maar de Evangelieverkondiging in haren vollen omvang verzekert aan den predikant een zegenrijken invloed. Neen! zonder predikanten gaat het niet! Mocht daarom niet alleen bij de leden van den Protestantenbond, maar bij alle ouders, van welke richting zij ook zijn, het aangrijpend slot van MEYBOOMS voordracht, dat ik niet nalaten kan hier mede te deelen, weêrklank vinden:

„Geeft ons uwe kinderen! Spreekt hun reeds vroeg „van een schoonen werkkring, die hun is weggelegd, „een schoone taak, die zij te vervullen hebben; een „werkkring, waarin geen schatten te verdienen zijn, „maar iets beters dan schatten; geen eer misschien „naar de wereld te behalen is, maar iets hoogers dan „eer. Spreekt hun reeds vroeg van een wetenschap, „die inderdaad de wetenschap der wetenschappen is, „omdat zij de hoogste belangen der menschheid ter „behandeling kiest, en van een leven, dat geheel en „onvoorwaardelijk gewijd is aan het beste, waarvan

„menschelijke harten droomen kunnen. Tracht in hen „aan te blazen den lust, die vroeger zoo menigeen der „edelsten en kloeksten bezielde, den lust om met woord „en daad de belangen te behartigen van „het Konink-„rijk", het hoogere leven en den innerlijken vrede te „bevorderen in de maatschappij. Spreekt hun van „predikant te worden! En als zij glimlachen, bezweert „dien glimlach! Doet een beroep op den beteren mensch „in hen, op hunne vatbaarheid voor levensernst, waar-„heidszin en liefde. En vooral gaat hen voor, door „in eigen persoon en wandel te getuigen van uwe „waardeering van geestelijk leven en van de welge-„meende pogingen dergenen, die, op welke wijze dan „ook, dat leven willen wekken. Draagt welbewust en „opzettelijk van het uwe bij, opdat de stroom, die door „de ongunst der tijden afvoert van het godsdienstig „gemeenschapsleven, weêr derwaarts worde heengeleid, „tot een zegen voor ons volk!

„Als er geen profetie is, wordt het volk bandeloos.
„Och, of dan al het volk des Heeren profeten ware!"

Veenwoude, 13 Juni 1887. W. I. LEENDERTZ.

AANTEEKENINGEN.

(1) WILLIBALD BEYSCHLAG. Die Religion und die Moderne Gesellschaft. Halle, EUGEN STRIEN, 1887.

(2) Wanneer het boekje: „Het Reddingsleger, wat wij Nederlanders er van mogen en moeten denken, door C. v. L. een Nederlander, Amsterdam" is uitgegeven, kan moeilijk met nauwkeurigheid gezegd worden, daar geen jaartal vermeld wordt.

(3) J. A. TOURS in de Hervorming van 14 Mei 1887. Eene even uitvoerige beschrijving dier vergadering geeft: De Heilsoldaat. Juni 1887. N° 1.

(4) Geloof en Vrijheid, 1883 bl. 329.

(5) De Predikantsbetrekking. Eene voordracht van Dr. H. U. MEYBOOM, Tiel — D. MIJS — 1887.

(6) Blumen und Sterne, Gedichte van KARL GEROCK, 5e Aufl. S. 425.

(7) MEYBOOM, a. w. bl. 22.

BIJDRAGE TOT DE KENNIS VAN HET GEREFORMEERD PROTESTANTISME.

I.

Grooten bijval vonden zij niet — P. HOFSTEDE DE GROOT en H. HEPPE, toen zij, de eerste in 1842, de tweede tien jaar later, meenden in het licht te moeten stellen, dat men niet kon volstaan met eenvoudig te spreken van Lutheranisme en Calvinisme, in het midden en het laatst der 16de eeuw, maar dat er iets was, een geestesrichting, een wijze van godgeleerd denken en zedelijk handelen, die ouder was dan deze beide, en zuiverder de beginselen van het oorspronkelijk Protestantisme vertolkte en handhaafde (1). Niet zonder hartstocht werden zij, soms, minder weêrlegd, dan wel met enkele woorden op zijde gezet. Ik zeg dit, zonder te willen miskennen de betrekkelijke waarheid, die hier te lande aan het verzet van H. J. ROYAARDS ten grondslag lag, noch ook zonder voorbij te willen zien het betrekkelijk recht der opmerkingen door J. H. SCHOLTEN gemaakt, en vooral den humanen vorm prijzend, in welken deze beiden hunne bedenkingen mededeelden (2). Maar ik heb het oog op de groote fout dat verzuimd werd naar het eigenlijk beginsel van de gerezen tegenspraak een onderzoek in te stellen, zoowel in ons vaderland

als in Duitschland, en meer nog denk ik aan het totaal gemis van goede manieren, hetwelk onze duitsch sprekende broeders ten aanzien van HEPPE aan den dag legden. Zoo schreef een man als A. SCHWEIZER in 1854, dat deze laatste minder de historische waarheid dan wel partijbelangen van het oogenblik, en wel bepaaldelijk die der „Union," gediend had. Dit ongunstig oordeel werd evenwel nog overtroffen, om niet meer te noemen, door de ware gramschap, waarmede b. v. R. SÜDHOFF in 1857 op HEPPE aanviel. Op meer dan eene bladzijde zette gene de historiebeschrijving van dezen laatsten als met een bepaald doel geschiedend, op de kaak, en kenteekende haar haast als historievervalsching. Zelfs nog in de tweede uitgave der R. Enc. f. Prot. Theol. u. Kirche meent GÜDER te mogen neêrschrijven, dat „de geleerde Marburger HEPPE" onder den invloed van „kerkelijk-politieke wenschen" had gestaan. Gelukkig dat hetzelfde invloedrijk orgaan, na 's mans dood, in eene wèl geslaagde biographie, bij monde van A. KUHNERT de uitspraak deed, dat „de historische studiën van HEPPE voor eene geheel nieuwe opvatting van vele omstandigheden in het kerkelijk verleden, vooral van den tijd der hervorming, den weg hebben gebaand" (3). Had het HEPPE mogen gebeuren zulk een oordeel te mogen vernemen, gelijk den grijzen DE GROOT het voorrecht te beurt viel nog in 1883 te mogen aantoonen, dat zijne zienswijze ten aanzien van het oorspronkelijk karakter der Nederlandsche Hervorming door velerlei onderzoekingen in een licht geplaatst werd, helderder dan hij het had doen schijnen. En voorts, dat een man als N. C. KIST met hem instemmende, nog beslister dan DE GROOT zelf, het

Calvinisme gekenteekend had, als zijnde „met alles wat er mede in betrekking staat of daaruit is voortgevloeid, gelijk in zijnen oorsprong, zoo ook in zijn aard en strekking, on-Nederlandsch" (4).

Gaarne geef ik toe, dat de schuld van het ongunstig onthaal hetwelk zij vonden, ten deele althans, ligt bij DE GROOT en bij HEPPE zelven. De eerste wilde zeker te veel bewijzen, waar hij b.v. aan den oud-Nederlandschen geest bij uitsluiting toeschreef, wat naar ROYAARDS' aanwijzing ook elders evenzeer werd aangetroffen. Of waar hij het onderscheid tusschen de Liturgie met den Catechismus aan den eenen kant, en de Confessie met de Canones aan den anderen kant, meende te zien in een ongelijke „leer over God," en bepaald in eene verschillende waardeering door de beide eerste van de leerstukken der Drieëenheid en der twee naturen van JEZUS, zoodat de beide laatste eene meer „bespiegelende en bekrompen opvatting" er van zouden zijn toegedaan. Door ROYAARDS is dit reeds t. a. p. ontkend, zooals ook door lateren. Wij zien tegenwoordig nog duidelijker dan zij, dat na de aanvallen door de Bejaarddoopers, die in de Vijftien artikelen der nieuwe Christenen te Augsburg, ook wel Nicolsburger artikelen genoemd, waren gedaan, reeds in 1527, op de Godheid van Christus; na de kritiek door mannen als SERVET en SOCINUS geoefend op de Drieëenheid, ééne zaak moest volgen: namelijk dat de Hervormingsgezinden, allen, met een hun opgedrongen conservatisme, zich hechtten aan de leerbepalingen van Nicaea-Chalcedon; dat deze ketters er toe werden geleid om van hunne orthodoxie, althans in deze stukken, voor Keizer en Paus, voor medestan-

ders en bestrijders, bij ieder belijdenisschrift, hier meer daar minder breed, maar altijd ondubbelzinnig te doen blijken.

Zoo was HEPPE ook niet gelukkig — dit zij evenzeer toegestemd! — bij de karakteriseering van het reformatorisch verschijnsel, dat door hem niet was gezocht, maar dat zich aan hem had opgedrongen bij het doorvorschen van zoo menig archief, het ontcijferen van zoo menig staatsstuk van godgeleerden en kerkelijken aard, bij het lezen van zoo talrijke vlugschriften en zoo vele boeken. Te diep was hij doordrongen van de beteekenis van MELANCHTHON, en te zeer had hij het oog op wat dezen grooten man onderscheidde, dan dat HEPPE kon nalaten wat daar lag tusschen het Lutheranisme en het Calvinisme — wij zeggen getroost: wat er verre stond boven! — Philippisme of Melanchthonianisme te noemen; en verder de Melanchthoniaansche leeroverlevering te beschouwen en te behandelen als den grondslag der oud-protestantsche kerk; ja, zelfs de Tweede Helvetische Confessie van het jaar 1566 voor te stellen als de zuiverste uitdrukking van den geest van MELANCHTHON in zijne tegenstelling, hier, tegen het hoe langer zoo meer ontaardend Lutheranisme; in zijne afwijking, daar, van het de praedestinatie drijvend Calvinisme! Gij verbaast u daarom niet over den glimlach die menigeen om de lippen speelde, en die bij velen tot een grimlach werd! Maar nog meer bevreemdt het u, dat de naam dien HEPPE zelf ook wel gebruikte om het eigenaardig leven en streven aan te duiden, dat zich wel niet afsloot tegen den invloed van Wittenberg; dat ook niet, zooals SÜDHOFF, maar niet naar waarheid, HEPPE laat zeggen

„eene eigenaardige oppositie tegen CALVIJN" voerde (5); dat, zeggen we, de naam: duitsch-gereformeerde kerk en theologie hem niet op den weg bracht; dat hij niet in stede van binnen de grenzen van het Duitsche Protestantisme in engeren zin, de verklaring zocht in het Gereformeerde Protestantisme in breederen zin, voor — en van — die godsdienst en die godgeleerdheid, welke een eigen karakter droegen en als zoodanig hunne plaats innamen te midden van de groote protestantsche wereld; die het oor te luisteren leggend en leerend van LUTHER, maar meer nog van MELANCHTHON, van CALVIJN en ook van BEZA, hierbij hare oorspronkelijkheid en zelfstandigheid niet prijs gaven; voor een tijd misschien op den achtergrond gedrongen, somtijds wel tot zwijgen gebracht, schoon nergens en nooit gedood, en steeds weêr opstaand tot nieuw leven en krachtsontplooiing!

Ik zou niet met YPEY en DERMOUT in hunne bekende en veel te weinig gewaardeerde Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk dit: „noch LUTHER noch CALVIJN", weêr willen doopen naar ZWINGLI, al droegen de zonen en dochteren van de tot nu toe meer aangeduidde dan wel beschreven richting af en toe, zoowel in ons vaderland als in Duitschland, den naam van „Zwinglianen." En waar het ons tot blijdschap strekt, dat dr. F. PIJPER in zijn uitnemend proefschrift: JAN UTENHOVE, zijn leven en zijne werken, dien geest niet gezocht heeft, maar even als HEPPE door dien geest gevonden is, daar doet het ons leed, dat hij JAN UTENHOVE, den edelen vertegenwoordiger er van, „een Zwingliaan" heeft genoemd. Zeker, ZWINGLI heeft dien geest mede

in het leven geroepen, en zal op den bodem van het gereformeerd Protestantisme steeds blijven de eerstgeborene onder vele broederen. Maar was hij niet door zijne wijsgeerige en tot bespiegeling neigende beschouwingswijze, zoo mede door zijne theocratisch-politieke richting, te eenzijdig dan dat hij de man des volks in Zwitserland, en de leider der reformatie elders op den duur kon zijn? De invloed van ZWINGLI op het gereformeerd Protestantisme van het laatst der 16de eeuw, zoowel in Duitschland als in Engeland en Nederland, is dan ook niet wel aanwijsbaar. Ik althans tref de rechtstreeksche sporen er van nergens aan.

II.

Waar vinden wij den vertegenwoordiger van het Gereformeerd Protestantisme, die niet alleen den geest er van het diepst in zich heeft opgenomen, maar die dit ook het zuiverst vertolkt? Den man, die minder een stelsel brengt dan wel een groot beginsel, of wilt ge een frissche en nieuwe opvatting van den Godsdienst en het Christendom; eene opvatting die zeer zeker en onvermijdelijk vermengd zal zijn met velerlei overgeleverde dwalingen; die door de meerderheid der zijnen wellicht meer wordt overgenomen, dan werkelijk reeds wordt verstaan; eene opvatting, die ten grondslag kan worden gelegd aan de protestantsche inrichting van staat en kerk en wetenschap?

Er is een oogenblik geweest in het leven van HEPPE, dat hij op het punt was van het groote raadsel hetwelk hem zijn gansche leven door had vervolgd en geplaagd, te raden; ik bedoel: toen hij in zijne Geschichte des Pietismus und der Mystik de

derde afdeeling begon met het instellen van een onderzoek naar het ontstaan van de foederaaltheologie. Hij was ten allen tijde doordrongen geweest van de overtuiging, dat deze leer, van huis uit, krachtens haar beginsel, universalistisch is. Ook wist HEPPE, dat de vastheid van het genadeverbond, met de hier op gebouwde overtuiging van de volharding der heiligen en van de onverliesbaarheid der genade, in klimmende mate de „Kern- und Sternlehre" was geworden van het gereformeerd Protestantisme. Maar toen hij dit laatste ter neêr schreef — het was in 1860! — meende hij nog altijd deze richting „Melanchthonianismus" te mogen noemen, terwijl hij in de overigens zoo schoone inleiding van zijne Dogmatik des deutschen Protestantismus, drie jaar vroeger, het vaderland van de foederaaltheologie in Heidelberg had gezocht, maar ook weer in die theologie zelve een verjonging, daar ter plaatse, van de melanchthoniaansche dogmatiek had gezien (6).

Geen te gewaagde gissing zal men het achten, als ik beweer, dat onze historicus SEPP aan HEPPE de ware richting aangewezen en hem de aanleiding gegeven heeft om eindelijk in de bovengenoemde Geschiedenis te vermelden, dat HEINRICH BULLINGER het is geweest, bij wien het eerst de foederalistische opvatting der heilsleer op den voorgrond treedt, al zegt HEPPE ten onrechte dat zij in diens Summa het eerst zou zijn uitgesproken. Jammer, dat hij het spoor door SEPP opengelegd, niet heeft gevolgd! Deze toch verwees naar de Sermonum Decades van BULLINGER. En bij de bestudeering dier Decades zou HEPPE hebben gezien, wat ook door SEPP niet schijnt te zijn opgemerkt, dat

de hervormer, zijne uiteenzetting van het onderscheid tusschen het O. en N. Testament en Volk ten einde brengend, naar een tractaat verwijst, dat door hem vroeger reeds over dit onderwerp was bezorgd, en waarvan de prediker bij deze gelegenheid zegt, dat het bij zijne Zürichsche hoorders „algemeen bekend" is. Houdt men nu in het oog, dat het bedoelde tractaat in 1534 het licht zag, en dat het sermoen hetwelk met deze herinnering besloten wordt, omstreeks 1549 werd uitgesproken, dan ligt het voor de hand, dat het zich moet onderscheiden door het buitengewoon belang van zijn inhoud, waar een zoo bescheiden man als BULLINGER zich er na 15 jaar nog op beroept, en waar hij mag zeggen dat ieder er van op de hoogte, dat ieder het er mede eens is (7).

HEINRICH BULLINGER, den 18 Juli 1504 geboren, den 17 September 1575 gestorven, op de grens staande der eerste en der tweede generatie van de reformatoren: van de eerste allen, LUTHER zoowel als MELANCHTHON, ZWINGLI zoowel als OECOLAMPADIUS overlevend; van de tweede velen, LEO JUDAE en CAPITO, à LASCO en UTENHOVE, FAREL, zoowel als VIRET en CALVIJN, voor zich ziende heengaan. Met allen in betrekking hebbende gestaan; op allen invloed ten goede hebbende geoefend, althans voor een tijd; de vraagbaak van velen, hoog geacht door de meesten; geëerd en geliefd tot zijn dood door hen wier oogen geopend waren geworden voor de waarneming van dit edel karakter en van dezen rijken geest, en aan wier harten het voorrecht was ten deele geworden om een diepen indruk te ontvangen van deze even zachtzinnige als krachtige, even diep gemoedelijke als door denkkracht sterke persoonlijkheid!

Welk een tijd dien hij doorleefde, èn — mede maakte! Want een groote roeping had hij in de eeuw der Reformatie. Op zijn 27ste jaar ZWINGLI moetende vervangen als leidsman van het door Rome schijnbaar tegen den grond geworpen, door LUTHER en de zijnen gevloekt sacramentarisme, ons gereformeerd Protestantisme. Zijn verdeeld vaderland moetende hereenigen en de ingezetenen bemoedigen; daarbij de verstrooide Protestanten moetende vergaderen en bezielen tot den strijd tegen de zich ontketenende revolutionaire machten en het aloude Roomsch conservatisme te gelijk! Welk een man die, op zijn 71ste jaar stervend, was gebleken opgewassen te zijn geweest voor zulk eene taak!

Hoe wist HEINRICH BULLINGER de wegen te effenen, de hinderpalen te verwijderen! CALVIJN telkens overhoop liggend met de dingen en menschen in zijn naasten kring; BULLINGER altijd weêr, nu te Genève, dan te Bern zijne voorspraak, waarlijk de hand die hem daar vasthield! — De Protestanten verdeeld; BULLINGER bemiddelend, tot schikken genegen, maar onverzettelijk in zijne beginselen, plooiend nooit! Helder inziend het half-roomsche van de Augsburgsche confessie, en overtuigd, „dat niets zoozeer als deze geloofsbelijdenis de oprechte prediking des Evangelies belemmerde" (8); verontwaardigd over de schandelijke uitvallen van LUTHER tegen ZWINGLI en de Zwitsersche Hervormers, en toch tot het uiterste willende gaan om maar den vrede tusschen de broeders te bevorderen; maar geen enkel oogenblik de zaak der waarheid en der goede trouw prijsgevend, en hierom zoo diep verontwaardigd over het geknoei en geknutsel van de BUCER's eerst, van de BEZA's en FAREL's later. Plooibaar, ja, maar een

vijand van donkere, onverstaanbare uitdrukkingen, die de tegenstellingen bedekten, maar niet wegnamen: daarom in de Avondmaalsleer ZWINGLI's te koele opvatting latende varen, zoo wel om gemoedelijke redenen als vooral ter wille van de vereeniging met CALVIJN, maar zoo beslist mogelijk handhavend, dat het Sacrament niets is en geeft buiten het geloof om, en dat bij het gebruik alleen de geestelijke tegenwoordigheid van den Christus de zegenende kracht er van uitmaakt. Geloovende aan de Praedestinatie gelijk ieder in de 16de eeuw; en, wederom, ten einde den samenhang tusschen de gereformeerde Protestanten te bewaren, CALVIJN niet afvallend in diens kamp met BOLSEC over dit leerstuk, maar rond en open toch aan dezen verklarend, dat hij den apostolischen eenvoud bij het spreken er over uit het oog verliest. Een gereformeerde en de dankbare leerling van ZWINGLI, maar omdat hij gereformeerd is, geen dienstknecht van een mensch en slaafsch volgeling van den meester, en den naam „Zwingliaan" dien men hem geven wil beslist afwijzend: want „wij stellen onzen roem alleen in CHRISTUS."

De mannen van onzen tijd kennen hem al heel weinig, die van oordeel zijn, dat BULLINGER geëindigd is met op het stuk van het Avondmaal en van de Praedestinatie een Calvinist te worden. Oppervlakkigheid alléén kan zulk een oordeel vellen, die deze eerste en bij godgeleerde onderwerpen voornaamste kunst zich niet heeft eigen gemaakt om op de schakeeringen te letten, en in het oog te vatten de beginselen waarvan de theoloog uitgaat en de doeleinden die hij najaagt. Aan den kant van THOMAS ERASTUS plaatste hij zich op zijn 70ste jaar tegenover de Calvinisten in de Paltz: —

de lieden, die den treurigen moed hadden een man als ERASTUS in den ban te doen, door hun ellendig begrip van kerk en kerkelijke tucht voortgedreven, waarmede noch BULLINGER, noch een der zijnen ooit zich had kunnen verzoenen. Om den Keurvorst, door BULLINGER tot tweemaal toe voor hun gedrijf gewaarschuwd, onder hun invloed te houden, hebben zij het bij dezen doen voorkomen, alsof die brieven eigenlijk niet de ware meening van BULLINGER uitdrukten, doch onder den dwang van GUALTHERUS geschreven waren. Fier werpt BULLINGER de grievende beschuldiging van die „excommunicatores," van die bandrijvers van zich af. Wij danken er het heerlijk woord aan, waarin de grijsaard zich zelf teekent, beter dan iemand het zou vermogen: „Dit schrijf ik u niet, alsof ik niet gaarne luister naar het oordeel mijner medebroeders en gaarne mijn gevoelen voor een beter geef, en hierbij mij nederleg; maar omdat ik, door Gods genade nu aan het einde van het een-en-vijftigste jaar mijner bediening, altijd mijne zaken zoo heb bestuurd, dat ik nooit van wien dan ook heb afgehangen, of toegelaten heb, dat ik werd rondgeleid tegen mijne diepste overtuiging in, en buiten het gezag der Heilige Schrift om" (9).

III.

PESTALOZZI is van oordeel, dat BULLINGER het tractaat over het Verbond Gods ontworpen heeft met het oog op „de verwerping" van het Oude Testament aan den kant der Wederdoopers". Vooreerst dunkt

ons, dat we liever zouden moeten spreken van „Bejaard-doopers", daar volgens onze broeders, „de radicale Bijbellezers" der Hervormingseeuw, de kinderdoop niet in aanmerking komt, geen doop is, en de doop op belijdenis van volwassenen, van hen die tot volkomen ontwikkeling opgegroeid zijn, de eerste en eenige doop is. Bovendien waren zij, die de H. Schrift geheel of ten deele verwierpen zoo weinig in getale onder de Bejaarddoopers dat het mij niet waarschijnlijk voorkomt, alsof door BULLINGER om deze dwaling te beschrijven, naar de pen zou zijn gegrepen. Wat alles echter afdoet: onze auteur vermeldt zelf in zijn woord ten besluite, dat twee redenen hem tot schrijven hebben genoopt. Vooreerst heeft hij een dienst willen bewijzen aan broeders, die „haast met onbescheiden drang" dit betoog van hem hebben gevraagd. Maar bovendien had hij ten doel om „de helderheid, den eenvoud en de oudheid aan te toonen", zegt hij „van de Schriften en van onzen godsdienst, die heden ten dage bij velen in een slecht gerucht staat, als of hij kettersch wezen zou." Zoo is dan de Korte Uiteenzetting van het éëne en eeuwige Testament of Verbond van God door HEINRICH BULLINGER geschreven tot afwering van de Roomsche beschuldiging, alsof de hervormingsgezinden ketters wezen, een nieuw geloof invoeren en met de historie breken zouden. En te gelijk schreef hij voor zijne vrienden, die in de laatste jaren zoo dikwijls hadden hooren spreken van den Doop als van een Bondsteeken; tot wie de mare heeft moeten doordringen van mannen en vrouwen in Friesland, in Westphalen en te Straatsburg die zich van de bestaande kerken afscheidden en bij voorkeur Bondgenooten

zich noemden; voor vrienden, die misschien ook wel wisten van een geschrift, die ordonnantie Godts genaamd, althans op de hoogte waren van de denkbeelden er in uitgedrukt, in welk geschrift de Bondsvoorstelling was ten grondslag gelegd aan de leer der rechtvaardiging, des doops en des avondmaals, en die zeker niet konden voorbij zien, dat er in hun kanton waren geweest en nog altijd woonden, die beweerden, dat God „het verbond met ABRAHAM", waarop ZWINGLI zich had beroepen tot verdediging van den kinderdoop, slechts met de Joden, en niet met „de heidenen had gemaakt" (10).

Hoe dit zij: BULLINGER is kennelijk niet ontevreden, dat hij eene aanleiding heeft om rekenschap te geven van zijne geloofsovertuiging. Hij houdt in het oog de lieden, die zich afscheidend, het recht van den kinderdoop ontkennen, en bondgenooten zich noemend, den historischen bodem verlaten, maar let tevens op de zoodanigen die hem en de zijnen op hunne beurt betichten, dat zij breken met het verledene, jagen naar nieuwe dingen, en, echt revolutionair, zich losmaken van het aloude geloof en afscheuren van de beste overleveringen der menschheid. En hij gaat zeggen wat het geheim zij van den godsdienst, die naar zijn diepste wezen, overal en altijd dezelfde is, — van den godsdienst aller waarachtig geloovigen uit alle tijden.

„Gereed staand om in een kort begrip over het eenig en eeuwig Testament of Verbond van God te handelen, ter uiteenzetting waarvan, èn de profeten door Gods Geest bezield, èn de apostelen door den Zoon van God zelven onderwezen, boeken hebben uitgegeven,

smeek ik vooraf uw geest af, CHRISTUS JEZUS, opdat ik van dien geest doordrongen duidelijk, kort, bezadigd en naar den regel des geloofs, over eene moeielijke zaak, die even noodwendig als nuttig is, moge kunnen uitweiden" (fol. 2).

Met ernst, en in 't volle gevoel van het beteekenisvolle zijner taak vangt BULLINGER haar biddend aan. Rekenschap geeft hij, vervolgens, van de beteekenis der namen testament en verbond, en van hetgeen hierbij te pas komt: van oorkonden, voorwaarden, partijen die het maken of sluiten, enz. — maar ... „van wege onze zwakheid" alléén is het, dat „de verborgenheid der vereeniging en gemeenschap met God" genoemd wordt „met een menschelijken naam" (fol. 3 en 4).

De oorkonden (tabulae) van de gemeenschap en vereeniging met God waren vóór MOZES alléén de h a r t e n d e r o u d v a d e r s. Met MOZES kwamen de s t e e n e n t a f e l e n er bij. Profeten en Apostelen hebben, later, van het Verbond van God geschreven. Hieraan ontleenen de boeken van O. en N. T. hunne eenige waarde. Naar deze moet men zich dan ook richten bij den strijd over den godsdienst. Alle vroomheid en gerechtigheid is er overvloediglijk in beschreven: de beide grootste lichten van onzen godsdienst immers getuigen het — zoowel DAVID in Ps. XIX, als PAULUS in 2 Tim. III (fol. 5, 45). Uit de historie van ABRAHAM wordt in het bizonder het wezen van het verbond Gods, wilt ge, van de vereeniging van God en mensch, door BULLINGER ontwikkeld en blootgelegd. Door geen verdiensten van menschen er toe gebracht, door zuivere en ingeschapen goedheid aangedreven, treedt de Eeuwige Mogendheid en Majesteit, de onsterfelijke, alwetende en almachtige God in ver-

bintenis met ellendige en door de zonde bedorven stervelingen. "Want dit is de oorsprong (origo), en dit de hoofdzaak (caput primarium), dat wij alléén door Gods goedheid en barmhartigheid behouden worden, zooals Gods profeet in een heilig lied, door een beroemd geworden prediking (Ps. 103) heeft aangeprezen: „Loof den Heer mijne ziel", enz. Alles toch werd door God ter wille van den mensch geschapen, ja, treffender bewijzen van zijne barmhartigheid heeft Hij nog aan den mensch gegeven, toen Hij hem, den trouwelooze en gevallene, aanstonds oprichtte en beval het beste te hopen. Van God en zijne goedheid moet daarom worden opgemerkt wat SALLUSTIUS zeide van Carthago: „Beter is het te zwijgen dan te weinig er van te zeggen!"

Zóó BULLINGER fol. 6—8. Verder bewijst hij, dat ook de kinderen behooren tot Gods verbond; zegt, welke de inhoud is der belofte van God; zet uiteen dat de godsdienst bij den mensch bestaat hierin, dat hij God voor het hoogste goed houdt, Hem door het geloof standvastig aanhangt als den Eénen en Eénigen gever van alle goeds, en naar zijnen wil in heiligheid des levens wandelt; en ontwikkelt hierop, dat de geheele Schrift niets anders beoogt dan de vereeniging van God en mensch: „Wat er van God gezegd wordt komt neêr op dit ééne: Ik ben de Heer, de Algenoegzame en in alles voorziende! Ik zal uw God zijn! . . . En wederom komt al wat over het geloof in God, over der afgoden ijdelheid, over het betrachten van gerechtigheid en liefde gezegd is door de wet, de reden der profeten, de brieven der apostelen en de historiën der evangeliën neêr op dit weinige: Bewaar de gemeenschap met Mij; wandel voor Mijn aangezicht en wees oprecht!" (fol. 8—21).

Treffend is vooral wat BULLINGER hierop laat volgen van CHRISTUS, als „de bevestiging en levende bekrachtiging van Gods en 's menschen verbintenis." Aan den eenen kant heeft de waarachtige God, nu hij werkelijk mensch is geweest, door dit feit zelf voor de geheele wereld deze verborgenheid bewezen, „dat namelijk God den mensch tot de vereeniging en de gemeenschap met zich heeft toegelaten, ja, hem door het hoogste wonder der liefde met zich heeft verbonden, èn: dat God de onze is." En aan den anderen kant is ons niet minder duidelijk voor oogen gesteld, wie wij voor God behooren te zijn. Een levend voorbeeld heeft de Heer ons achtergelaten ter navolging. Want in het leven van CHRISTUS zien wij ons door de Evangelisten naarstiglijk, als in een spiegel voorgesteld wat door ons moet worden nagejaagd en wat ontvloden; wat Gode welgevallig is en wat hem mishaagt. Over de leer van CHRISTUS, zegt BULLINGER, behoeven we niet uit te weiden. „Wie weet niet dat deze zóó is ingericht dat zij deels het geloof in God, deels de liefde tot den naaste predikt? Het geloof maakt het eerste in de verbintenis met God uit, — de liefde het tweede. Want het geloof vertrouwt, dat de algoede God rechtvaardig is en weldadig ten aanzien van den mensch. Edoch de liefde is de bron zelve van reinheid en gerechtigheid" (fol. 22—24).

Ik moet laten rusten alles wat BULLINGER, vaak wel ter snede, zegt van den oorsprong der namen O. en N. T.; van de voorrechten die de christen heeft boven den man der oude bedeeling; van Doop en Avondmaal, die de zegelen en de zinnebeelden zijn van de door Christus bevestigde of bekrachtigde genade van God, om, ten slotte, iets langer stil te

staan bij de gedachte, door BULLINGER tot tweemaal toe ontwikkeld aangaande de oudheid van het door hem beschreven geloof. Over de vereeniging met God, zegt hij, of „den waren godsdienst" is bij het nageslacht niets gezegd, wat het voorgeslacht ook niet heeft vernomen. Al spreekt men van Oud en Nieuw Verbond: dit geschiedt niet omdat de godsdienst in wezen verschilt, maar alleen van wege bijkomende zaken, die naar 't verschil van tijden, van omstandigheden en menschen uiteenloopen, en die dienen om de vereeniging met God zelf gemakkelijk tot stand te brengen en beter te handhaven. De oudste heiligen immers, HENOCH, NOACH, ABRAHAM, kenden de wettelijke ceremoniën en het onderscheid van reine en onreine dieren niet: zij behaagden niettemin door hun geloof Gode, en hebben, buiten die zaken om, het heil verkregen. Het geestelijk Israël toch is het oudste. En zoo is er één Gemeente; dezelfde weg leidt allen ten hemel; een zelfde gemeenschap is er van God en de heiligen. Zóó fol. 25 ev. — Nog krachtiger drukt hij zich in het slotwoord uit, na een betoog aangaande de nieuwheid o. a. van het Romanisme: „Wij hebben aangetoond, dat het geloof van ABRAHAM, van ADAM en van CHRISTUS hetzelfde is geweest. EUSEBIUS heeft dit ook reeds gezegd. Wien zou dan, bid ik, zelfs de moeielijkste arbeid spijten of verdrieten die voor de gemeenschap met God wordt ondernomen, nadat het vaststaat, dat alle Gods heiligen, van de schepping der wereld af aan, God hierin hebben gediend, ja, hier hun kostelijke zielen voor hebben gelaten? Wien zou, voorwaar, zwoegend onder de lasten des levens, niet de overtuiging met moed bezielen, dat de eeuwige God zich voor altijd met een

eed aan ons verbonden heeft; dat Hij dit eeuwig verbond jegens alle heiligen van den beginne heilig gehouden heeft? Want dikwijls zijn de geloovigen in gevaren gestort; dikwijls is de godsdienst zelve met ondergang bedreigd; meermalen scheen hij verwoest en begraven te zijn, ja, scheen God zelf de zijnen te hebben verlaten; maar opstaande heeft Hij de goddeloozen verjaagd en den waren godsdienst bevrijd! Hij is de onveranderlijke en eeuwige! Hij zal daarom die met eeuwige banden aan Hem gehecht zijn, ook heden niet verlaten, hoe de wereld moge woeden! Hem zij de eere!"

Wat dunkt u van deze voorstelling? Neen, nieuw is ze eigenlijk niet, want zij is niets anders dan eene vertolking van de christelijke grondgedachte. Maar zij is nieuw, om dezelfde redenen waarom BULLINGER het nieuwe Testament oordeelde nieuw te zijn: om het onderscheid dat er bestond tusschen de verkeerde voorstellingen van Farizeën en Schriftgeleerden aangaande Gods Weg en Wil, en de ware openbaring van dien Wil en Weg door en in JEZUS CHRISTUS. Waar vindt ge in de 16de eeuw eene uiteenzetting van het wezen des Christendoms, dat het niet anders is dan de eeuwige en ware godsdienst, zoo eenvoudig, zoo duidelijk, zoo juist en treffend? Deze man weet met velen uit zijnen en onzen tijd, dat de godsdienst niet bestaat in het waarnemen van ceremoniën of in het aannemen van zekere stellingen. Maar hij weet bovendien, beter dan de meesten, toen en nu, dat het wezen van den Godsdienst bestaat in zulk eene gemeenschap met God, die door de aanschouwing en ondervinding van Gods volstrekte Goed-

heid in het leven geroepen, in volkomen vertrouwen op God en in geheele toewijding aan God van zelve hare kracht openbaart: eene gemeenschap van God en mensch, die de vervulling van 's menschen bestemming is en zijne zaligheid uitmaakt!

Ook is deze opvatting niet maar eene opwellende gedachte, of eene min of meer toevallige voorstelling bij BULLINGER. Zij maakt het hart van zijne overtuigingen uit. Ik heb reeds zijne Sermonum Decades genoemd. Het zijn vijf tientallen preeken, die van 1549—1551 bij gedeelten het licht zagen. Zij werden in de Zwitsersche vertaling Hausbuch genoemd. BULLINGER gaf die preeken uit in de plaats van eene volledige geloofsleer, en hij behandelt er dan ook in wat men in de 16de eeuw onder dezen rekkelijken naam onder dak placht te brengen, tot de staatsinrichting toe. En toch — hoe veel heeft BULLINGER reeds uit de geloofsleer verwijderd van scolastieke bespiegelingen, die tot de zaak niet afdoen! Aan MYCONIUS schrijft hij: „ook andere geleerde en vrome mannen hebben deze punten behandeld; maar ik meen, dat mijne wijze van doen eene eigenaardige doorzichtigheid heeft, dat zij wellicht meer eenvoudig is en minder met vreemdsoortige uitweidingen zich ophoudt.” En bij de toezending van een exemplaar aan CALVIJN heet het: „Voor uwe gouden gaven zend ik u hier een geschenk ter nauwernood van ijzer; maar alles zocht ik zoo doorzichtig en eenvoudig mogelijk te behandelen ten beste van de studenten en van de dienaars des woords.” Aan de bondsidee blijft BULLINGER ook hier getrouw. Dr. SEPP wees indertijd, t. a. p., hier reeds op, en haalde deze woorden ten bewijze, naar de hollandsche vertaling aan: „Dit ver-

verbondt heeft God niet eerst met ABRAHAM gemaeckt, maar heeft het Oude Verbondt met hem vernieuwt. Hij heeft het verbondt eerst gemaeckt met ADAM, onzer aller vader sodat hij die van Hem vloot in ghenade ontfinck, en hem zijnen eeniggeboren sone beloofde" (11.) Waarop dit, door SEPP niet aangehaalde, volgt: „door denwelken Hij wilde der wereld genadich zijn, en hem zelven gheheel ons geven, alle sijne goeden ons ghemeyn makende ende ons wederom (van onzen kant) met of door geloof en gehoorsaemheyt aan hem verbindende." Na nu gezegd te hebben, dat het eerste en alleroudste Verbond met NOACH is vernieuwd; „claerder" nog met ABRAHAM; vervolgens onder MOZES „de conditien des Verbondts rijckelijcker in twee tafelen stellende ende veel ceremonien daertoe doende", besluit hij: „Dit zelve is ten laetsten op het alder uutnemendste suyverste ende luchtigste (helderste) verclaert, door onsen Heere ende Salighmaker JESUM CHRISTUM, die alle de ceremoniën, voorbeelden, figueren ende schaduwen wederom uutgedaen ende de waerheydt in hare stede ghestelt ende alle dinghen seer volcomelyck volbracht heeft: alle de hoofdstucken onser salicheydt ende der waerachtigher Godtvreesenheydt, vervattende in éóne corte somme die het Nieuwe Verbondt ofte het Nieuwe Testament ghenoemt wordt, om de vernieuwinghe ende vervullinghe alder dinghen ende aflegginghe der oude Ceremonien. Hierin wordt CHRISTUS alleen gepredikt (als de vervulling en volheid aller dingen); daerin en wordt niet anders dan hope ende gheloove geeyscht ende den godsalighen wordt een heylighe ende wonderlycke vrijheidt toegelaten" (12.)

Noode bepaal ik mij tot het overschrijven alleen van deze plaats, en onthoud mij evenzeer van de ontwikkeling, hoe onze prediker, over het Woord Gods sprekend, den klemtoon legt hierop, dat de H. Schriften hunne eigenlijke beteekenis ontleenen aan het feit, dat zij Bondsoorkonden zijn; alsook hoe hij elders de Sacramenten voornamelijk uit dit oogpunt beziet, dat zij Bondsteekenen of zegels zijn. Wij kunnen toch de eigenlijke bedoeling van BULLINGER nergens duidelijker nagaan dan door ter hand te nemen zijne Summa christlicher Religion, die, aan den landgraaf WILLEM van Hessen opgedragen, ten jare 1555 in het licht kwam. Met dit handboek, schrijft BULLINGER in de opdracht, had hij aan de wenschen en behoeften willen tegemoet komen van hen die, her- en derwaarts geslingerd „in den twistigen strijd des Religies," naar een kort overzicht van den inhoud des christelijken godsdiensts uitzagen; die hier wat dieper in wilden doordringen dan met behulp der gebruikelijke catechismi, der „kinderberichtinghen" mogelijk was. In 1556 reeds werd het werk door JOSIAS SIMMLER in het latijn uitgegeven onder den titel: Compendium religionis christianae, om na eenige jaren ook in het nederduitsch te worden overgezet (13).

In dit boekske heeft BULLINGER zich zelf geheel, naar hoofd en hart beide, gegeven. Tien artikelen telt het slechts, maar BULLINGER hoopt, al zijn er veel meer punten „daer men om disputeert," en die men dagelijks van nieuws op de baan brengt, „dat al is hier van denzelve geen besonder verhael in geschiedt, nochtans die warachtighe Godsalicheyt ende nootwendige puncten hiermede niet afgebroken of uutgelaten syn. Ick disputeer hier in

desen Boeck niet also, dat ick die wederspannige ende strijdende meeningen verwerpe... maer ick leere slecht ende eenvoudigh, uut Gods Woord, wat een Christen in die voornaemste puncten, ende in die waerachtighe Godtsalicheyt te houden, te doen en te laten sculdig sy, also dat ick hope, Godtvreesende lieden (die niet anders dan Godt, die gerechtigheyt ende die saligheyt soecken) hiermede sal tamelick ende ghenoech geschieden."

Bijaldien de Groninger hoogleeraar JOHANN BRAUN de Summa van BULLINGER gekend en gewaardeerd had, zou hij niet hebben gezegd: „Niemand heeft ooit, voor zoover ik weet, de geheele theologie als verbondsleer ontwikkeld, en wel in de volgorde door den aard van een verbond aangewezen" (14). Want liet hij al het Tractaat van 1534 als te weinig omvattend niet gelden; tegenover de Summa zou BRAUN hebben moeten erkennen: ik heb een voorganger gehad!

Ik weet wel: BULLINGER herhaalt het niet bij ieder artikel, maar die zijne grondgedachte heeft gevat, mag vrijelijk, zonder eenig geweld aan dezen geest te plegen, voortgaan, zooals hij zelf begonnen is. In Art. 1 handelt hij Van de heylighe bybelsche Schrift des Ouden en Nieuwen Testaments en zegt: „Ghelyck dat het nu Keyzerlicke oft Koninckliche boeken sijn, daer die lants vrijheden, wetten ende verbontsartijckelen in beschreven staen, also heft onse Heere ende God de menschen ghegeven zijne boecken die men gemeynlick noemt de heylighe Bybel." De boeken waaruit deze is saâmgesteld zijn „die rechte heylighe bybelsche Testaments en Verbontboecken." „Jae, roept de ijverige republikein, minnaar der vrijheid uit, die Bybel is dat rechte warachtighe en onbe-

driechlick lantboeck, oft der kercken ende Godsboeck!" Zoo zou men den inhoud van ieder artikel kunnen beschrijven, na het eerste over de Verbondsboeken, het tweede: Van God, en hoe Hij den mensch tot waarachtige en rechte vereeniging met hem geschapen heeft. Het derde: Van de zonde of de verbreking der verbintenis met God door den mensch. Het vierde: Van de wet, die ons den wil Gods doet kennen, van onzen afval van God ons overtuigt, en het richtsnoer van een leven in gemeenschap met God aan de hand doet. Het vijfde: Van Gods genade in JEZUS CHRISTUS, door welke God ons met zich vereenigt. Het zesde: Van het geloof, door hetwelk wij met God en JEZUS CHRISTUS verbonden worden. Het zevende: Van het gebed, dat de voornaamste werking is des geloofs en de krachtige openbaring van onze vereeniging met God. Het achtste: Van de heilige Sacramenten, de teekenen en zegelen dezer waarachtige leering, dat God ons in zijne „verbindtenisse" opgenomen heeft. Het negende artikel: Van de goede werken, waarmede de geloovigen God op geestelijke wijze dienen, en bekennen, dat zij Gode verbonden en zijne schuldenaars zijn. Het tiende artikel: Van den dood en het einde aller dingen, wanneer de vereeniging met God zal worden voleindigd.

Het verbaast u niet, dat de aaneenschakeling der onderwerpen in de Summa op deze wijze kan worden weêrgegeven, als gij de u bekende hoofdgedachte van

BULLINGER, nu in het voor haar als geschapen even teeder als krachtig oud-hollandsch, ziet uitgedrukt. In het 2de artikel handelt BULLINGER eerst over God, staat zeer kort stil bij de leer der Drieëenheid, om den nadruk te leggen op die der schepping en voorzienigheid, en hiermede onmiddelijk te verbinden de voorstelling van den mensch, „goet, wel ende recht van Godt geschapen," maar „om zijn eyghen schuldt ende door des Duyvels ingeven, afgevallen van Godt." Waarna in het 7de Cap. deze treffende beschrijving volgt:

„Ende doe het alles met de minsche verlore was, ende de arme mensch zijn voornemen heel gefeylt, ende van den Duyvel schandelick bedroogen wezende, in so grote bedroeffenisse ende mistroosticheyt stonde, dat hij daerom met groote vreese voor het aenghesichte Gods vlieden moeste, ende hem overmidts grooten angst ende benaeuwtheyt in den afgrondt soo mogelick hadde willen laten sincken, siet, doe quam die goedigheyt, ghenade, ende onuytsprekelicke barmherticheyt Gods hervoor, de niet verwachtede tot dat de mensch hem weder bekeerde, maar Hij volcht den vliedenden na; Hij houdt hem op van syn eeuwich verderven; Hij vermaent hem zijne sonden, ende toont hen die welverdiende Vaederlicke straffe die meer een castydinghe dan een straffe ghenoemt mach worde. Want God die Hemelsche Vaeder treckt den armen mensch hervoor uit die helle des mistroosticheydts; Hij neemt hem in genade op, en stelt zijn onrustige conscientie wederom te vreden, midts dien dat Hij hem afneemt die sonden, schulden ende pijn, den ewighen vloeck ende verdomenisse, ende legt sulcx alles op dat gebenedijde Zaet CHRISTUM, die dit alles met zijn

onschuldige dood heeft afgedaen ende krachteloos ghemaect, ende heft die onschult ende dat eeuwighe leven allen gheloovigen wederom verworven ende ghegeven."

Meer boeit u zeker nog het 8ste Capittel met dit opschrift:

Dat God het menschelicke gheslachte Hem verbonden heeft tot salicheyt ende synen stadighen dienst.

„Dewijle dan, zoo lezen wij hier, God de mensche van den ééuwige doot uit de bande en dienstberheyt des Duyvels verlost heeft, so treckt Hij den mensche tot Hem ende vereenicht hem met Hem dat hij nu voortaen zijn leven lanck op God sie, Hem vertrouwe, na zijnen wille leve, Hem alleen eere ende diene, en hem des Duyvels ende alles zijns Rijcks ontslae. Ende so hy ergent in feylt ofte valt, dat hij alsdan aen de genade Gods niet en vertwijffele, maer wederomme met de ghenade des goetvertrouwens wederom opsta, hem bekeere ende hem aen God houde.

„Hiertoe dient, dat de H. Schrift alom betuycht van het verbond dat God met het menschelic geslacht gemaect ende opghericht heeft. Dit verbond heft Hij eerst begonst met ADAM, versterct met NOE, verklaert met ABRAHAM, vernieut en in Schriften gestelt door MOZES, en besloten door JESUM CHRISTUM. Dezes verbonts ofte testament artyckelen sijn deze: dat God wil onze God sijn ende ons van alles ghenoech gheven, ende door CHRISTUM zijne Sone wil Hij ons volkomen maken ende alle zijnen Hemelschen schat mede deylen. Dat wil Hij ons doen. Daerteghen wil Hij wederom van ons hebben, dat wij Hem alléén voor onsen Heere

ende Godt houden, ende geen ander Goden neven Hem hebben; dat wij Hem alléén vertrouwen, Hem aenbidden, aenroepen ende eeren Hem alle trouwe ende geloove houden ende in zyne gheboden alle ons leven-lanck wandelen.

„Dit alles laet Hy ons door zijn Dienaers, met synen Woorde verkondigen; dit laet Hy oock als eenen beschreven brief in die H. Boeken des Schrifts vervatten: die behooren wij te gelooven. De H. Sacramenten hangt Hy als een bezeghelinge der waerheyt van de brieven des voorgenoemden verdrachs of verbonts, denwelcken wy behooren nae uytwijzen zijns Woords te ghebruycken. Alle die dat doen, dat zijn rechte Dienaers ende bondtgenooten Gods, ende hebben die rechte, waarachtige Religie. Want Religi is een Latynsch woordt ende is so veel als een verbindinghe. Door die onverdiende ghenade Gods ende den waerachtighen ghelove, worden wy (als voor gheseyt is) met God vereenicht of verbonden. Want die rechte verbondtenisse, ende de ware religie Godts zijn eenerley. Ende die heete wel te recht Religiosene, die met Godt verbonden wesende hen alle andere dinghen ontslaen, ende aen God ende Zijn Woort alléén houden."

Nog één bewijsstuk moet ik in het geding brengen, al geeft dit vierde en laatste niet den doorslag. Voor de geschiedenis der foederaaltheologie is het, voor zoover ik weet, nog minder dan de drie behandelde stukken gebruikt. Van der Moor vindt het onaange-

naam, dat ALTING en VENEMA met recht konden schrijven, dat de Formulieren van Eenigheid der Nederlandsche Kerk geen gewag maken van een werkverbond: hij troost er zich echter meê, dat de Westminstersche Confessie alsmede de Zwitsersche Formula Consensus deze theorie onder hunne leerstukken hebben opgenomen (15). Het lijdt geen twijfel, of juist die laatste voorstelling van een Werkverbond heeft hem, en meerderen met hem, het oog doen sluiten voor het feit, dat in de Tweede Helvetische Confessie juist het Genadeverbond ten duidelijkste wordt geleerd.

Hoe zou het ook mogelijk zijn, dat BULLINGER in eene oorkonde die oorspronkelijk, reeds in 1562, door hem bestemd was geworden om bij zijn testament gevoegd, den Zürichers tot een blijvend getuigenis en gedenkstuk van zijne geloofsovertuiging te dienen: hoe zou hij geheel de bondsidee hebben kunnen voorbijgaan? Wel is waar sluit hij zich zoo veel mogelijk bij de Eerste Helvetische Confessie alsmede bij de onder de Gereformeerden algemeen verspreide denkbeelden aan. Deze laatsten plaatsen hier zelfs de voorstellingen van BULLINGER zelf te veel in de schaduw. Maar als een gouden draad is de bondsleer toch in die breede reeks van godsgeleerde en ook staatkundige dogmen geweven. Hier ziet ge haar méér, daar minder bepaald haar invloed oefenen: op de zuiver theologische leerstukken zeer weinig; op de soteriologische iets sterker; bij de christologische schemert die gedachte hierin door, dat door het geloof in JEZUS CHRISTUS, „die de eenige en eeuwige Heiland is van het menschelijk geslacht en derhalve van de geheele wereld," behouden zijn „zoovelen er voor de wet, onder de wet en onder het evangelie

behouden zijn." Duidelijker onderscheidt gij haar bij de ontwikkeling van het wezen der Gemeente, in de opmerking dat zij metterdaad altijd is geweest: „de gemeenschap van hen die den waren God in CHRISTUS kennen en dienen;" en bij de uiteenzetting van den aard der Sacramenten waar BULLINGER voor het Woord Gods zijne zoo geliefde vergelijking met acten of oorkonden, en voor de Sacramenten die van aan die acten of oorkonden door God zelf aangehangen zegels gebruikt; waar hij, eindelijk, den Doop eene inschrijving, eene inwijding en opname in het verbond en het huisgezin en het erfdeel der kinderen Gods noemend, leert, dat wij hierdoor ons in geloof verbinden aan God tot gehoorzaamheid en dooding des vleesches en nieuwheid des levens, en tot gemeenschapsoefening met alle leden der gemeente in een en denzelfden godsdienst en door onderling hulpbetoon. Wekt het onze verbazing, dat bij de verklaring der beteekenis van het Avondmaal het woord „verbond" zelfs niet wordt genoemd, met te grooter voldoening slaan wij op, en herlezen de 3de paragraaf: Over het Evangelie van JEZUS CHRISTUS, de beloften, den geest en de letter. Daar is de grondgedachte weêr. Het Evangelie der genade en zegening niet geheel onbekend in het Oude Testament, maar van het Nieuwe de eigenlijke inhoud. De geschiedenis door de Evangelisten beschreven van hetgeen door CHRISTUS is gedaan, vervuld en geleerd het Evangelie in meer bepaalden zin. De prediking en de brieven der Apostelen Evangelieleer geheeten, omdat er in wordt uiteengezet, hoe de Zoon ons door den Vader gegeven is, en in Hem alles wat ten leven en tot zaligheid noodig is. Maar aan 't slot in het bijzon-

der deze samenvatting: „De leer des Evangelies schijnt nieuw, vergeleken met de leer der wet door de Farizeën, maar zij was niet alleen oud, en zij is nog steeds eene oude leer, maar van alle leeringen in de wereld is zij de alleroudste. Want God heeft van eeuwigheid voorgenomen de wereld door CHRISTUS te behouden, en dit zijn eeuwig voornemen en raad heeft Hij door het Evangelie aan de wereld geopenbaard (2 Tim. 1, 9, 10); waaruit blijkt, dat de evangelische religie en leer onder alle die er ooit zijn geweest, zijn en zullen wezen, de alleroudste is. Daarom zeggen we dat zij allen schandelijk dwalen, en dingen voor den dag brengen die het eeuwige Godsplan onteeren, die de evangelische leer en religie noemen pas ontstaan en een geloof van nauwelijks 30 jaar oud."

Ik zou liever willen dat, evenals in de andere drie gedenkstukken, het Tractaat, de Sermonum Decades, de Summa, ook hier meer van den ouden godsdienst en het eeuwig verbond, dan van de eeuwige Evangelieleer gesproken werd. Maar een belijdenisschrift heeft zijne bijzondere eigenschappen. En laat ons ten slotte dankbaar erkennen, dat het vroeger gebruikte woord, zoo schoon en zoo treffend, niet te loor is gegaan te midden van vele dorre, dogmatische formules. Als we opslaan de merkwaardige Harmonia Confessionum Fidei, — misschien de eerste Symboliek! — die in 1581 te Genève het licht zag, in welke de leerontwikkeling van elf der beroemdste belijdenisschriften vergelijkenderwijze gegeven wordt, dan treft ons de zevende afdeeling op gansch zeer bijzondere wijze. Er wordt toch naast elkander gezet wat in de Eerste en Tweede Hel-

vetische Confessie, de Boheemsche, de Fransche, de Nederlandsche, de Saxische, de Wurtembergsche voorkomt over de Wet en het Evangelie.

Welnu: de Tweede Helvetische Confessie alléén bevat de bekende leer aangaande de oudheid van het Evangelie, zijne leer en religie!

De nieuwe opvatting van BULLINGER, zijne grootsche grondgedachte!

IV.

Over de leerstellige beteekenis van het groote beginsel door BULLINGER gepredikt mogen we hier niet uitweiden. Het verwondert ons niet, dat de groote man zelf niet bij machte is geweest om het door te voeren in iedere richting. De vraag naar den weg en naar het wezen des heils en de handhaving van het Protestantisme hielden de hoofden en de gewetens in eene te gestadige spanning, dan dat men, b. v. op het stuk der Drieëenheid, der Naturen en des Werks van CHRISTUS enz. zich niet gaarne bij de oplossing, door de geidealiseerde oude Kerk gegeven, had nedergelegd: te liever nog waar men zag, dat de eersten, die kritiek oefenden op — beter nog braken met — de wijsheid van Nicaea en Chalcedon onder den invloed van revolutionaire lusten schenen te staan. Genoeg, dat er één was onder de Reformatoren, die, zijn tijd vooruitsnellend, ja, zich zelf voorbij strevend, de leer verkondigde, welke, ontdaan van allen ballast, gelicht uit eene reeks van dogmen, die niet langer organisch met haar samenhangen, zooals bv. het geval is met het leerstuk der

Drieëenheid, of die zelfs lijnrecht er mede in strijd zijn gelijk b. v. dat der Satisfactie, ten grondslag kon en kan worden gelegd aan eene volledige beschrijving en uiteenzetting des inhouds van den Godsdienst. De leer, namelijk, dat de ware Godsdienst zijn diepsten grond heeft in het wezen van God en den tot Hem geschapen mensch; dat God krachtens dat wezen, hetwelk is Volstrekte, door niets beperkte Goedheid, gedrongen wordt den mensch, den niet-gevallene het eerst, maar den door zijn zonde ellendigen het meest, te zoeken, aan zich te verbinden en te zegenen; dat de H. Schriften in haar geheel hiervan de bewijzen brengen en hierom de oorkonden bij uitnemendheid van die Werkzaamheid Gods zijn; dat het menschenkind niets doen kan tegenover die Volstrekte Goedheid dan zich berouwvol en ootmoedig overgeven aan Haar, zijn betrouwen zetten op Haar, zich laten leiden door Haar; dan leven, strijden, streven naar heiligheid en volmaaktheid in de gemeenschap met Haar!

Betrekkelijk weinigen hebben BULLINGER gevolgd. Men begon al spoedig over twee verbonden te spreken, en verschoof niet slechts den grondslag door BULLINGER gelegd, maar kwam ook, wat erger was, in lijnrechte tegenspraak met zijn punt van uitgang door te leeren, dat er vóór het Genadeverbond met de eenig mogelijke, aan Gods Volstrekte Goedheid beantwoordende Geloofsbetrekking bij den mensch, een Rechtsband tusschen God en mensch zou hebben bestaan, een Werkenverbond zoogenaamd, met de daarmede overeenkomende Dienst- en Verdienste-betrekking aan 's menschen zijde. Mogen wij niet verder gaan en vragen: berustte bij de latere foederaal-theologen het Genadeverbond zelf niet

op een Rechtsband? Had de CHRISTUS niet verdiend 's menschen zaligheid door zijne gehoorzaamheid tot in den dood? En was dus de betrekking van God en mensch hier eigenlijk niet een relatie die gebaseerd is op Verdienste en Dienst?

Hoe dit wezen mag: alleen PETRUS BOQUINUS te Heidelberg ontwikkelde in 1561 de grondgedachte van BULLINGER volkomen zuiver in zijn kostbaar boeksken Exegesis divinae atque humanae κοινωνιας. „Men kent de natuur van eene zaak niet, zegt hij in de voorrede, als men ze niet in haar geheel en in den samenhang van hare deelen kent". En dan gaat BOQUINUS uiteenzetten, hoe 's menschen ware bestemming ligt in de nauwste verbintenis met God; wat God doet om die gemeenschap tot stand te brengen, in CHRISTUS vooral; eindelijk: dat de mensch met God vereenigd wordt, doordat zijn verstandsoog wordt gereinigd en hij God leert kennen, en doordat zijn wil wordt gebogen om op God te betrouwen en den naaste lief te hebben.

JOHN MILTON noem ik in de tweede plaats. Deze dichter-staatsman-godgeleerde verzet zich in zijne Doctrina Christiana tegen menige dwaling onder de gereformeerden van zijn tijd, met name tegen veler opvatting van de praedestinatie; maar hij bestrijdt ook de leer van een werkverbond, dat vóór den zondeval volgens de meesten zou hebben bestaan; en door welke formule dan natuurlijk de ware, en ideëele: de door God oorspronkelijk gewilde en bedoelde betrekking van God en mensch, wordt uitgedrukt. Hoog houdt MILTON tegenover hen de leuze, dat de eenig mogelijke betrekking tusschen God en mensch is die der Liefde aan Gods,— des Geloofs aan 's menschen zijde (16).

Ik wensch niet het goede voorbij te zien, dat, niettegenstaande die grove fout, door de foederaaltheologen van OLEVIANUS af tot COCCEJUS toe, en later, aan het licht is gebracht. BULLINGER plaatste de hoogste ontwikkeling van den godsdienst, ook historisch, reeds aan den aanvang der geschiedenis van het menschelijk geslacht. Voorts was zijn blik te zeer gevestigd op het O. en N. Testament, en zag hij voorbij, dat God niet een God is der Joden alleen, maar ook der Heidenen, alsmede dat het Christendom een geschiedenis heeft doorloopen, of liever nog, eene geschiedenis heeft gemaakt. 't Was noodig, dat het beloop van Gods werkzaamheid; dat zijne Openbaring aan de Volkeren, in de natuur, in hunne historie en hun geweten, meer werd in het oog gevat; dat vooral ook de voortschrijding der kennis van- en der gemeenschap met God onder het Volk Gods zelf, nauwkeuriger werd blootgelegd dan het aan BULLINGER gegeven was te doen.

Maar den opvolger van ZWINGLI is het eere genoeg dat hij de idée van den waren godsdienst, — die de éénige is, omdat hij alleen in 's menschen waarachtige behoeften voorziet; — die de eeuwige is, omdat op die verbintenis van God en mensch de wereld is aangelegd en zij het einddoel is van de historie, ten grondslag heeft gesteld van geloofsleer en zedeleer beide; maar bovenal, dat hij heeft aangetoond, hoe die ware godsdienst in den persoon van JEZUS CHRISTUS een feit geworden, in diens Gemeente bij de geloovigen voortdurend verwerkelijkt wordt.

V.

Ook kan ik, ten slotte, niet dan met den vinger wijzen naar den invloed welken BULLINGER op

het gereformeerd Protestantisme heeft uitgeoefend. Onder meer dan één volk, in meer dan ééne richting is die invloed, naar mijne overtuiging, veel grooter dan in den regel bevroed wordt. Een uitgebreid veld van onderzoek opent zich hier voor hem, die den waren smaak heeft aan- en den rechten zin in- het blootleggen van de diepste roerselen en bewegingen der hervormingsgezinde geesten in de 16de en 17de eeuw.

HEPPE zou dadelijk grooteren bijval hebben gevonden, en zeer zeker zou hij beter begrepen zijn, indien hij zijn Melanchthonianisme, al was het alleen om het voorloopig te karakteriseeren, bv. Bullingerianisme, had genoemd. En zijn heftige tegenstander SÜDHOFF, die weet welke nauwe betrekkingen werden onderhouden tusschen Heidelberg en Zürich; die OLEVIANUS ziet schrijven aan BULLINGER, na de voltooing van den Heidelbergschen Catechismus: „Indien er eenige klaarheid in ons leerboekje is, dan danken wij die goeddeels aan u en het heldere verstand der Zwitsers;" dien het niet kan zijn ontgaan, dat ook THOMAS ERASTUS en PETRUS BOQUINUS, in de leer beide tot hun dood toe volbloed aanhangers van BULLINGER, bij de inrichting der Paltzische Kerk hun machtigen invloed hebben doen gelden; die, wat alles beslist, de bondstheologie in de Paltz op den voorgrond ziet treden, gelijk nergens elders: SÜDHOFF, zeg ik, zou dan zijn toon wat lager hebben gestemd, en, in ieder geval, zich gedrongen hebben gevoeld een andere benaming voor de geestesrichting te kiezen, die in 1562 en de eerste volgende jaren in den Paltz heerscht dan de stellig onjuiste naam: Calvinisme (17).

Niet minder dan SÜDHOFF schijnt de heer J. W.

F. GOBIUS DU SART mij toe den eigenlijken stand van zaken en de richting der geesten bij de Kerkhervorming der Pfalz in 1560 en de eerstvolgende jaren niet volkomen juist te hebben beschreven. Ten vorigen jare legde hij het resultaat zijner nasporingen in dezen neder in een proefschrift: De Geschiedenis van de liturgische geschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk opnieuw onderzocht. Het gaat toch niet aan den naam aan de leiders in de Paltz te ontzeggen, die de strijdzuchtige Lutheranen voor hen bezigden, van „nieuwigheidszoekende, schijnheilige Zwinglianen," (18) en eenvoudig, zonder meer, tegenover dezen, te beweren dat zij desniettemin „Calvinisten" waren.

Wel geef ik gaarne toe, dat P. HOFSTEDE DE GROOT, in het vermaarde artikel van het Ned. Archief staande houdend, dat er een aanmerkelijk verschil valt waar te nemen tusschen de Confessie aan den eenen kant en aan den anderen kant den Heid. Catechismus en dat gedeelte van onze Liturgie, hetwelk uit de Pfälzische Kirchenordnung is overgenomen, ten onrechte er op wees, dat hier gezwegen wordt van het leerstuk der praedestinatie. Want, — daar gelaten nog het geschrevene o. a. in V. e. A. 54 van den Catechismus, — wie geloofde in de 16de eeuw onder de hervormingsgezinden niet aan de praedestinatie? Hoe zou men de H. Schriften op den voorgrond hebben kunnen zetten, en dit leerstuk hebben kunnen ontkennen? Hoe vooral PAULUS als leidsman in den strijd tegen den waan der eigen gerechtigheid en den hoogmoed der schepselvergoding hebben kunnen volgen, en als onbeduidend beschouwen zijn: „Die Hij te voren heeft gekend, heeft Hij ook te voren

verordineerd. En die Hij te voren verordineerd heeft, die heeft Hij ook geroepen, en die Hij geroepen heeft, die heeft hij ook gerechtvaardigd: en die Hij gerechtvaardigd heeft, die heeft Hij ook verheerlijkt... Zoo staat het dan niet aan hem die wil, noch aan hem die loopt, maar aan den ontfermenden God. Zoo ontfermt Hij zich dan over wien Hij wil, en verhardt Hij wien Hij wil." (18*)

En toch — bij de uitwerking van deze gedachten, bij de uiteenzetting ook van het nader verband tusschen den verordenenden God en het beloop der wereldgeschiedenis — welk een onderscheid onder de Hervormers! En... niet minder bij de vraag naar het verband tusschen den wil van God en het ontstaan des kwaads!

Aan den eenen kant die de noodwendigheid van de zonde en van den val en de zonde des menschen prediken: — LUTHER, BUCER, CALVIJN, BEZA. Aan den anderen kant die hier een raadsel zien, van de verstoring der wereldorde door de zonde spreken en staande houden: „de zonde strijdt tegen den wil Gods. Zoo heeft dan God 's menschen verderf niet gewild, maar is de mensch door zijn eigen schuld verdorven toen hij verdierf:" — BULLINGER, HYPERIUS, BOQUINUS.

Ginds die leeren, dat de CHRISTUS gestorven is alleen voor de uitverkorenen. Hier die zeggen, dat Hij eene verzoening is voor de zonden der geheele wereld.

De heer GOBIUS DU SART merkt zelf naar waarheid op, dat in 't laatste opzicht à LASCO en de Heid. Catechismus verschillen van CALVIJN, maar zegt: „'t verschil is feitelijk meer formeel dan materiëel!"

Ik plaats tegenover zijne bewering de stelling:

juist op dit punt wordt openbaar, dat zoowel de Catechismus als de Liturgie geschreven zijn, althans haar laatsten vorm verkregen hebben, onder den indruk van die mannen die door BULLINGER geleerd, de algemeenheid der genade Gods predikten; die allerlei vragen, die de Calvinisten meenden te kunnen en te moeten beantwoorden, tot de vragen van ijdele nieuwsgierigheid rekenden (curiosae quaestiones: Conf. Helv. Post. VIII); wien 't woord van PETRUS BOQUINUS in 1561 uit 't hart geschreven was: „de beide trappen der voorkennis en der voorbestemming liggen vóór het aardsche leven, de beide andere der roeping en der rechtvaardiging liggen binnen zijne grenzen. Sommigen wagen het van die beide eerste dingen te leeren, die niet zeer vast staan, en ook niet noodzakelijk zijn" (19).

Doch we hebben een aanwijzing die veel stelliger is, en van meer beteekenis ook, voor de beantwoording van de vraag: Welke beschouwing beheerscht de Liturgie en den Catechismus? Hoe jammer dat HOFSTEDE DE GROOT zich tot eenige algemeene aanduidingen moest bepalen, toen hij sprak van „het evangelisch-christelijk standpunt, waarop deze zich plaatsen", terwijl het standpunt van de Confessie en van de Dordtsche Canones „het wijsgeerig-bespiegelende is"; waar hij later nog bijvoegde: „de Liturgie wil op eene eenvoudige, hartelijke en stichtelijke wijze eene heilige levensgemeenschap van de Christenen met CHRISTUS en onder elkander bevorderen; de Catechismus de individuen opleiden tot geloof in JEZUS en tot beoefening des Christendoms."

Tastend naar de waarheid, en dicht op haar spoor!

Lees hiervoor: het standpunt der Liturgie en van

den Catechismus beide is dat der foederaaltheologie, neen, is het standpunt der met God verbondenen, die van het feit van hunne herstelde gemeenschap met God uit, de dingen en de menschen bezien, en van God en zijne Genade getuigen!

„Ik ben een levend lidmaat dier Gemeente die tot het eeuwige leven is uitverkoren en zal dit eeuwig blijven!" Zóó de Catechismus.

En het Formulier des doops? „De Doop is een zegel en ongetwijfelde getuigenis, dat wij een eeuwig Verbond der Genade met God hebben."

Eindelijk dat des Avondmaals! Juist het gedeelte dat van OLEVIANUS zelf afkomstig is — de heer GOBIUS DU SART spreekt hier met geen woord van, hoewel MENSINGA de vraag reeds gesteld had! — 't welk gewijd wordt aan de uiteenzetting van het doel des Avondmaals, heeft ten grondslag de leer: „opdat wij vast zouden gelooven, dat wij tot het Nieuwe en Eeuwige testament, het Verbond der genade en verzoening behooren, nam de Heer JEZUS in zijn laatste Avondmaal het brood", enz.

Voor hem, die evenmin gevoelt, als begrijpt, dat het iets anders is uit te gaan van het ervaringsfeit der zalige gemeenschap met God en van zijne Genadeleiding; iets anders uit te gaan van een voorwereldlijk besluit van God die zijne eer zoekt in de verlossing van enkelen en de verdoemenis van velen; voor hem, die niet bij machte is zich rekenschap te geven van de verschillende gevolgen, die uit deze verschillende beginselen, vroeger of later, zullen moeten worden afgeleid: voor den zoodanige heb ik te vergeefs geschreven! (20)

VI.

Op den duur kan het Calvinisme met het gereformeerd Protestantisme niet in vrede leven. Het heeft ook hier te lande beproefd het eerste te dooden: de jongere richting de oudere, die in meer dan één opzicht de uitdrukking was van — en daarom zich aansloot aan den Nederlandschen geest in zijn diepe vroomheid, zijn praktische strekking, zijn gehechtheid aan den Bijbel, zijn weerzin van dienstbaarheid aan menschen en stelsels, zijn edele verdraagzaamheid.

Als men gelezen heeft de Summa der godliker Schrifturen en der Leecken Weghwijser, dan begrijpt men de reden der populariteit van HEINRICHUS BULLINGER in Nederland en van den invloed door hem geoefend: beiden even groot.

In 1566 schrijft BULLINGER aan een vriend, naar aanleiding van ontvangen berichten aangaande den wondervollen wasdom van het Evangelie in ons vaderland: „Dikwijls denk ik nu aan FROSCHAUER zaliger (den beroemden boekhandelaar te Zürich, die de grootste diensten bewees aan de reformatie), die in de laatste twintig jaar dikwijls tegen mij zeide: Ik verkoop nergens meer van uwe boeken dan in Nederland, en ik houd het er voor, dat gij het nog beleeft, dat groote veranderingen daar voorvallen en deze leer niet zonder vrucht blijft." (21)

Volgens dit kostbaar getuigenis van den uitgever zijner werken werd BULLINGER derhalve hier te lande reeds tusschen 1540 en 1550 veel gekocht en trouw

gelezen in het oorspronkelijke. Voegt hierbij de vertalingen, die van zijne voornaamste werken werden bezorgd, en waarvan sommige, schoon folianten, in meer dan ééne uitgave werden verspreid.

Ik noem, ten eerste, de Somma des Christelicken Religions. Voor mij ligt de tweede druk: Anni 1567. Het boek is vertaald door niemand minder dan WILHELMUS GNAPHEUS, den beroemde haagschen gymnasiarch, leerling waarschijnlijk van HINNE RODE, en om zijn kettersche gevoelens in de gevangenis ten jare 1523, te gelijk met CORNELIS HOEN! Geven u die namen ook iets te denken? HOEN, de man die den grondslag legde van de gereformeerde avondmaalsleer! RODE, die met SYLVANUS den brief van HOEN over dit onderwerp naar Wittenberg overbracht, die, daar afgewezen, naar Zürich trok, en bij ZWINGLI een open oor vond! Te denken ook, dat GNAPHEUS het is die de Somma „uut de Hoochduytschen ghetrouwelick overghesett" heeft „omme der grooter nuttigheyts wille?" De Nederlanders, kweekelingen van de scholen van GEERT DE GROOT, en de Zwitsers ontmoeten elkander! Zijn ze geen kinderen deszelfden geestes, vrije zonen deszelfden germaanschen geslachts?

Ik schrijf, vervolgens, alleen een titel af uit DOEDES' Rariora, door mijnen vriend FRANCKEN mij medegedeeld; het boek zelf kwam mij niet onder de oogen. De Openbaringhe JESU CHRISTI: Ten eersten door den h. Engel Gods, JOHANNI den h. Apostel...gheopenbaert. Maer nu met CL Predicatien verklaert door HEINR. BULLINGERUM. Eerstmael in Latijn wtghegaen, ende nu in Nederduytsch op het eenvoudichs te overghe-

set. Anno 1567 (Drukkersmerck: gelyk een lelie). Ghedruct int J. 1567.

Ik noem, in de derde plaats, het: Huysboeck. Vyf Decades, dat is vyftich Sermoonen van de voorneemste hooftstucken der christelicker Religie, in dry deelen ghescheyden, door HEINRYCHUM BULLINGERUM, Dienaer der Ghemeynte te Zurich. Onder dezen titel namelijk zag de vertaling der Sermonum Decades hier het licht. Op de laatste bladzijde staat: „Tot love ende eere des Almachtighen Godts, Ende allen vroomen Christenen ten dienste, is dit loflyck werck, met der ghenade ende hulpe Godts, alsoo voleyndt ende ghedruckt, door verlech en bekostinghe sommigher Godvreesender mannen, den 12 dach Martii. Anno 1568."

Deze godvreezende mannen hebben wil van hun werk gehad!

Geen boek is, naast den Bijbel, in Nederland méér gelezen, en had er hooger gezag.

ROGGE zegt, dat er reeds in 1567 eene vertaling te Embden het licht zag. In 1622 verscheen het Huysboeck ten laatsten male: zes of zeven drukken wellicht in vijftig jaar van een zwaren foliant!

De moeder van RUBENS, MARIA PYPLING, tot de hervorming geneigd, maakte, naast ERASMUS' N. T., LUTHER'S Huispostille, gaarne gebruik van BULLINGER'S Huysboeck. En JANE GREY was doorvoed met den geest van BULLINGER'S schriften; maar het voornaamste uit het vijfde tiental preeken kende zij van buiten. Toen zij naar het schavot werd gevoerd, trok de ongelukkige jonge vrouw, koningin van maar negen

dagen, hare handschoenen uit met bevel om deze aan BULLINGER tot een aandenken toe te zenden (22).

Eene bijdrage heb ik gegeven tot de kennis van het gereformeerd Protestantisme, ten bewijze dat er inderdaad eene opvatting van godsdienstig leven en denken is, onderscheiden van het Lutheranisme en van het Calvinisme evenzeer.

Het zou mij te ver leiden, indien ik uiteenzette wat het diepste verschil is tusschen die richtingen, en welke de gevolgen zijn die hiervan in het leven treden.

Dat zij niet eenszelfden geestes zijn bleek uit de ketterjacht door het Lutheranisme tegen de Sacramentariërs jaren lang vol gehouden. Van den kant van het Calvinisme bleek dit uit de bejegening, die men den vrienden van BULLINGER in de Paltz aandeed, omdat zij het Calvinistisch Kerkbegrip met zijne onbehagelijke nabootsing van Roomsche Kerkmanieren niet wilden aanvaarden.

Tot dien tijd toe heette THOMAS ERASTUS een dierbare vriend en medewerker, en werd er naar BULLINGER gaarne geluisterd. Na dien tijd vielen beide in ongenade. BULLINGER'S Decades, te Heidelberg nagedrukt en zeer geprezen, werden toen verboden, „opdat zij noch gelezen noch verspreid werden." BULLINGER beklaagde zich hierover in een brief, den 1 Juni 1570 aan den toen te Heidelberg verwijlenden, en daar mede de leer- en kerk-drijvenden DATHENUS gericht (23).

Na de Dordtsche Synode verdwijnt ook hier te lande het Huysboeck.

Geen wonder! In beginsel en strekking is het anticalvinistisch!

Maar den Geest dien het doorademt, konden geen leer- en kerkdrijvers meer bannen (24).

Het is de Geest van het even vroom als ernstig, even verdraagzaam als vrij makend, — van het oorspronkelijk gereformeerd Protestantisme.

Wij zouden willen stellen tegenover het bekende: „issus de CALVIN", ons: „zonen van BULLINGER".

Maar dan zouden we tegen den wil handelen van hem, die geen slaafsche volgelingen wenschte te hebben, omdat hij zelf niemands dienstknecht wilde zijn.

Het is ons genoeg, ook door BULLINGER, meer vertrouwd te worden met en bezield te worden van dien goeden en goeddoenden Geest!

Leiden, 20 Juli 1887. M. A. GOOSZEN.

AANTEEKENINGEN.

(1) DE GROOT in Archief v. Kerk. Gesch. II, p. 121 ev. Beschouwing van den gang die de Chr. godgeleerdheid in het algemeen dus verre in Nederland heeft gehouden. HEPPE in Geschichte des deutschen Protestantismus I, p. 25 evv., en in II—IV; nader in Die Confessionelle Entwicklung der alt protestantischen Kirche. 1854; Die Bekentniszschriften der a. p. Kirche Deutschlands. 1855; maar vooral in zijne voortreffelijke Dogmatik des Deutschen Protestantismus im 16ten Jahrhundert, I— III, 1857.

(2) ROYAARDS in Archief, II, p 329 ev. en SCHOLTEN in Leer der Hervormde Kerk, I, 1848, p. 50 ev. van het eerste deel. Onbegrijpelijk, dat in de vierde uitgave van 1870 (1860) deze kritiek bijna woordelijk wordt teruggevonden en nog nader aangedrongen, I, p. 62 ev. Van den arbeid van HEPPE is geen notitie genomen.

(3) SCHWEIZER in Central. Dogmen, I, p. 470, 585; SÜDHOFF, C. OLEVIANUS und Z. URZINUS, p. 118 ev., 129 ev.; GÜDER ll. in het artikel: Heid. Katechismus. p. 612; KUHNERT, ll. XVIII, p. 73.

(4) De Tijdspiegel, 1883. Ik vermoed, dat de beide artikelen daar door den een-en-tachtigjarige geplaatst, onder den titel: Bijdrage tot de innerlijke geschiedenis der Kerkhervorming in de 16e eeuw in Nederland, al mede het laatste is wat hij voor de pers zal hebben bewerkt. Welk een helderheid nog van voorstelling! Hoe vele bewijzen, dat hij alles wat op het door hem geliefd onderwerp betrekking had, geregeld bleef bestudeeren! Jammer maar, dat hij zich zelfs

door de tijdelijk boven drijvende strooming zoo ver uit de juiste richting heeft laten voeren om toe te geven, dat het Calvinisme werkelijk in Nederland de zegepraal zou hebben behaald!

In de uitnemende biographie van P. HOFSTEDE DE GROOT, door mijn hooggeschatten zwager Dr. BRAAM, G. e. V. 1887, p. 253 ev. mis ik eene herinnering aan deze werkzaamheid van onzen leermeester.

(5) Het Calvinisme van SÜDHOFF, dat hem wel vaker in zijne overigens veel goeds biedende biographie: Olevianus und Ursinus, parten speelt, laat hem dit daar zeggen: p. 118.

(6) Geschichte des Pietismus enz. p. 205 ev. In de voorrede voor zijn uitgave van de Bekenntnisschriften der reformirten Kirchen Deutschlands, Elberfeld, 1860, p. XXIII. „Der Trost der Perseverantia sanctorum, der Unverlierbarkeit der Gnade und der Unerschütterlichkeit des Gnadenbundes wurden die Kern- und Sternlehre um welche sich das ganze Lehrsystem neu gestaltete". — Verg. Dogmatik, etc. I, p. 142 ev.

(7) Wij doelen hier op het door dr. C. SEPP geschrevene in het even meesterlijke als onmisbare: Het Godg. Onderwijs in Nederland II, p. 220 ev. over den oorsprong der foederaaltheologie. In het bestek van SEPP kwam een nader onderzoek niet te pas, waar en hoe het eerst door BULLINGER die idee was ontwikkeld. Het is wel zonderling, dat in een land als Nederland, waar de foederaaltheologie zich tot een ongekenden bloei verhief (of die bloei meteen in elk opzicht ontwikkeling was, betwijfelen we!) een betrekkelijk groote onwetendheid bleef heerschen ten aanzien van hare ware geschiedenis. Wat dr. W. VAN DEN BERGH inzijne dissertatie over CALVIJN over het genadeverbond, p. 8, van SPANHEIM, BERNHARD DE MOOR en VITRINGA aanhaalt bewijst juist, door de zonderlinge dooreenmenging der namen, — CALVIJN N. B. voorop, en BULLINGER in het midden of zelfs aan het einde! — dat deze geleerden er geen duidelijke voorstelling van hadden, en zeker niet gevoelden, waar HEPPE ook te weinig nadruk op legt, het groot onderscheid der voorstelling bij BULLINGER met zijn naaste volgelingen, en bij BUCER met de zijnen, die 't eerst over meer dan een verbond, en wel met name over een Werk-

verbond beginnen te spreken. Het nauwkeurigst is weêr, zooals zoo dikwijls, A. YPEY, Gesch. der Krist. Kerk, VII, p. 224, die op OLEVIANUS te Heidelberg wijst, den mede opsteller van den Catechismus, als die „de eerste" aan eene „verbondsmatige godgeleerdheid" zou hebben gedacht. Dr. SEPP heeft de lijn doorgetrokken tot Zürich en naar BULLINGER, in dezen door den Zwitser J. H. HEIDEGGER in zijne autobiographie voorgelicht. De opgave van de titels der hoofdstukken door A. VAN DEN BERGH drong ons om zelf kennis te nemen van De Testamento seu Foedere Dei unico et aeterno HEYNRICHI BULLINGERI brevis expositio. TIGURI, ex aedibus CHRIST. FROSCH. mense Septembr An. MDXXXIIII. Het fraai door ons gebruikt exemplaar berust op de Utrechtsche Univ. Bibl.; ook BOQUINUS' Exegesis divinae atque humanae κοινωνιας

(8) BULLINGER aan UTENHOVE, bij PYPER, JAN UTENHOVE, p. 162.

(9) Uit een brief: „Clariss. viro D. THOMAE ERASTO doctori medico, D. meo honorandi et fratri charissimo, Heidelbergam." 't Onderschrift luidt: „Tiguri, XI Januaria ad lucernam, hora noctis IX. Anno 1574. BULLINGERUS ex animo tuus." Het onderscheid tusschen het gereformeerd Protestantisme en het Calvinisme valt nergens meer in het oog dan in de Paltz, in de dagen waarin de correspondentie van ERASTUS en BULLINGER ons verplaatst. Zie het merkwaardig geschrift waaraan onze brief is toegevoegd: Explicatio gravissimae Quaestionis utrum excommunicatio, etc. auctore THOMA ERASTO.

CARL PESTALOZZI leverde eene veelzins uitnemende biographie van onzen held in Leben und ausg. Schriften der Väter und Begründer der reformierten Kirche, V Theil; doch er bestaat dringende behoefte aan eene bijzondere studie van de eigenaardige theologie van BULLINGER in den ruimen zin waarin het woord toen werd opgevat: een dogmaticus toch was in de 16de eeuw een encyclopaedist. En hij moest dit toen zijn!

(10). PESTALOZZI, ll. p. 302. Dr. VAN DEN BERGH neemt dit gevoelen eenvoudig over in Calvijn en het genade-

verbond. — Latere onderzoekingen hebben in het licht gesteld, dat verreweg de meeste Bejaarddoopers in Zwitserland een diepen eerbied hebben aan den dag gelegd voor de Schriften: zie het belangrijk art. van GOTTFR. STRASZER, Berner Beiträge van NIPPOLD, p. 169 ev., vooral p. 236. — Dat de Grüninger Bejaarddoopers het Oude Testament zouden hebben verworpen schijnt mij een misverstand te zijn, voortgekomen uit de door dezen bestreden vereenzelviging van de besnijdenis en den doop. Zij zeiden: „ZWINGLI, der falsche Prophet greift, da er im neuem Testament keine Beweise findet, in 's alte zurück und beruft zich auf den Bund mit ABRAHAM. Diesen Bund hat aber Gott nur mit den Juden und nicht mit den Heiden gemacht. Warum taufen denn die Prädikanten gerade unsere Kinder, die wir von Heiden und nicht von Juden stammen?" Zie EMIL EGLI in zijn licht gevende studie Die Züricher Wiedertäufer. Toen BULLINGER zijn tractaat schreef, in 1535, waren de Zwitsersche Bejaarddoopers reeds op den achtergrond getreden; het woord werd sinds eenige jaren reeds gevoerd door de Bejaarddoopers-Bondgenooten. Over deze laatsten, en tevens over het geheele tijdperk hebben helder licht verspreid W. J. LEENDERTZ en FRIEDRICH OTTO ZUR LINDEN, door hunne biographiën van MELCHIOR HOFMANN. Over de bondsgedachte, bij dezen profeet van den nieuwen tijd, de eerste: p. 210 en 225 ev.; de tweede: p. 225 ev. 249 ev.

(11) SEPP, Godg. Onderwijs, II, p. 221.

(12) PESTALOZZI, ll. p. 386, 469. De preeken zijn natuurlijk niet uitgesproken, zooals ze daar voor ons liggen. In 1558 werden zij door den trouwen leerling en vriend van BULLINGER, door JOHANNES HALLER, predikant te Bern „in eedtgenootscher tale", zooals de latere hollandsche overzetter zich uitdrukt, vertaald. Van HALLER kregen zij den naam Hausbuch — volgens het hollandsch: „omdat het voorderlick wesen sal allen Huyshouderen, voornemelick dengenen die de openbare verkondinghe des Evangeliums niet hebben."

(13) PESTALOZZI, ll. p. 386, 469, 645. Een bewijs, hoe lang en hardnekkig, zelfs mannen die BULLINGER kennen gelijk PESTALOZZI, voorbij hebben gezien wat den grooten opvolger van ZWINGLI onderscheidt van alle zijne tijdgenooten, zijn

denken in den wortel kenteekent, en dus zijn persoonlijk eigendom is, wordt wel geleverd aan 't slot van 's mans zoo schoone biographie, waar PESTALOZZI in de Ausgewählte Schriften, N. B., de grondgedachte van de Summa, de bondsgedachte, eenvoudig overslaat! Geen wonder dan ook, dat hij het tractaat over het verbond, door HEIDEGGER nog „libellus aureolus" genoemd, geen recht laat wedervaren!

Ik gebruik de Nederduitsche vertaling, waarover in den tekst straks nog een enkel woord. Een fraai exemplaar berust in de Bibl. der M. v. L. alhier. Het is een tweede druk in 1567 verschenen. Aan de achterzijde van het titelblad staat het volgende „Totten leser."

„Nadenmael christelicke lieve Leser, dat dit Boeck eertijdts met een klein letterken gedruckt is geweest, ende dieselve wel verkoft zijn, en noch dagelicx van veelen begeert wort, om die nuttigheyt desselven, Soo bin ick door bede van sommige liefhebbers der waerheit en oock tot profijt des gemeenen mans hiertoe beweecht geworde dit selve mz grover letter te drucken.

„Vaert wel."

(14) Bij SEPP, Godg. Onderwijs, II, p. 321.

(15) BERNH. DE MOOR, Comm. Perp. III, p. 59.

(16) JOANNIS MILTONI, Angli, de Doctrina Christiana libri duo, p. 167 ev. 297 ev. In 1823 werd het uiterst belangrijk boek teruggevonden, en o.a. in 1827 te Brunswijk uitgegeven.

(17) SÜDHOFF, Ol. u. Urs. p. 483 ev., p. 88 ev., p. 124 ev. Ook URSINUS blijft in voortdurende briefwisseling met BULLINGER. Het mag evident heeten, dat OLEVIANUS en URSINUS beide de bondsidee te Zurich, of van Zurich uit, hebben ontvangen, al werd zij door hen zeer zelfstandig verwerkt. Zie HEPPE, Pietismus p. 205, en Prot. Dogm. I, p. 149 ev.

(18) Brief van OLEVIANUS aan CALVIJN, van 24 Sept. 1562. Corp. Ref. XIX, p. 538.

(18*) Op het volstrekt onhoudbare der redeneering van PAULUS, waarop hoofdzakelijk het leerstuk der praedestinatie als verkiezing ten leven en verwerping tot verdoemenis, werd gebouwd, wijst H. ERNST, G. e. V. 1884 p. 54 ev. Verg. zijne studie aldaar: Een onoplosbaar raadsel, p. 471 ev.

(19) BOQUINUS, Exegesis, III.

(20) Treffend HEPPE Prot. Dogm. I, p. 204 (hij zegt COCCEJUS, waar ik lees BULLINGER): „Das Luthertum machte das Heil van der Wirksamheit der Gnadenmittel und der Calvinismus van der absoluten Gnadenwahl Gottes abhängig: (BULLINGER) erhob den Begriff der göttlichen Gnadenführung zur Leuchte des dogmatischen Denkens."

Dr. VAN DEN BERGH heeft in zijne dissertatie p. 11 terecht doen opmerken, dat de eerste editie der Institutio van CALVIJN de leer van het verbond niet bevat. De latere, van 1539 af, volgen het voetspoor van BULLINGER. Doch de bondsidee zelve blijft, natuurlijk en noodwendig, aan CALVIJN's systeem vreemd Alleen als exegeet brengt hij haar de eere die haar toekomt.

(21) PESTALOZZI, ll. p. 470.

(22) De editie in den tekst genoemd is mij ten gebruike toevertrouwd uit de Univ. Bibl. te Amsterdam.

ROGGE, CASPAR JANSZOON COOLHAES, I, p. 73 ev.

De bijzonderheid aangaande de moeder van RUBENS bij FRANCKEN, De Moeder van RUBENS, p. 27; aangaande JANE GREY, bij PESTALOZZI, ll. p. 445.

(23) In een brief aan DATHENUS achter Expl. Grav. Quaest. p. 319. Treffend laat BULLINGER op de aangehaalde woorden volgen: „Indien het waar is, begrijp ik niet hoe zij die dit doen, hunne handelingen kunnen rechtvaardigen en het misdrijf van pauselijke tyrannie van zich kunnen afwerpen. Of was het niet betamelijk geweest eerst den schrijver, die toch een vriend is en broeder, te vermanen, en hem aan te wijzen waarin hij had misdreven en naar zijne verantwoording te hooren? Maar dit is de ongunst der tijden dat de liefde er in verkoeld is, en de ongerechtigheid overvloedig is."

(24) Ik heb rekenschap gegeven van mijn geringe ingenomenheid met het Calvinisme, en de verkeerde voorstelling er van door KUYPER en anderen gegeven, bestreden, reeds voor jaren, in eene kritiek van Het Calvinisme, oorsprong en waarborg onzer constitutioneele vrijheden, door dr. A. KUYPER, geplaatst in de Kerk. Ct. 1875, No. 14. Voorts neem ik de vrijheid te verwijzen naar mijn de Leidsche onderschrijvingsformule in dit tijdschrift, 1879, p. 488 ev.; mijn Reformatie, aldaar 1880, p. 325; de oudste

Nederlandsche Hervormde godsdienstleer, 1882, p. 492 ev. en naar Drieërlei idealen (Calvinisme, Protestantisme, Christendom) aldaar, 1883 p. 203 ev. Moest ik het belangrijke proefschrift van dr. J. HOOG, De martelaren der Hervorming in Nederland nu nog aankondigen, ik zou dan breeder ontwikkelen wat ik (Kerk. Ct., 1885, No. 49) aan 't slot zeide: „Alles wat het Calvinisme met het Hervormd (Gereformeerd) Protestantisme gemeen had, maar ook alles wat als de wettige ontwikkeling van diens beginselen en geest door het Calvinisme werd aangebracht, werd door onze vaderen dankbaar als een krachtig en gezegend middel tot opbouwing in — en verheldering van hun geloof overgenomen. Maar het Calvinisme, voor zoover het 1° de leer der Voorbestemming tot de uiterste gevolgtrekking doortrok; 2°. de leer van de Kerk en van de betrekking van Kerk en Staat in theocratischen geest voorstelde; 3° in de leer van het Avondmaal de beschuldiging van schepselvergoding haast niet ontgaan kon; 4°. het Oude en het Nieuwe Testament vereenzelvigde: dit Calvinisme heeft hier te lande nooit de zegepraal behaald. Het bleef stuiten op de tegenwerking van het Hervormd (Gereformeerd) Protestantisme. Ja het is, toen het meende te zegepralen, wèl bezien, ter Synode van Dordrecht verslagen. De Bovenvaldrijvers en de Theocraten ten minste hebben het daar en voor goed afgelegd".

Vooral zou ik dan nader moeten uiteenzetten het vierde punt: de kenbron. Bij het Calvinisme is de kenbron de H. Schrift of Gods Woord zonder méér; in het systeem van BULLINGER en de zijnen het Evangelie. Gods verborgen Wil kan door 't gebruik der eerste zeer weinig bepaalde kenbron onder de Calvinisten den bekenden noodlottigen invloed oefenen op de nadere uitwerking van het leerstuk der praedestinatie. BULLINGER en de zijnen leggen zich bij de theorie der verwerping eenvoudig neêr, maar zetten bij voorkeur den vertroostenden invloed der verkiezing uiteen volgens den geopenbaarden Wil van God, zooals het treffend heet in de tweede Helv. Conf. Art. 10: „CHRISTUS zij de spiegel in welken wij onze voorverordening aanschouwen."

PASSIO DORDRACENA.

In de Meimaand van dit jaar gaf dr. W. GEESINK een werkje uit onder den titel: Calvinisten in Nederland, opgedragen aan dr. A. KUYPER. Uit een mededeeling in het voorwoord vernemen wij o. a., dat de drie eerste schetsen oorspronkelijk geschreven waren voor de Heraut, terwijl de vierde een lezing was in een kring van ambtgenooten, en dat wij hier dus een tweede „niet onveranderde" editie voor ons hebben.

Hoewel geen medewerker aan dit tijdschrift, heb ik gehoor gegeven aan het verlangen van een paar leden der redactie om mijn gevoelen te zeggen over de pennevrucht van dezen voormaligen herder en leidsman van de Rotterdamsche gemeente.

Zijn geschrift heeft het voorkomen van een geschiedkundige studie in populairen trant. Nochtans is dit slechts de vlag, waaronder een lading vervoerd wordt, die een heel andere bestemming heeft. In dezen doctor is blijkbaar een ijver gevaren, die groot nadeel doet aan den ernst, waarmede elk, die het leerrijke veld der historie betreedt, verondersteld wordt bezield te zijn. Maar de omstandigheden, die hij beleefd heeft en de geschiedenissen, waarmede hij zich in den laatsten tijd heeft ingelaten, zijn voor iedereen voldoende

tot verklaring van het verdwijnen van zijn wetenschappelijke conscientieusiteit.

Omdat hij evenwel niet de eenige is, bij wien van een zoodanige „bekeering" nota te nemen valt, omdat er meerderen zijn dan hij, die zich laten vervoeren tot een wetenschappelijk kegelspel, waartegen men met nadruk moet opkomen, neem ik de vrijheid vooreerst nog eenige andere dingen op te merkén, voordat ik mijn opinie nader uiteenzet over den arbeid van dezen handigen pennevoerder onzer moderne Calvinisten. Want deze doctor is geen vrij man meer: hij is een kind van de kerkelijke beweging dezer dagen.

Reeds voor vele jaren, toen wij nog druk en ouderwetsch theologiseerden, toen de moderne godgeleerdheid cum app. nog aan de orde was, hoorde men eerst per geruchte, later met meer zekerheid, dat er geen geringe verdeeldheid heerschte in het anders zeer geslotene legerkamp der rechtzinnige partij in den lande. Nu is dit evenwel geen gerucht meer, het is een feit, dat de vrede en eenheid daar reddeloos zijn verstoord, dat daar evenals in de noodlottige dagen van Babels torenbouw een iegelijk zijn naaste niet langer verstaat en dat zij, die zoo broederlijk deze tichelen zouden strijken en doorbranden om het gebouw te stichten, welks opperste in den hemel zou zijn tot grootmaking van hun naam, thans in verstrooide hoopen den arbeid verlaten en uit elkander gaan. In minstens drie onvereenigbare groepen zijn zij gescheiden.

In den kring van elke behoudspartij leeft van nature een neiging tot reactie. De geschiedenis leert, dat deze zin van tijd tot tijd alle krachten bijzet. Dan worden de geesten openbaar. Maar niet alle orthodoxen

begeeren te reageeren tot elken prijs. Er zullen onder hen steeds zijn, die de oogen niet wenschen te sluiten voor de gewichtige eischen van het leven, die dus liever vijf woorden spreken met hun verstand dan duizend woorden, ja een vloed van woorden in hartstochtelijke opwinding van den geest. Zij deinzen er voor terug om goedsmoeds maar te vernielen wat de latere eeuwen hebben opgebouwd, wat de Christenheid op haar langen weg voor hart en leven heeft opgelegd in haar rijke schatkameren. Gehecht aan menig voor hun gemoedsleven dierbaar leerstuk der vaderen, gehecht aan de eerwaardige geloofsgetuigenissen van weleer, gehecht aan den Bijbel, voor hen het Woord Gods, weten zij toch ook, dat onder dogmatisme de ware rechtzinnigheid gaat sterven of verloopt. Zij betrachten daarom de wijsheid, die voor het gevaar van zelfverminking behoedt.

„Die orthodoxie, wenn sie von der Zeitbildung verlassen oder überflügelt wird, wird zur Ketzerei." Zietdaar een sententie, die de geschiedenis in haar loop meermalen voltrokken heeft trots het heftige protest dergenen, die daardoor werden getroffen. 't Is een woord van den ouden KARL HASE, een historicus, wiens onpartijdigheid boven elken twijfel staat en die getoond heeft de gave te bezitten, om de uitkomsten van zijn ontzaglijke studie met treffende juistheid uit te drukken. Een objectiviteit, die in weldadig contrast staat tot het doen van hen, die er terstond maar duchtig op losbranden, zoodra zij een genoegzaam aantal historische gegevens bijeengehaald hebben, geschikt om hun tot projectiel te dienen. Desniettemin het is te denken, dat zij, wien deze looden schoen

past, weigeren zullen haar als de hunne te erkennen en te dragen.

De orthodoxie, die in ons vaderland in deze dagen wèl reageert, voor een klein anachronisme niet vervaard, teert op den waan, dat zij nog evenzeer als eeuwen geleden de draagster is van het eenig ware geloof der Christenheid. Zij houdt geen rekening met Gods voortgaand wereldbestuur. Zij kent geen levensproces. Wat geeft zulk eene er dan om, dat zij slechts is een golfje in den oceaan! Wat geeft zij er om, dat er een denkende, krachtig levende en gistende wereld bestaat ook buiten haar, wanneer zij, eindelijk tot de hoogste opwinding geprikkeld met uitgestokene armen en dor gehemelte om haar sjibbolet rondwentelt als dansende dervisjen, slechts bekwaam tot de eenige, eindeloos herhaalde belijdenis! Wat geeft zij er dan om, dat het groote oog van den Tijd ernstig en vermanend eveneens als gisteren en voorheen op allen, ook op hen is gericht!

Het Calvinisme der 19e eeuw geschiedt geen onrecht, wanneer men het beschouwt als nagalm uit een gewichtig, maar nu afgesloten tijdperk van onze vaderlandsche kerkgeschiedenis. Nog kan men daarin de nawerking speuren van de geweldige kerkelijke macht, die weleer zich geconcentreerd had in het werk van Dordrecht, gelijk dit op zich zelf al weder een duidelijk afbeeldsel is van den diepen indruk, dien CALVIJN's geest op zijn tijd naliet.

Deze reproductie behoort dus tot de verschijnselen onzes tijds, die men met passende kalmte en aandacht ook eens moet bezien en trachten te begrijpen. De beweging der Doleerenden veroorzaakt evenals elke

kerkelijke woeling de noodige luidruchtigheid, ophef en onrustige tooneelen. Bovendien is het zeker, dat zij veel uitgestrekter beteekenis heeft dan haar voorgangster, de Afscheiding, daar zij met ongemeene inspanning en door mannen van talent wordt doorgezet. Maar — wordt haar beteekenis ook overschat? Heeft zij wel aanspraak op den weidschen titel van Reformatie, waarmede zij niet zonder inbeelding pronkt, of behoort zij geclassificeerd te worden in de meer bescheidene rubriek van een kerkelijke opschudding?

Het lijdt nu reeds geen twijfel, of de onderzoeker van de gebeurtenissen dezer eeuw zal met opzicht tot de fata et gesta dezer nieuwerwetsche Calvinisten op verre na zulk een moeielijke taak niet hebben te vervullen, als toen hij het hoogst ingewikkelde tijdperk der kerkelijke en politieke beroerten voor en in de dagen van het Twaalfjarig Bestand doorworstelde. Eveneens zijn voor den natuurvorscher de oorzaken, het beloop en de laatste schommelingen eener zeebeving oneindig lichter te beschrijven en te verklaren dan de diepliggende en samengestelde motieven, die geleid hebben tot de geduchte explosie van den plotseling 's aardrijks ingewand uitspuwenden krater.

Immers deze kerkelijke golving, een laatste terugslag van den levendigen, algemeenen partijstrijd van weleer, is na den aanslag op de Nieuwe Kerk te Amsterdam binnen haar eigen boorden gekeerd en wordt nu naar kerkrecht behandeld en beslecht. Zou dit verloop oorspronkelijk bedoeld zijn?

Aanvankelijk maakten de ongewone handelingen, waarvan wij sedert December 1885 en vooral sedert 4 Januari daaraanvolgende de verwonderde toeschouwers

waren, nog al groot gerucht. Wij moesten toen wel denken aan combinaties, die op breeder effect berekend waren, dan later uitvoerbaar bleek te zijn. Wij wachtten in eenige spanning, toen knetterend dat eerste signaal opschoot en het sein hier en daar beantwoord werd. Lichtkogels vielen neer op de heidevelden van het kortstondig vermaarde dorpken Kootwijk, in Voorthuizen, in het welgelegen Leiderdorp, in het stille Reitzum der vrije Friezen: zij vlamden omhoog en brandden van lieverlede uit. Wij hoorden van onrust in de niet vertrouwbare gelederen der classis Dokkum, der classis Harderwijk en zoo voort.

En terwijl dit alles en nog veel meer te verwachten was, bevond zich sedert den voorgaanden zomer onze Tweede Kamer op het zoogenaamde „doode punt", dat den heer WINTGENS zoo zwaar op de ziel woog. Te gelijker tijd onthaalden de dagbladen ons op zeer nuttige bespiegelingen over het hooge gewicht van de samenstelling der Provinciale Staten, waarvan immers kon afhangen het gehalte van een tot dus ver liberale Eerste Kamer. Dit gaf dus stof tot overwegingen van verschillenden aard. De gedachte moest wel bij ons opkomen aan de ver strekkende gevolgen van een kerkelijke beroering, inzonderheid wanneer zulk een invloedrijk lichaam in onze samenleving als de Ned. Hervormde kerk eens onvoorziens mocht ineenzakken en bezwijken. Hoe licht konden dan uit den troebelen stroom onverwachte dingen voor den dag worden gehaald, vooral met het oog op de onder eene algemeene verwarring gehoudene verkiezingen. Zoodat wij ons vooraf wel eens afvroegen, wat er casu quo zou voortkomen uit den met vele pijlen gevulden koker van de heeren RUTGERS, DE SAVORNIN

LOHMAN, KUYPER c. s., die wij met groote plannen vervuld, ja als de negende maand ingetreden beschouwden. Te meer omdat wij meenden te mogen onderstellen, dat politieke bedoelingen en geloofsbegrippen in zekere kringen niet ten eenemale vreemd aan elkander zijn.

Daarom hadden wij vol belangstelling gezorgd voor goede plaatsen op de fauteuils d'orchestre, wij hoorden twee, drie luide ontploffingen met de noodige tusschenpoozen gevolgd door enkele andere, wij zagen helmdragende dienaren der gerechtigheid, soms zelfs kleine optochten gewapende ruiters en voetknechten ter plaatse, waar men ze gewoonlijk niet noodig heeft. Inderdaad, dat waren ongewone vertooningen, maar het stuk pakte niet in weerwil van de rollende woorden van de Heraut, afgewisseld met zwaarmoedige klaagzangen der Doleerenden of zalige jubeltoonen uit de zoogen. „ontkomene kerken". Het blijft intusschen mogelijk, dat nog iets imposants op eens deze bloot locale opschuddingen komt vervangen, dewijl anders de aangekondigde vloed ver beneden Amsterdamsch peil zal blijven. Maar tot nog toe laat die stijging der wateren op zich wachten.

Nochtans leeren wij hieruit, dat het Calvinisme in sommige kringen van onze medeburgers in weemoedige herinnering steeds voortbestaat. Daar kan door het irriteeren van zekere gevoelige punten bij de rechtzinnigen een beweging in 't leven worden geroepen tot herstel van den kerkstaat en de belijdenis, die in hun schatting het merk der onvermengde en ontwijfelbare waarheid dragen. Wij willen van die aspiraties niet zonder waardeering gewagen. En wij kunnen dat, want met CALVIJN betreden wij den klassieken bodem

van het Protestantisme. Bovendien was er tot dus ver iets ongezonds in de verhouding der verschillende godsdienstige of godgeleerde partijen in onze kerk, zoolang zij in een dikwijls nijdigen strijd om den voorrang of om erkentenis van haar recht van bestaan elkander afbreuk deden op velerlei wijze. Het is evenwel de vraag, of zoodanige grieve, die terstond ophoudt als de menschen elkander wat meer willen verdragen, hier niet louter als voorwendsel dienst heeft moeten doen? Ook moet de uitkomst leeren, of niet veeleer door den terugslag op deze voorvallen het tegengestelde wordt bereikt en zooal geen eenheid dan toch betere samenleving ontstaat in de van haar onrustigste leden gezuiverde kerk.

Het thans met veel beleid weer opgewekte Calvinisme zoekt zijn waarde en kracht in het leveren van een zuiver nagebootste copie van hetgeen eenmaal aan de orde was, maar nu bijkans drie eeuwen later naar Gods wijs bestel zijn tijd gehad heeft. Wel worden de oude vormen zorgvuldig bijeengezocht en op nieuw in elkaar gezet, maar de geest, die thans daarin huist, mist de scheppende en voortstrevende kracht van weleer. Het is een vertooning van het Calvinisme, nauwgezet vooral in de kleine détails. Het openbaart een angstvallig purisme in geloofstaal en kerkfabriek, een in het oog loopende voorliefde voor eigenaardige kerkgebruiken, ouderwetsche reglementen, taaleigen, zelfs oude formuliergebeden en de psalmen van DATHENUS. Zoo blijkt dit nieuwerwetsche Calvinisme, geen geboorte des tijds maar slechts de stuiptrekkende nawerking van een grooter verleden, niets geleerd, neen veeleer alles vergeten te hebben behalve zijn oude onstuimigheid in

het afsnijden van de gemeenschap met ieder, die anders denkt en anders wil.

De eerste nieuwsgierigheid, die deze beroering wekte, zou niet zoo spoedig bedaard zijn, wanneer zij zich verder had kunnen uitstrekken. Maar dat is mislukt. Ook heeft zij het niet verder kunnen brengen dan tot kerkelijk terrein: de politiek is er buiten gebleven. Evenwel dit bewijst volstrekt niet, dat zulk een meer bedenkelijke uitbreiding niet tot het oorspronkelijke, zeer stoute plan heeft kunnen behooren. Doch daar behoeven wij ons niet meer in te verdiepen: de slingerende luchtwortels zijn afgebroken, voordat zij den vasten grond bereikten.

Bovendien op staatkundig gebied wordt wel wat meer rekening gehouden met de toestanden van den tijd en de eischen der samenleving, dan sommige kerkelijken willen inzien. Hier wordt het oude nog wel als het hoogste heilsgoed opgehaald, waar het op elk ander gebied zijn reden van bestaan verloren heeft. Zoo zal het zelfs den meest verstokten antirevolutionair van dezen tijd niet in de gedachte komen om als zijn staatkundig ideaal aan te dringen op de zelfstandigheid der afzonderlijke gewesten, ofschoon dit een terugkeer zou wezen tot „de historische lijn", die zijn aanvang neemt bij de Unie van Utrecht. Hij zal niet geheel omgaan buiten het feit, dat na den patriottentijd en de Fransche overheersching de Republiek der Vereenigde Gewesten herboren is tot het Koninkrijk der Nederlanden. Maar op kerkelijk terrein wordt er geen dwaasheid in gevonden stoutweg over het hoofd te zien, wat de tijd onzen staat en volgens dezelfde wet van historische ontwikkeling ook onze kerk heeft aangebracht.

Wel is waar hebben wij geen staatskerk meer, maar wel degelijk bestaat de Ned. Hervormde Kerk, die haar eigene inrichting heeft en de nauwere, uit het begin dezer eeuw dagteekenende vereeniging is van de vroeger meer op zich zelf staande gewestelijke kerken. Na 1816 heeft diezelfde kerk een geschiedenis van belang doorleefd, waaruit kan blijken, dat zij, alles behalve een dood geheel, zeer goed in staat is aan haar eigene, voortdurende vorming te arbeiden.

Het is geen geringe fout, dat de leiders der Malcontenten dit niet hebben begrepen. De organisatie onzer kerk is stellig verre van volmaakt, maar haar samenhang is gebleken toch wel wat steviger te zijn dan zij vermoedden, die haar verachtten als een vermolmd paalgetimmerte, dat met één fiksch aangebrachten stoot in elkaar zou moeten zakken. Zij hebben de levensvatbaarheid van dat „Staatscreatuur" te laag geschat. Vrij zeker zullen zij de laatsten zijn, die deze dwaling erkennen Toch ondervinden de zoodanigen de strenge les van 's werelds onverzettelijken loop, in het onderhavige geval de bitterheid van een mislukte kerkelijke opschudding.

De Sachems van den krijgszuchtigen stam der Calvinisten hebben meer feilen begaan dan deze. Zoo zijn zij o a. blijven hangen aan het ongelukkige woord „synodale hierarchie". Den voorzitter van de synode, hoewel zijn zeer constitutioneel bewind slechts eenjarig is, gaven zij den snaakschen titel van „Groot-hierarch". En dergelijke, alles eigen vinding. Deze openbaring van taalkundige bedrevenheid is echter niet zulk een onschuldig vermaak, als het lijkt. Het is zelfs een gevaarlijk spel, omdat door het overvloedig gebruik

van zulke krasse formules de gedachten op een onjuist spoor kunnen geraken. Onwillekeurig went de zegsman zich en de zijnen daaraan en op het woord hierarchie afgaande, meent hij te doen te hebben met een dergelijk samenstel als van het Vaticaan uit bestuurd wordt. Ongelukkig blijkt de N. Hervormde Kerk wel een weinig anders ingericht te zijn en o. a. in art. 13 van haar Algemeen Reglement dit zeer anti-hierarchische beginsel te hebben opgenomen: „De kerkelijke besturen bepalen hunne werkzaamheden binnen de grenzen hunner bevoegdheid, zoodat zij niets behandelen, wat uitsluitend tot den werkkring van een ander collegie behoort.” Een der eerste droevige ervaringen, die de hierop niet bedachte aanvallers hebben opgedaan, was dan ook, dat zij in tamelijk onzachte aanraking kwamen met een lager bestuur, dat onmiddellijk zelfstandig en naar eigen bevind van zaken heeft doorgetast.

Een andere fout is, dat zij voor reformatie hebben uitgegeven een beweging, die het niet verder kan brengen dan tot vorming van een ecclesiola in ecclesia. Zulk een onderneming heeft voorzeker iets aantrekkelijks: te ontkomen aan een gezelschap, waar men zoo veel op tegen heeft, of waar men geen kans ziet alleen en imperatief aan 't woord te komen, zich te omringen met een koor van de zuiverste eenstemmigheid schijnt een groot genot. Maar — die schifting tusschen kaf en koren kan een zeer bedenkelijk verschijnsel na zich slepen. Niet zoozeer omdat men afgesneden is van de opfrisschende aanraking met andere meeningen, maar inzonderheid omdat juist zulke beroeringen in hooge mate blootgesteld zijn aan de besmetting van geest-

drijverij. De scheve voorstellingen, die de eenvoudige maar zenuwachtige aanhangers van den toestand hebben ingezogen, de kranke drijfveeren, die hen bezielen, de agitatie hunner gemoederen vergrooten de praedispositie voor de ziekte van godsdienstige dweepzucht. Reeds hebben zich daarvan enkele ongezonde symptomen vertoond. We willen hopen, dat het koel berekenend beleid van dr. KUYPER en zijn raad dit voorspook van een altoos zeer betreurenswaardig verschijnsel zal weten te verjagen. Maar het gevaar is groot, want het veld, dat zij voor hun operaties gekozen hebben, is van oudsher de bodem, waar die ziekte licht uitbreekt en de meeste slachtoffers maakt. Het zal de vraag zijn, of zij nog kunnen genezen, wat zij nu zeer zeker reeds met bekommering zien rondwaren onder hun „volkske." Maar, wie SAMUEL uit zijn rust opwekt, moet ook alles aanhooren, wat hij dan te voorschijn brengt.

De motieven, die een reformator bezielen, zijn zeer onderscheiden van 't geen een agitator zijn rol doet spelen. De wijze, waarop beide aan den arbeid gaan, karakteriseert. Eerbied verdient de ernst van den edele, wien het niet om zich zelf te doen is, maar die door openbaring van ruimere en gezuiverde inzichten in het godsdienstig leven de harten van denkende en gevoelende tijdgenooten met edele geestdrift vervult. Daarom is die ware wijze over niets zoozeer bezorgd, dan of hij wel de gebreken, die hij afkeurt, volkomen juist begrijpt, in het licht stelt en aantast. Zelfbedrog en overdrijving zijn de zwakheden, die hem bij een groote roeping de meeste schade zouden doen. Uit zulke mannen worden de profeten gevormd, die van

hun optreden een lichtend spoor hebben nagelaten in de geschiedenis van hun volk en hun tijd. Maar er zijn ook lieden, die hun grieven op de rumoerige wereldmarkt aan den man brengen door zoo lang te schetteren over groen en rijp, totdat zij gehoor vinden. In deze wereld, die zelfs het regelmatige werkwoord nog niet voldoende verstaat, vindt elk pseudoprofeet altoos een schare, die naar hem luisteren wil, als hij haar de onregelmatige werkwoorden verkondigt. Dat zijn zij, die het voor een roeping houden om met een groote lantaarn door de stad te dwalen, terwijl de zon vlak boven hun hoofd staat en de straat vol is met vreedzame en bezige menschen, die zoolang: wolf, wolf! roepen, totdat de wollige kudde het rustig grazen staakt en verschrikt blatende aan het hollen gaat. Den demagoog op welk gebied ook komt het er niet op aan, of zijn voorstelling zuiver en recht is, als hij maar een willekeurig iets heeft, waarop hij kan doorslaan over onrecht en verdrukking, hem en de vrienden aangedaan. Hol en daardoor dubbel akelig klinken de luide verzuchtingen uit der Doleerenden schare! En helaas! wat loon hebben zij? De snoode wereld, die hen omgeeft, noemt hun schril geroep minstens overdreven, hun grieven ongegrond en al hun arbeid, bidden en wurmen een stoken van kunstmatige opwinding. O zulk een miskenning schrijnt! Die zoekende, schreiende zielen voelen zoo teeder aan! Hoe ongevoelig dan om daarop uit te oefenen de harde critiek van de menschelijke rede en het gezond nadenken, die immers voor opgeschroefd zullen verklaren hun taal ontleend aan Gods woord en hun aanslagen, beraamd naar het concept van een vroegere kerkenorde.

Doch hoe men ook de geaardheid van de jongste kerkelijke agitatie beschrijve, de neiging om CALVIJN te doen herleven is aangewakkerd tot een soort van hartstocht. Deze voorliefde voor retrospectieve kunst drukt haar stempel op alles, wat in weekblad, brochure, seminarium, synodaal convent en formulier hun geest te voorschijn brengt. Eveneens wijst nog eeuwen later een borreling van warm en zwavelig slijk de plek, waar de laatste lava van den uitdoovenden vulkaan heeft gestroomd.

Dat die ijver zich nu speciaal openbaart als een passie voor het geloof, geschoeid op de leest der leerregelen van Dordrecht, is een zaak, waarover geen ernstig en weldenkend Christen anders mag oordeelen dan PAULUS in Rom. 14: 22. Wij leven in een vrij land. Aansluiting bij de Doleerende gemeente staat aan ieders vrije keuze: sommigen voelen zich daartoe geroepen, anderen zijn ongenegen. Geen rechtgeaard Nederlander zal het wraken, wanneer deze ijveraars des Heeren in goede orde zich terugtrekken in hun Jotapata of op hun Zionsberg om daar stand te houden in de hardnekkige verwachting, dat in den uitersten nood nog de Redder zal opdagen. Het geloof, dat daartoe aandrijft, mag ik niet vonnissen. Al breekt een ander den staf over de godsdienstige overtuiging, die het rustige heiligdom van mijn hart geworden is, al noemt hij mij een ongeloovige of wereldling, omdat ik anders denk dan hij, dat komt voor zijn rekening. Het staat mij daarom niet vrij hier het jus talionis toe te passen en op mijn beurt hem het recht op den schoonen christennaam ook even gladweg te ontzeggen. Het christelijk geweten verbiedt zelfs de opwelling tot die weerwraak.

Ook in een geloof, waaraan wij geheel ontwassen zijn, erkennen wij de zuiver religieuse behoefte, en het laatste, waar toe wij mogen komen, is zeker de verdenking van de oprechtheid van den andersdenkende. Wij mogen niet beginnen met dat harde oordeel van Gen. 8 : 21: Het gedichtsel van des menschen hart is boos van zijne jeugd af aan. Of ik moet de feitelijke bewijzen hebben, dat iemand de vroomheid tot dekmantel van lagere bedoelingen ontheiligt. Het oude Calvinisme had zeer zeker een eigenaardige opvatting ten opzichte van de godsdienstige verdraagzaamheid; maar hoewel de tijd en de wereld in dezen veel veranderd zijn, willen wij toch aan onze herborene Calvinisten geen eisch stellen, die hen buiten hun rol zou doen treden. Elke illusie daaromtrent is een dwaasheid: zij zijn nu eenmaal, wij willen hopen door keuze des harten, geen kinderen dezes tijds, maar christen naar een zeer speciale opvatting. Hoe dit ook zij, dat de orthodoxie het geloof van anderen nooit met vrede kan laten, geeft mij nochtans niet het minste recht om hen lastig te vallen of op hen te smalen. Wij mogen dat voorbeeld niet volgen, wij raken dus niet aan het geloof of de leer van onze Doleerende medeburgers.

Die ijver openbaart zich ook in een passie voor hun speciaal begrip van vereeniging. Het valt niet te ontkennen, dat de zaak hiermee een ander voorkomen aanneemt. Immers hier komen wij niet individueel maar als lid van een gemeenschap in contact met een beginsel van recht en orde, uitgedrukt in de statuten van de vereeniging. Logisch nadenken leert, dat de deelen geen regelen kunnen proclameeren en volgen, die in diametralen strijd zijn met de voor-

waarden, waarop de samenhang van het geheel is gebaseerd. Allicht zal men in elke vereeniging leden krijgen, die fouten ontdekken, hun rechtmatige of persoonlijke grieven hebben, zich andere organieke ideën in het hoofd zetten. Onder hen zullen dus ook altoos sommigen opstaan, die te recht of door alles heen steeds in de contramine zijn en geweldig ontevreden worden, als zij de dingen niet naar hun inzicht kunnen regelen. Nu hebben wij hier te doen met sommige leden van de N. Hervormde Kerk, die druk in de weer zijn geraakt met oogmerk om het kind zoo sterk te laten worden, dat het de moeder naar de keel zou kunnen vliegen en haar dwingen tot abdicatie van haar beheer en gezag. Dit noemen zij het werk van de reformatie der kerken ter hand nemen. Doch voor zoodanig geval beslist het recht van vereeniging en wijst zelfs de geschiedenis den Intransigado gemoedelijk op de openstaande deur, die op haar beurt toegang geeft tot het vrije veld, waar ruimte genoeg is om er een ecclesiola op te richten, volkomen naar de begeerte des harten. In het geval dat een vereeniging, een kerk uitgeleefd is, dan lost zij zich op en een andere, wij hopen een betere, kan haar plaats innemen. Maar verkeert zij nog in den vollen gang van haar leven en ontwikkeling, dan is het eenvoudig onzinnig, dat men om sommige gebreken of om geheel persoonlijke bezwaren haar opheffing zou eischen. Daarvoor staan andere wegen open en andere middelen. Elke vereeniging toch kan reorganisatie gedoogen, zelfs de meest ingrijpende, maar wat is haar plicht en haar heilig recht, als zij komt te staan voor gevallen van insubordinatie, van anarchisme? Door een samenloop

van omstandigheden, meer teeken des tijds dan bloot toeval, is het gebeurd medio September, dat de beide hoogste collegies in kerk en staat nagenoeg gelijktijdig in dezelfde stad voor zich zagen verschijnen elk één gedaagde in cas van appel, de een wegens een kerkelijk, de ander wegens een burgerlijk vergrijp in staat van beschuldiging gesteld, beide volksmenners, beide even sterk over onrecht en allerlei grieven doleerende. Waarschijnlijk is de kerkman, die na afloop een frissche wandeling naar Scheveningen kon maken, het verstandigst behandeld, al bereikte hij zijn oogmerk niet: zijn lotgenoot heeft het daarna zwaar genoeg te verduren gekregen.

De aanslagen der Doleerenden zouden een werk van Reformatie zijn? Kan men zonder glimlach dien eeretitel geven aan het verzet van eenige ontevredene of gemankeerde leden, aan het gewerk van enkele woelige geesten? Verliest niet de deugd haar naam, als zij, die haar voeren, in een zwak oogenblik bezig worden gevonden met inbrekerswerk? Reformatie! De snijder JAN VAN LEIDEN beschikte als heerscher in Zion over de hoofdkerk van Munster, hij liet de spits daarvan naar beneden werpen, ook noemde hij zich Gods groote profeet, die de ware kerk kwam oprichten. Wat hij vertoonde, het is vergaan met hem, verstoven als asch naar de vier streken des winds. Maar den roem der Reformatie, der ontlokene vrijheid, der levenskrachtige beweging van een gezonder geest, die roem knoopt zich vast aan de namen van ZWINGLI, van LUTHER, van CALVIJN, aan den naam der vaderen van het Rome bekampend Protestantisme! Dat waren

Reformatoren der Christenheid, profeten in de kerk, lichten en leidslieden van hun geslacht.

Hoe gaarne zou men hen, die zich onder den druk der omstandigheden lieten medeslepen, hebben toegeroepen: Mijn broeder! doe deze dwaasheid niet, want alzoo doet men niet in Israël! Maar de teerling was reeds geworpen en het is wel meer gebeurd, dat in onrustigheid van den geest houwen in den blinde werden gedaan, die wel het oor troffen, maar de zaak zelf bedierven. Menigeen zou niet gekomen zijn, waar hij niet begeerde aan te landen, wanneer hij vooraf de wijze les van THALES van Milete op zich zelf had toegepast en vooral niet, wanneer hij bij dat gebiedende: Ken u zelf! ook indachtig geweest was aan de nog hoogere wijsheid, die daaraan toevoegt: Ken den tijd, waarin gij leeft en ken de taak, waaraan gij werken moet, menschenkind! Er zijn, die dat niet verstaan; er zijn, die door den vollen stroom aangegrepen er voor huiveren om tot zich zelf in te keeren. Doch wie wind zaaiende den storm oogst en dan de oogen sluitende ondanks zich zelf voortgezweept wordt, hoe zal hij ooit weer meester van zich zelf en de omstandigheden worden?

De passie voor Dordrecht, thans opgewekt in de kringen der Doleerenden, bepaalt zich niet alleen tot de belijdenis en het kerkbegrip, zij nemen daarbij ook de wetenschap der historie in den arm, in de hoop dat deze hun aanmerkelijke diensten zal bewijzen. 't Ligt in den aard der zaak, dat de keuze zich inzonderheid vestigt op het tijdvak, dat voor hun herinnering even dierbaar is als het Davidsrijk was voor den exilischen Jood. De woeling, de strijd, de roem van die luisterrijke

dagen worden natuurlijk geschilderd met een eigenaardige kleurvermenging, die de Calvinist van zuiver ras zoo bij uitnemendheid verstaat. Hoe aantrekkelijk is de jacht op dat terrein! Hoe beloont het de moeite des lezens en des verzamelens dat heerlijke tijdperk met zijn rijkdom van stof tot toepassing! De voorliefde van de historici onder de Doleerenden is begrijpelijk voor ieder, die bedenkt, hoeveel en velerlei brandstof er in die verwarring zoowel van kerkelijke als van politieke zijde aanhoudend op het hoog opvlammende vuur geworpen is, totdat eindelijk de staatsgreep van prins Maurits het houden der synode nationaal mogelijk maakte en met geweld een ontknooping aanbracht.

Wie zich een denkbeeld wil vormen van de felheid, waartoe partijhartstocht den burger, den christen en inzonderheid den theoloog vervoert, kan niet beter doen dan zich te plaatsen aan den breeden en modderigen stroom van schotschriften, die zich voortwentelde langs de rumoerige kampplaats. Nog maakt de lezing een onaangenamen indruk. Geen man van beteekenis, wiens naam en goede trouw niet door zijn openbare tegenstanders verdacht gemaakt of door den nog vuilaardiger Anonymus beklad, wiens woorden niet averechts uitgelegd en met hoongelach begroet, over wien niet de onzinnigste lasteringen uitgestrooid en geloofd zijn. Van weerskanten werd zwaar gezondigd, want ook de Remonstranten en hun staatkundige vrienden zijn in geenen deele vrij te pleiten. Toch ligt het in den aard der zaak, dat de onverzoenlijken zich bij dat alles het hevigst hebben aangesteld. In zulk een tijd heerscht de daemon van het wantrouwen. De meest welgemeende pogingen mislukken onvermijdelijk. En dit niet alleen,

men verliest zelfs het geloof aan oprechtheid en goede bedoeling, men vertrouwt niemand. Als dan eindelijk van alles een twistappel wordt gemaakt, als ieder bemiddelaar zijn met ondank beloonde pogingen staakt, als elke kans op een meer vredige schikking verdwenen is, dan nadert donker en dreigend het oogenblik, dat het recht van den sterkste den doorslag geeft. Toen werden de slachtoffers aan het strand geworpen, maar de storm kon gaan liggen. Wel hadden er na de groote Synode nu en dan nog uitbarstingen plaats, die aan de hevigheid der Arminiaansche twisten herinnerden, want terwijl reeds in het centrum de windstilte heerscht, deint lang nog en bruischend de branding. Doch in hoofdzaak was de twist over de leer naar den zin der Contra-Remonstranten beslist en daarmede stelden zij zich tevreden, al was hun met opzicht tot hun plannen voor de kerkorde dezelfde satisfactie niet gegund.

Dit is nu meer dan twee en een halve eeuw geleden, een, tijdvak waarin staat, kerk en samenleving niet weinig veranderingen hebben ondergaan: het oude getij is geheel verloopen. Men zou dus meenen, dat in het laatst der negentiende eeuw die oude geschiedenissen met de noodige bezadigdheid konden worden nagevorscht, ontleed en in het ware licht gesteld. Er zijn dan ook, die dat tijdvak met de meeste zorg hebben onderzocht. Met zorg, want zij zijn er mede bekend, dat elk geschrift, dat zich als bron komt aanbieden, in geen geringe mate het merk der partijdigheid draagt.

Daarnevens worden wij evenwel ook verrast door voorstellingen over personen en gebeurtenissen uit den Dordtschen tijd, die een indruk geven, alsof wij opeens

uit een langen droom wakker waren geworden in een omgeving, die al tien geslachten achter ons ligt. Het is soms, alsof dezelfde partij even woedend als weleer aan het woord en in beweging is geraakt. Onze verwondering over dit zonderling verschijnsel houdt op, zoodra wij begrijpen, dat immers de moderne Calvinisten uit den aard der zaak voor hun beweeringen historische bewijzen behooren aan te voeren. Op hun anabasis gaan zij profeteeren over de doodenvallei des verledens, opdat vleesch en leven terugkeere in al wat dor en uitgebleekt daar ter nederligt. Maar uit zulk een motief moet noodzakelijk de gevolgtrekking worden afgeleid, dat de geschiedenis dan in handen is vervallen, die niet ter goeder trouw zijn. Althans het is zaak om al wat van die zijde als resultaat van historiestudie wordt openbaar gemaakt, met groote behoedzaamheid te lezen. Geschriften en artikelen, uit dit kamp de wereld ingezonden, mogen wel met denzelfden maatstaf beoordeeld worden, die men ook aanwendt bij het pleidooi van een fijn advocaat. Het is den woordvoerders niet om zuivere wetenschap te doen, maar klaarblijkelijk om de leiders en de partij te dienen. Hoe treurig, dat het mannen, die met talent en vlijt arbeid konden leveren van blijvende waarde, aan den ernstigen wil daartoe ontbreekt! Zij dienen zelfs met hun wetenschappelijke bemoeiingen alleen het belang van het oogenblik: zoo zal hun oordeel zijn, dat er rechtmatige twijfel kan rijzen met opzicht tot hun historische trouw.

Op dezen regel maakt het werk van dr. GEESINK geen uitzondering. Ik zou dus kunnen volstaan met de opmerking, dat deze vier opstellen een zeer bepaalde

maar onzuivere strekking hebben en dat men dit bij lezing en gebruik nooit uit het oog mag laten. Toch meen ik verplicht te zijn een denkbeeld te geven van de manier, waarop de pen van een Doleerend theoloog zijn gemoedsbeweging zelfs onder zijn historiestudie verraadt.

Het oogmerk, waarop de schrijver aanlegde, heeft met de noodige variatie zijn keuze geleid. Het levensbericht van JUNIUS geeft hem aan het slot gelegenheid om daar eens ferm te doen uitkomen, hoe nadeelig het is voor de goede zaak, wanneer een geloofsverwant een weifelende houding aanneemt door een ander meer „libertijnsch" kerkbegrip te huldigen dan zijn partij. Hier is u dus voorgesteld een overigens verdienstelijke broeder, op wiens nagedachtenis de smet kleeft, dat in één belangrijk opzicht niet op hem te rekenen viel, tot waarschuwing van andere weifelende zielen van latere dagen. In PETRUS PLANCIUS Sr. schildert de auteur een man naar zijn hart, Calvinist uit één stuk, het toonbeeld van een leidsman der partij en voorsnijder, die gevochten, geleden, geijverd heeft en eindelijk den grooten dag der zegepraal mocht beleven. Maar zulk een worsteling telt ook haar martelaren, haar jeugdige helden, die bezweken in hun heiligen kamp tegen de dwingelandij dezer wereld. De moeiten en beproevingen van een mishandelden Doleerende worden afgeschilderd in den persoon van CORNELIS GESELIUS als toonbeeld van het kruisdragen voor de goede zaak. Daarop volgt het verhaal der wederwaardigheden van een Doleerende kerk, de Contra-Remonstrantsche gemeente in Rotterdam, haar verdrukking, haar volharding, haar verhooring: een lotswisseling, waarvan de herhaling wordt verwacht

door allen, die heden ten dage te Rotterdam en elders gelooven, dat het hun „ook zoo zal gaan met de op nieuw gereformeerde kerk."

Thans wil ik de aandacht vestigen op enkele bijzondere trekken. Het eerste stuk begint heel kalm. De schrijver verhaalt in geregelde volgorde den merkwaardigen levensloop van FRANCISCUS JUNIUS, den beroemden prediker bij de kerken onder 't kruis, na vele lotgevallen sedert 1592 tot aan zijn dood in 1602 een sieraad van de Leidsche academie. Tot aan zijn komst aldaar lezen wij rustig door. Dan begint de toon op eens wat te veranderen. JUNIUS n.l. had een ander en ruimer begrip van kerk dan zijn Calvinistische tijdgenooten. De schrijver had nu dit feit ook eenvoudig kunnen mededeelen, maar neen, zoo gaat dat niet, daarvan moet met zóóveel afkeuring gesproken worden, als tegenover zulk een rechtzinnig hoogleeraar oirbaar is. Hij werpt op JUNIUS de verdenking van een „ietwat weifelende houding" te hebben aangenomen, beschuldigt den geleerden theoloog van oppervlakkigheid van nadenken en laat bedektelijk het vermoeden opkomen, dat JUNIUS onder den invloed verkeerde van „de aspiratiën der Libertijnen." Dit afkeurend oordeel wordt gemotiveerd met het Irenicum (le paysible chrestien) van den Leidschen hoogleeraar en zijn bemoeiingen als bemiddelaar tijdens de kerkelijke beroeringen te Utrecht. Hoe zou een vurig neocalvinist kunnen uitstaan, dat een Calvinist van goeden naam en faam een geschrift, waarin hij voor vrede en christelijke liefde pleitte, zelf het beste noemde van alle werken, die hij uitgegeven had! Dan wordt deze doctor zelfs heftig en verklaart zich, nu het paradijs op deze aarde toch voor

eeuwig verloren is, een voorstander van een „vijandschap, die God zelf zet en die mitsdien een zegen is". Strijd moet er zijn zonder kwartier tot het uiterste toe, „wanneer in de kerk een beginsel is doorgedrongen, dat haar vreemd is en dat haar bedreigt en wanneer daar te zelfder tijd ook een krachtige werking is van haar eigen levensbeginsel." Wee dus over elke poging tot verzoening en vereeniging! Het trekt de aandacht, in welk een scheve verhouding een Doleerend christen wel moet komen te staan tegenover de stellige zaligsprekingen der bergrede, inzonderheid de zevende, nadat hij zulke gevoelens heeft losgelaten naar aanleiding van de vredewoorden van een geloofsverwant. Want hij aarzelt zelfs niet om te verklaren, dat hij JUNIUS „merkteeken van de kerk: het erkennen van de Heilige Schriftuur, onvoldoende" en zelfs verderfelijk acht.

Neen, zulke munt mag niet geslagen worden uit de omstandigheid, dat een bekwaam en vroom geleerde zich een ander denkbeeld van de kerk vormde dan de nestor te Genève. Immers datzelfde, hier zoo sterk verworpene Irenicum is werkelijk een juweel van een boekje, dat iedereen moest innemen voor de nobele bedoeling van den auteur. En JUNIUS zelf, hoezeer dit een Doleerend gemoed ergere, was ofschoon Calvinist toch geen Chauvinist, maar uit zijn aard en levenservaring een gematigd man. Het woord verdraagzaamheid was nog niet uit zijn woordenboek gebannen. Met hem kon men ook bij verschil van dogmatische meening nog een verstandig woord wisselen. Dit heeft ARMINIUS in den jare 1596 ondervonden met de amica collatio over het leerstuk der praedestinatie. Niette-

min oppert Dr. GEESINK hierover de door niets gerechtvaardigde conjectuur, dat ARMINIUS' antwoord op JUNIUS „een zeer slechten indruk schijnt te hebben gemaakt." Nu, een dergelijke uitlegging komt hem hier van pas, maar het bewijs ontbreekt: het zwijgen van JUNIUS op ARMINIUS' tweede schrijven is een daadzaak; de reden is onbekend.

Even gewaagd is het beweeren, dat JUNIUS op zijn sterfbed ongunstig over ARMINIUS zou hebben gesproken tot zijn zwager en collega GOMARUS. Dr. G. noemt dit stoutweg iets „van algemeene bekendheid" en kan niet nalaten hetzelfde voorval nog eens te pas te brengen, hoewel de tweede maal op minder positieven toon. Als bron verwijst hij naar TRIGLAND: als hij wenscht kan hij daarover ook nog GOMARUS Bedencken nalezen. Maar elk bezadigd historicus laat dit verhaal ter zijde, omdat het volstrekt niet zeker is, omdat het behoort tot de praatjes en booze geruchten, die in latere jaren zoo veelvuldig in omloop werden gebracht, en omdat het herkomstig is van een zijde, die speciaal in zake ARMINIUS geen betrouwbaar zegsman kan heeten.

Blijkbaar gaat het hart van dr. GEESINK open, als daarna voor hem oprijst het beeld van „onzen PLANCIUS" en hij zich mag toerusten om den door God gezegenden ijver van „dezen TIMOTHEUS" te beschrijven. Geen wonder! wie zou geen lust voelen om de bedrijven en het karakter van zulk een man naar het leven te schilderen: een kloeke, hoekige figuur, waaraan houvast is, geoefend theoloog en zelfs verdienstelijk geograaf, onverzettelijk op een standpunt van graniet, en boven alles onverschrokken kampvechter en kenner van de zuivere leer, welke de belofte heeft en de waar-

heid is. Zulke forsche kinderen van hun roemrijken tijd maken indruk op het gemoed van elk, die hun strijd, hun kommer en hun hartstocht kent. Zijn levensbeschrijver heeft voor hem dan ook een volkomen respect. Hij ontroert, als deze GIDEON in vollen toorn ontsteekt. Niet HELMICHIUS, die voor den Amsterdamschen raad verklaart, dat „men gematigder moet denken dan zijn collega sprak" bij gelegenheid eener van elders wel bekende, doch hier slechts onbepaald aangeduide quaestie over de benoeming van ARMINIUS, maar PLANCIUS, die van buigen noch barsten wil weten, dat is zijn man. Als de „trouwelooze" HELMICHIUS in het heerlijke bijzijn van zijn onvervaarden ambtgenoot water in zijn wijn giet, dan vindt dr. G. dat eigenlijk onvergeeflijk. Hoe goed begrijpt hij, dat in zijn drift deze vurige Vlaming zich zelf vaak geen meester bleef! „Het was de toorn van den zoon tegen hem, die aan de eere zijner lieve moeder durfde raken en zoo een is dan ook heusch niet altijd even keurig in zijn woordenkeus. PLANCIUS roepen voor het gevaar, dat zich al stouter tegen de kerk verhief, was een bange kreet van 't hart, die u in haar schrilheid al den zieleangst van den trouwen zoon der Kerk voor de bedreigde Moeder verraadt". Desalniettemin schat hij PLANCIUS te laag door zijn gemoedsstemming op den 30 Nov. 1605 ons te schilderen als „somber en weemoedig" gelijk een herfstmorgen. Zijn held nl. bevond zich toen in den Haag op een conferentie, waar men handelde over het beleggen van een nationale synode, en op dat tijdstip wilden de Staten haar niet anders toestaan dan op conditie, dat de Confessie zou worden geresumeerd. Ik houd PLANCIUS voor een ferm

Calvinist, maar dat hij gemoedelijk zou worden over een hinderpaal als deze, dat is te dwaas om van te spreken. Daarover is PLANCIUS „somber en boos" geweest, heeft hij gegloeid van ergernis. Maar, weemoedig als een sentimenteele blonde Duitscher! Foei, dr. GEESINK, teeken uw helden meer naar het leven, behandel ze „heusch" met meer respect. Die zachte tint moet niet komen op het penseel, waarmede gij de forsche trekken van zulk een Boanerges zult weergeven. Gij zijt geen psycholoog, of gij zoudt over „onzen PLANCIUS" anders hebben gesproken.

Met kennelijke voorliefde laat de auteur dezen onverzettelijken ijveraar onder allerlei wederwaardigheden optreden. Anderen, die ook zijn gangen en woorden hebben nagegaan, hebben wel eens reden gevonden om te denken, dat deze Amsterdammer bazuin wel wat heel gaarne het vuur nog heeter stookte en vaak in veel meer dingen roerde dan zijn reeds zeer werkzame rol van „trouw wachter op de Zions muren" medebracht. Ook hebben zij ontdekt, dat hij leed aan het zwak van lichtgeloovigheid op het stuk van lasterpraatjes. Zonder het minste bewijs te leveren heeft hij o. a. publiek de verdenking uitgestrooid, dat de hoofden der tegenpartij zich met de vijanden des lands, zelfs met de Jezuïeten in verstandhouding stelden. Deze en soortgelijke vlekken ontsieren de nagedachtenis van mannen, in wie niemand het zal misprijzen, dat zij blaakten van ijver voor datgene, wat zij hielden voor de ware leer en de ware kerk.

Men behoeft juist geen modern Calvinist, zelfs geen rechtzinnige te zijn om DATHENUS, PLANCIUS, BOGERMAN c. s. de eere te geven en het recht te laten

weervaren, die hun toekomen. Menig historisch werk of monografie uit den laatsten tijd verdient het loffelijk praedicaat van onpartijdigheid. Maar het schijnt wel, dat een Doleerende het zoo nauw niet neemt. Zij zijn boven alle dingen bekommerd, dat hun rechtzinnigheid voor elken zweem van verdenking gevrijwaard blijft door op de inhumaanste wijze te spreken over het karakter en het geloof van anderen. Sommigen hunner zijn in dit opzicht volkomen daltonist, anderen hebben met kort en kloek besluit die doorn in het vleesch, het orgaander waardeering, afgesneden.

Wij vinden derhalve in deze stukken van dr. GEESINK een herhaling van de beschouwingen en oordeelvellingen van de hevigste Calvinisten van dien tijd. Zijn manier van voorstelling der woelingen voor en gedurende het Bestand geeft den indruk, als gold het een worsteling van snood verdrukte heiligen tegen wereldlingen. Het is de heldenkamp van het reine geloof tegen de dwaling, van de ware kerk tegen het rijk van den antichrist. Terwijl de geschillen over de belijdenis en de kerkorde nog verre van de beslissing verwijderd waren, is het voor hem reeds een uitgemaakte zaak, dat de Contra-Remonstranten alleen recht van spreken hebben in zake van de leer, dat hun uitlegging de ware is, dat zij waarlijk strijden voor een bedreigden godsdienst en lijdende deugd, dat hun kerkorde de alleen wettige, hun woord alleen waar, hun daad alleen Gode welgevallig, hun doel alleen gerecht en heilig is. Vandaar de telkens herhaalde lof over de „zachtmoedigheid en de kloekheid" der kerkelijken en over „den nobelen zin van heel deze Calvinistengroep." Over de „vinnige heftigheid" van PLANCIUS redeneert hij zoo goedig, dat de zedige aan-

merking in 't eind geheel overstemd wordt door een explicatie, die men niet humaner zou wenschen. De toepassing daarvan is dan ook, dat zijn held bij alles, wat hij onderneemt in het belang der partij en tegen de anderen, schitterend gelijk krijgt. Welnu, dat hem voor deze dapperen geestdrift bezielt, wie zal het euvel duiden? Laat hem, waar hij kan en op voorwaarde, dat het helaas niet zeldzame tegendeel niet blijkt, hun lof bezingen, klagen over hun druk en geleden onrecht, bewonderen hun taaie volharding, jubelen over de verhooring hunner beden. Maar zijn tegenstellingen zijn onrechtvaardig, ongepast en ook onwaar, want dr. GEESINK meet met dubbele maten.

Tegenover „het gespierde Christendom der Hervormers" is de religie der anderen louter dwaalleer, ketterij, niets dan „een verwaterd Christendom met zwevende en dubbelzinnige formules." Zwevend, alsof N.B. de quaestie niet scherp genoeg geformuleerd was in het cardinale punt van de leer der voorbeschikking of eigenlijk van 's menschen vrije wil! Elke maatregel van de regenten en overheden om althans uiterlijk een weinig orde te bewaren en de geloofsquaestie te beperken tot haar eigen terrein, wordt voorgesteld als te zijn aangedreven door vuig partijbelang, zich verschuilende achter het voorwendsel van bewaring van vrede en rust onder de burgerij. Geregeld wordt hun godsdienstige overtuiging beklad door mild gebruik van het van oudsher slecht befaamde epitheton Libertijn. Niet zonder overleg worden de kerkhistoriën over dat tijdperk aangehaald en daaruit ontdek ik, dat vader TRIGLAND hier de bron is van menige kwade opinie, terwijl alleen ter wille van een schijn van rechtvaar-

digheid ook WTTENBOGAERT en BRANDT worden aangehaald, wanneer dat geen schade doet. Nu is het genoeg bekend, dat de kerkhistorie van den nestor der Remonstranten met omzichtigheid moet worden geraadpleegd, hoe rijk dit werk van een der handelende hoofdpersonen ook is aan bijdragen tot kennis van dezen veel bewogen tijd. Maar ieder weet ook en neemt in acht, dat TRIGLAND'S arbeid voor het grootste gedeelte niets meer is dan een poging tot bestrijding van WTTENBOGAERT'S werk en dus op die punten de verdienste der oorspronkelijkheid moet afstaan. Niettemin geniet TRIGLAND het vertrouwen van dezen Doleerenden doctor. Geen wonder, want op hem kan hij zich beroepen, wanneer hij den Remonstranten handelingen verwijt, die hij bij zijn vrienden zoo hoog mogelijk verheft. Zoo is de hevigheid van PLANCIUS loffelijke ijver, maar NIC. GREVINCHOVEN wordt in zijn „felheid" beschuldigd, dat slechts „bittere haat tegen de Gereformeerde waarheid" hem vervulde. De „bescheidenheid" van een GESELIUS wordt geroemd. Nooit nam hij „een uitdagende houding" aan, maar deemoedig bepaalde hij „zich meer tot verdedigen dan tot aanvallen", totdat, hij door GREVINCHOVEN en zijn trawanten getart, „met al de macht van zijn woord tegen" de onduldbare aanvallen zijner aanvallers opkwam. Daarentegen worden CORNELIS WIGGERTSZ en TACO SYBRANTS, ook doleerenden maar van de overzijde, in het slechtste daglicht gesteld als volkomen onhandelbare schepsels, dwalende leeraars en verstoorders van de orde in „de bedroefde kerk". Waar zulk een humeur het oordeel verduistert, spreekt het van zelf, dat de Remonstrantie afgeschilderd wordt als

het werk van „complotteerende dominees". Hoe duchtig moet ARMINIUS het ontgelden! Deze aartsketter, die de studenten vergiftigt met zijn kwade opinien, moet weer de oude grieven hooren, wordt voorgesteld als flauwhartig en karakterloos enz. En dan VORSTIUS! Nog eens hooren wij in de taal van dr. GEESINK den storm van afkeuring loeien, die in het rechtzinnig Nederland opstak over de benoeming van den rampzaligen Steinforter, die de kerk en de hoogeschool zou aansteken met zijn „platvloersch rationalisme, de leer van den gruwelijken ketter SOCINUS". Twee malen bevond WTTENBOGAERT zich onder het gehoor van PLANCIUS. Beide malen inspireerde zijn aanwezigheid den redenaar tot een hevigen uitval tegen allen, die misschien bezwaren hadden met opzicht tot Gods bijzondere genade. De eerste maal was VORSTIUS met den hofprediker bij hem ter kerke. Toen voer hij uit tegen de „nieuwigheitsdrijvers", die als met den vinger aangewezen en van allerlei ketterijen beschuldigd werden. De tweede keer was die beruchte dooppreek, waarbij PLANCIUS had moeten begrijpen, dat het doen van zulke vragen aan WTTENBOGAERT, die als doopgetuige onder den preekstoel stond, aanleiding tot verkeerde uitlegging geven zou. Dr. GEESINK wil er evenwel niets kwaads van hooren en beweert, dat WTTENBOGAERT zich geheel ten onrechte miskend en beleedigd aanstelde, want „onze goede PLANCIUS dacht er niet aan" om er zijn kerkelijken tegenstander te laten inloopen. Maar zijn verdediger denkt er ook niet aan, dat deze ophelderiug in strijd geraakt met zijn vorige mededeeling, dat WTTENBOGAERT's tegenwoordigheid onmiskenbaar invloed had op de improvisatie van den spreker.

Hoe! Zou hij, PLANCIUS, na volbrachte lezing van „het wonderschoone formulier met zijn heerlijke bondsgedachte" dezen doopgetuige dan gedachteloos die formuliervragen hebben voorgelegd? Onder de bestaande omstandigheden kan men hierbij een verre van vriendelijk oogmerk vermoeden. Maar dan heeft dit ijverig lid van de Calvinistengroep van zijn vrijheid op den kansel bij die gelegenheid geen „nobel" gebruik gemaakt. Overigens is het opmerkelijk, dat diezelfde JOHANNES WTTENBOGAERT, „de grootmeester der Remonstranten", door den auteur doorgaans met zekere consideratie wordt behandeld. Althans wanneer wij dit vergelijken met den trant, waarop hij van de overige medestanders van dezen invloedrijken vriend van ARMINIUS en OLDENBARNEVELT spreekt. Tegenover WTTENBOGAERT wordt de hoftoon in acht genomen. Maar laat ons niet vergeten, de doctor heeft het bekende werk van Dr. H. C. ROGGE bestudeerd en gebruikt, en een mensch beweegt zich altoos minder vrij onder het oog van iemand, van wien hij bij zich zelf denkt: je reconnais mon maître.

Behalve tal van bezwaren tegen de voorstelling in meer zoodanige détails moeten ook grondige bedenkingen worden ingebracht tegen datgene, wat S. hier en daar aanvoert als zijn opvatting van de wettige kerkorde. Hij vergeet geheel, dat dit belangrijk punt toen geenszins uitgemaakt was, dat de geheele kerkelijk-staatkundige strijd zich bewoog over de kwestie: welke is de verhouding van den staat tot de kerk? Hij weet niet of hij verzwijgt, dat het Nederlandsch staatsbestuur, hoevele ontwikkelingsphasen het ook doorliep, reeds georganiseerd was, voordat de kerk daartoe in staat was geweest. Toen de kerk met een streven naar onafhan-

kelijkheid eindelijk aan haar ordening ging arbeiden, had zij aanvankelijk alle reden om te vreezen voor inmenging van het staatsgezag. Eerst na de groote beslissing te Dordrecht was het gevaar geweken, dat wereldsche invloed een andere leer zou steunen dan het zuivere Calvinisme. Toen verminderde dan ook deze beduchtheid, al hield politieke macht nog altoos de hand boven de organisatie van de kerk. Maar nu durfden de Calvinisten, hoewel niet van heeler harte en ook niet zonder tegenspraak, zich wel neerleggen bij de bevoegdheid, die de regeering zich altoos heeft voorbehouden met opzicht tot de zaken der kerk. Omdat echter dr. GEESINK den stand dezer quaestie anders verkiest voor te stellen, dan zij werkelijk was, kunnen zeer gewichtige bezwaren worden ingebracht tegen de wijze, waarop hij de bedoeling en de handelingen van OLDENBARNEVELT en de „Libertynsche Magnaten" beoordeelt. Volgens hem is alles, wat van dien kant kwam, snood overleg, machtoverschrijding, samenspanning met het „Arminiaansch complot". Hij mag echter aan zijn onderzoek nog wel eens wat uitbreiding geven. Dat er van de kerkelijke oneenigheden partij is getrokken tot politieke bedoelingen komt het meest ten laste van de vijanden van OLDENBARNEVELT, die zich opzettelijk van Contra-Remonstranten hebben bediend om hem ten val te brengen. En al zijn ook de Remonstranten meermalen te ver gegaan, wanneer zij om zich staande te houden over den sterken arm beschikten, men mag hier niet nalaten om naast menig besluit, door staten of stedelijke regeeringen genomen, de handelingen van classen en synoden te leggen: daardoor zal dikwijls

beter licht verspreid worden over de drijfveren en de maatregelen van overheidswege.

In letterkundige critiek wil ik mij niet uitvoerig verdiepen. De eigenaardige stijl der Doleerende broeders verloochent zich niet. Hier en daar is de vorm los genoeg voor verhandelingen, die een wetenschappelijken tint dragen. Het gebruik van uitdrukkingen als : paaien, heusch, bravehendrikachtig, krek anders, volkske, een pik op iemand hebben e. d. herinnert meer aan den stijl eener novelle uit het volksleven. Ook kan ik niet nalaten den eersten volzin op p. 36 aan te halen: „Terwijl de stortregen ophield, was JUNIUS in gezelschap van eenige vrienden in den stillen lentenacht, het Weser-dal doorgewandeld". Een aanhoudende stortregen is anders geen kenteeken van een stillen lentenacht. En dat de vluchteling in één nacht van de stad Limburg niet alleen het dal van den Weser kon bereiken maar zelfs geheel doorwandelen, maakt dezen lentenacht nog fantastischer. Ik voor mij denk, dat JUNIUS vlucht onder slecht weer plaats had, en als zijn weg hem door een vallei voerde, dan is dit het dal der Amblève geweest.

Doch reeds genoeg. Het werk van dr. GEESINK is een polemisch geschrift, gestoken in een historisch kleed. Dat hij de leer en de kerkorde van Dordrecht aanhangt als zijn ideaal, dat hij de tegenwoordige synode en den anticonfessioneelen zin in onze kerk niet bemint, dat hij al zijn kracht leent om den ingeslapen ijver voor een goed orthodox geloof en antieke inzettingen te doen herleven, dat hij op den kansel, in de gemeente, met mond en pen daarvoor in de weer was en nu medezit in den raad dergenen, die het synodale

juk en de N. Hervormde kerk den scheidbrief hebben gegeven, ziet dat is eigen keuze. Wij hopen, dat zijn weg in vrede zij. Maar dat geeft hem geen recht de geschiedenis troebel te maken. Dat verschoont in geen enkel opzicht, dat hij zich tot partijdigheid laat vervoeren, waar partijdigheid niet langer naïeve onschuld, niet langer natuur, maar wel degelijk behendig en welbewust opzet is. Hier wordt elk vergrijp tegen de billijkheid een zonde tegen de waarheid.

OLDENBARNEVELT heeft naar waarheid eens gezegd: wij leven in een wereld, die alles ten kwaadste duidt. In zulk een tijd vervoert hartstocht, door allerlei tegenwerking en misverstand geprikkeld, zelfs de besten en meest welwillenden. Geen der stervelingen is verheven boven menschelijke zwakheid. Groote mannen zijn zoo dikwijls klein geweest tegenover hun wederpartij. Vooral heftige naturen vervallen licht tot onrechtvaardige handelingen. Maar wij? Twee eeuwen later kennen wij personen en gebeurtenissen uit dat woelige verleden beter, althans wij kunnen rechtvaardiger zijn dan zij, die zelf in de handeling betrokken waren. Maar omdat wij beter kennen, *moeten* ook onze mededeelingen de blijken dragen van een oprecht streven naar juiste kennis en objectiviteit. Hij, die dit ernstig wil en het ook toont, zal nooit behoeven te ondervinden, dat men tegen de vruchten van zijn studie moet opkomen, omdat zijn voorstelling van personen en zijn groepeeren van feiten niet te vertrouwen is.

Met veel beleid heeft deze doctor gezocht, verzameld en geschreven. Nu heeft hij met al zijn moeite verdiend, dat ieder lezer vooraf moet worden gewaarschuwd om buitengewoon goed uit eigene oogen te zien. En

waartoe deze zucht om met opzet al wat anti-calvinist is te smaden, te degradeeren, te misvormen? In onzen tijd kan men dan toch de eere van een PLANCIUS of GESELIUS, zoo hun lof toekomt, zeer goed ophouden zonder op het graf van ARMINIUS of VORSTIUS of de Remonstranten te trappen. De naam van onverdachte rechtzinnigheid loopt volstrekt geen gevaar, al wacht men zich om telkens uit te varen tegen „het gif der Libertijnsche dolingen". De Hervormde van de 19e eeuw behoeft niet zoo angstvallig bevreesd te zijn, dat daardoor het hart der vromen zich van hem zal afkeeren. Waartoe dan dit vergrijp gepleegd? Waartoe den goeden naam van een ernstig en trouw beoefenaar der wetenschap verspeeld of als niets geacht?

Daar hij, die aan deze zwakheid toegeeft, al niet beter is en zedelijk niet hooger staat dan een Roomsche, die de geschiedenis van de worsteling onzer vaderen tegen Spanje verminkt A. M. D. G., zoo is hierop maar een antwoord: Ten believe van de partij!

De passio Dordracena bederft de verdienste van Dr. GEESINK. Het zou voor hem en zijn beteekenis als historicus beter geweest zijn, wanneer hij hier en daar aandachtiger het bekende leven van J. WTTENBOGAERT gelezen en inzonderheid het laatste woord van den waardigen auteur ter harte genomen had bij zijn onderzoek naar al deze dingen: „Het komt mij voor, dat het thans levend geslacht uit deze bladzijde onzer historie nog wel iets leeren kan. Moge het wijsheid zijn!"

Dr. J. REITSMA.

GRONINGEN.

VERSCHIJNSELEN DES TIJDS.

ARTIKEL 194 EN DE GRONDWETSHERZIENING. — HET SOCIALE VRAAGSTUK EN DE KERK. — ROEPSTEMMEN OP HET GEBIED DER INWENDIGE ZENDING. — VAN DE BOEKENTAFEL.

In de laatste dagen en weken werd mijn tijd zoo geheel in beslag genomen door vele en velerhande werkzaamheden, dat het 3 Augustus geworden is, voordat ik de pen kon opnemen om de aandacht der lezers van ons Tijdschrift op eenige Verschijnselen des Tijds te vestigen. Heden avond zullen de leden van de Eerste Kamer der Staten-Generaal dus op het Binnenhof samenkomen om de voorstellen tot herziening der Grondwet in openbare behandeling te nemen. Daar is eene talrijke schare in den lande, die met groote belangstelling het oog gevestigd houdt op de dingen, die komen zullen, en bij herhaling tot zich zelf en anderen de vraag richt: Wat zal het resultaat dezer beraadslagingen van het hooge Staatslichaam zijn? Aanneming of verwerping der gewijzigde Grondwet — waartoe zal het te voeren debat leiden? . . . De Tweede Kamer heeft na een drukken arbeid van vele weken de voorgenomen herziening der Grondwet ten einde

gebracht, en daarmeê inderdaad een reuzenwerk volbracht. Onze Minister van Binnenlandsche Zaken heeft op nieuw door zijn ongemeene bekwaamheden en onuitputtelijke werkkracht allen, die de volle aandacht schonken aan wat hij sprak en deed, eerbied en bewondering afgedwongen. Maar — er is aanleiding voor de vraag, of al deze individueele kracht en al deze collektieve arbeid en al deze nationale tijd weldra niet blijken zullen besteed te zijn aan een nutteloos werk. Door de samenwerking van een zevental leden der liberale partij met de geheele rechterzijde is toch beslist, dat het bekende artikel 194 van de thans vigeerende grondwet in de gewijzigde Grondwet als art. 192 luiden zal: „Het onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg der regeering.

„Het geven van onderwijs is vrij.

„Het toezicht van de overheid op het onderwijs in het algemeen, de inrichting van het openbaar onderwijs en, voor zoover het lager en middelbaar onderwijs betreft, de aan den onderwijzer te stellen eischen van bekwaamheid en zedelijkheid, worden door de Wet geregeld.

„De Koning doet van den staat der hooge, middelbare en lagere scholen jaarlijks een uitvoerig verslag aan de Staten-Generaal geven."

Deze beslissing heeft, zooals te verwachten was, diepen indruk gemaakt en menige pen in beweging gebracht. Verwondering, kwalijk verholen blijdschap en bittere teleurstelling spraken uit menig couranten- en tijdschriftartikel. Uit het liberale kamp ging een kreet van verontwaardiging op over het gedrag der zeven geestverwanten, die gehoord werd van het

verste noorden des lands tot zijn zuidergrens. Wel werd de daad der heeren GLEICHMAN, GREEVE, DE RANITZ, VAN HOUTEN, SANDERS, GILDEMEESTER en HARTOGH verdedigd en geprezen door bladen als Het Handelsblad, Het Vaderland, De Amsterdammer, en door mannen als Mr. KERDIJK in het Sociaal Weekblad en Dr. BETZ in het Rotterd. Nieuwsblad, maar beslist veroordeeld werd hunne houding door den Leidschen hoogleeraar BUYS in De Gids, door Mr. GOEMAN BORGESIUS in het Sociaal Weekblad, door de Vereeniging voor Volksonderwijs en De Liberale Unie, door de Nieuwe Rotterd. Courant, de Arnhemsche Courant, het Utrechtsch Dagblad, het Rotterdamsche Zondagsblad, De Werkmansbode, e. a. Het Vaderland schreef (no. 163) volkomen terecht: „De houding der zeven leden vindt bij de toongevende liberalen weinig steun, nauwelijks waardeering, veelal miskenning, doorgaans bestrijding". Hun samenstemmen met Katholieken en Anti-revolutionairen werd gekarakteriseerd als een „lichtzinnig votum", als een onstaatkundige en gevaarlijke daad. En — zonder reden? De verwachting is toch alleszins gegrond, dat het 6 Juni aangenomen artikel, indien het werkelijk tot een grondwetsartikel verheven wordt, den strijd op onderwijsgebied feller en hartstochtelijker dan ooit zal doen ontbranden, daar het de onderwijsquaestie zal maken tot een immer voortrollenden twistappel voor de politiek van den dag. Bovendien zal dan uit de Grondwet het gebiedend voorschrift zijn weggenomen, dat overal voldoend openbaar lager onderwijs gegeven wordt, dat het openbare onderwijs ingericht moet worden met

eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, en dat het geven van onderwijs alleen vrij is voor hen, die van overheidswege daartoe de bevoegdheid ontvangen hebben.

Is het wonder, dat zeer velen belangstellend vragen: wat zal het resultaat zijn der beraadslagingen van de Eerste Kamer in deze dagen? Ik voor mij hoop, dat Hoofdstuk X der gewijzigde Grondwet door haar met groote meerderheid van stemmen verworpen zal worden. Maar dan? Zal dan het geheele werk der grondwetsherziening geen schipbreuk lijden? Dat is mogelijk. Het Venloosch Weekblad althans heeft minder schoon dan duidelijk gezegd, dat naar zijn overtuiging „een anti-liberaal wel stapelgek zou moeten wezen om nog meê te gaan, als art. 194 hersteld mocht worden en het voorloopig kiesreglement geschrapt''. De vraag is echter, of de Katholieken en Anti-revolutionairen, die door de voorgestelde, zeer belangrijke uitbreiding van het kiezerspersoneel hun partij in 's lands vergaderzaal waarschijnlijk aanmerkelijk versterkt zullen zien, zich de daaraan verbonden voordeelen zullen laten ontgaan. Maar — gesteld, dat zij dit doen. Wat dan? Dan blijft de Grondwet wat zij is. Of dat een ramp voor land en volk zou zijn? Ik betwijfel het. Ik neem ten volle aan, dat de in verschillende hoofdstukken der Grondwet aangebrachte wijzigingen verbeteringen, op meer dan één punt zelfs groote verbeteringen zijn, — het oordeel daarover laat ik gaarne aan werkelijk bevoegden over — maar, na ernstig nadenken en nauwlettende kennisneming van veel wat over deze zaak geschreven werd, moet mij het woord uit de pen: Liever geen grondwetsher-

ziening dan eene, die, hoe goed en wenschelijk overigens ook in menig opzicht, gekocht moet worden tot dezen prijs, dat uit de Grondwet verdwijnt de waarborg, dat ouders, waar ook in het vaderland woonachtig, voor hun kinderen de gelegenheid vinden tot het genieten van onderwijs zonder krenking van godsdienstige overtuiging. Daarom hoop ik, dat de Pairs van het land, gedachtig aan het oude „Caveant consules ne quid detrimenti capiat respublica!" trouw zullen zijn aan het door de liberale partij steeds hoog gehouden vaandel, waarin o. a. met duidelijke letters geschreven staat: „De openbare Lagere School toegankelijk en bruikbaar voor elk kind van Nederland!" en dat zij dus de voorgestelde wijzigingen in het X^{e} hoofdstuk der Grondwet verwerpen (1).

Dat er dan op nieuw ernstig naar middelen worde gezocht, niet om allen tevreden te stellen, — dit is onmogelijk! — maar om de werkelijke en niet ongegronde grieven van velen weg te nemen. Het bestaande art. 194 verbiedt dit niet en maakt dit niet onmogelijk. Dit zou zijn in het welbegrepen belang van elke partij, maar bovenal, en dit is het voornaamste, in het belang der kinderen, die allen lief zijn.

Op maatschappelijk gebied beleven wij evenmin een tijd van rust als op dat der politiek. Ook hier zien wij een strijd ontbrand tusschen verschillende beginselen, belangen, standen, die gevoerd wordt met onbezweken volharding, niet zelden met hartstocht en bitterheid. En al bestaat er geen voldoende grond om voetstoots de juistheid aan te nemen van de bewering, dat de

toestanden met den dag droeviger en bedenkelijker worden, zij zijn waarlijk ernstig genoeg.

Als ik hier de aandacht vestig op wat men gewoon werd het „Sociale vraagstuk" te noemen, dan denk ik er niet aan deze „quaestie" in haar geheel of een van hare vele onderdeelen te bespreken; ook niet de eene of andere oplossing voor te stellen (Het Sociale Vraagstuk — niet één vraagstuk, maar een geheele reeks van vraagstukken — lost men niet op; men vestigt alleen het oog en dringt aan op het een en ander dat gedaan kan worden ter verbetering van sociale toestanden); ook niet iets nieuws te zeggen over zaken, die sints jaar en dag ernstig denkende geesten bezig houden en menige welversneden pen in beweging brengen. Ik heb mij enkel voorgenomen te wijzen op een verschijnsel, dat mij trof, en dat, naar ik meen, niet geheel zonder beteekenis is. Het sociale vraagstuk is in den laatsten tijd bij herhaling in éénen adem genoemd met de „kerk." De woorden „kerk," „kerken," „evangeliedienaar" werden er in meer dan een geschrift onmiddellijk meê verbonden, en ook waar dit in brochure of tijdschrift niet geschiedde, kwam toch niet onduidelijk aan het licht, dat door de schrijvers verband werd gezien tusschen het een en ander. Dit geeft te denken. De overtuiging begint ingang te vinden, dat „de kerk" bij deze uiterst gewichtige quaestie betrokken is. De gedachte ontwaakt en wordt levendig, dat voor de verbetering der sociale toestanden iets, misschien wel veel van hààr arbeid en invloed te wachten is, dat met name de „evangeliedienaar" in dezen eene ernstige roeping te vervullen heeft.

Naar de overtuiging van den ongenoemden itali-

aanschen schrijver van het vlugschrift „Het Sociale Vraagstuk en de Kerk" (2) is evangelieprediking, en deze alleen, het afdoende middel ter oplossing van de sociale quaestie. Waren de beginselen van het Evangelie slechts algemeen doorgedrongen, dan had het maatschappelijk vraagstuk opgehouden te bestaan. Zoo eenvoudig echter is de zaak niet. Door den heer S. ULFERS is met recht gezegd: „ook na het christen worden van alle burgers in eenen staat zouden de politieke en oeconomische broeders aan het werk moeten trekken. Al waren alle menschen christenen, dan was de sociale quaestie de wereld niet uit." (3) Immers de oorzaak der sociale nooden ligt niet alleen op zedelijk, maar ook op oekonomisch en verstandelijk gebied. En ik geloof daarom, dat de stelling volkomen verdedigbaar is: „Ook in een gansch christelijken staat kunnen de sociale nooden even groot worden als in een onchristelijken staat, al zal het daar wezen door onkunde en hier door egoïsme". — De schrijver der artikelen over „De sociale quaestie en de kerken" in de Nieuwe Rotterd. Cour. (no. 187, 190 en 192) waardeert ten volle wat de geestelijken der katholieke en protestantsche kerken als particulieren gedaan hebben en voortgaan te doen op sociaal gebied, maar ter oplossing van de sociale quaestie verwacht hij van „de kerken" als zoodanig weinig of niets. Opmerking verdient echter, dat zoowel deze auteur als anderen, die zich in deze materie lieten hooren, eenparig van oordeel zijn, dat de diepste grond der sociale wanverhoudingen en betreurenswaardige toestanden van zedelijken aard is. De Groninger hoogleeraar CORT VAN DER LINDEN, die in eene in De Gids (Afl. Juni en Juli) geplaatste studie over „Vrijheid

en Hervorming" zeer bestrijdbare meeningen ontwikkelt over het onrechtmatige van persoonlijken eigendom, over sparen, op rente zetten enz., spreekt daarnevens toch onomwonden de overtuiging uit, dat in de allengs tot alle standen en klassen doordringende verslapping van het godsdienstig geloof een der hoofdoorzaken ligt van den achteruitgang der zeden en van de maatschappelijke wanverhouding. In overeenstemming daarmêe verklaart Mr. N. G. PIERSON in zijne voortreffelijke „Nutslezing": (4) „De genezing der kwalen van de kranke maatschappij is in vele gevallen te verkrijgen door ontwikkeling van het verstand en veredeling van het gemoed;" en elders: „De verbetering der maatschappij kan slechts bestaan in verhooging van het zedelijk en verstandelijk peil der individus." Dit wordt ook door den heer ULFERS gevoeld, en daarom wijst hij er met nadruk op, dat de kerk hier een heilige roeping te vervullen heeft; dat met name de Evangeliedienaar in dezen eene ernstige, veelomvattende taak heeft te verrichten. Hem toch komt in waarheid, en niet sedert gisteren of eergisteren, het leeuwenaandeel toe van den arbeid op sociaal terrein van nood. Zonder zich met allerlei vraagstukken in te laten, als predikant is hij tot allerlei werk gerechtigd, geroepen en gedrongen, om de nooden te verlichten, de smarten te lenigen, de levenstoestanden te verbeteren van wie in zijnen kring gebogen gaan onder 's levens last en gevaar loopen te bezwijken in den soms zoo moeilijken strijd om het bestaan. Bovenal is hij geroepen om door de prediking van het Evangelie te arbeiden aan de zedelijke verheffing van het volk. Het is waar: „de kerk heeft niets meer te doen dan de

ethische grondslagen te geven van de verdere politieke of oeconomische ontwikkeling van den staat," maar minder dan iemand anders mag de evangeliedienaar quiëtist zijn in de sociale nooden. Geen predikant mag de schande op zich laden van gevoelloosheid en gebrek aan kennis der diepte van de tegenwoordige ellende. Geen pastor mag zijn toga van te fijn fluweel achten om zijn schouder tegen den grooten steen te zetten. Geen pastor mag de schande op zich laden van den Priester en den Leviet, die den gewonde op den weg voorbij gingen. Geen pastor mag zich te geestelijk gevoelen om goed eten op prijs te stellen; ik zeg niet op zijn eigen disch, daar zal hij wel voor zorgen, maar op de tafel van den arbeider (5).

Ik acht het een merkwaardig en verblijdend verschijnsel, dat eindelijk wordt gevoeld en allengs meer ook openlijk erkend, dat verbetering der maatschappelijke toestanden mede en niet in de laatste plaats te wachten is van de zedelijke verheffing des volks. Laat dit opgemerkt en — onthouden worden door ieder dien het aangaat! Laat de stem, die hiervan uitgaat tot ieder die christen heet, gehoord en ter harte genomen worden! Gehoord en ter harte genomen ook het ernstige woord, door den predikant van Oldemark tot zijn ambtsbroeders gericht: „Een noblesse oblige spreke uit de sociale vragen tot ons. Want waarlijk, wij, pastors, behooren tot den oudsten adel op dit terrein. Sedert MOZES, sedert CHRISTUS hebben de priesters een open oog gehad, bij vele tekortkomingen, voor de aardsche belangen der kinderen huns volks, gefondeerd op eeuwige, zedelijke rechten en plichten van den individu.

„En dan, ook het collectivisme is ons niet geheel vreemd".

„Onze krachten reiken wel niet toe. Wij, predikanten, zijn te gering in getal tegenover zoo groot een volk. En menige vacature op het platte land, en menig duizendtal van stedelingen is als eene quasi-parochie, dewijl de herder ontbreekt. Doch het verdubbele onzen ijver. Dat de arbeiders het aan ons zien, en zeggen gaan: Zij arbeiden ook, zelfs zonder normaalwerkdag (6)!"

O, dat allen, die zich met mij geroepen zien tot het heerlijke werk der evangeliebediening, door den nood der tijden gedrongen werden om zich te vereenigen tot een zeer ernstige en onafgebroken prediking, op den kansel, in de leerkamer, onder den pastoralen arbeid, met woord en werk, tegen dat praktisch materialisme, dat als hulpbende dienst doet bij de z. g. socialisten; tegen dat verward zijn in het begrip van eigendom; tegen dat praktisch gelooven van LASALLE's leer, dat hij, die het meest weet te genieten, de beste mensch is; tegen dat verward zijn in het zedelijk begrip van arbeid, waarbij men ED. VON HARTMANN's theorie al lang gekend heeft vóór hem, dat, wie niet moet werken, dwaas is als hij het doet (7). Eendracht maakt macht. Daardoor zal werkelijk de zedelijke verheffing des volks worden bevorderd.

Wie een oog heeft voor de hoog ernstige beteekenis der sociale vraagstukken en met innig medelijden getuige is van de werkelijk diepe ellende, die het maatschappelijk leven hier en daar te aanschouwen geeft, hij neemt met warme belangstelling kennis van de middelen, die de christelijke liefde uitvindt en aanwendt om deze ellende te verzachten en zooveel in

haar vermogen is weg te nemen. Met ingenomenheid slaat hij den arbeid der Inwendige Zending ook in ons vaderland gade. En het is hem een oorzaak van vreugd, wanneer hij weer een getuige ziet optreden, die komt berichten, dat een nieuwe vereeniging werd opgericht, dat een nieuwe arbeid ondernomen werd en aanvankelijk niet zonder zegen wordt verricht. Op zulk een getuige heb ik te wijzen. In navolging van den Bode der Heldring-gestichten, die nu reeds bijna vier jaren lang maandelijks het een en ander komt berichten van den arbeid, die te Zetten verricht wordt, en geheel op dezelfde wijze zal Het Diakonaat (8) onder redactie van den heer L. H. F. CREUTZBERG maandelijks de belangstellenden komen inlichten omtrent den arbeid der „Christelijke Vereeniging voor de verpleging van lijders aan vallende ziekte te Haarlem." Het stelt zich ten doel tot deelneming aan dit werk allen op te wekken, zoovelen mogelijk te bewegen. De Redactie wijst in het „Woord ter Inleiding" dit doel van het uit te geven Maandblad aan, en geeft dan omtrent zijn inhoud deze verklaring: „Ieder nummer zal beginnen met een stichtelijk woord, ontleend aan de Heilige Schrift, zooveel mogelijk in verband tot het werk der dienende liefde. Wij wenschen verder te bespreken alles wat betrekking heeft op de opleiding en voorbereiding van broeders en zusters voor hunne zoo belangrijke en omvangrijke taak. De lichamelijke en geestelijke verzorging der zieken, in de daartoe bestemde huizen, zoowel als in hun eigen woning, zal velerlei stof tot bespreking geven. Wij willen trachten door belangrijke verhalen, aan de werkelijkheid ontleend, eene aangename ver-

scheidenheid te bevorderen. Binnen- en buitenlandsche berichten en mededeelingen, op dit werk betrekking hebbende, zullen we zoo volledig mogelijk trachten te geven, terwijl we ook op boeken en brochures wenschen opmerkzaam te maken, die over dit onderwerp handelen."

Wij wenschen de Vereeniging, waarvan Het Diakonaat het orgaan zal zijn, warme sympathie en overvloedige ondersteuning toe van allen, die eene naar positief-christelijke beginselen, maar daarom nog niet op dogmatisch-bekrompene wijze ingerichte verpleging van de zoo diep ongelukkige lijders aan vallende ziekte wenschelijk achten. Zij zet ten onzent de schreden op een nog niet betreden arbeidsveld. Zij haar weg van God gezegend!

De Bode, Het Evangelie, Het Diakonaat, — zij behooren tot de verblijdende verschijnselen des tijds. In die drie berichtgevers toch van hetgeen te Zetten, te Breukelen, te Haarlem en Heemstede geschiedt, begroeten wij onwêersprekelijke getuigen van de waarheid, dat onder de velerlei beroeringen op staatkundig en kerkelijk en sociaal gebied de Inwendige Zending voortgaat het werk te doen van den Barmhartigen Samaritaan — wonden peilend, kwalen genezend, kranken verplegend, diep gezonkenen oprichtend, verlorenen zoekend, zielen behoudend. Worde haar weg en werk blijvend en in toenemende mate gezegend door Hem, die liefde is en liefde eischt!

Ach, had ik over meer tijd, en vooral over meer plaatsruimte te beschikken dan thans het geval is!

Ik zou dan nog eenige ons toegezonden werken opzettelijk gaan bespreken. Maar — ik kan daaraan thans niet denken. Te meer gevoel ik mij daarom gedrongen om schrijvers en uitgevers den dank der Redactie te betuigen voor de toezending, welke wij hoog waardeeren al laat de omvang en inrichting van ons tijdschrift niet toe ieder werk, dat „ter aankondiging" of „recensie" gezonden wordt, zóó te bespreken als wij dit wel zouden wenschen.

Wij ontvingen de eerste aflevering van Bijbelsche geschiedenissen, voor kinderen verteld door Dr. A. W. BRONSVELD. Met 28 platen, geteekend door A. G. A. VAN RAPPARD. Utrecht, Firma L. E. BOSCH EN ZOON. Prijs *f* 1.90. Voor zooverre wij door deze eerste aflevering in staat gesteld worden een oordeel over het geheele werk te vellen, kan dit oordeel niet anders dan gunstig zijn. De verhalen des Bijbels worden kort en op bevattelijke wijze medegedeeld, terwijl die berichten, die voor de jeugd geen belang hebben of niet tot hare kennis gebracht moeten worden, met stilzwijgen zijn voorbijgegaan. Hier en daar was zeker een opmerking ter verklaring niet overbodig geweest; b.v. op bl. 45, waar het „verzoendeksel" vermeld wordt. De „aartsvader JAKOB" is naar mijn overtuiging in veel te gunstig licht gesteld. Menig verhaal zou aan duidelijkheid en ook aan aantrekkelijkheid gewonnen hebben, indien de verteller had kunnen goedvinden om nevens den goddelijken factor ook de middenoorzaken der gebeurtenissen in het oog te vatten. Zoo zouden wellicht meer opmerkingen te maken zijn. Maar ieder, die met Dr. B. weet, dat „de kennis van den Bijbel in de laatste jaren onder ons afneemt", en tevens, dat dit

„betreurd wordt, niet alleen door ouders van behoudende of orthodoxe richting, maar ook door ouders, die tegenover de H. S. op een zeer vrij standpunt staan, maar die ongaarne zouden zien, dat hun kinderen het leven ingingen zonder den heilzamen invloed te kennen, welke de kennis van de Bijbelsche Geschiedenis op hart en geweten zoo dikwerf heeft uitgeoefend", — hij verheugt zich met mij, dat de auteur zich gezet heeft tot het schrijven van een boek, dat menig vader en moeder een gewenscht middel kan zijn om hun kroost te brengen tot de kennis dier geschiedenissen, die eene geheel eigenaardige opvoedende kracht bezitten, ja! wijs kunnen maken tot zaligheid.

De heer R. H. DRIJBER, pred. te Brielle, gaf bij E. S. VAN NOOTEN & ZOON te Schoonhoven een vraagboekje uit, getiteld „Het Christelijk geloofsleven". Na een hoofdstuk ter „inleiding," waarin gesproken wordt over de bron voor de kennis van het christelijk geloofsleven en het doel, dat bij het onderzoek naar de kennis van het christendom voor oogen staat, behandelt de auteur in 13 hoofdstukjes de hoofdpunten van het christelijk geloof en het christelijk leven. Ieder hoofdstuk behelst slechts twee vragen, die door de met zorg gestelde antwoorden, en vooral door de vele daaraan toegevoegde onbeantwoorde vragen en de menigvuldige heenwijzing naar bijbelplaatsen en gezangverzen, den katecheet overvloedig gelegenheid geven om de aandacht te vestigen op alles wat met het aan de orde gestelde onderwerp in betrekking staat, en den leerling prikkelen tot eigen nadenken en zelfstandigen arbeid. Het beknopte boekje is werkelijk rijk van inhoud. Waar het goed

gebruikt en ijverig bestudeerd wordt, daar zal het den leerling weldra niet ontbreken aan degelijke kennis van het christelijk geloofsleven en ook niet aan kennis van de H. Schrift en van de veelzins uitnemende bundels onzer Evangelische gezangen.

Dr. F. E. DAUBANTON voltooide zijne historisch-dogmatische studie over Het apokryphe Boek ΣΟΦΙΑ ΙΗΣΟΥ ΥΙΟΥ ΣΙΡΑΧ en den leertype daarin vervat. Hij stelt in het eerste gedeelte een onderzoek in naar den tijd, waarin het boek samengesteld en vertaald werd; naar den persoon en het werk van den schrijver en vertaler, en naar de namen en lotgevallen van dit werk, terwijl hij in het tweede gedeelte den daarin vervatten leertype uiteenzet, en eerst op de leeringen van dogmatischen aard (Leer van God, Gods werken, Eschatologie), dan op de ethische stof (Ethiek in den nauweren zin van het woord; het godsdienstig zedelijk leven in zijne ontwikkeling en beweging) de aandacht vestigt. Aan allen, die belangstellen in de ontwikkelingsgeschiedenis der dogmatiek onder Israël zij deze monographie ter kennisneming ernstig aanbevolen.

Van het vijfde Deel der Theologische Studiën ontvingen wij de eerste drie afleveringen. Zooals gewoonlijk is de inhoud rijk, terwijl bij de keuze der onderwerpen, die behandeld werden, eene gewenschte verscheidenheid in acht genomen is. Behalve het tweede gedeelte van Dr. DAUBANTONS genoemde studie over „De wijsheid van Jezus Sirach” behelzen

zij o. a. een Proeve van een Synchronistische tafel voor de geschiedenis van Israël, Juda, Assyrië en Babylonië van 865 tot 586 vóór Chr., bewerkt door H. ZEIDNER; eene Studie van Dr. VAN GHEEL GILDEMEESTER over De Biecht; een paar Godgeleerde Brieven van Dr. I. J. DOEDES; een eerste Studie van Dr. THYM over de Verisimilia van de Hoogleeraren NABER en PIERSON; Dr. WILDEBOER, Uit de geschiedenis van het ontstaan en de opteekening der priesterlijke Thora, I. Deze Studiën blijven haar plaats onder de Tijdschriften met eere innemen. Ontbreke het daarom de redactie niet aan tijd, aan kracht, aan medewerking tot voortzetting van haren door velen gewaardeerden arbeid!

Ds. G. A. VAN DER BRUGGHEN, die vroeger (Geloof en Vrijheid 1883, bl. 369—384) de aandacht onzer lezers vestigde op FAIRBAIRN'S Schetsen uit de geschiedenis van JEZUS CHRISTUS, heeft onlangs onder den titel „De stad Gods; een reeks verhandelingen over den godsdienst" een werk van denzelfden auteur uitgegeven bij C. H. E. BREIJER te Utrecht. Ik beveel dezen bundel verhandelingen en toespraken ernstig ter lezing en overdenking aan. Rijk is de inhoud, afwisselend de stof. Na een „inleiding", waarin het oog gevestigd wordt op „het geloof en het moderne denken", bespreekt de auteur in vier deelen (in het eerste wordt gehandeld over 1) Theïsme en wetenschap en 2) den mensch en den godsdienst; in het tweede over 1) God en Israël, 2) het probleem van JOB, 3) den mensch en God; in het

derde over 1) den JEZUS der historie en den CHRISTUS des geloofs, 2) CHRISTUS in de geschiedenis, 3) den rijkdom van CHRISTUS' armoede; in het vierde over 1) de vraag naar het hoogste goed, 2) de liefde tot CHRISTUS, 3) de stad Gods) zeer belangrijke vragen op het gebied van het godgeleerd denken en christelijk leven. FAIRBAIRN behoort tot die schrijvers, naar wier stem men gaarne luistert. Ook waar gij met zijne voorstellingen u niet vereenigen kunt en zijne overtuiging niet deelt, verneemt ge toch gedurig een woord dat tot nadenken wekt, tot onderzoek prikkelt, een nieuw gezichtspunt opent, tot dieper inzicht in de waarheid leidt.

MEIER ESOFOWICZ, een verhaal uit het leven der Poolsche Joden, door E. P. ORZESZKO, is een boeiend geschreven boek, dat door Dr. J. A. BRUINS op uitnemende wijze in het Nederlandsch overgebracht werd. ('s Gravenhage, JOH. YKEMA). In MEIER ESOFOWICZ en Rabbi ISAAK TODROS te Szybow, een eenzaam gelegen stedeken van Wit-Rusland, staan hier in scherp geteekende trekken tegenover elkander de vertegenwoordigers van twee partijen of richtingen onder de Joden van oostelijk Europa. Terwijl de eene tot elken prijs de oude joodsche rechtzinnigheid en de daarmeê samenhangende bestaande toestanden zoekt te handhaven, heeft de andere een open oog voor de diepe ellende, waarin de volksgenooten verzonken zijn, en zij heeft de woorden „ontwikkeling, vooruitgang" in haar vaandel geschreven. — Wie belang stelt in even degelijke als aangename lectuur

koope dit fraai gedrukte, met verdienstelijke platen versierde boek (prijs *f* 4,50). De karakterteekening is voortreffelijk, de beschrijving van plaatsen en toestanden keurig; de bladzijde uit het geschiedboek van het joodsche volk, die hier opengeslagen wordt, de kennisneming ten volle waard.

Ten slotte vermeld ik nog de door het Haagsche Genootschap bekroonde verhandeling van WILHELM SEUERT, ev. prot. Pfarrer in Wollbach (Baden), die te Leiden bij E. J. BRILL het licht zag onder den titel „Der Ursprung und die Bedeutung des Apostolates in der christlichen Kirche der ersten zwei Jahrhunderte. Eine kritisch-historische Untersuchung auf Grund der Schriften des Neuen Testaments und der weiteren Christlichen Literatur". Wij ontvangen hierin naar het mij bij oppervlakkige kennisneming voorkomt de resultaten van een nauwlettend, werkelijk wetenschappelijk onderzoek naar den oorsprong, de ontwikkeling, de beteekenis en den ondergang van het apostolaat in de Christelijke Kerk; een zeer te waardeeren bijdrage voor de kennis van het christelijk gemeenteleven in den oudsten tijd; eene verhandeling, die de belangstellende kennisneming verdient van allen, die zich bezig houden met de studie van het oorspronkelijk Christendom. De auteur verhaalt eerst de Vorgeschichte des Christlichen Apostolates, bespreekt dan den Apostolat im apostolischen Zeitalter, wijdt daarna de aandacht aan den Apostolat im nachapostolischen

Zeitalter, en staat eindelijk stil bij die Entwicklung der Katholischen Kirche und den Untergang des Apostolates.

Hierbij moet ik het thans laten blijven. Omstandigheden van mijnen wil onafhankelijk zijn oorzaak, dat ik mij bepalen moet tot de niet meer dan vluchtige vermelding van werken, die eenige aanspraak konden doen gelden op eene opzettelijke en uitvoerige bespreking. Mogen de schrijvers mij dit niet te euvel duiden en zich overtuigd houden, dat ik ten volle en dankbaar waardeer wat als vrucht van ernstige, volhardende, degelijke studie uit hunne studeerkamers tot ons kwam. Wordt mijn wensch over hunnen arbeid vervuld, dan vindt dit alles eerlang, als deze waarlijk schoone zomer door een naar wij hopen niet minder liefelijken herfst gevolgd zal worden, zijn weg tot menige studeerkamer, om daar allereerst de kennis te vermeerderen, de inzichten te verhelderen, de overtuigingen te versterken, maar om dan verder ook te bezielen en te wekken tot eigen zelfstandig onderzoek.

Dr. J. VAN LOENEN L.Lzn.

Hardegarijp, 8 Aug. 1887.

AANTEEKENINGEN.

(1) Nauwelijks was dit stuk voltooid, of de Couranten brachten het bericht, dat Hoofdstuk X door het Heerenhuis met 27 tegen 11 stemmen verworpen werd.

(2) Het Sociale vraagstuk en de Kerk, uit het Italiaansch door J. F. BEIJEN, Gep Kapt.-Ingenieur. (Voor rekening van den schrijver gedrukt).

(3) De Sociale vragen en de evangeliedienaar, Utrecht. C. H. E. BREIJER, bl. 50.

(4) De Sociale quaestie, Amsterdam. P. N. VAN KAMPEN & ZOON.

(5) Zoo ULFERS, bl. 54.

(6) T. a. p. bl. 73.

(7) Cf. ULFERS, bl. 58.

(8) Het Diakonaat, Maandblad gewijd aan den arbeid der dienende liefde, uitgegeven van wege de Christelijke Vereeniging voor de verpleging van lijders aan vallende ziekte te Haarlem. Prijs per jaargang *f* 1.25, fr. p. p.

EEN ZILVEREN FEEST.

In de Kerstweek van 1886 mocht de Rijkskweekschool voor onderwijzers te Groningen haar Zilveren Feestgetij vieren. Dezer dagen zag het Gedenkschrift daarvan bij den heer P. NOORDHOFF het licht. Het in keurigen en kleurigen omslag gehulde, net gedrukte, met de portretten van den vroegeren en tegenwoordigen direkteur versierde werkje werd ons toegezonden, zeker ter aankondiging. Daarom vestig ik er op deze laatste bladzijden der aflevering de aandacht op. Maar daarom niet alleen. Dit Gedenkschrift heeft ongetwijfeld vooral waarde voor hen, die te Groningen samengekomen waren om het 25-jarig bestaan te herdenken van de inrichting, waaraan zij werkzaam waren en hun opleiding ontvingen. Zij toch zien zich hier herinnerd al wat in de dagen dier Reünie door hen werd gehoord en gezien, ondervonden en genoten. Ik hoop echter, dat dit Gedenkschrift vele en aandachtige lezers vinden zal ook buiten dezen kring. En wel om drieërlei reden.

Vooreerst behelst dit Gedenkschrift de historie der Rijks-kweekschool te Groningen. De heer VAN MILLIGEN verhaalt, hoe de grond voor de tegenwoordige kweekschool reeds gelegd werd in 1797, toen het Departement der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen een kweekschool tot opleiding van onderwijzers in het leven riep, die onder de leiding der heeren KUIPERS en STOKER vijftien jaren bestond, maar den 1 Mei 1812 tengevolge van de tijdsomstandigheden opgeheven werd; hoe de heer STOKER toen voor eigen rekening als bijzondere inrichting voortzette wat zoo loffelijk begonnen was: hoe het Departement in 1815 een meer volledige kweekschool voor onderwijzers oprichtte, die tot 1 Nov. 1861 bleef bestaan en onder de leiding van BRUGSMA tal van mannen vormde, wier naam een uitnemenden klank in de onderwijzerswereld verwerven mocht; eindelijk hoe de 1 Nov. 1861 geopende Rijks-kweekschool tot heden toe haar taak heeft vervuld. Wij mogen hier dus een vluchtigen blik werpen op het arbeidsveld van het Groninger Nutsdepartement en erlangen de overtuiging, dat dit Departement, hetwelk nog altijd meer dan ééne hoogst nuttige inrichting in stand houdt en voor eenige jaren een kweekschool voor onderwijzeressen in het leven riep, reeds negentig jaren lang de belangen van het volksonderwijs behartigde en zoo in den vollen zin des woords werkzaam was tot nut van het algemeen.

Wij zien ons hier voorts gewezen op den geest, waarin de toekomstige onderwijzers aan deze kweekschool onderwezen en gevormd worden. Van eene kweekschool, waaraan in een tijdperk van 25 jaren door 386 jongelieden de lessen ten einde toe werden gevolgd, gaat groote kracht uit in de onderwijzerswereld en zij heeft daardoor een niet geringen invloed op de richting van het volksleven.

De vraag is dus van beteekenis, in welken geest de aankomende onderwijzers aan deze opleidingsschool worden gevormd. Wij vernemen uit den mond van den directeur, dat het zijn streven en dat zijner medeleeraren is de jongelingen, die aan hunne zorgen worden toevertrouwd, te doen worden „zedelijke, wel ontwikkelde menschen, toegerust met degelijke kennis; mannen, wie het niet ontbreekt aan lust tot voortgezette studie, die in het bezit zijn van de noodige paedagogische kennis en van ware beschaving; die de kunst verstaan om mede te deelen wat zij zelve weten en hebben; die lust bezitten voor de gekozen levenstaak, maar ook hartelijke liefde voor het kind, wijl „liefde, door echten godsdienst geadeld, alleen in staat is in de school een geest te brengen en te bewaren, die zijn weldadigen adem doet gevoelen door het geheele maatschappelijke leven heen." Waar in dezen geest met vereende krachten gewerkt wordt aan de opleiding van onderwijzers, daar mag verwacht worden, dat van de kweekschool zegen uitgaat naar menige stad en naar menig dorp; en hiervan verzekerd roepen wij met den feestredenaar van 28 Dec. ll. de Groninger kweekschool toe: „Zij leve! zij bloeie!"

Eindelijk, den 29 December stond aan de groeve van den eersten directeur BRUGSMA, († 8 Sept. 1868) een talrijke schare van oud-kweekelingen, leeraren, bloedverwanten en vrienden om een krans te leggen op zijn graf. Tot hen sprak de heer BIJKENS, die eerst de kweekeling en hulponderwijzer, later de mede-leeraar en vriend van den ontslapene was, o. a. deze woorden: „Wat BRUGSMA was (de heer VAN MILLIGEN had hem genoemd: den schepper der kweekschool een groot paedagoog, een der eerste onderwijskundigen van ons land) dat had hij aan zich zelven te danken. Hij was bij uitstek werkzaam. Genot of rust te zoeken was hem vreemd. Zoo vaak ik hem in zijn huis ontmoette, vond ik hem bezig. Geregeld werkte hij tot in den nacht. En al zijn nauwgezette werkzaamheid was ten behoeve der school. Hij werkte in de school, hij schreef voor de school, hij reisde voor de school. Zulk een man moet bij onderwijzers in gezegend aandenken blijven, zijne nagedachtenis moeten zij eeren"

Voorzeker. Maar niet zij alleen. Het voorbeeld van dezen waarlijk verdienstelijken man verdient de oprechte waardeering en ernstige navolging van allen, die zich tot de vervulling van een gewichtige en moeilijke levenstaak geroepen zien.

Genoeg gezegd zeker om den wensch te rechtvaardigen, dat het Gedenkschrift van het Zilveren Feestgetij der Groninger Rijkskweekschool veel lezers moge vinden ook buiten den kring van hen, voor wie het eigenlijk geschreven werd.

VAN LOENEN.

H. 24 Aug. '87.

IETS OVER DE EERSTE DRIE HOOFDSTUKKEN VAN HOSEA, MET EEN VOORWOORD OVER DE BENAMING „MAN DES GEESTES."

Dr. J. TH. DE VISSER, predikant te Almelo, heeft mij met zijn HOSEA, de man des geestes, eene proeve van psychologische schriftbeschouwing, opgewekt om dien profeet met aandacht onder zijn geleide na te lezen. Reeds de titel deed mij vragen, waarom toch HOSEA alléén als de man des geestes van alle andere profeten onderscheiden moest worden. Maar Dr. DE VISSER beantwoordt die vraag al aanstonds aldus, dat hij dezen profeet inzonderheid als zoodanig heeft leeren kennen en alzoo wenscht voor te stellen als in dien zin met Jahveh's geest bezield, dat hij wel van diens heiligheid en liefde beide eene zeer levendige bewustheid had, zonder dat die beide eigenschappen van het Goddelijke wezen bij hem nog tot die éénheid waren gekomen, waarin het Christendom die voorstelt. Of hiermede de titel, die aan het boekje gegeven is wel is geregtvaardigd, en of de vraag, die er door is ontstaan, wel is beantwoord, laat ik dáár, maar het trof mijne aandacht, dat HOSEA zelf IX : 7 zich van de uitdrukking man des geestes bedient, zonder dat Dr. DE VISSER zich daarop beroept. Wat

mag, vroeg ik mij zelven af, wat mag toch wel de reden zijn, dat hij den titel van zijn geschrift niet daarmede aanbeveelt, daar toch op die plaats profeet en man des geestes van gelijke beteekenis zijn? Maar nu zie ik, dat de uitleggers vrij eenstemmig die woorden opvatten in den zin van zulk een profeet, van zulk een man des geestes, wiens woorden bij de uitkomst blijken zouden de taal van eenen dwaas en van eenen dolzinnige geweest te zijn. En indien Dr. DE VISSER, wat ik niet weet, ook die opvatting is toegedaan, dan begrijp ik dat hij met HOSEA IX : 7 den titel van zijne proeve niet heeft kunnen of willen aanprijzen. Maar bij mij is het gansch niet zeker dat de genoemde opvatting wel de ware is. Ik geef daarom HOS. IX : 7 met het daarna volgende vers op, zoo als het woordelijk in het Hebreeuwsch staat: Er komen dagen der bezoeking, er komen dagen der vergelding: gewaar worden zal het Israël: dwaas is de profeet, dolzinnig is de man des geestes om de menigte van uw onregt en groot is de boosaardigheid. De wachter van EFRAIM is met mijnen God, de profeet, een strik des vogelvangers is er op al zijne wegen, boosaardigheid in het huis van zijnen God. Ik hoop dat er licht over deze woorden zal komen, als ik ze aldus omschrijf: er komen dagen der bezoeking, er komen dagen der vergelding, Israël zal het gewaar worden, de profeet, (die het onheil voorspelde) was een dwaas, en de man des geestes, (die het aankondigde,) was een dolzinnige, (en hij was het,) om (en van wege) de menigte van

uw onregt, terwijl (uwe) boosaardigheid groot was. Op al de wegen van den wachter EFRAIMS, die met mijnen God is, (op die) van den profeet ligt eens vogelvangers strik, boosaardigheid is er (tot zelfs) in het huis van zijnen God. Ik geloof niet dat er veel tegen deze omschrijving zal in te brengen zijn. Vooral niet tegen de opvatting in goeden zin van het woord profeet, dat hier tweemalen voorkomt, en door HOSEA steeds alzoo wordt gebezigd, onder anderen XII: 14, waar hij, doelende op MOZES, zegt dat Jahveh door een profeet Israël uit Egypte heeft opgevoerd, en dat het (als eene kudde) door een profeet is gehoed. Maar vooral VI: 5, daarom (omdat de liefde en trouw van EFRAIM en JUDA kortstondig waren gebleken) heb Ik (hun) wonden geslagen door de profeten en ten doode toe getroffen door de uitspraken van Mijnen mond; met andere woorden: ik heb over u, EFRAIM en JUDA! door de profeten de zwaarste bedreigingen doen uitspreken wegens uwe kortstondige getrouwheid aan Mijne geboden. En zoo kan de wachter EFRAIMS met mijnen God niet wel iemand anders zijn dan òf HOSEA zelf, òf althans ieder profeet, die even als hij zich met zijnen God verbonden gevoelde. De profeet nu, die de nadering der dagen van bezoeking en van vergelding aankondigde, was het die wonden sloeg en het hart doodelijk trof met zijne woorden, althans het zocht te doen. Maar hoe werd nu zulk een profeet wegens de ongeregtigheid en de boosaardigheid des volks beschouwd en behandeld? Hij werd gehouden voor een dwaas, uitgekreten voor een

dolzinnige, overal werden hem lagen gelegd, en zelfs in het huis zijns Gods, d. i. onder zijn eigen volk, was hij niet veilig meer. Dat een profeet voor een dwaas gold bij een ligtzinnig volk zal wel niemand bevreemden, en dat hij een dolzinnige, een dolleman genoemd werd, blijkt uit de beide plaatsen waar dit woord nog van profeten voorkomt. Toen ELISA een der leerlingen uit zijne profetenschool naar Ramoth in Gilead had gezonden, om JEHU tot koning van Israël te zalven, en deze in het midden der overige krijgsoversten was teruggekeerd, toen vroegen zij hem met krijgsman's trots, wie toch die waanzinnige, die dolleman geweest was, die hen zoo ijlings verlaten had en dien zij toch wel aan zijne kleeding zullen hebben herkend (2 Kon. IX : 11). Vooral verdient hier opmerking wat SEMAJAH de Nehelamiet uit Babel schrijft aan den priester ZEFANJAH te Jerusalem, dat hij acht te geven had op elken dolzinnige, die zich uitgeeft voor een profeet, en vooral op JEREMIA die zich alzoo had aangesteld. Zoo iemand moest volgens hem in de gevangenis geworpen worden en in het blok gesloten (Jerem XXIX : 26). Men ziet hieruit, gelijk ook de geschiedenis leert, dat de profeet aan gevangenis en niet zelden aan lijfsgevaar blootstond. Dit blijkt ook daaruit, dat HOSEA tot tweemaal toe een woord gebruikt dat wij niet beter dan door boosaardigheid wisten over te zetten, omdat het afkomt van een stam, die de beteekenis heeft van hinderlagen leggen. Het zou ook wel een voetangel kunnen beteekenen, en alzoo zamenhangen met den vogelvangers strik, waarvan in ditzelfde verband sprake is. Zoo klaagt dan HOSEA van den toeleg, dien het onregt en

de boosheid zijns volks op des profeten vrijheid en leven maakt. Dat hij door het huis van zijnen God niet een tempel, aan BAäL en onder diens naam aan Jahveh gewijd, verstaan kon, maar het volk van Israël verstaan moest, is, dunkt mij, niet twijfelachtig, ten ware men zich op AMOS beriep, die naar VII : 10 te Bethel in des konings heiligdom geprofeteerd moet hebben, en daaruit door den priester AMAZIA verdreven is. Maar het is niet waarschijnlijk, dat HOSEA zulk een tempel het huis zou genoemd hebben van den God van eenen profeet. En het is bekend genoeg dat het Israëlitische volk meermalen het huis, d. i. het huisgezin van Jahveh genoemd wordt, omdat Hij gedacht werd in of onder Israël te wonen.

Maar het is noodig om met een enkel woord een deel mijner omschrijving te regtvaardigen, dat aan menigeen bedenkelijk kan toeschijnen. Dat gedeelte mijner omschrijving gaat uit van eene bekende Hebreeuwsche woordvoeging, die ook bij ons in het dagelijksche leven zeer gebruikelijk is. Want in plaats van den tweeden naamval te doen volgen op het zelfstandig naamwoord, waarop die tweede naamval betrekking heeft, gebruikt men niet zelden den eersten naamval, en laat daarop het zelfstandige naamwoord volgen met het voornaamwoord, dat de betrekking aanduidt. Zoo zeggen wij: de man zijn zoon, in plaats van de zoon des mans. Dezelfde woordvoeging nu is in het Hebreeuwsch niet ongebruikelijk. Zoo lezen wij b. v. Gen. XXXIV : 8. SICHEM mijn zoon zijn ziel is verkleefd aan uwe dochter, in plaats van: de ziel van SICHEM mijn zoon enz. En HOSEA zelf schrijft X : 7 ver-

nietigd is Samarie zijn koning voor de koning van Samarië is vernietigd. En om dezelfde reden meen ik vrijmoedigheid te hebben om de woorden: de wachter van EFRAIM met mijnen God, de profeet te kunnen beschouwen als voorop gezet om aan te duiden dat op alle diens wegen een vogelvangers strik is gelegd. Er is dus geen taalkundig bezwaar om de woorden aldus om te zetten: „op al de wegen van den wachter Efraims, die hij met mijnen God bewandelt, (op die) van den profeet ligt een vogelvangersstrik, en onder zijn eigen volk is er voor hem niets dan onveiligheid". De uitdrukking wachter EPHRAIMS duidt hem aan, die over EPHRAIM de wacht houdt, en alzoo een profeet door Jahveh gesteld om over EFRAIM te waken, en om toezigt te houden over de godsdienstige en zedelijke belangen van EFRAIM, zoo als de profeten meermalen wachters over het huis Israëls genoemd worden. De verbinding nu van de woorden wachter EFRAIMS met profeet en met man des geestes bevestigt de opvatting van den goeden zin, dien wij er aan te hechten hebben, vooral daar het naauwelijks denkbaar is, dat HOSEA met den man des geestes een valschen profeet zou hebben bedoeld, die tegenover de aankondiging van den tijd der bezoeking en der vergelding het gewone: „vrede en geen gevaar" zou hebben gesteld. Zulk een profeet wordt door EZECHIËL gezegd uit zijn eigen hart te profeteren, zijn eigen geest na te wandelen (XIII : 2, 3, 17) en door JEREMIA een profeet genoemd van het bedrog zijns harten. Maar een man des geestes kan niet anders zijn dan een door den geest gedrevene, zoo als dit in de overigens hier zeer ge-

brekkige Grieksche vertaling is overgezet, of zoo als dit 2 Petr. 1 : 21 wordt uitgedrukt: door heiligen geest gedreven. De slotsom is, dat HOSEA naar mijn inzien wel een man des geestes, maar niet DE man des geestes kan worden geheeten, dan ten koste van andere profeten. Intusschen daar het wel één geest is, maar de gaven des geestes menigerlei zijn, zijn wij Dr. DE VISSER dankbaar voor de aanwijzing van de gaven van verstand en hart die HOSEA hebben gekenmerkt, al waren die ook niet altijd in onderscheiding van andere mannen des geestes.

Het is gansch niet onverschillig om het opschrift van HOSEA'S profetie opzettelijk in oogenschouw te nemen. Het luidt, naar de gewone indeeling, aldus: Het woord van Jahveh, dat geschied is tot HOSEA, den zoon van BEËRI, in de dagen van UZZIA, JOTHAM, ACHAZ, HIZKIA, koningen van Juda, en in de dagen van JEROBEAM, den zoon van JOAS, koning van Israël.

Het begin van hetgeen Jahveh sprak door HOSEA, en Jahveh sprak tot HOSEA. enz.

Nu bevreemdt het den uitleggers zeer, dat bij een Efraïmitisch of Israëlitisch profeet tegen JEROBEAM, den zoon van JOAS alleen, als Israëlitisch koning, niet minder dan vier koningen uit het rijk van JUDA worden overgesteld. Maar dit bezwaar is slechts schijn, en wordt geheel weggenomen door eene andere, en naar ons inzien de alleen ware indeeling der woorden Deze moet noodzakelijk aldus zijn:

Het woord van Jahveh, dat geschied is tot HOSEA, den zoon van BEËRI, in de dagen van UZZIA, JOTHAM, ACHAZ, HIZKIA, koningen van Juda.

En in de dagen van JEROBEAM, den zoon van JOAS, was het begin van hetgeen Jahveh sprak door HOSEA.

En nu volgt er: En Jahveh sprak tot HOSEA enz.

Daar het toch eene dwaasheid zijn zou om aan te nemen, dat er bij het begin van een geschrift zou gezegd worden dat het daar begon, kwam men er ligt toe om de woorden: het begin van hetgeen Jahveh sprak door HOSEA toepasselijk te maken op de drie eerste hoofdstukken, die zich kenbaar van de overige onderscheiden, zonder er daarom van afgescheiden te moeten worden. Maar het blijkt niet, dat er met het vierde Hoofdstuk, gelijk hier van een begin, ook daar van een voortgang in de profetie melding is. Het zou nog kunnen zijn, dat het Jahveh sprak wederom tot mij, waarmede het derde hoofdstuk begint, eene dergelijke opvatting regtvaardigde, maar het is nauwelijks te denken. Ik voor mij meen het te moeten houden voor een opschrift, dat, behalve de eerste woorden: het woord van Jahveh dat geschied is tot HOSEA, den zoon van BEËRI, afkomstig is van een Joodsch, niet Israëlitisch afschrijver of redacteur, die den tijd van HOSEA'S profetische bediening bepalende als onder vier koningen van het rijk van Juda begrepen, alleen heeft willen mededeelen, dat hij is begonnen te profeteren onder JEROBEAM, den zoon van JOÄS, of JEROBEAM II, daar het opnoemen van diens opvolgers voor de tijdsbepaling nu volkomen onnoodig was.

Als wij nú van deze tijdsbepaling naar de koningen van Juda uitgaan, dan hebben wij vooreerst hierop te letten, dat UZZIA (of AZARJAH), de eerstgenoemde

koning, eerst de regeering aanvaardde in het 27ste jaar van het bewind van JEROBEAM II koning van Israël, onder wien HOSEA begon te profeteren, (2 Kon. XV : 1), zoodat er toen voor diens koningschap van 41 jaren (2 Kon. XIV: 21) nog 14 jaren gelijktijdig met UZZIA, koning van Juda, overbleven. Nu behoeft men geenszins te stellen, — en dit is onze tweede opmerking, — dat HOSEA reeds in het begin van UZZIA's regering en van de veertien laatste jaren van JEROBEAM als profeet zoú zijn opgetreden, al had hij toen als knaap en jongeling reeds veel ervaring kunnen opdoen, die hem later te pas kwam. Veeleer dringt alles ons om zijn openbaar leven te stellen in den allerlaatsten tijd van JEROBEAM, dien wij op ongeveer twee jaren mogen schatten, zoo niet op minder. Maar in de derde plaats moet men niet vergeten, dat in het boek der Koningen de regeringsjaren van UZZIA doorloopen tot aan zijn levenseinde, ofschoon hij op verre na geen twee en vijftig jaren, en dus ook geen veertien jaren gelijktijdig met JEROBEAM II werkelijk kan hebben geregeerd. Zoo wordt er 1 Kon. XV : 8 van het 38ste, 13 en 17 van het 39ste, 23 van het 50ste, en 27 van het 52ste, of laatste jaar van UZZIA's regering gesproken, ofschoon er in het vijfde vers te lezen staat dat hij melaatsch was geworden, en tot aan zijnen dood in afzondering leefde, terwijl JOTHAM, de zoon des konings, over het (koninklijk) huis was en het volk des lands rigtte. Zoo komt het dat de regeringsjaren van JOTHAM en zelfs die van zijnen zoon ACHAZ met die van den melaatschen koning UZZIA in één loopen. Want indien wij de zestien jaren van JOTHAM's regering 1 Kon. XV: 33 (eenige verzen vroeger vs. 30 wordt echter

van het twintigste jaar van zijn koningschap gesproken) voegen bij de zestien jaren, die ook ACHAZ geregeerd heeft, dan blijven er nog twintig jaren over, die UZZIA vóór zijne melaatschheid de teugels van het bewind zelf zal hebben in handen gehad. Indien wij dus aannemen, dat in het negen en dertigste jaar van JEROBEAM II, en dus in het twaalfde van UZZIA, het profetenambt van HOSEA een aanvang nam, dan loopt dit gedurende het bewind van drie koningen UZZIA, JOTHAM en ACHAZ over een tijdperk van ongeveer veertig jaren. En wat nú HISKIA betreft, die het laatst in de tijdsbepaling is opgenomen, wij behoeven waarlijk de negen en twintig jaren van diens regering niet bij de reeds aangeduide veertig jaren te voegen, en HOSEA's werkzaamheid zoo verre uit te strekken. De tijdsbepaling zou reeds in orde zijn, indien HOSEA ook maar een enkel jaar met dien vorst gelijktijdig geleefd en werkzaam geweest was. Maar er is veel dat ons dringt om te gelooven, dat HOSEA ook den val van Samarië in HISKIA's zesde jaar heeft beleefd (2 Kon. XVIII : 10), ja zelfs dat hij kennis droeg van SANHERIBS belegering van Jerusalem in HISKIA's veertiende jaar, zoodat HOSEA's werkzaamheid een tijdperk van minstens vier en vijftig jaren beslaan zou. Schoon dit nu wel geene onmogelijkheid is, daar wij dan aan den profeet niet eens den ouderdom van tachtig jaren behoeven toe te kennen, zoo is dit toch een leeftijd, waarin men het in het openbaar optreden voor eene groote schare van dikwijls vijandige hoorders moeijelijk meer kan verwachten. Het komt mij dus voor dat wij in HOSEA's geschrift den algemeenen indruk zien, dien de toestand zijns volks van zijne jeugd af tot zijnen ouderdom toe

op hem heeft gemaakt, en dat dit ook eenigermate blijkt uit dat deel van het opschrift, dat gewoonlijk aldus wordt overgezet: het begin van hetgeen Jahveh sprak DOOR HOSEA en dat wij met het voorafgaande hebben verbonden. Maar daar er nú aanstonds volgt: en Jahveh zeide TOT HOSEA, zoo is het niet spitsvondig om te vragen, waarom het spreken of zeggen TOT van den tekst, in het opschrift in een spreken DOOR of liever nog met een spreken IN is verwisseld. Het komt mij namelijk zeer waarschijnlijk voor, dat de steller van het opschrift, het geschrift van den profeet voor zich hebbende heeft bedoeld, dat Jahveh in den profeet, dat is in het geschrift van den profeet, en alzoo in HOSEA begonnen is te spreken in de dagen van JEROBEAM II, en voorts door al de regeringen heen van vier koningen van Juda en dus over dat geheele tijdperk. Verkiest men echter het Hebreeuwsch te vertalen door HOSEA, dan komt dit in zoo verre op hetzelfde neder, als hebbende dan HOSEA als vertegenwoordiger van Jahveh in zijn geschriften dat tijdperk besproken. Ook kan men, zoo men wil, de woorden: wat Jahveh in HOSEA sprak verklaren van eene inspraak van Jahveh in HOSEA's gemoed, of van den geestelijken aandrang, dien HOSEA volgens het opschrift in zijn binnenste gevoeld moet hebben om zich over den toestand van het Israëlitische rijk in zijnen tijd uit te spreken, en waardoor hij zich dan ook een man des geestes betoonde. Dat HOSEA vooral in de kracht zijns levens zijne gevoelens openlijk en voor den volke zal uitgesproken hebben, lijdt, dunkt mij, geen twijfel, en blijkt vooral uit zijne persoonlijke ervaring, die hij, naar mijne opvatting van IX : 7, 8 gehad heeft. Maar

dit neemt niet weg, dat hij in zijn geschrift een algemeen overzigt heeft kunnen leveren van toestanden door hem beleefd en door hem als Jahveh's profeet beschouwd en beoordeeld. Het: HOORT het woord van Jahveh IV : 1, het HOORT dit, gij priesters! MERKT OP, gij huis Israëls; NEEMT TER OORE, gij huis des konings is nog geen bewijs, dat de profeet dit bij monde tot eene vergadering van het koninklijke hof, van de priesterschaar en van de natie zou gerigt hebben, maar veeleer dat hij dit schriftelijk heeft gedaan, na meermalen mondeling tot dezen en genen te hebben gesproken. Ook kan hij zijn geschrift, voor zoo verre er afschriften van bestonden, wel hebben bestemd om in onderscheidene kringen te worden voorgelezen, zoodat dan altijd het hooren en het ter oore nemen in letterlijken zin te pas kwam. Tusschen het woord en het schrift van een profeet zou ik zulk een groot onderscheid niet maken, dan in zoo verre dat van zijn persoonlijk karakter afhing. Ik bedoel dit, dat hetgeen hij wat al te scherp kon gezegd hebben in het vuur zijner rede, hij dat bij meerdere kalmte in geschrifte kon hebben verzacht, of ook omgekeerd dat hij meende zich nog niet sterk genoeg te hebben uitgelaten, en daarom nog scherper bewoordingen zal hebben gekozen om te gemoet te komen aan hetgeen den schrijver ontbreekt van hetgeen de Spreker door de levende stem en zijne gebaarden kan uitdrukken. En indien wij nu HOSEA's geschrift mogen beschouwen als de slotsom eener profetie over vele jaren, dan verwondert het ons niet, dat hij, de hoofdtrekken daarvan opnemende, de toestanden van zijnen tijd met zulke zwarte kleuren afschildert en zoo streng

beoordeelt, maar tevens met innig medelijden vervuld is met de natie waartoe hij behoort, en die hij liefheeft als zijnde in zijn oog toch het volk van Jahveh. En dit is door Dr. DE VISSER zeer duidelijk aangewezen.

Wij kunnen nu overgaan tot den eigenlijken inhoud van HOSEA's profetie, die zich naar het algemeen gevoelen in twee deelen splitsen laat, waarvan het eerste gedeelte de drie eerste hoofdstukken, en het tweede al het overige bevat. Ik zou echter niet vreemd zijn van de meening dat wij in de drie eerste hoofdstukken de inleiding tot het geheel bezitten, omdat wij daarin eene zinnebeeldige en, als men wil, eene allegorische voorstelling aanschoúwen van Israëls diepen val, en in weerwil daarvan ook van Jahveh's lankmoedigheid en troúw. Wij zullen ons tot die inleiding bepalen.

Dr. DE VISSER heeft het, naar het schijnt, onnoodig geacht om er op te wijzen, dat de beide eerste hoofdstukken op een voornaam punt van het derde in vorm zeer onderscheiden zijn. En wel hierin, dat in de beide eerste hoofdstukken van den profeet in den derden persoon wordt gesproken, terwijl hij in het derde hoofdstuk in den eersten persoon spreekt. Dáár is het: Jahveh sprak TOT HOSEA, hier Jahveh sprak TOT MIJ. Die afwisseling van den derden en den eersten persoon is bij de profeten, vooral bij JEREMIA, te menigvuldig, dan dat wij daaruit zoúden mogen besluiten, dat alleen datgene van des profeten eigen hand zou wezen, wat hij in den eersten persoon spreekt, of schrijft. Men kan, gelijk menig geschiedschrijver, van zich zelven in den derden persoon schrijven, als men zelf aan het verhaalde heeft deelgenomen. Men kan evenwel vragen waarom een profeet nu eens dezen,

dan weder dien vorm verkiest, terwijl EZECHIËL, b v. steeds van zich in den eersten persoon spreekt. Maar hier is het duidelijk dat het derde hoofdstuk op het eerste terugslaat. Dit zou reeds het geval zijn, indien men vertaalde: Jahveh sprak: ga wederom, daar dit dan een terugslag zijn zou op het vroegere bevel van Jahveh aan Hosea I: 2 om te gaan en zich eene vrouw te nemen; maar dit is te meer het geval nu men vertalen moet: en Jahveh zeide tot mij wederom of wederom tot mij, omdat het bijwoord wederom in het Hebreeuwsch, en bepaaldelijk bij HOSEA, niet het werkwoord, waarbij het behoort, voorafgaat, maar steeds volgt. Deze schijnbare kleinigheid heeft ook wel eenigen invloed op de opvatting van het geheel, zooals later blijken zal. Dat nu HOSEA eerst van zich zelven in den derden persoon spreekt en zich bij zijnen naam noemt, kan daaraan worden toegeschreven, dat hij ook bepaalde namen geeft aan de allegorische personen, die hij als zinnebeelden gebruikt van den toestand en het lot zijner natie. Maar schoon wij niet willen ontkennen, dat zijn naam, die redding of mogelijk zelfs Jahveh redt beteekent, hier wel van eenige beduidenis heeft kunnen zijn, zoo moeten wij het toch in twijfel trekken, of HOSEA op zijn eigen naam zou gezinspeeld hebben, waar hij wèl spreekt van eene redding door Jahveh van Juda, maar, wat men in de eerste plaats zou moeten verwachten, in het geheel niet van eene uitredding van het tien stammenrijk, waartoe hij behoorde, maar integendeel van het einde, dat Jahveh's ontferming ten aanzien van Israël had genomen (I: 6—7).

Het komt mij louter woordverspilling voor zich bezig te houden met de vraag of wij in de inleiding aan eene ware gebeurtenis, dan wel aan eene zinnebeeldige voorstelling, aan allegorie hebben te denken. De profeet geeft duidelijk genoeg te kennen dat hij beeldspraak gebruikt. Want hij verklaart zelf het anders vreemde en aanstootelijke bevel van Jahveh aldus: het gansche land toch pleegt in hooge mate ontucht (d. i. afgoderij met de daaraan verbondene onzedelijkheid) in afwijking van Jahveh. Als men deze woorden met Jahveh's bevel verbindt, kan men nog twijfelen of men eigenlijke of oneigenlijke taal verneemt. Maar daar er staat in afwijking van of van achter JAHVEH, en niet in afwijking of van achter MIJ, nu is het klaar, dat HOSEA zelf Jahveh's bevel opheldert. En al was het dat Jahveh zelf in den derden persoon sprekende wordt ingevoerd, wat wij hier niet aannemelijk achten, ook dan nog zou Jahveh zelf te kennen geven in welken zin zijne woorden moesten opgevat worden. Nu geeft 's lands afwijking van Jahveh duidelijk te kennen, dat Jahveh tot dat land in nauwe betrekking stond, al had het ook die betrekking vergeten. Ook behoeft het geene herinnering, dat door het land het volk als een geheel, de natie in het algemeen wordt voorgesteld, en dat de inwoners des lands als landskinderen, en allen die tot het volk of de natie behooren als zoodanig worden beschreven, zoodat land, volk of natie van zelve den naam van hunne moeder verkrijgt. Nu is het in de verklaring der beeldspraak niet gemakkelijk om altijd de moeder en de kinderen uit elkander te houden, daar allen die tot het volk behooren, en

dus alle kinderen des lands, des volks of der natie, gezamenlijk het land, het volk of de natie uitmaken, en alzoo met elkander weder moeder schijnen te worden. Maar men vergete niet, dat gelijk de moeder ouder is dan de kinderen, ook het land, het volk en de natie veel ouder is dan de op elkander volgende geslachten. En dit is het, dat men in de onderhavige beeldspraak niet genoeg in het oog houden kan. Zoo is het dan ook dat Jahveh toont door de roeping van HOSEA tot profeet zijne aloude betrekking tot Israël niet te willen afbreken, hoe ontroúw het ook aan Hem ware geworden. Door HOSEA wil Hij Israël opwekken om tot Hem terug te keeren. Van daar het bevel: neem u eene vrouw der ontucht en kinderen der ontucht. Wie nu die vrouw en die kinderen der ontucht waren, blijkt uit de verklaring, die de profeet zelf er aan geeft. Het was het land, dat van achter Jahveh ontucht pleegde. Het land, ja! maar met al de inwoners, het volk of de natie, maar met allen die er toe behoorden, de vrouw of de moeder alzoo met al hare kinderen. Dat nu HOSEA die ontuchtige vrouw met haar kroost ten huwelijk nemen moest, kan in geen anderen zin worden verstaan, dan dat hij, wel verre van zich af te scheiden of af te zonderen van het afgodische en zedelooze Israël, zich tot die natie in naauwe betrekking, als die van een man tot zijne vroúw moest stellen, en als Jahveh's profeet afwachten welke vruchten die geestelijke echtverbindtenis zou dragen. Het spreekt daarom wel van zelf, dat die vrouw en die kinderen der ontucht het

beeld zijn van den toestand, waarin HOSEA zijn volk in zijnen leeftijd aantrof, en waarin het reeds lang te voren had verkeerd. Dat hij nu die vrouw, die met hare kinderen het volk van Israël ten tijde van HOSEA aanduidde, onder den naam van GOMER, de dochter van DIBLAIM verschijnen laat, zou ons welligt niet bevreemden, indien wij de beteekenis van den naam GOMER, en ook van dien van DIBLAIM wisten. Niet bevredigd met eenige verklaring er aan gegeven, wil ik mij ook aan geene gissing wagen. Alleen zou ik zeggen, dat even als vele vrouwen met elkander dochters eener stad of van een land genoemd worden in het Hebreeuwsch, ook eene enkele vrouw de dochter van land of stad kan heeten, en dat dit ook hier het geval zou kunnen zijn, zoodat Diblaim de stad of de plaats van GOMERS geboorte zijn zou. En dit beveelt zich wel aan, wegens den dualisvorm van het naamwoord, meer eigen aan plaatsen dan aan personen. En nog te meer daar wij bij den naam van GOMER niet behoeven te denken aan eene eigenlijke vrouw, maar aan zulk eene, die de Israëlitische natie in haar geheel vertegenwoordigt en niet meer de dochter Sions of veelmin de jonkvrouw Israëls kon worden geheeten. Maar dit is wel zeker, dat HOSEA den naam van Gomer van Diblaim niet ter eere van het Israëlitische volk zal hebben uitgekozen. Aan de overspelige moeder zal hij geen naam van gunstiger beteekenis hebben gegeven dan aan de kinderen, die hij bij haar verwekken zou. Dat die kinderen drie in getal, twee zonen en ééne dochter waren, en dat hij van het spenen alleen der dochter melding maakt, behoort tot de inkleeding van het

zinnebeeldig verhaal, zonder dat men daarin iets geheimzinnigs te zoeken heeft. Dit zij ons genoeg, dat de kinderen, door HOSEA bij GOMER verwekt, de vruchten aanduiden, die zijn profetische arbeid onder het Israëlitische volk had te weeg gebragt, of de gevolgen van de betrekking, waarin hij zich tot de natie gesteld had. Dat de namen, die hij aan zijne zinnebeeldige kinderen gaf, voorgesteld worden als hem door Jahveh opgegeven, schijnt te beteekenen, dat de gevolgen zijner profetie, hoe ongunstig ook, toch door Jahveh waren beschikt. En dat die kinderen, even als in de werkelijkheid, na elkander geboren werden, duidt aan, dat de vruchten die zijne betrekking tot Israël dragen zou, zich niet gelijktijdig, maar achtereenvolgens vertoond hebben.

Als eerste vrucht daarvan kwam als het ware een zoon ter wereld, dien hij den zinnebeeldigen naam geven moest van JIZREËL, zoowel naar hetgeen er in en nabij de stad van dien naam was voorgevallen, als naar de afleiding van dien naam van woorden. die de beteekenis hebben van God zaait, strooit, en dat nog wel in den dubbelen zin van God verstrooit, drijft uit een, en van God zaait ter vermenigvuldiging, verspreidt. In den eersten ongunstigen zin gebruikt de profeet het thans, om het later in een gunstigen zin om te keeren. Met het oog op hetgeen er weleer in de nabijheid van Jizreël en in de stad zelve gebeurd was, wordt Jahveh aldus sprekende ingevoerd: (gij zult uwen zoon dáárom JIZREËL noemen) omdat Ik binnenkort de bloedschuld van Jizreël bezoeken zal aan het huis van JEHU, en een einde maken aan het koningrijk van

het huis Israëls, en te dien dage zal het geschieden dat Ik Israëls boog in de vlakte van Jizreël zal verbreken. Wordt hier op verstrooijing (diaspora), verdrijving, wegvoering uit het land gedoeld, de oorzaak wordt toegekend aan de bloedschuld van Jizreël, d. i. aan het bloed dat in de vlakte en in de stad van Jizreël weleer was vergoten. Die bloedschuld dagteekent zich reeds van den geregtelijken moord, door toedoen van JEZABEL aan den Israëliet NABOTH om het bezit van zijnen wijnberg gepleegd (1 Kon. XXI), en op het doorschieten van JORAM, den zoon van ACHAB, Israëls koning, in Jizreëls vlakte door JEHU, die in de stad zelve JEZABEL, de weduwe van ACHAB en de moeder van JORAM vermoorden liet, terwijl zij op NABOTH'S wijngaard verachtelijk weggeworpen en door de honden verslonden werd (2 Kon. IX en X). Maar nu is het als ware het bloed van NABOTH, en alzoo de bloedschuld van Jizreël, reeds door JEHU gewroken, en door de uitroeijing van ACHABS stamhuis uitgewischt. Men vraagt alzoo welke nieuwe bloedschuld had JEHU dan op zijn geweten, die, in onderscheiding van de vroegere, de bloedschuld van Jizreël genoemd kon worden. Volgens de voorstelling van 2 Kon. X : 30 zouden tot loon van de wraak, die JEHU aan ACHAB'S geslacht volvoerd had, zijne nakomelingen tot in het vierde geslacht op den troon van Israël zitten; maar het is, als of bij de gewelddadige verstoring van den Baaldienst, toch zijne voortdurende gehechtheid aan de kalverendienst van Dan en van Bethel beschouwd werd, als ware de aloude bloedschuld van Jizreël ook hem en zijn geslacht toe te rekenen. Maar wij kunnen

ons in de vergeldingstheorie van het Oude Testament niet verdiepen, vooral niet daar zij in Deuteronomium en Ezechiël merkbaar is gewijzigd (Deut. XXIV: 16 en Ezech. XVIII). Maar de bezoeking van de bloedschuld van Jizreël over het huis van JEHU zou reeds binnenkort plaats hebben. HOSEA verplaatst zijne hoorders of lezers in het eerste tijdperk zijner werkzaamheid, toen datgene nog gebeuren moest, wat blijkens de beide volgende tijdperken, die hij beschrijven gaat, reeds werkelijk was voorgevallen. Hij spreekt van den allerlaatsten tijd van de regering van JEROBEAM II en waarschijnlijk reeds van zijnen dood en hetgeen er aanstonds na diens overlijden plaats had onder en met zijn zoon en opvolger ZACHARIAS. Deze werd na eene regering van zes maanden vermoord en opgevolgd door SALLUM, die na éénе maand troon en leven verloor, en zijn moordenaar MENAHEM tot opvolger had. Wat er in die dagen in het dal of de vallei van Jizrëel is gebeurd meldt ons de geschiedenis niet, schoon HOSEA er met nadruk op wijst. Daar echter SALLUM binnen Samarië vermoord is 2 Kon. XV : 14, komt het ons niet onwaarschijnlijk voor, dat ZACHARIA, de laatste telg van JEHU's stamhuis, in de vlakte van Jizreël zijn einde heeft gevonden. Overigens is het geen wonder, dat de val van het rijk en het verbreken van den boog, dat is het vernietigen van de krijgsmagt van Israël van dien tijd dagteekent. Want er stond nu geen koning meer op, wiens stamhuis, als dat van JEROBEAM I en dat van JEHU, door een profeet was ingewijd, en het bleek ook dat Israël niet langer tegen de magt van Syrië en de oppermagt van Assyrië bestand was.

Het tweede zinnebeeldige kind, door HOSEA bij GOMER verwekt, is eene dochter, wier naam op Jahveh's bevel zijn moest: LO-RUCHAMA, d. i. niet ontfermd, of duidelijker: voor haar geene ontferming. En de uitlegging, die van deze benaming wordt gegeven is: want Ik (Jahveh) zal mij niet langer ontfermen over het huis Israëls, dat Ik hun vergiffenis zoú schenken. Het valt in het oog, dat hier door het huis Israëls niet het volk in zijn geheel, niet de moeder, maar de kinderen des volks, en alzoo allen die er toe behooren worden bedoeld, zoo als ten overvloede blijkt uit het meervoudig getal van hen aan wie er geen vergiffenis geschonken zou worden. Maar krenkender voor het gevoel van den Israëliet kon er naar Ps. LXXVII niets gezegd worden, dan dat Gods goedertierenheid ophouden, er een einde komen zou aan Zijne gunst, en Zijne barmhartigheid en ontferming zou gesloten zijn. En toch LO-RUCHAMAH zou de benaming zijn van de vrucht, die HOSEA's profetie had te weeg gebragt bij allen die tot het Israelitische volk behoorden: voor hen zou er bij Jahveh geene ontferming meer zijn. En dit was nog des te treúriger wegens hetgeen er volgt: maar over het huis van Juda zal ik mij (wel) ontfermen, en hen redden door Jahveh hunnen God, maar hen niet redden door boog en zwaard en oorlogs(wapenen), door (wagen)-paarden en ruiters. Die tegenstelling van Juda's uitredding tegenover de ongenade, waarin het rijk van Israël was vervallen, was voor het laatste zoo scherp en bitter mogelijk. Maar vreemd klinkt het ons in de ooren, dat Jahveh aldus sprekende wordt ingevoerd, dat hij

Juda niet door middel en tusschenkomst van een magtig leger, maar door Jahveh hunnen God uitredden zou. Het schijnt te beteekenen dat die naam van Jahveh alleen meer dan het magtigste krijgsheer te beteekenen had. Ondertusschen is die voorstelling van Juda's bevrijding te scherp geteekend, dan dat wij niet aan eene bepaalde gebeurtenis zouden moeten denken. En nu komt het mij voor, dat er op niets anders kan gedoeld zijn, dan op de verlossing van Jerusalem uit de magt van SANHERIBS leger, waardoor het omringd was, alleen op het gerucht van den aantogt van een Aethiopisch leger onder aanvoering van TIRHAKA en met een verlies van 185000 man, door eene onverklaarbare en aan den Engel des Heeren toegekende oorzaak. Nu kan ik de woorden van HOSEA over de bevrijding van Juda in tegenstelling van Israëls onheil niet langer lezen, of ik denk steeds aan hetgeen er 2 Kon. XVIII en XIX verhaald wordt, en vooral aan de woorden van RABSAKE, die twee duizend paarden geven zou, als de koning van Juda er maar zooveel ruiters voor had om ze te berijden, en het als een ijdelen waan van HIZKIA voorstelde, als hij zeide: „Jahveh zal ons verlossen" Maar dan zijn wij daarmede ook in het veertiende jaar van HIZKIA'S regering en bijkans aan den uitersten termijn dien wij aan HOSEA'S werkzaamheid konden stellen, en alzoo reeds in het achtste jaar na den val van Samarië en het rijk der tien stammen. Het is wel zoo, geene ontferming meer voor Israël is eene uitspraak streng genoeg om daarin het einde bevat te zien van dat rijk, maar dan valt de naam van LO-AMMI, dat aan het derde zinnebeeldige kind gegeven werd, de naam van niet

mijn volk, wat al te zeer te zamen met dien van LO-RUCHAMAH, „voor haar geene ontferming meer." Evenwel kan de profeet bij de bedreiging van het einde van Jahveh's ontferming het oog hebben gehad op de oorzaak van den val van het rijk, op de voortdurende afgoderij en de hardnekkige zedeloosheid. Maar als wij bedenken dat niet alleen SALLUM, maar ook MENAHEM door moord aan de regering gekomen is, en dat ook diens zoon PEKAHIA omgebragt werd door PEKAH, den zoon van REMALJAH, die hem in het binnenste van het huis des konings te Samarië versloeg te gelijk met de hoofden der lijfwacht ARGOB en HA-ARJEH en hunne vijftig man uit de Gileadieten (2 Kon. XV 25), dan brengen wij dit niet zonder reden in verband met enkele plaatsen uit den profeet HOSEA, zelfs met VI· 8. Vooral, dunkt mij, is hier te denken aan hetgeen wij lezen VII. 3-7: in hunne boosheid verheugt zich de koning en in hunne leugenen de oversten. Allen te zamen plegen zij overspel, als een oven door den bakker ontstoken: hij (de bakker) houdt op te verhitten van het kneden van het deeg af tot dat het doorzuurd is, op den dag onzes konings maken zich ziek de oversten door den gloed, (die) uit den wijn (ontstaat), hij (die koning) reikt zijne hand aan de spotters: want zij brengen hun hart als een oven aan hunne hinderlaag nabij; den ganschen nacht slaapt hun bakker; in den morgenstond gloeit hij als een vlammend vuur; al te zamen gloeijen zij als een oven en verteeren zij hunne regters; al hunne koningen

vallen; niemand is er onder hen, die tot Mij roept. Er is zeker in deze woorden veel duisters en raadselachtigs; maar dit is zeker dat de geheele voorstelling uitloopt op het verteeren door den ovengloed van hartstogt, d. i. op het vermoorden uit haat en vijandschap van de regters of van de rijks grooten, en op den val van al de koningen, d. i. van al degenen die tot het koninklijke huis behoorden, zonder dat iemand hunner om hulp tot Jahveh riep of welligt in staat was te roepen, uitgeput door mingenot en beneveld door den wijn. Want het is niet onwaarschijnlijk dat de tot driemaal toe herhaalde vermelding van den oven ziet op den brand dien de min verwekt, op den roes dien de wijn doet ontstaan bij een deel der feestgenooten, maar ook op de begeerte naar hoogheid en aanzien, die het hart van anderen dermate ontvlamt, dat zij voor geen moord terugdeinzen om hun doel te bereiken. Dat HOSEA zelf de uitdrukking dag onzes konings moeijelijk bezigen kon uit zekeren eerbied voor de koninklijke waardigheid, zooals die zich in zijnen tijd in Israël deed kennen, blijkt overvloedig uit zijn geschrift. Hij schrijft bijv. VIII: 4 uit Jahveh's naam: zij stellen koningen aan, maar niet uit Mij, d. i. op mijnen last: zij stellen oversten aan, maar buiten Mijn kennis. En X: 3 voert hij de Israëlieten aldus sprekende in: wij hebben geen koning, die namelijk dien naam verdient, want wij vreezen Jahveh niet, en wat zou dan toch de koning ons doen, d. i. baten? Vernietigd is Samarië zijn koning, d. i. de koning van Samarië, als een drijfhout is hij op den waterspiegel, zoo lezen

wij X: 7, en daarna vs. 14 in den morgenstond of de dageraad, waarschijnlijk van zijn leven, in zijne jeugd wordt de koning van Israël geheel vernietigd. En dan nog de scherpe ironie van XIII: 10, 11: waar is dan toch uw koning, die u helpen zou in al uwe steden, en waar zijn uwe regters, waarvan gij zeidet: „geef mij een koning en oversten?" Ik geef u een koning in Mijnen toorn en neem hem weg in Mijne gramschap. Met zulke gevoelens en gezindheden kon HOSEA moeijelijk van den toenmaligen koning van Israël als van onzen koning gesproken hebben, maar alzoo konden zij van hem spreken, die hem of geheel waren toegedaan, òf daarvan listiglijk den schijn aannamen om hem des te zekerder te treffen. Het zou ook de eenige maal niet zijn dat een koninklijk feest, de dag van des konings geboorte of de gedenkdag zijner kroning, was uitgekozen om hem te vermoorden en de gansche dynastie omver te werpen. Nu stel ik mij voor in verband met 2 Kon. XV: 25 dat PEKAH, de zoon van REMALJAH, de opperwagenmeester van den koning PEKAJAH, en alzoo zijn eerste staatsbeambte, den koningsdag bestemd zal hebben om het plan te volvoeren, waartoe hij bereids de zamenzweering gesmeed had. Hij is dus de bakker, in wiens borst niet alleen de hartstogt van heerschzucht gloeide, en die, als sliep hij, wachten kon tot het gewenschte oogenblik gekomen, en het deeg om zoo te zeggen doorzuurd en geschikt was om in den oven te worden gestoken, maar die tevens ook had gezorgd, dat wijn en ontucht den koning en zijne lijfwacht van vijftig Gileadieten met hunne aanvoerders ARGOB en

HA-ARJEH zoodanig hadden bedwelmd, dat zij van den toeleg zoo weinig bemerkten, dat zelfs de koning de hand reikte aan degenen, die hem onder den schijn van vriendschap zochten te verderven, en ook in het binnenste van het paleis, thans de feestzaal, met alle zijne aanhoorigen ten verderve gebragt hebben. En op dien nieuwen koningsmoord was het dat PEKAJAH, de zoon van REMALJAH, zijnen troon heeft gevestigd. Het zou niet te verwonderen zijn, dat de toestand van het rijk der tien stammen, in tegenstelling van dat van Juda, door den profeet gekenmerkt is met den naam van zijn zinnebeeldig tweede kind, met den naam van LO-RUCHAMAT (geene ontferming meer met haar).

Maar de regeering van PEKAH, den zoon van REMALJAH, kenmerkte zich ook door gebeurtenissen, waardoor Israël den naam bleek te verdienen van LO-AMMI, (niet mijn volk) door HOSEA aan het derde kind, uit zijn zinnebeeldig huwelijk met GOMER, dochter van DIBLAIM, gesloten. Nog hadden zijne teleurgestelde verwachtingen geen einde, en de vruchten van zijn profeteren waren zure en bittere vruchten. Het is zoo, PEKAH had met REZIN, den koning van Syrië, een verbond gesloten, maar het was een verbond tegen het rijk van Juda (2 Kon. XV : 37), dat daarvan volgens een berigt van 2 Kron. XXVIII : 5 en vv. de treurigste gevolgen ondervond. Maar die beide koningen van Syrië en Israël ondervonden weldra ASSYRIE'S geduchte oppermagt. Israël verloor naar 2 Kon. XV : 29 een aanzienlijk deel van het rijk en TIGLATH PILEZER voerde de inwoners gevankelijk naar Assyrië weg. Dit was het begin van de daarop gevolgde geheele ontvolking, die haar volle beslag kreeg met de inname van de hoofdstad Samarië,

waardoor de benaming Lo-ammi (niet mijn volk) hare volle beteekenis ontving, want die volle beteekenis is deze: gijl. zijt niet mijn volk en Ik niet de uwe.

Ik voor mij aarzel niet om de eerste verzen van het tweede hoofdstuk en daarmede het geheele hoofdstuk onmiddellijk aan het vorige te verbinden, zooals dit, tegen over de verdeeling van den Hebreeuwschen tekst, in de Grieksche vertaling geschied is. Want het is, naar mijn inzien, vrij duidelijk, dat HOSEA geen vrede had of hebben kon met den vergeefschen arbeid door hem verrigt, en allerminst met den toestand van zijn volk, dat nu door Jahveh geheel verlaten scheen, geen voorwerp meer zijner ontferming, niet langer zijn volk. Tegenover den rampzaligen toestand zijner natie, zoowel uit een godsdienstig-zedelijk, als uit een staatkundig-maatschappelijk oogpunt beschouwd, staat bij HOSEA de herinnering aan de aloude beloften van Jahveh ten aanzien van de natie gedaan, waartoe hij behoorde, en waaraan hij zich innig verbonden gevoelde. Wel verre van misplaatst te zijn, zijn hier de woorden van HOSEA op de regte plaats, daar zij als het ware een protest uitmaken tegen de uitspraak dat nu de betrekking van Jahveh tot Israël geheel zou zijn afgebroken. Daarom haalt hij de aloude belofte op: het getal der kinderen Israëls zal zijn als het zand der zee, dat noch te meten, noch te tellen is. Het verwondere ons niet, dat een profeet, die Jahveh niet alleen voorstelt als Israëls God van Egypte af XII: 10, maar ook opklimt tot bijzonderheden uit JAKOB's geschiedenis in overeenstem-

ming met de verhalen, die wij er nog van bezitten XI: 8, XII: 4, 5, 13—14, en die waarschijnlijk gewaagt van ADAM'S verbondsovertreding (VI: 7), bijna woordelijk overneemt wat er reeds als uit de tijden der aartsvaders aangaande Israëls toekomst werd verwacht: Gen. XIII: 16, 17. XV: 5, en vooral, wat de vergelijking ook met het zand der zee betreft XXII: 17, waarbij wij nog XXXII: 12 voegen kunnen en Jer. XXXIII: 22, ten bewijze hoe diep de vergelijking met het zand der zee in het geheugen en het hart van Israël geprent was. Sterker nog, zoo mogelijk, protesteert de profeet tegen Israëls verwerping door Jahveh, als hij de woorden uitspreekt: het zal geschieden dat in de plaats waar van hen gezegd werd: gijlieden zijt niet mijn volk" tot hen gezegd zal worden: „kinderen van den levendigen God." De vertaling van in de plaats of ter plaatse waar is die van de Grieksche overzetting, gevolgd door PAULUS Rom. IX: 26, en is overeenkomstig met het Hebreeuwsche taaleigen, dat voor in plaats van eene geheel andere uitdrukking bezigt. De profeet HOSEA toch verbindt de toekomst van Israël nog geheel aan het bezit van het beloofde land van Kanaän, en zegt, dat zij, die nu nog niet mijn volk genoemd werden, terzelfder plaatse, en in hetzelfde land kinderen van den levendigen God genoemd zouden worden. Ook deze woorden hebben alles van eene aanhaling hetzij uit een verloren gegaan geschrift, hetzij van eene algemeen aangenomen uitspraak, gewijzigd door den profeet naar het tegenwoordig oogenblik, en vooral (Deut. V: 26) opgeluisterd door de benaming van Jahveh als den levendigen

God, eene uitdrukking, die wij ook Josua III: 10 en Psalm XLII: 3 en LXXXIV: 3 aantreffen, en hier bijzonderen nadruk heeft. Ook schijnt het mij toe dat het volgende: en de kinderen van Juda en de kinderen van Israël zullen te zamen vergaderen en zich één hoofd stellen, en optrekken uit het land, gerekend moet worden tot die verwachtingen, die in de profetenscholen werden levendig gehouden ook na de scheuring in twee rijken. Dáár werd de hoop niet opgegeven van eene hereeniging der twaalf stammen onder één hoofd en van zulk eene vermenigvuldiging der natie, dat zij zich uitbreiden zou, zoodat een gedeelte uit het land trekken en zich in naburige streken zou vestigen, zoodat het rijk naar de aloude verwachting zich zou uitstrekken tot aan den Eufraat. De uitdrukking optrekken uit het land wordt ook van den uittogt uit Egypte gebezigd. Ex. I: 10. Men zou kunnen meenen dat die vereeniging aller stammen in het vreemde land plaats zou hebben en dat zij onder één door hen gekozen hoofd uit dat land naar Kanaän zouden optrekken. Want, volgt er op, groot is de dag van Jizreël. Hieruit blijkt dat men dit gedeelte niet van al het voorgaande scheiden mag. Dit slaat kenbaar terug op den naam van de stad Jizreël en hare vlakte, en op de benaming die aan het zinnebeeldig kind van HOSEA uit Gomer gegeven was tot aanduiding dat God Israël zou verstrooijen. Maar nu men verwachtte dat God éénmaal Israël zou uitbreiden tot verre buiten het eigenlijke Kanaän, nu ontving die naam eene gunstige beteekenis. Wat de dag van Jizreël hier beteekent, en waarom die dag groot wordt genoemd is duister. Liever dan aan een be-

slissenden veldslag in de vlakte van Jizreël te denken, waardoor Israël de overwinning op zijne vijanden behalen zou, zou ik meenen, dat de bedoeling van den profeet is geweest: hoog is de dag van Jizrëel, in denzelfden zin waarin wij zeggen, dat het hoog dag is, dat de dag aan den hemel hoog staat. In dien zin wordt Gen. XXIX : 7 het woord groot van den dag gebruikt, wanneer die nog lang niet ten avond daalt. HOSEA schijnt dus te willen zeggen dat de toestand waarin Israël verkeerde in zijnen tijd, en die met den naam van Jizreël en andere ongunstige benamingen was afgeteekend, nog op verre na niet was geëindigd, daar er een tijd van verbetering en herstel op zou volgen, een tijd waarin men zijne broeders met den naam van Ammi (mijn volk) en zijne zusters met dien van Ruchamah (ontfermde, die ontferming ontvangen heeft) zou kunnen begroeten, en waarin al het vorig onheil in geluk en zegen zou verwisseld zijn.

Maar hoe nu daartoe te komen? Hier moeten wij met een kort woord terugkeeren tot hetgeen wij vroeger hebben opgemerkt aangaande het onderscheid dat HOSEA maakt tusschen het land en de bewoners er van, tusschen het volk of de natie en die er toe behooren. Het land, de natie, het volk is bij hem de moeder, waaruit de bewoners des lands en de volksgenooten in den loop van jaren en van eeuwen en in opvolging van geslachten voortkomen. Zij dus, die als tot een vroeger geslacht behoorende, vaderen genoemd worden door hunne kinderen, kindskinderen en nakomelingen, zijn toch, even als deze en met deze, kinderen van dezelfde moeder, van hetzelfde land, hetzelfde volk, dezelfde natie. Zoo is het

begrijpelijk niet maar alleen dat de kinderen tegen de moeder opstaan, maar ook dat een profeet, die anders het gebod: „eer uwen vader en uwe moeder" in eere houden zal, opstand van kinderen tegen hunne moeder in JAHVEH's naam zal prediken. En wanneer zal hij dat doen, en moeten doen? Immers dan, wanneer de toestand des lands, des volks en der natie, en alzoo het geheele wezen der moeder zoodanig is verbasterd, dat er zonder algeheele verandering in Godsvereering en zedelijkheid aan geene redding te denken valt, en allerminst aan de verkrijging van dat heil en dien voorspoed, waaraan de profeet als aan JAHVEH's belofte van oudsher zich als tegen hoop op hoop vastklemt. Vandaar de oproeping der kinderen van zijnen tijd en van zijn volk in deze woorden: Voert twist met uwe moeder voert twist (met haar); want zij is mijne vrouw niet, en Ik ben niet haar man. Men ziet dat dit, ja! wel zien kan op de betrekking van HOSEA als profeet tot Israël, afgebeeld in zijn allegorisch huwelijk met GOMER en in de wrange vruchten, die dat huwelijk had gedragen, maar toch nog veel meer op de betrekking van Jahveh zelf tot Israël, in de zending van HOSEA gebleken.

Wij zouden hier kunnen denken aan de teleurstelling van Jahveh zelven, zooals die treffend is uitgedrukt Jes. V: 4, Ik heb verwacht, dat Mijn wijngaard druiven zou voortbrengen, maar hij heeft vruchten van een wilden wijnstok voortgebragt. De teleurstelling van HOSEA was dus eene teleurstelling van Jahveh, die hem had gezonden.

Er was maar één middel over tot herstel, en dat zouden wij noemen een volkomen breken met het

verledene en het tegenwoordige, en een terugkeer tot den oorspronkelijken toestand door de kinderen, ook door de moeder. En hoe nu de profeet wil dat de kinderen tot de moeder in hun twistgeding spreken zullen, geeft hij te kennen in eene rede, waarin hij de natie vergelijkt bij eene overspelige vrouw, die zich opsiert en hare bekoorlijkheden ten toon spreidt om de minnaars te verlokken, van wier giften en gaven zij leven wil, en die hare kinderen leert haar voorbeeld te volgen, ofschoon zij zich met hen daardoor in een wis verderf storten moet. Het is zoo, wanneer zij nu en dan daarin hares ondanks wordt tegengegaan of verhinderd, dat zij dan wel tot eenige bezinning kwam en uitriep: ik zal gaan en wederkeeren tot mijnen eersten man, want het was mij toen beter dan nu, maar het bleek, zooals de profeet later zegt (VI: 4), dat Israëls vroomheid slechts was als eene morgenwolk en als een vroege dauw die verdwijnt. Ondertusschen kan uit die woorden blijken, hoe weinig het lag in den geest van Israëls profeten om de Jahveh-dienst te beschouwen als eene latere en meer en meer gezuiverde en veredelde godsdienst, daar zij integendeel die zuivere eeredienst als de oorspronkelijke voorstellen, die wel te worstelen had met de zinnelijkheid der Israëlieten, maar toch als de leidsvrouw te beschouwen is, die de natie van den beginne af aan Jahveh verbinden moest. Opmerkelijk is het dat het verwijt dat de overspelige moeder door den profeet hooren moet, ook hierin is gelegen, dat het brood en het water, de wol en het vlas, de olie en de weeldeteugen, tot zelfs het goud en het zilver dat zij aan Baäl offerden, door haar beschouwd als geschenken van hare boe-

len, de afgoden, toch inderdaad gaven waren geweest van Jahveh, dien zij niet als haren man en weldoener wilde erkennen. Maar nog eens wilde Jahveh haar weder tot zich lokken en als door eene woestijn henen leiden, en van daar uit haar de vorige wijnbergen wedergeven. De vallei van Achor, van treurige herinnering uit vroegere dagen wegens ACHANS misdrijf en steeniging (Jos. VII) en gelegen aan den ingang van Kanaän, zou als het ware de poort der hoop en der verwachting worden van een veel grooter en bestendiger heil, dan het oude Israël sedert zijne jeugd en den uittogt uit Egypte genoten had. En nu weet de profeet geene woorden te vinden om dat heil uit te drukken, dat hij zich in de toekomst naar Jahveh's belofte voorstelt, indien Israël zich tot Jahveh bekeert. Maar de grondtoon daarvan is toch, dat Jahveh — en dit wordt tot driemaal toe herhaald — zich aan Israël verloven zou, verloven voor altijd, verloven in regt, geregtigheid, liefde en ontferming, verloven in waarheid. En die verbindtenis zou met zulk een voorspoed en welvaart gepaard gaan, dat de naam van Jizreël niet meer beteekenen zou: „God verstrooit," maar „God verspreidt," breidt uit, vermeerdert, dat Lo-ruchmah het voorwerp van Gods ontferming worden zou, en dat Lo-ammi Jahveh met den naam zou toespreken van „mijn God." En zoo zouden de aloude beloften meer dan vervuld zijn, in weêrwil van de donkere dagen, die HOSEA beleefde, en die geen uitzigt hoegenaamd op eene gelukkige toekomst beloofden.

Wij kunnen nu overgaan tot het tweede gedeelte

van de eerste afdeeling van HOSEA'S profetie, die wij als inleiding tot het geheel meenden te kunnen beschouwen, en zoo komen wij tot de behandeling van het derde hoofdstuk. Reeds merkten wij op, dat het zich van het eerste daardoor onderscheidt, dat HOSEA hier van zich zelven in den eersten, en niet meer gelijk dáár in den derden persoon spreekt. Hij vangt aldus aan: Jahveh sprak wederom tot mij. Hij ziet dus hier terug op hetgeen Jahveh vroeger tot hem had gesproken, al had hij dit in eenigszins anderen vorm vermeld. Wat dan Jahveh tot hem sprak was dit: ga, of welaan! bemin eene vrouw, bemind (geweest) van haren vriend, maar overspelig (geworden). En gelijk HOSEA zelf I: 2[b] door de woorden: want het land bedrijft grootelijks ontucht in afwijking van Jahveh, het bevel verklaart dat hij ontving, zoo verklaart hij hier evenzeer het door hem op nieuw ontvangen bevel door de bijvoeging: naar de liefde van Jahveh tot de kinderen Israëls (verg. 1 Kon. X: 9), schoon zij zich gewend hebben tot andere goden en tot liefhebbers van druivenkoeken, d.i. die zulke koeken gaarne tot offeranden ontvangen. HOSEA zelf geeft het ons in den mond, wien wij door den vriend te verstaan hebben, die eene vrouw beminde, die nu overspelig was geworden. Die vriend is niemand anders dan Jahveh zelf, die de kinderen Israëls, thans niet meer tegenover de natie als hunne moeder, maar gezamenlijk als de natie zelve, in haar geheel, als ware het zijne vrouw had liefgehad. Dat het Hebreeuwsche woord voor vriend geheel onderscheiden is van dat wat in het tweede hoofdstuk van de

afgoden gebruikt wordt, verdient reeds onze aandacht. Maar ook moet er gelet worden op Jerem. III: 20, waar wij lezen: *gelijk eene vrouw trouwloos is jegens haren vriend, zoo handelt gij trouwloos jegens Mij, gij huis Israëls*, woorden die geheel aan die van HOSEA doen denken en tot hunne verklaring kunnen dienen. En in het 4e vers van hetzelfde hoofdstuk van Jeremia wordt Jahveh niet zooals onze vertaling luidt, de *leidsman* maar veeleer de *vertrouwde vriend van Israëls jeugd* geheeten, gelijk dat woord in denzelfden zin voorkomt van de overspelige vrouw, die den *vertrouwden vriend* harer jeugd verlaat en het verbond van haren God vergeet (Spreuken II: 17). Ten overvloede herinneren wij aan Jes. V: 1, waar met den *beminde*, den *geliefde* op Jahveh gezinspeeld wordt, zoodat wij geen oogenblik langer behoeven te twijfelen of de *vriend*, die eene *vrouw* beminde die later overspelig werd, Jahveh zelf aanduidt in zijne betrekking tot de kinderen Israëls, als natie beschouwd, die later zich van hem afkeerden en zich tot de afgoden en hunne geliefkoosde offeranden en offermalen wendden. Ook behoeven wij nu waarlijk bij de woorden van den profeet: *zoo dan kocht ik haar* (de vrouw) *voor mij*, niet te vragen, van wien of van wie hij haar kocht. Immers kon zij zich zelve aan hem verkoopen, en dit is hier juist het bedoelde geval. HOSEA nam op Jahveh's bevel eene vrouw, en ging daartoe met haar een zeker verdrag aan. Dat wij hier wederom, evenals vroeger, zinnebeeldige taal voor ons hebben, behoeft geene herinnering meer. Jahveh wil door middel van Hosea nog eenigen invloed uit-

oefenen op het Israëlitische volk, maar gelijk blijken zal, op geheel andere wijs dan vroeger, toen Hosea's pogingen de weerspannigheid des volks slechts des te sterker hadden doen uitkomen. Het zou ook wel een huwelijk zijn, maar nu zonder huwelijksgemeenschap, alleen op voorwaarde van het volstrekt noodige onderhoud der vrouw. Op dien koop gaf de vrouw zich aan HOSEA over, zoo luidt de zinnebeeldige voorstelling. Vijftien zilverlingen was de prijs, en nog een chomer gerst en een letech gerst, dat is anderhalve chomer van dat mindere soort van koren, mogelijk juist genoeg om de vrouw gedurende eenigen tijd van sobere kleeding en het allernoodwendigste voedsel te voorzien, waarvoor zij dan verder zelve te zorgen had. Maar er schuilt achter dien koop nog meer dan men oppervlakkig zou zeggen. Er is eene sterke tegenstelling in op te merken tegenover de weelde, waarin Israël zich volgens het tweede hoofdstuk gebaad had. Dáár was sprake geweest van het brood en het water, van de wol en het vlas, van de olie en de dranken, van het koren en den most, van den balsem, het goud en het zilver, van den wijnstok en den vijgeboom, van neusring en opschik, dat de natie, onder het beeld der overspeelster, als loon meende ontvangen te hebben van hare boelen, de afgoden. Maar nú had zij van dat alles niets meer over. Zij moest nu blijde zijn dat zij, op voorwaarde van het karigste levensonderhoud, ten minste nog kon blijven voortbestaan, als zij zich, want dat was er bij bedongen, voortaan van overspel onthield, en zij ook geene huwelijksgemeenschap met HOSEA verwachtte. Hieruit zien wij, dat HOSEA zelf zich niet meer gelijk

vroeger tot Israël als profeet in betrekking wilde stellen, daar het hem door ervaring was gebleken, hoe vruchteloos het was geweest, maar nu hoopte dat Israël door den nood gedrongen, tot eigen nadenken en alzoo tot bekeering komen zou.

En wat is nu de verklaring, door den profeet zelven aan deze zinnebeeldige voorstelling gegeven? Zij is deze: immers vele dagen zullen de kinderen Israëls zitten zonder koning en zonder overste en zonder offerande en zonder afgodsbeeld en zonder ephod en terafim. Met andere woorden: de Israëlitische natie zou gedurende een geruimen tijd beroofd zijn van die beteekenis, die zij door hare staatsinrigting en hare zinnelijke en zedelooze eeredienst nog tot hiertoe had zoeken te behouden. Wij missen evenwel in deze verklaring iets zeer gewigtigs, dat er echter in gedachte moet worden ingevoegd, dat het Israël evenzeer ontbreken zou aan profetisch onderrigt, dat toch gebleken was geheel nutteloos te zijn geweest, terwijl er dan toch ten minste voor het allernoodzakelijkste levensonderhoud zou worden gezorgd. En welke verwachting had de profeet van dezen toestand, dien wij thans neutraal noemen zouden? Mij dunkt, dat hij zijn vertrouwen stelde op de nawerking van het onderrigt, vroeger door Israël van wege Jahveh ontvangen, en van de lotgevallen, die het had ondergaan, als het daardoor tot nadenken tot inkeer en tot bekeering zou komen. Onder die voorwaarde alleen kon HOSEA mijns inziens er op laten volgen: daarna zullen de kinderen Israëls zich bekeeren en Jahveh hunnen God zoeken, en DAVID hunnen koning, en zij zul-

len hun toevlugt nemen tot Jahveh en zijne weldadigheid in het laatste der dagen, d. i. ten langen laatste, na een zeer lang tijdsverloop. Wat wij door de weldadigheid of, gelijk er staat, het goede van Jahveh te verstaan hebben leert ons vooral JEREMIA, bij wien wij XXXI: 12 lezen: dat er een tijd zou komen, waarin men zou zamen vloeijen tot het goede van Jahveh, tot het koren, den most, de olie, het kleine vee en de runderen, en vrolijkheid de plaats innemen van vroegere smart. En dat die voorspoed niet zonder eenen koning, maar onder het bewind van hunnen koning DAVID zou worden genoten, wordt hier uitdrukkelijk gezegd en niet ingetrokken waar die voorspoed II: 23 en 24 en tot aan het einde der profetie XIV: 6—9 met de sterkste kleuren wordt afgeschilderd. De afkeer, dien Israël gekregen had van koningen uit verschillende stamhuizen, en die in de laatste tijden vooral, de één voor en de ander na, zich door moord den weg tot den troon gebaand hadden, deed hen naar Juda uitzien, waar, op de tusschenregering na van ATHALIA, DAVIDS nakomelingschap onafgebroken op den troon had gezeten, en in HISKIA's en latere tijden nog zat, en van dáár dat éène hoofd verwachten, waaronder Israël en Juda zich als in DAVIDS dagen zouden hereenigen. En dat de naam van DAVID de algemeene benaming was geworden voor de koningen uit zijn geslacht, blijkt uit de woorden van het volk dat in zijnen opstand tegen REHABEAM uitriep: wat deel hebben wij aan DAVID en wat betrekking op den zoon van ISAÏ? Wie er dus uit DAVID's geslacht voortkwam of welk een naam hij

anders ook droeg, hij was toch altijd een DAVID in zekeren zin. Onder zulk een DAVID nu was het dat HOSEA na lang tijdsverloop ongekenden zegen voor het vereenigde Israël en Juda verwachtte, al was het ook dat Juda, van welks uitredding hij I: 7 met zoo veel nadruk gesproken had, toch in den loop zijner profetie niet minder dan Israël schuldig werd gerekend aan afgoderij en zedeloosheid. Want al wenscht hij IV: 15, dat als Israël ontucht pleegt, Juda zich daaraan niet schuldig make, hij zegt maar al te duidelijk, dat met Israël en Ephraim ook Juda struikelt (vs. 6) en vs. 12—14 dat als Jahveh voor Israël eene motte, hij voor Juda is als een houtworm, dat Juda even zoo goed zijne wonde als Efraim zijne kwaal ondervindt, dat Jahveh voor Juda een leeuw, maar een luipaard is voor Israël. Evenmin als voor Efraim is er naar VI: 4 voor Juda iets meer te doen. Hoe zwaar ook de zonde van ontucht en onreinheid in Israël en Efraim zij, ook voor Juda bereidt Jahveh naar VI: 10 en 11 een oogst van rampen, naar het spreekwoord van VIII: 7: die wind zaaijen oogsten storm. Maar hetgeen er wordt bijgevoegd: als Ik (Jahveh) de ballingschap keer van mijn volk, doet ons denken dat de bedoeling van den profeet deze is, dat wanneer het tien stammenrijk voor zijne zonden geboet zou hebben en de dagen der vergelding zouden zijn voorbijgegaan, ook Juda een dergelijk lot te wachten had, eer de zoo vurig gewenschte hereeniging onder één hoofd geschieden, en het nog ongekende geluk genoten kon worden.

Er zou nog meer kunnen worden aangevoerd om te bewijzen, dat HOSEA evenmin voor de zonden van Juda als voor die van Efraim blind was, maar dit juist

pleit er te meer voor, dat hij zijne hoop en verwachting voor de toekomst vestigde op Jahveh en op eenen koning, wiens geslachtsnaam als het ware DAVID zijn zou, als vorst gekomen uit DAVIDS stamhuis.

Maar wij moeten niet vergeten, dat al die uitzigten en verwachtingen verbonden waren aan de groote voorwaarde van eene algeheele volksbekeering, die uitgebleven is en waardoor ook de verwachtingen niet zijn verwezenlijkt van het genot van tijdelijken voorspoed in een koningrijk op aarde, maar waarvan toch de zedelijk godsdienstige grondslag in de hoofdzaak dezelfde is als die van het koningrijk der hemelen, dat één is, in onderscheiding van de koningrijken der aarde, die vele zijn en steeds veranderen, en waarvan de koningen elkander opvolgen en vervangen, terwijl het koningrijk der hemelen boven alle wisselingen der wereld verheven is, en CHRISTUS tot zijnen koning heeft.

Dr. M. A. G. VORSTMAN.

GOUDA, 9 Mei 1887.

IETS OVER LEERVRIJHEID EN HARE GRENZEN.

In het Tijdschrift voor Practische Theologie van BASSERMANN en EHLERS, 1886, I, had ik de aankondiging gezien eener rede, getiteld: De grenzen der leervrijheid, gehouden door Dr. SCHRAMM, domprediker te Bremen, op den Noordwestduitschen Protestantendag te Kiel, 1884. Die titel had reeds toen mijne aandacht getrokken en den wensch bij mij opgewekt om wat nauwkeuriger dan uit het kort verslag van BASSERMANN mogelijk was, te vernemen, wat van vrijzinnige zijde in Duitschland over dit onderwerp werd gezegd. En nu ook onder ons door de handelingen der Doleerenden en de tegen hen genomen maatregelen de vraag naar de grenzen der leervrijheid op nieuw is aan de orde gesteld, en die maatregelen, ook van vrijzinnige zijde, nog al verschillend worden beoordeeld, vond ik èn in die rede van Dr. SCHRAMM, èn in 'tgeen door Dr. VAN DEN BERG in No. 9 van den Tijdspiegel dezes jaars is geschreven en in de Hervorming daarover is gezegd, aanleiding om eenige gedachten over dit onderwerp aan de lezers van dit Tijdschrift in overweging te geven.

Wat Dr. SCHRAMM betreft, hij gaat uit van de zijns inziens onbetwistbare stelling, dat de leervrijheid

van den Christelijken predikant binnen zekere grenzen beperkt moet zijn; dat dit ook van den beginne door den „Protestanten-Verein" is erkend; dat het telkens en telkens weer is uitgesproken, en alzoo de beschuldiging der tegenstanders, alsof hare leden onbeperkte leervrijheid verlangden, niet alleen ongegrond is, maar zelfs lasterlijk. „t Spreekt immers wel van zelf," zegt hij (blz. 5), „wij kunnen haar niet willen, daar wij Christenen, Evangelische Christenen willen zijn en blijven. Als goede Protestanten zouden wij met allen ernst er voor bedanken, dat onze kinderen op de catechisatie in de Maria-aanbidding mochten onderwezen worden." En dat een predikant BÜCHNERS „Kracht- en stofleer" van den kansel zou mogen verkondigen, zal toch wel niemand toegeven, die de Christelijke gemeente als eene godsdienstige gemeenschap erkent en wil in stand houden. „Neen," zegt hij, niet om opheffing van alle perken der leervrijheid is het te doen, maar om nieuwe regeling van dit punt in echt Evangelischen geest."

Vervolgens wijst SCHRAMM op de onzekerheid en de verwarring, welke den rechtstoestand op dit punt in verschillende Evangelische landskerken van Duitschland kenmerkt; welke verwarring is ten top gestegen door de overwegingen van een besluit van den Pruissischen Minister van Eeredienst in zake de afzetting van den Predikant LÜHR te Eckernförde. In die overwegingen toch wordt aan de eene zijde erkend, „dat de geestelijke, even als elk ander lid der kerk, gerechtigd is, ja, hij inzonderheid verplicht, om door ernstige studie der Heilige Schrift op elk gebied van kerkelijk geloof en wetenschap steeds naar meerder klaarheid

en waarheid te streven." En daarnevens wordt beweerd „dat hij niet gerechtigd is zijne van de aangenomene kerkleer afwijkende theologische opvatting in plaats van de fundamenteele geloofs-(leer)stellingen der kerk in zijne ambtelijke werkzaamheid uittespreken." Wat is dit anders, zegt SCHRAMM, dan „een gebod om in gegeven omstandigheden anders te leeren, dan men denkt; met andere woorden, een huichelaar te zijn!"

Aan die verwarring en onzekerheid, gaat hij voort, moet een einde worden gemaakt. En hij meent, dat dit kan geschieden, wanneer het door iedere richting erkende onderscheid tusschen Christelijke gezindheid en theologische denkwijze, tusschen geloof en leerstelsel tot zijn volle recht wordt gebracht. Niet het dogmatisch stelsel, maar de Evangelische gezindheid, het geloof aan de eene groote grondwaarheid des Christendoms, aan het Evangelie van JEZUS, het Evangelie der liefde Gods en van 's menschen kinderlijke betrekking tot Hem (das Evangelium JEZU von der Liebe Gottes und der Kindschaft bei Ihm, blz. 19) moet, naast wetenschappelijke eischen, over de toelating tot het geestelijk ambt beslissen. Reeds in 1865 heeft de „Protestanten- Verein" het uitgesproken: „de Protestantsche leervrijheid is geene leerwillekeur, zij is begrensd door de grenzen van het Christendom zelf." Of zou, zegt hij, het Evangelie van JEZUS, het Evangelie van het kindschap Gods en der broederliefde iets zóó onbepaalds, zóó ontastbaars en onwezenlijks zijn, dat het onbruikbaar is als fondament der leer? Dit te beweren zou zijn de Apostelen en Kerkvaders, ja de Hervormers, stellen boven CHRISTUS. Wel hebben de leerstellingen, op dat fon-

dament opgetrokken, hooge waarde, maar niet alle eene onveranderlijke; reeds PAULUS sprak van hout, hooi, stroo en stoppelen Doch ook die leerstellingen, welke blijken mochten tegen den tand des tijds bestand te zijn, zijn toch het Christendom niet. Dit is geen leer of verstandsovertuiging, maar eene bepaalde wijz van gevoelen en zijn (Filipp. 2: 5). Hij die Christelijk gevoelt en wiens leven met dit gevoelen overeenstemt, kan, bij voldoende theologische ontwikkeling, voorganger der gemeente zijn; wie niet Christelijk gevoelt, kan dat niet zijn, al was hij ook nog zoo zuiver in de leer.

Hiermee, beweert hij, (blz. 29) wordt ook geene deur voor teugellooze willekeur geopend. Er blijven grenzen der leervrijheid, rechts en links. Naar rechts tegenover de Roomsch-Katholieke kerk, naar links tegenover de materialistische en atheistische strooming des tijds. Deze grenzen zijn in de verplichting van den prediker tot geloof in het Evangelie van JEZUS eo ipso gegeven. In hoeverre het noodig kan zijn om tegenover andere Evangelische kerken of secten, als Irvingianen, Baptisten en anderen, die grenzen nader te bepalen, is eene vraag van tijdelijk of plaatselijk belang.

Slotsom van SCHRAMM is deze: Bij het oordeel over de toelating tot het geestelijk ambt mag, naast de wetenschappelijke eischen, niet anders worden gevraagd, dan geloof in de godsdienstig zedelijke grondwaarheid des Evangelies van JEZUS; en bij de beoordeeling van de leer eens predikants mag niet naar zijne verhouding tot de belijdenisschriften, maar alleen naar het Christelijk karakter van zijn persoon en zijn werk geoordeeld worden.

Aan de wat breedere uiteenzetting van bovengenoemde beginselen voegt SCHRAMM nog enkele korte, wel wat oppervlakkige beschouwingen toe over hunne toepassing. Zij komen neer op eene ontwikkeling dezer stelling (blz. 34): „Iedere aanklacht wegens dwaalleering, tegen een geestelijke ingebracht, moet in eerste instantie door zijne eigene gemeente en in tweede instantie niet buiten hare wettige vertegenwoordigers om worden behandeld en beslist. Ook tegenover een vonnis van afzetting moet aan de gemeente het recht van veto worden toegekend."

Opmerkelijk is het, dat hier hetzelfde beginsel wordt aanbevolen ter oplossing van de moeijelijkheden, 'twelk ook in onze Kerk voor en na op den voorgrond is gesteld: dat der gemeentelijke autonomie in geestelijke zaken. Ieder herinnert zich het voorstel GUNNING—CHAVANNES; de meesten mijner lezers hebben zeker ook kennis genomen van de beschouwingen van Dr. J. VAN DEN BERG, in den Tijdspiegel No. 9 van dit jaar, ook over dit punt, opgenomen. Dr. SCHRAMM behandelt de toepassing van dit beginsel al zeer oppervlakkig, alleen met het oog op gevallen als dat van den Predikant LÜHR, die tegen den wensch zijner gemeente is afgezet. Of dit met recht dan wel ten onrechte geschied is, kan toch niet afhankelijk zijn van het antwoord op de vraag: hoe zijne gemeente over hem dacht. Daargelaten, dat geheel onbesproken blijft, wie dan in deze het oordeel der gemeente zou moeten uitspreken. Ook is het woord van LUTHER, hierbij door hem aangehaald: „Macht om te oordeelen, wat Evangelie is, heeft ieder Christen," eene paradox, waarin wel de waarheid wordt uitgesproken, dat ieder

voor zich zelven daarover mag en moet oordeelen, doch waaraan geenszins recht kan worden ontleend tot de bewering, dat ieder ook over den naaste, in casu over zijn predikant, in dezen vonnis mag vellen.

Afgezien echter van de vraag, aan wie het eindoordeel over de Christelijke gezindheid van den prediker zou toekomen; is die maatstaf zelf, als grondslag eener kerkrechterlijke beslissing, niet aan gewichtige bedenking onderhevig? Met BASSERMANN, waar hij de rede van SCHRAMM vermeldt, vragen wij: „Is hier niet tweeërlei maatstaf verwisseld en vermengd, de ethische en de kerkrechterlijke? Laten zich gezindheid en persoonlijkheid zóó constateren, dat daarop eene handhaving van kerkrechterlijke praktijk in kwestiën van leer kan worden gebouwd? En, wanneer al het geloof aan de ééne groote grondwaarheid, aan het Evangelie van JEZUS omtrent Gods liefde en onze kinderlijke betrekking tot Hem, als voorwaarde voor de toelating tot het geestelijk ambt gesteld wordt, is dit niet al te algemeen opgevat voor eene kerk, welks grondslag niet eene leer is, ook zelfs niet het Evangelie van JEZUS, 'twelk toch ook eene leer is, maar een persoon; is dat niet te onbepaald voor eene godsdienst, welke haar aanspraak op den hoogsten trap in de rij aller godsdiensten zou inboeten, wanneer zij wilde ophouden, zich te kenmerken als het antwoord op de eeuwige vraag naar verlossing? Mag dit laatste misschien op een woordenstrijd uitloopen, mij zou toch de formule: geloof in (an) JEZUS CHRISTUS als den Verlosser, boven de andere verkieslijk voorkomen."

Zoo oordeelt BASSERMANN, en doet ons zien, hoe moeijelijk het is, ja wij mogen wel zeggen onmogelijk,

de dogmatiek bij de behandeling van dit vraagstuk geheel buiten te sluiten. Trouwens iedere bewuste gezindheid onderstelt eene overtuiging, iedere bewuste overtuiging, in woorden gekleed, is een dogme.

Laat ons alzoo de oplossing, door Dr. SCHRAMM aanbevolen, onbevredigd; de vragen, door hem ter sprake gebracht, zijn, ook met het oog op de Ned. Herv. Kerk, nadere overweging overwaard. De eerste vraag, die zich hier aan ons voordoet, is dan deze: Kan in de Ned. Herv. Kerk absolute leervrijheid als recht worden gehuldigd?

Waar sprake is van leervrijheid, denken wij doorgaans alleen aan den predikant, wiens taak het is de gemeente te leeren, natuurlijk niet alleen als Catecheet, maar door geheel zijne werkzaamheid in de gemeente, bepaald ook door de prediking. Doch het antwoord op de bovengestelde vraag kan voor hem toch in den grond geen ander zijn, dan 't welk gegeven wordt op de meer algemeen gestelde vraag: Behoort er binnen de grenzen der Ned. Herv. Kerk recht gegeven te worden voor iedere eerlijke overtuiging, welke haar inhoud ook zij?

Wij spreken hier van eerlijke overtuiging en geven daarmee reeds eene vrij groote beperking aan het begrip: leervrijheid. Daarmee toch wordt uitgesloten, dat men iets zou mogen leeren, wat alleen maar wordt gezegd, omdat anderen het hebben gezegd en vastgesteld, of om anderen zand in de oogen te strooijen, ten einde daardoor eenig individuëel of partijbelang te bereiken. Zulk leeren is eenvoudig liegen en God beware ons, dat er ooit voor den leugen recht zou zijn in onze Kerk.

Wij spreken van eerlijke overtuiging. Daardoor wordt dan ook uitgesloten het onbekookt voordragen van elke oppervlakkige meening, die, te voorschijn geroepen door indrukken van buiten of door eigen vinding, voor een oogenblik den geest bekoort, om misschien morgen reeds weer verlaten te worden en plaats te maken voor andere. In den eisch eener eerlijke overtuiging, wordt niet alleen de oprechtheid maar ook de vastheid der denkbeelden, die men verkondigt, ondersteld. Niet dat deze vastheid eene volkomen onveranderlijke zou behoeven of zelfs kunnen zijn. Wie met ernst en aanhoudend tracht te vorderen op den weg der ontwikkeling, zal uit den aard der zaak in zijn innerlijk leven, dus ook in zijne overtuigingen, eenige verandering ondergaan. Maar deze ontwikkeling van overtuiging is geheel iets anders, dan die gedurige wisseling van meening, welke juist in gebrek aan eigen overtuiging haar grond heeft.

Ondersteld nu echter, dat er van eene welgevestigde eerlijke overtuiging sprake is, behoort er dan voor haar recht en plaats te zijn in de Ned. Herv. Kerk, welke ook haar inhoud zij?

Ik geloof niet, dat iemand deze vraag onbepaald zal toestemmen. De Ned. Herv. Kerk toch is eene vereeniging, welke een bepaald karakter draagt. En de vraag, of eenige leering binnen hare grenzen recht heeft, kan dus onmogelijk afhangen van deze gansch andere, of zij met voldoende vastheid en oprechtheid door een harer leden of voorgangers gekoesterd wordt. Te recht zegt SCHRAMM: „Wij kunnen dit niet willen, daar wij Christenen, Evangelische Christenen willen zijn, en als Protestanten er met allen ernst voor zouden

bedanken onze kinderen op de catechisatie tot Maria-vereering te zien opgeleid."

De Ned. Herv. Kerk is eene Kerk, eene vereeniging, gegrond op en ten doel hebbende aankweeking van Godsdienst. Aan een Materialist of Atheïst, al is hij dat met volle overtuiging, kan in haar geen recht worden toegekend, haar wezen sluit hem buiten, ook al bevindt hij zich toevallig binnen hare grenzen en al behoort hij uitwendig tot haar.

Zij is eene Christelijke Kerk, en door dat Christelijk karakter wordt aan al wat onchristelijk is binnen hare grenzen recht van bestaan ontzegd. De opvatting van den persoon van JEZUS CHRISTUS kan uiteenloopen. Maar wie loochent, dat de geest van CHRISTUS de Heilige Geest is, die staat daardoor van zelf buiten het Christendom en geen recht komt hem toe in eene Christelijke Kerk.

De Ned. Herv. Kerk is eene Protestantsch-Hervormde, en daardoor draagt zij een historisch karakter, 'twelk, hoe moeijelijk ook juist te omschrijven, toch onmiskenbaar is. Het spreekt zich uit in de overtuiging, dat ieders godsdienstig leven de vrucht is eener persoonlijke betrekking tusschen zijn eigen hart en geweten en God. Daarom eischt het vrijheid van onderzoek en overtuiging, altijd binnen de grenzen van het Christendom. En tevens binnen de grenzen, door de vrijheid van anderen aan de onze gesteld. Rome's beginsel, de absolute negatie der persoonlijke gewetensvrijheid, met de Roomsche leerstellingen, waarin zich dat beginsel heeft belichaamd, zijn daardoor rechtens buiten gesloten. Maar evenzeer elke kerkinrichting, waarbij eene vastgestelde, scherp geformuleerde kerk-

leer als bindend juk aan de leden der kerk zou worden opgelegd.

Gaarne erken ik, dat de alzoo voorgestelde eischen, door het Christelijk-godsdienstig karakter onzer Kerk gevorderd — eensdeels eene geloofsovertuiging van positief-christelijken inhoud, anderdeels vrijheid van persoonlijke geloofsovertuiging — elkander niet volkomen dekken en in strijd met elkander kunnen geraken. 't Geval kan zich niet alleen voordoen, maar zal uit den aard der zaak zich meermalen voordoen, dat iemand, op grond zijner persoonlijke overtuiging, den band met de gemeenschap, met wier karakter die overtuiging in strijd is, moet verbreken. Doch in weerwil van deze moeijelijkheid is het toch onze vaste overtuiging, en wij zouden haast zeggen die van ieder Protestantsch Christen: dat noch absolute leervrijheid, noch absolute leergebondenheid recht hebben in de Ned. Herv. Kerk.

Doch nu doen zich voor de praktijk twee vragen voor, de ééne al moeijelijker dan de andere: Waar moeten dan grenzen worden getrokken? en: Hoe moeten zij worden gehandhaafd?

Waar moeten grenzen worden getrokken?

Sommigen zeggen: Nergens. Niet alleen „de handhaving harer leer" moet uit het Art. XI worden verwijderd, maar ook al wat op geloofsovertuiging of belijdenis betrekking heeft moet uit de Reglementen der Kerk worden geschrapt. Zóó Dr. VAN DEN BERG. De Kerk, zegt hij, neemt den schijn aan eene belijdende Kerk te zijn in den historischen zin. En daar zij toch feitelijk leervrijheid toelaat, handelt zij

dubbelzinnig en pleegt onrecht tegenover de Doleerenden, die hunne geloofsovertuiging wel mogen uitspreken, maar, wanneer zij ze ten opzichte van de Kerkinrichting in praktijk willen brengen, uit de Kerk worden gezet.

Hoe hebben wij hierover te oordeelen?

Reeds dikwijls is er op gewezen dat op de woorden „handhaving harer leer" door de uiterste linkerzijde zoowel als door de uiterste rechterzijde veel te veel nadruk wordt gelegd en er meer in wordt gezocht, dan er ooit mee bedoeld is. Laat mij ten overvloede nog eens herinneren, wat de Commissaris-Generaal bij de opening der Synode en de indiening van het Algemeen Reglement, 3 Julij 1816, over dit punt heeft gezegd en door de Synode zonder tegenspraak is aangenomen. Sprekende eerst over de woorden „de belangen van het Christendom in het algemeen" wees hij er op, hoe „onder de bijzonderheden, welke onze eeuw voordeelig onderscheiden, behoort de vereeniging van welmeenende, schoon door verschillende namen en verschillende begrippen van elkander anderzins verwijderde Christenen, tot het groote doel, de verbreiding en verdediging van het Christendom (Toespeling op het Nederl. Zendeling Genootschap, het Haagsche Genootschap enz.). De voorgedragen plicht (zorg voor de belangen van het Christendom in 't algemeen) zou eene wonderspreuk geschenen hebben in vroeger eeuwen, thans is de weg gebaand, men behoeft slechts voort te gaan."

Daarna over de behartiging van de bijzondere belangen der Herv. Kerk sprekende, laat hij zich aldus uit:

„Met den geest des tijds voortgaande, hebben derzelver leeraars zich den naam van leeraars der Hervormde Christenen meer en meer waardig gemaakt; zich verrijkende met de schatten van kennis en vooral met de vorderingen in taal- en uitlegkunde, welke aan de laatst afgeloopen eeuw alleen door blind vooroordeel kunnen ontzegd worden." Na daarop met afkeuring gewag gemaakt te hebben van hen, die „CHRISTUS uit het Christendom en God uit den Bijbel hebben weggenomen", en met dank te hebben vermeld dat de leeraars der Herv. Kerk in Nederland meer en meer voortgingen op den veiligen middenweg „tusschen valsche verlichting aan de eene zijde en dwazen eigenwaan eener beperkte schoolgeleerdheid of trotsche dweepzucht aan de andere zijde", gaat hij aldus verder over de handhaving harer leer spreken:

„Tegen deze onderscheiden uitersten waarborgt ons de handhaving der Hervormde leer, welke geen gezag eerbiedigt, dan dat der Heilige Schrift, maar ook dat gezag, zonder beding of uitzondering, laat gelden als de volkomen regel van geloof en leven."

En op welke wijze zou nu de handhaving der leer moeten geschieden?

„Door de ondervinding voorgelicht zult gij, Mijne Heeren, de zuiverheid dezer leer door den éénigen goeden waarborg verzekeren; namelijk door het vaststellen van inrichtingen, geschikt om den waren Christelijken geest in leeraars en gemeenten te bewaren en te versterken door vermeerdering van godsdienstige kennis."

Als middelen daartoe worden dan genoemd: de verordeningen op het Examen der aanstaande

leeraars, als waarborg voor vereischte kunde en bekwaamheid; het godsdienstig onderwijs; de openbare eeredienst en de bevordering van Christelijke zeden. En waar vervolgens van Opzicht en Tucht sprake is, wordt wel op strenge zedentucht aangedrongen, hij verlangt zelfs, dat zij, die om zedelijk wangedrag waren afgezet, nimmer weer als predikant zouden worden toegelaten; maar van leertucht geene sprake. (1)

Uit het bovenstaande blijkt dus, welke de historische zin is, waarin, van den beginne af, in onze kerkelijke Reglementen, sprake is van handhaving der leer. In dien zelfden geest is dan ook steeds door de Synode die bepaling van het Algemeen Reglement in hare wetgevende, zoowel als in hare rechtsprekende werkzaamheid verklaard en toegepast.

Zou er nu in werkelijkheid iets gewonnen zijn, wanneer die woorden waren weggenomen? Ik kan het niet gelooven, Die woorden hebben nooit den kerkelijken strijd beheerscht, nog veel minder de kerkelijke rechtspraak; wat zou dus door de wegneming veranderen? 't Verschil in meening over de vraag zelve, òf, en in welke mate, er vrijheid in onze Kerk moet zijn, zou er niets door veranderen en zich toch telkens weer voordoen.

Ik trek geen partij voor die woorden op zich zelf. Kon men, wat Dr. V. D. BERG de taak der Kerk acht: „Het bewaren en bevorderen van den Christelijken Godsdienst naar hare (d. i. der Kerk) beginselen" op eene wijze formuleeren, die algemeene instemming vond, gaarne zou ik mij daarbij neerleggen. Maar dat de Kerk deze hare roeping uitspreekt, alzoo belijdt, en

deze aan hare leden en voorgangers op 't harte drukt, waar zij hen in zich opneemt of zich aan hunne leiding toevertrouwt, dat is toch zoo natuurlijk, dat het in beginsel ieders goedkeuring moet vinden.

Nu kan men over de toepassing van dit beginsel in Reglementaire bepalingen van gevoelen verschillen. De een zal de grenzen, binnen welke de individuele vrijheid door het wezen en de roeping der Kerk dient beperkt te worden, wat nauwer; de ander zal ze wat ruimer getrokken willen zien. Maar waar èn het recht van de Herv. Kerk als geheel èn het persoonlijk recht van ieder Hervormd Christen in beginsel beide erkend worden, daar zal het niet hopeloos zijn eene tijdelijke formule te vinden, waaronder men zich kan vereenigen om saam te leven en saam te werken tot het groote doel: „de bewaring en bevordering van den Christelijken Godsdienst, naar de beginselen van de Hervorming." En uit dit oogpunt verheugen wij ons in de wijziging, bijna eenstemmig door de Synode in de onderteekenings-formule aangebracht, en hopen, dat ook de leden der Provinciale Kerkbesturen met even groote, zoo mogelijk nog grootere eenstemmigheid haar tot wet zullen verheffen.

Wordt echter door deze inrichting der Kerk den Doleerenden geen onrecht aangedaan, nu zij worden uitgebannen, omdat zij hunne geloofsovertuiging aangaande de Kerkinrichting in praktijk willen brengen?

Dr. VAN DEN BERG beweert het, en ook in „de Hervorming" is dit gevoelen meermalen verdedigd. (2) Wij ontkennen geenszins, dat aan het streven van vele Doleerenden eene geloofsovertuiging ten grondslag ligt. Doch niet elke geloofsovertuiging heeft, wanneer zij zich in daden openbaart, onbepaald recht op eerbiedi-

ging. Zij heeft dat recht slechts dan, en in zoo verre, als zij niet het recht van anderer geloofsovertuiging krenkt. Nu volgt echter uit de geloofsovertuiging der Gereformeerden, dat zij niet alleen voor zich zelve zekere organisatie wenschen, maar deze eischen voor de geheele Kerk. Gaf men hun de inrichting en de besturing der Kerk in handen, zij zouden zich gerechtigd, ja verplicht achten allen, die weigerden de Formulieren als accoord van kerkelijke gemeenschap te onderteekenen, uit de Kerk te zetten. Nu kan de eerbied voor 't recht van anderen toch niet wel eischen, dat men eigen recht met voeten laat treden en de Volkskerk onzer vaderen laat vervormen tot eene sectekerk!

Of verlangen zij werkelijk slechts recht voor zich zelve op eene voor hen bevredigende kerkinrichting? Dr. VAN DEN BERG schijnt dit te beweren, waar hij zegt, dat de „revolutie der Doleerenden en hunne vervolging (sic) voorkomen hadden kunnen worden, wanneer in tijds vrijheid van organisatie was gegeven." Maar is er inderdaad gegronde reden om te denken, dat de Gereformeerden dan zouden hebben afgezien van de bewering, dat de Kerk hun alleen toebehoort? Al is een enkele keer de mogelijkheid van met onderling overleg uiteengaan van die zijde uitgesproken, heeft de Synode wel ooit van de Gereformeerden eenige medewerking, of ook maar eenige waardeering, ondervonden bij hare pogingen om gelegenheid tot zelfstandige organisatie voor minderheden in 't leven te roepen? Waarlijk, het heeft aan de Synode niet gelegen, wanneer den Gereformeerden de gelegenheid tot zelfstandige kerkinrichting niet reeds lang is geopend! Maar juist van die zijde, en van de geheele orthodoxe partij, is elke

poging daartoe met taaie volharding verijdeld. Eerst toen laatstgenoemde zag, dat ook zij door de Gereformeerden dreigde overvleugeld te worden, heeft zij met kracht haar den spaak in 't wiel gestoken en alzoo den hollenden wagen tot staan gebracht en daardoor onze kerkinrichting voorshands gehandhaafd. Wij hopen, dat haar beginsel: vrijheid voor elke geloofsovertuiging binnen de grenzen van het wezen en de roeping onzer Kerk en met eerbiediging van de rechten ook van anderen, ook verder gehandhaafd blijve! En wie door dat beginsel zoodanig in zijn geloof geschokt wordt, dat hij met hen, die daar aan vasthouden, in geen kerkelijke gemeenschap kan leven, die wordt door de Kerk niet vervolgd of verworpen, maar hij stelt zich zelf buiten haar, en de kerkelijke Besturen kunnen niet anders, dan dit in hunne uitspraken constateeren.

Zou het echter niet beter zijn, de eenheid der Kerk in haar belijdend karakter geheel te laten varen en al, wat tot de belijdenis behoort, aan de gemeenten over te laten? met andere woorden „de autonomie der gemeenten in geestelijke zaken" in 't leven te roepen? Dat was het doel van 't voorstel GUNNING-CHAVANNES, dat wordt nog voor en na, ook door Dr. VAN DEN BERG, aanbevolen.

Zeker, wanneer de strijd alleen bestond tusschen gemeenten en gemeenten, en elke gemeente in zich zelve één geheel was, de autonomie der gemeenten in geestelijke zaken zou veel voor zich hebben, al werd daardoor de band der kerk verbroken. Maar is niet de strijd in schier elke gemeente doorgedrongen? Zijn niet, in de grootere althans, alle richtingen en

partijen overal vertegenwoordigd? Wat zou dus in de praktijk die autonomie der gemeenten zijn? Wat anders, dan de onbeperkte tyrannie van de meerderheid over alle minderheden! Of stelt men zich voor, dat dan de groote gemeenten als van zelf zich zouden splitsen in verschillende kleinere, naar de verschillende richtingen? Daargelaten de vraag, of dit wenschelijk zou zijn, wat ook Dr. VAN DEN BERG zeer betwijfelt; zoolang de staat van zaken zóó is, als ze tot dus ver is gebleken, dat de orthodoxe meerderheid overal onwillig is om het recht der vrijzinnigen te erkennen of zelfs maar om in hunne wenschen en behoeften hun te gemoet te komen, is er niet de minste grond om te verwachten, dat dit anders zou worden, wanneer aan die zelfde meerderheid het volle gezag werd overgegeven. Konden maar alle richtingen besluiten om, waar zij de meerderheid hebben, ook aan de wenschen en behoeften van andersdenkenden te voldoen; konden bepaald de orthodoxen er toe besluiten om den weg in te slaan, door enkele uitstekenden onder hen, Dr. BEYNEN, Prof. CRAMER, Prof. VAN LEEUWEN en de onderteekenaars van het manifest van ouderlingen en oud-ouderlingen aanbevolen, en „het met de vrijheid te wagen"; alle ernstige moeijelijkheden zouden in eens zijn weggevaagd. Zoolang dat niet geschied is, is elke reglementsverandering in onze Kerk machteloos om de ellende te bezweren; werd die weg ingeslagen, elke reglements-verandering was overbodig.

Helaas, wat op kerkelijk gebied bij benoemingen en beroepingen te Amsterdam en elders nu geschiedt, geeft nog geen grond voor de hoop, dat deze zoo gewenschte uitkomst der Kerk weldra zal zijn beschoren.

Toch blijven wij hopen, dat wat nu nog slechts door enkelen van die zijde is aanbevolen, langzamerhand bij die richting ingang zal vinden.

Maar bij alle ruimte, die gij vraagt, zoo hoor ik mij toevoegen, wilt gij toch zekere grenzen hebben getrokken, althans aangeduid; hoe zullen die grenzen worden gehandhaafd? Moet dan toch niet, ook volgens uw beginsel, bij eventuële beschuldiging van afwijking van 't geen als wezen en roeping der Ned. Herv. Kerk is uitgesproken, de kerkelijke rechtbank met haren ban die grenzen handhaven en den overtreder buitensluiten?

Ongetwijfeld staan wij hier voor eene uiterst moeijelijke en teedere kwestie. Dat over handelingen, waardoor de zedewet wordt geschonden, bij kerkelijke rechtspraak mag en moet worden geoordeeld en des noodig vonnis geveld, zal wel door niemand worden ontkend. Dat ook op zich zelf staande handelingen van dezen of genen, al zijn ze niet in den gewonen zin onzedelijk, maar waardoor de wettige orde in de Kerk wordt verstoord, eveneens onderwerp van kerkelijke rechtspraak en vonnis moeten en kunnen zijn, zal ook wel door weinigen worden betwijfeld.

Maar wanneer die handelingen nu 't gevolg zijn van eene godsdienstige overtuiging, wat dan? Moet in dat geval onbeperkte vrijheid worden geven? Mij dunkt, dit hangt af van het antwoord op deze twee vragen: 1°. of het wezen en de roeping der Kerk ze kan dragen; 2°. of daarbij de rechten van anderen worden geëerbiedigd. Zijn handelingen van dien aard, dat het wezen en de roeping der Kerk daardoor rechtstreeks worden

aangerand en bedreigd, of worden daardoor de rechten van anderen gekrenkt, dan behooren zij niet meer tot het onschendbaar gebied der persoonlijke geloofsovertuiging, maar tot het gebied der samenleving, waarop ieders recht door dat van den naaste en door dat van de gemeenschap, waarin men leeft, wordt beperkt. En dààr eischen èn het persoonlijk recht van anderen èn het recht der gemeenschap, dat pogingen tot vernietiging daarvan, desgevorderd door uitbanning, worden gekeerd. Wenschten de Doleerenden slechts voor zich zelven en gelijkgezinden vrijheid om zich in te richten naar eigen wensch, zonder de rechten van andersdenkenden te krenken, zonder het wezen en de roeping onzer Kerk om te keeren, en trachtten zij langs wettigen weg die vrijheid te erlangen, de Ned. Herv. Kerk zou ruim genoeg zijn om ook hen binnen hare grenzen eene plaats te gunnen. Maar nu de verwezenlijking van hun kerkideaal de rechten van alle andersdenkenden zou vernietigen en het wezen onzer Kerk als Protestantsch-Hervormde zou veranderen, nu kunnen en mogen naar mijne overtuiging de Kerkelijke Besturen niet anders handelen, dan hunne roeping tot handhaving van het wezen dier Kerk hun voorschrijft.

Dezelfde plicht ter handhaving van het wezen en de roeping der Kerk rust ook op haar tegenover Materialisme en Atheïsme, ook tegenover bepaald Roomsche overtuigingen, met één woord tegenover datgene, wat van andere zijde het karakter der Christelijk-Hervormde Kerk zou vernietigen.

Daaruit volgt echter niet, dat ook daartegen de zelfde middelen moeten worden aangewend. Op

't gebied van overtuiging moet aan 't eigen geweten de einduitspraak worden toegekend. Ieder moet voor zich zelven beslissen, of hij met zijne overtuiging staat binnen of buiten de grenzen, door het Christendom en het karakter der Hervormde Kerk getrokken. Die Kerk als geheel mag haar Christelijk-Hervormd beginsel niet opheffen door officiëel aan elke eerlijke overtuiging recht te geven. Maar waar zij instemming met hare beginselen blijft eischen, kan zij de beslissing, of hare leden en voorgangers daaraan getrouw zijn, zonder groot bezwaar aan ieders eigen geweten overlaten. Geen erger zonde tegen de waarheid Gods dan huichelarij. En juist deze ergste aanranding der waarheid kan door geene andere dan door zedelijke middelen worden bestreden. Welnu, waar de Kerk tegen dezen ergsten vijand van haar karakter en doel geen ander middel heeft, dan de ernstige vermaning tot eerlijkheid en oprechtheid; zou datzelfde middel niet krachtig genoeg zijn om oprechte menschen tot eerlijkheid te dwingen in hun oordeel over de vraag, of zij met hunne overtuiging staan op den bodem des Christendoms en der Hervormde Kerk? Ik zou dan ook bij elke aanklacht wegens onchristelijke leer geen ander rechtsmiddel wenschen als grond van beslissing, dan eene ernstige verklaring van den beschuldigde, dat hij naar eigen heilige overtuiging zich bewust is getrouw te zijn aan de beginselen zoo van het Christendom in 't algemeen als van de Hervormde Kerk in 't bijzonder.

Zoo bleef het recht der gemeenschap gehandhaafd, het Christelijk-Hervormd karakter der Kerk bewaard, en werd binnen die grenzen aan het recht des gewetens en der persoonlijke overtuiging voldoende ruimte gegeven.

Ik zal niet beweren, dat daardoor eensklaps alle moeijelijkheden zouden zijn opgeheven; wie zou in deze onvolmaakte wereld eenige inrichting kunnen voorstellen, waarbij elke moeijelijkheid werd buitengesloten? Maar waar èn het wezen onzer Kerk als Christelijk-Hervormd wordt gehandhaafd tegenover Atheïsme en Materialisme aan den eenen kant en gewetensdwang aan de andere zijde, èn ruimte wordt gegeven aan iedere eerlijke Christelijk-Hervormde overtuiging, en alzoo de weg tot geleidelijke ontwikkeling en verdere hervorming langs wettigen weg wordt open gelaten; daar zijn de voorwaarden aanwezig, onder welke het echt Christelijk leven kan groeijen en bloeijen en de kracht van dat leven meer dan tot dusver kan worden aangewend tot bestrijding van zonde en ongerechtigheid en tot opbouw van het Godsrijk.

LEIDEN, Oct. '87. Dr. J. OFFERHAUS.

AANTEEKENINGEN.

(1) Men vindt deze rede in haar geheel afgedrukt in: (VAN DER TUUK). Volledige verzameling van alle wetten, reglementen en besluiten, het kerkelijke en den eeredienst, bijzonder bij de Hervormden betreffende. Zutphen, H. C. A. THIEME, 1817.

(2) Echter vond ook het tegenovergesteld gevoelen in „de Hervorming" zijne verdediging, o. a., onder het afdrukken dezes, in het No. van 15 Oct. in eene beschouwing van Ds. M. E. VAN DER MEULEN, wiens betoog ik met instemming las.

KORTE AANKONDIGINGEN.

De beteekenis van de wetenschap van het Folklore voor de Godsdienstgeschiedenis werd onderzocht en aan de Holda-mythen getoetst door L. KNAPPERT. De verkregen resultaten zijn neergelegd in een Academisch Proefschrift, dat den 25 Mei 1887, ter verkrijging van den graad van doctor in de godgeleerdheid aan de Universiteit van Amsterdam, door den schrijver verdedigd is.

Gaarne breng ik hulde aan dezen jeugdigen geleerde, die blijkbaar niet alleen hard, maar ook goed heeft gestudeerd. Zoo kon hij, vooreerst, een helder licht laten schijnen over het „Folklore", dat bestaat in „de verzameling van legenden, sprookjes en sages; zeden, gewoonten en gebruiken, zoowel maatschappelijke als huishoudelijke en kerkelijke; liederen en spreuken; raadsels en kinderspelen; spreekwijzen en bijgeloof, voortlevend in den boezem des volks"; zóó, in de tweede plaats, de „wetenschap van het Folklore" duidelijk doen kennen als „bestaande in de schifting en ordening van deze stof, de rangschikking der gelijksoortige elementen, de vergelijking van het Folklore der onderscheidene volkeren, en het opmaken der resultaten welke

uit het Folklore te trekken zijn voor de geschiedenis der godsdiensten en der ontwikkeling op allerlei gebied;" en zóó ten derde, in één bepaald punt de diensten doen uitkomen, die de nieuwe wetenschap ter verklaring van de godsdienstige mythen bewijzen zal.

Bescheiden bij de beoordeeling van zijne voorgangers, en bedachtzaam bij het maken van zijne gevolgtrekkingen, toont Dr. KNAPPERT, met deze deugden de gave te paren van op boeiende wijze, in aangenamen vorm, te schrijven. En dat door hem, bij zijn omzwervingen in het Folklore, de beoefening der wetenschap van het Christendom niet uit het oog is verloren, bewijst de even diep gedachte als ware dertiende stelling, achter het proefschrift voorkomend: „Het Evangelie is geen leer, maar religieus ethische belofte en eisch".

Dr. R. S. TJADEN MODDERMAN, hoogleeraar in de rechten te Groningen, heeft in den tijd, waarover hij voor ontspanningslectuur mocht beschikken, eene opzettelijke studie gemaakt van de Faust-sage en de Faust-litteratuur. Vrucht hiervan is de vertaling en toelichting door hem van het oudste Faust-Drama: namelijk van MARLOWE's Tragische historie van Dr. FAUSTUS.

Ik weet niet wat het meest te prijzen in dit boek van MODDERMAN: de vloeiende vertaling van de tragische historie, de geleerde aanteekeningen die er zijn bijgevoegd, of de inleiding waarin de volgende bijzonderheden ter sprake komen: „FAUST niet uitsluitend een Duitsch onderwerp; zin der Faust-sage; historische Faust; Faust der Sage; oudste volksboek;

MARLOWE's bron; MARLOWE en het Engelsch drama in zijn tijd; leven van MARLOWE; geschiedenis van MARLOWE's dr. FAUSTUS; beoordeeling van dr. FAUSTUS; GOETHES treurspel met dat van MARLOWE in vergelijking gebracht." Ik doe daarom liever geen keuze tusschen de drie afdeelingen, maar voorspel met volle gerustheid, dat de kennisneming van haar inhoud, niet alleen vele lezers, doch vooral ook de lezeressen even aangename en leerzame uren zal doen doorbrengen als de lectuur er van mij bezorgde.

Iets moet ik toch aanstippen. Dr. MODDERMAN dwingt u, gelukkig, niet om eene éénheid in den Faust van GOETHE te zoeken, die er niet te vinden is. Hij bewondert oprechtelijk deze „tragedie", die zoowel „het schoonste gewrocht der moderne letterkunde," als metterdaad eene „rhapsodie" is. En bovendien wijst hij op de omschepping, die „dr. Faustus" in de handen van GOETHE onderging. In het oudste drama heeft de held met den bekenden naam een hart, en toont hij een geweten te bezitten. Bij GOETHE is hij een man, dien het aan diep gevoel ontbreekt, en, wat erger is, aan teederheid van geweten. Twee dagen toch nadat hij Valentijn overhoop stak, — wiens zuster hij tot schande bracht en die hij in ellende achterliet, — slechts twee dagen daarna, wandelt hij den Bloksberg op, ademt met opgewektheid de frissche voorjaarslucht in, en zegt:

„Langs hooge rotsen diepe dalen,
„Als in een doolhof rond te dwalen,
„'t Gemurmel van de beek, 't gezang der nachtegalen,
„Dat is het waar genot van zulk een wandeltocht!"

Als het waar is wat sommigen meenen, dat GOETHE in Faust zich zelf heeft willen teekenen: welk licht valt er dan op het zedelijk gehalte van zijn karakter?

Van het Archief voor Nederlandsche Kerkgeschiedenis, II, verschenen twee afleveringen. De naam van A. W. WYBRANDS wordt bij de vermelding op het titelblad der redactie: J. G. R. ACQUOY en H. C. ROGGE Bz., noode gemist. Nog geen acht-en-veertig jaar oud werd deze brave, den 22 Sept. 1886, uit dien kleinen kring weggerukt. Laat WYBRANDS daar eene niet gemakkelijk aan te vullen plaats ledig — hoe zeer ook in den kring van zijne betrekkingen en verdere vrienden! Have, pia anima!

De hoogleeraar ACQUOY heeft de eerste aflevering gevuld. Men weet, hoe hij vertrouwd is met het leven der middeleeuwen, en vooral met het geestelijk lied, uit eene vroegere studie over het: CHRISTUS is opgestanden. Thans behandelt hij het onderwerp voor zoover het op Nederland betrekking heeft: Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming. Sinds sprak hij in de Kon. Ak. van Wet. over Kerstliederen en Leysen — iets wat in deze verhandeling reeds was aangekondigd. Hopen we, dat die studie ook in 't Archief moge verschijnen! De auteur zet ons niet alleen kennis bij, maar — hij zou ons haast bewegen om van „de Middeleeuwen" te gaan houden. Edoch die zinnelijke, hier ascetische daar mystische toon, die in zoo vele liederen klinkt!

De tweede aflevering bevat de volgende stukken: Acht uitgaven der gemengde tekstrecensie van den Heidelbergschen Catechismus in het Nederlandsch, door

Dr. J. I DOEDES; Nog eenige bijzonderheden aangaande den „Ziekentroost" van CORNELIS VAN HILLE, door denzelfde; De Catalogus der boeken van de Abdij te Egmond, door Dr. H. G. KLEYN; Briefwisseling tusschen den Utrechtschen Kerkeraad en ANNA MARIA VAN SCHURMAN, door Dr. A. C. DUKER; Een brief van JACOB WESTERBAEN aan SIMON EPISCOPIUS (1621), door Dr. J. A. WORP; Angerlo twee eeuwen lang eene zelfstandige predikantsplaats zonder pastorie, door L. J. BLANSON HENKEMANS; Collatierecht en incorporatie van kerken, door Mr. S. MULLER Fz; Bijzonderheden aangaande den martelaar ARENT DIRKSZ. VOS, door Dr. I. M. J. HOOG, en De Friesche zanger BERNLEF, door Dr. J. G. R. ACQUOY.

Bijzondere aandacht verdient voor de beoefenaars der dogmatiek de Briefwisseling enz., en ook de door Dr. WORP medegedeelde brief van JACOB WESTERBAEN. Deze verhaalt hierin, hoe hij de praedestinatiedrijvers, zoowel RIVET als WALAEUS, bij een van de toenmaals in zwang zijnde openbare theologische disputen allerondeugendst er in deed loopen en vast zette.

Met de belangstelling die eene ernstige werkzaamheid verdient, hebben we Afl. I—IV van den 2den Jaarg. van de Blijde Boodschap, door S. F. W. ROORDA VAN EYSINGA, gelezen.

Toch — het hooge woord moet er uit! — den rechten smaak in de vertoogen over het Godsbegrip voor onzen tijd en over het geestelijk beginsel van zijn aanvang af beschreven in zijn ontwikkeling en vordering tot in het menschelijk tijdvak heb ik niet kunnen vinden. Telkens vroeg ik: hebben wij hier nu te doen met phantastische bespiegelingen of met kritische beschouwingen? Maar is dit wel bezien wel te verwonderen, als er over de afkomst van deze stukken geschreven staat: „mediale mededeeling ontvangen door wijlen W. N. ROSE?"

Ik blijf het houden met artikelen, zooals er ook nu weêr een in het tijdschrift voorkomt, van de hand des redacteurs. Over de inleiding van zijne verhandeling: invloed van het Spiritisme op de godsdienstwetenschap, enz. wil ik niet in een twistgesprek treden, maar des te liever instemming betuigen met de vele schoone gedachten, die nader worden ontwikkeld, over het Evangelie van JEZUS en zijne voorbereiding in het Oude Verbond.

Rest nog de vermelding, dat het vijfde deel van den Theologischer Jahresbericht, onder redactie van R. A. LIPSIUS, den bekenden Jenáschen hoogleeraar, is verschenen. Over de theologische letterkunde van het jaar 1886 handelt het lijvige boek.

De medewerkers waren voor het O. T.: CARL SIEGFRIED: voor het N. T.: HOLTZMANN; voor kerkgeschiedenis — tot het Nicaenum: LUDEMANN, — tot de Reformatie: BÖHRINGER, — van 1517 tot 1700: BENRATH, — sinds 1700: WERNER; „Interconfessionelles": NIPPOLD; Godsdienstgeschiedenis: FURRER; Encyclopaedie, wijsbegeerte van den godsdienst, dogmatiek: LIPSIUS; Ethika: MARBACH; Praktische theologie: EHLERS; Kerkrecht en kerkinrichting: SEYERLEN; Kerkelijk vereenigingsleven: KIND; Preeken en stichtelijke letterkunde: DREYER, en Kerkelijke kunst: HASENCLEVER.

Alle deze mannen, hoogleeraren de meesten, predikanten sommigen, hebben op de wijze die wij reeds gewoon zijn, vermeld wat werd uitgegeven, en meestal, kort, duidelijk en goed, een overzicht gegeven van den inhoud.

Men steune toch deze nuttige onderneming, zoowel enkele personen als ringleesgezelschappen, beide door het betoonen van sympathie, alsmede in den vorm van inteekening op het Jahresbericht, en dan — door het te lezen. Men vindt zijn loon al dadelijk in verrijking

van kennis, maar voorts ook, doordat men e
verkrijgt, die later meer dan eens zijn goede
zal bewijzen, als men iets heeft na te slaan.
weg weten wil in een of ander vak met zijn lit

De inhoud van de afdeelingen door FUI
LIPSIUS bewerkt is ditmaal bijzonder belangv
Jammer dat LUDEMANN een ongepasten uitval
de school van RITSCHL! Want in hetgeen door
eerstgenoemden geschreven werd, is meer dan
wijs te vinden, dat wie ernstig naar de waarhei
geen vijanden zich gevoelen, maar elkander
strijders zich weten op den weg naar een he
En — dat zoodoende „Ritschleanen" en „Lipsia
elkander naderen — op den duur!

Uit Geloof en Vrijheid, ons populair t
wordt voor het eerst een en ander op ietwat
ger wijze medegedeeld. Wellicht is het onzen
den auteurs niet onwelgevallig te vernemen, da
met onderscheiding vermeldt de verhandelingen v
over Verdoemenis of loutering? — die
LEENDERTZ over KANT's bewijzen voor het l
van God, en inzonderheid die van GRASWIN(
Orthodox, modern en evangelisch. „7
auteur, zegt LIPSIUS, heeft met het stellen van
van eene theologische beschouwing van leven en
bij de waarde van den mensch, de zedelijke volk
van JEZUS, de zonde als persoonlijke schuld
verantwoordelijken mensch, de onsterfelijkhe
zegepraal van het Godsrijk, onderwerpen aan d
steld, „an denen sich auch in Deutschland fü
liberale Richtung immer mehr eine Klärung ü
cipiën und eine bewuszte Lossagung von dem e
Immanenz-Standpunkte als Bedürfniss erweist

Iets om over na te denken, en om he
zeggen!

LEIDEN, 20 Oct. '87 GOC